ISSN 1817-2253

Вісник Донецького національного університету

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у 1997 році

Серія Б
гуманітарні науки

2/2008

Вісник Донецького національного університету

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У 1997 РОЦІ

Серія Б. **Гуманітарні науки** **№2/2008**

З М І С Т

Філологія

Ткаченко К.А. Пушкін і Гоголь: до питання про карнавал 7
Розінкова О.С. «Миргород»: проблема жанру як художнього цілого 11
Сулейманова Н.В. Про естетичний опір («Герой нашого часу» М.Ю.Лермонтова) 16
Волик Н.А. Розвиток жанра елегії в російській літературі XVIII ст. (на матеріалі аналізу елегій Ф. Прокоповича, В.К. Тредіаковського) 23
Шульдишова А.А. Реалізація образу звучання у поетичних творах О. Блока 27
Поворознюк А.В. Інтертекстуальність «Мольєріани» М.Булгакова 35
Пуніна О. Фактура кіно в конструкції «лівої» прози Гео Шкурупія 42
Карабльова А. Архаїчна та модерністська системи сюжетоскладання у малій прозі Ірини Вільде 55
Перетятько М.О. Часовий зсув як індикатор вираження авторської свідомості (на матеріалі лірики В. Стуса, Л. Талалая та М. Вінграновського) 59
Філатова В. Суб'єктивність як одна з ознак мемуарної літератури 65
Свенцицька Е.М. Специфіка символічного слова в російській поезії 73
Домащенко О.В. Філологія як проблема 79
Кравченко Е.О. Поетика інтертекстуальності онімів у романі В.Набокова «Приглашение на казнь») (О.С.Пушкін і В.В.Набоков) 89
Ташкінова О.В. Домінуюча роль ілокуції у складній ієрархії мовленнєвих актів 97
Сенів М.Г. До проблеми лексико-граматичних зв'язків прийменника з відмінковою системою у класичних мовах 102
Альошина І.Г. Морфонологічні особливості кореневих морфем латинських дієслів руху 110
Кремзикова С.Ю. Дискурс як синтез комунікативного, когнітивного та соціального аспектів мовної діяльності 117
Нікуліна І.М. До питання про словотвірні особливості субконтинууму інформатики й обчислювальної техніки у французькій, українській та російській мовах 123
Лущай В.В. Ідея О.Потебні щодо функціональної спеціалізації словоформ у позиційному складі речення і методологія сучасних і граматичних досліджень 130
Борисенко М.М. Густативна лексика та її відображення у мовній картині світу 135
Просалова Я.В. Структура фразеологізмів із компонентом «house/haus» в англійській і німецькій мовах 143
Дроздов О.В. Іншомовні лексичні одиниці в карибському варіанті стандартної англійської мови 151
Масльонкіна Н.Г. Види омонімії в військовому регістрі французької мови 156

Історія

Смирнова І.Є. Соціальна структура Боспорського царства I – сер. III ст. н.е. в антитчних джерелах 162
Шепко Л.Г. Ранній Боспор та еллінська практика утворення союзів 171
Литвиненко Р.О. До оцінки периферійних груп Бабине Полісько-Лісостепової Наддніпрянщини 180
Ольхіна Н.І. Запорозька Січ у працях істориків першої половини XIX ст. 191
Нікольський В.М., Пилипенко Д.В. Етнічний склад номадів Північного Причорномор'я XII-XIV ст. за археологічними джерелами: історіографія проблеми 195
Гедьо А.В. К. Харлампович: особа історика серед обставин часу 201
Лук'яненко В.П. Постановка аграрної проблеми земствами України на початку XX ст. 210
Чугріна О.Р. Регіоналізм як фактор територіальної цілісності та етнополітичної єдності країн Західної Європи 215
Тодоров І.Я. Східна Україна в реалізації державної політики європейської інтеграції (кінець XX – початок XXI ст.) 222
Грідіна І.М., Касьянова Н.М. Діяльність органів міліції Донбасу щодо ліквідації безпритульності і бездоглядності у 1943-1953 роках 229
Негода О.О. Українські школи Донбасу в радянській системі виховання (1920-1930-ті рр.) 235
Кравченко В.В., Крапівін О.В. Роль Франції в загальній європейській політиці безпеки 242
Овчиннікова Я.С. Участь дітей та підлітків Донбасу у відбудовчих роботах та патріотичних рухах (1943-1945 рр.) 247

Психологія

Синельников В.М. Самооціночна мотивація як умова підвищення дієвості професійної спрямованості майбутніх фахівців 255
Кацеро А.О. Основні напрямки та підходи у дослідженні самоставлення як особистісного утворення 259
Васюк К.М. Феномен егоцентризму та його функції як захисного механізму особистості 267
Резникова Н.В. Погляд на проблему інтуіції в основних напрямках психологічної науки 272
Яновська Л.В., Яновський М.І. Здатність до життєтворчості як психологічне поняття 279
Гордєєва А.В., Соловйова І.В. Вплив рекламного образу на домінуючі потреби молоді 285
Кондратюк Н.С. Семіотика психотерапевтичного висловлювання в когнітивно-поведінкових та екзистенційно-гуманістичних підходах психологічної допомоги 289

Філософія

Колинько М.В. Гендерні метаморфози у філософському дискурсі 298
Дрожжина С.В. Вплив субкультур на розвиток культурного плюралізму 305
Уколова Ю.С. Довіра до себе як фактор особистої ідентичності 310

Хроніка

Тараненко О.В. Інформація про участь у Всеукраїнському конкурсі засобів масової інформації «Вища школа» спільного проекту кафедри журналістики Донецького національного університету та Донецької обласної громадської організації «Донецький прес-клуб» 317

Вестник Донецкого национального университета

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ОСНОВАН В 1997 ГОДУ

Серия Б. **Гуманитарные науки** **№2/2008**

СОДЕРЖАНИЕ

Филология

Ткаченко К.А. Пушкин и Гоголь: к вопросу о карнавале 7
Розинкова Е.С. «Миргород»: проблема жанра как художественного целого 11
Сулейманова Н.В. Об эстетическом сопротивлении («Герой нашего времени» М.Ю.Лермонтова) 16
Волик Н.А. Развитие жанра элегии в русской литературе XVIII века (на материале анализа элегий Ф. Прокоповича, В.К. Тредиаковского) 23
Шульдишова А.А. Реализация образа звучания в поэтических произведениях А. Блока 27
Поворознюк А.В. Интертекстуальность «Мольерианы» М.А.Булгакова 35
Пунина О. Фактура кино в конструкции «левой» прозы Гео Шкурупия 42
Караблева А. Архаическая и модернистская системы сюжетосложения в малой прозе Ирины Вильде 55
Перетятько М. Временно́е смещение как индикатор выражения авторского сознания (на материале лирики В. Стуса, Л. Талалая и Н. Винграновского) 59
Филатова В.А. Субъективность как один из признаков мемуарной литературы 65
Свенцицкая Э.М. Специфика символического слова в русской поэзии 73
Домащенко А.В. Филология как проблема 79
Кравченко Э.А. Поэтика интертекстуальности онимов в романе В.Набокова «Приглашение на казнь» (А.С.Пушкин и В.В.Набо́ков) 89
Ташкинова О.В. Доминирующая роль иллокуции в сложной иерархии речевых актов 97
Сенив М.Г. К проблеме лексико-грамматических связей предлога с падежной системой в классических языках 102
Алёшина И.Г. Морфонологические особенности корневых морфем латинских глаголов движения 110
Кремзикова С.Ю. Дискурс как синтез коммуникативного и социального аспектов языковой деятельности 117
Никулина И.Н. К вопросу о словообразовательных особенностях субконтинуума информатики и вычислительной техники во французском, украинском и русском языках 123
Лущай В.В. Идея А.Потебни о функциональной специализации словоформ в позиционном составе предложения и методология современных грамматических исследований 130
Борисенко М.Н. Густативная лексика и ее отображение в языковой картине мира 135
Просалова Я.В. Структура фразеологизмов с компонентом «house/haus» английском и немецком языках 143
Дроздов А.В. Иноязычные лексическое единицы в карибском варианте стандартного английского языка 151

Масленкина Н.Г. Виды омонимии в военном регистре французского языка 156

История

Смирнова И.Е. Социальная структура Боспорского царства I – сер. III вв. н.э. в античных источниках 162
Шепко Л.Г. Ранний Боспор и эллинская практика образования союзов 171
Литвиненко Р.А. К оценке периферийных групп Бабине Полесско-Лесостепного Приднепровья 180
Ольхина Н.И. Запорожская Сечь в трудах историков первой половины XIX в. 191
Никольский В.Н., Пилипенко Д.В. Этнический состав номадов Северного Причерноморья XII-XVI вв. по археологическим источникам: историография проблемы 195
Гедьо А.В. К.Харлампович: личность историка среди обстоятельств времени 201
Лукьяненко В.П. Постановка аграрной проблемы земствами Украины в начале XX в. 210
Чугрина О.Р. Регионализм как фактор территориальной целостности и этнополитического единства стран Западной Европы 215
Тодоров И.Я. Восточная Украина в реализации государственной политики европейской интеграции (конец XX – начало XXI ст.) 222
Гридина И.Н., Касьянова Н.Н. Деятельность органов милиции Донбасса по ликвидации беспризорности и безнадзорности в 1943-1953 годах 229
Негода Е.А. Украинские школы Донбасса в советсткой системе воспитания 235
Кравченко В.В., Крапивин А.В. Роль Франции в общей европейской политике безопасности 242
Овчинникова Я.С. Участие детей и подростков Донбасса в восстановительных работах и патриотических движениях (1943-1945 гг.) 247

Психология

Синельников В.М. Самооценочная мотивация как условие повышения действенности профессиональной направленности будущих специалистов 255
Кацеро А.А. Основные направления и подходы в исследовании самоотношения как личностного образования 259
Васюк Е.Н. Феномен эгоцентризма и его функции как защитного механизма личности 267
Резникова Н.В. Взгляд на проблему интуиции в основных направлениях психологической науки 272
Яновская Л.В., Яновский М.И. Способность к жизнетворчеству как психологическое понятие 279
Гордеева А.В., Соловьева И.В. Воздействие рекламного образа на доминирующие потребности молодежи 285
Кондратюк Н.С. Семиотика психотерапевтического высказывания в когнитивно-поведенческих и экзистенционально-гуманистических подходах психологической помощи 289

Философия

Колинько М.В. Гендерные метаморфозы в философском дискурсе 298
Дрожжина С.В. Влияние субкультур на развитие культурного плюрализма 305
Уколова Ю.С. Доверие к себе как фактор личностной идентичности 310

Хроника

Тараненко Е.В. Информация об участии во Всеукраинском конкурсе средств массовой информации «Высшая школа» общего проекта кафедры журналистики Донецкого национального университета и Донецкой областной общественной организации «Донецкий пресс-клуб» 317

Bulletin of Donetsk National University

SCIENTIFIC JOURNAL

FOUNDED IN 1997

Series B. The Humanities

№2/2008

CONTENTS

Philology

Tkachenko K.A. Pushkin and Gogol: on the issue of the carnival 7
Rozinkova Ye.S. «Mirgorod»: the problem of genre as an artistic whole 11
Suleymanova N.V. On aesthetic resistance («A Hero of Our Time» by M. Lermontov) 16
Volik N.A. The evolution of the genre of elegy in the 18th century Russian literature (based on the analysis of the elegies by Ph. Prokopovich, V.K. Trediakovsky) 23
Shuldishova A.A. Realization of the sound image in A. Blok's poetic works 27
Povoroznyuk A.V. The intertextual connections in «Molyeriana» by M.A. Bulgakov 35
Punina O.V. The cinema's texture in the construction of Geo Shkurupiya's 'left' prose 42
Karablyova A. Archaic and modernistic plot-making systems of the small prose by Irina Vilde 55
Peretyatko M. Time shift as an indicator of author's consciousness (based on lyrics by V.Stus, L.Talalay and N.Vinhranovsky) 59
Filatova V.A. Subjectivity as one of the signs of memoir literature 65
Sventsitskaya E.M. The specificity of the symbolic word in Russian poetry 73
Domashchenko A.V. Philology as a problem 79
Kravchenko E.A. The poetics of onyms intertextuality in V.Nabokov's novel «Invitation to a Beheading» (A.S.Pushkin and V.V.Nabokov) 89
Tashkinova O.V. Domination of illocution in the complicated hierarchy of speech acts 97
Seniv M.G. On the problem of lexico-grammatical connections of a preposition with a case system in classical languages 102
Alioshina I.G. Morphological peculiarities of root morphemes of the movement verbs in Latin 110
Kremzikova S.Yu. Discourse as a synthesis of communicative and social aspects of language activity 117
Nikulina I.M. On the problem of wordbuilding peculiarities of the subcontinuum of computer sciences in French, Ukrainian and Russian 123
Lushchay V.V. A. Potebnia's theory of functional specialization of wordforms in the positional pattern of a sentence and the methodology of modern grammar studies 130
Borisenko M.N. Lexis of taste and its role in the linguistic model of the world 135
Prosalova Ya.V. The structure of idioms with the component "house/Haus" in English and German 143
Drozdov A.V. Foreign lexical units in the Carribean variant of standard English 151

Maslyonkina N.G. Types of homonyms in the military register of the French language 156

History

Smirnova I.Ye. Social structure of the Bosporian Kingdom in the 1st – middle of the 3rd centuries AD in antique sources 162
Shepko L.G. Early Bosporus and Hellenic practice of forming alliances 171
Litvinenko R.O. On estimation of peripheral Babyne groups of Polesye-Forest-steppe Upper Dnieper reaches 180
Olkhina N.I. Zaporozhskaya Sech in the works of historians of the first half of the 19th century 191
Nikolsky V.N., Pylypenko D.V. Ethnic composition of the 12th-14th cc. Northern Black Sea littoral nomads according to archaeological sources: historiography of the problem 195
Gedio A.V. K. Kharlampovich: the historian's personality within the time limits 201
Lukyanenko V.P. Raising of the agrarian problem by zemstvos of Ukraine at the beginning of the 20th century 210
Chugrina O.R. Regionalism as a factor of territorial integrity and ethnic-political unity of West European countries 215
Todorov I.Ya. Eastern Ukraine in realisation of the state policy of European integration (end of the 20th – beginning of the 21st century) 222
Gridina I.N., Kasyanova N.N. Activity of Donbass militia aimed at liquidation of homelessness and neglect of children in 1943-1953 229
Negoda Ye.A. Ukrainian schools of Donbass region as a part of Soviet system of education 235
Kravchenko V.V., Krapivin A.V. Role of France in the all-European security policy 242
Ovchinnikova Ya.S. Participation of children and teenagers of Donbass region in restoration works and patriotic movements (1943-1945) 247

Psychology

Sinelnikov V.M. Self-evaluation motivation of as a condition of increase in effectiveness of future specialists' professional orientation 255
Katsero A.A. Self-behavior as personal formation: main trends and approaches of research 259
Vasyuk Ye.N. Phenomenon of the egocentrism and its functions of a protective mechanism of a person 267
Reznikova N.V. Problem of intuition in the main directions of the psychological science 272
Yanovska L.V., Yanovski M.I. Life-creation ability as a psychological notion 279
Gordeyeva A.V., Solovyeva I.V. Impact of the advertising image on the dominant needs of youth 285
Kondratyuk N.S. Semiotics of psychotherapeutic utterance in cognitive-behavioural and existential-humanistic psychotherapy approaches 289

Philosophy

Kolinko M.V. Gender metamorphoses in the philosophical discourse 298
Drozhzhina S.V. Influence of subcultures on the development of cultural pluralism 305
Ukolova Yu.S. Trust in oneself as a factor of personal identity 310

Events

Taranenko O.V. Report on the participation of the joint project of the Journalism Department (Donetsk National University) and Donetsk regional public organization «Donetsk press-club» in the all-Ukrainian mass media competition «Vyshcha shkola» 317

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82.00

ПУШКИН И ГОГОЛЬ: К ВОПРОСУ О КАРНАВАЛЕ

К.А. Ткаченко

Карнавал – это зрелище без разделения на исполнителей и зрителей, его не созерцают, а живут в нем, действуют по его законам, подчиненным веселой логике «обратности». Карнавал «находится на границах искусства и самой жизни. В сущности, это сама жизнь, но оформленная особым игровым образом» [1, с.12].

В карнавале человек освобождается из-под власти социальной иерархии, его поведение становится эксцентричным, «неуместным». Карнавал обручает и сочетает все, что было разъединено, удалено друг от друга в повседневной жизни. «Пафосом смен и обновлений, сознанием веселой относительности господствующих правд и властей проникнуты все формы и символы карнавального языка. Для него очень характерна своеобразная логика «обратности», <...> характерны разнообразные виды пародий и травестий, снижений, профанаций, шутовских увенчаний и развенчаний» [1, с.16]. Основная цель карнавала – вывернуть наизнанку привычные представления о мире как о разумной иерархической системе, поставить с ног на голову обычный порядок вещей, осмеять все привычное и застывшее с тем, чтобы через отрицание, осмеяние (символическую смерть), способствовать его возрождению и обновлению.

Существует ограниченное количество исследований, посвященных литературной традиции карнавализации в России. М.М.Бахтин подробно исследовал традиции карнавала в творчестве Гоголя и Достоевского. Ю.В.Манн, вслед за Бахтиным, выявляет элементы карнавализации в творчестве Гоголя, подробно останавливаясь на переосмыслении карнавальных мотивов, образов и сцен писателем Нового времени.

В литературе встречаются отдельные упоминания о карнавальной традиции в творчестве Пушкина. Эйдельман при исследовании «Истории Пугачева» говорит о театральности действий самозванца. Когда помощники Пугачева называют себя именами вельмож Екатерины, а Бердскую слободу – Москвой, возникает «такое смещение, где очень быстро теряется буквальный смысл географического или вельможного имени; к этому скоро привыкают и уже не хотят, даже не могут различать настоящие и *самозванные* образы; так же как, не веря, будто казак Пугачев – это царь Петр Ш, приближенные его хотят верить, верят: эффект, хорошо описанный М.М.Бахтиным как *карнавальная стихия* <...>» [2, с.185]. Худошина, говоря о противоречивости пушкинских персонажей, отмечает карнавальность одного из эпизодов «Капитанской дочки»: «мучители, ведя человека на казнь, приговаривают: «Не бось, не бось», и они же веселятся, раздевая донага старуху, срывая платок с ее седой головы и потехи ради (карнавал!) наряжаясь в ее (женскую!) душегрейку» [3, с.124-125].

И.А. Балашова пишет, что в «Капитанской дочке» события и герои, темы и мотивы постоянно оборачиваются своей противоположностью: «Композиционно тема переиначивания судьбы, мира, чувств и мыслей героев <...> занимает одно из основных мест [4, с.77]. Исследовательница отмечает тесную взаимосвязь страшного и смешного в романе, их постоянное взаимодействие, одновременное сосуществование трагедии и комедии. Это связано с архаическим мотивом оборотничества, реализованным, в первую очередь, в образе Пугачева.

© Ткаченко К.А., 2008

Герои Гоголя, как отмечали многие исследователи, практически живут в карнавале. В основном, карнавальное мироощущение писателя рассматривается на примерах его повестей из циклов «Миргород» и «Вечера на хуторе близ Диканьки» (Ю.Манн, М.Бахтин). М.М.Бахтин в своей статье «Рабле и Гоголь» пишет, что творчество писателя можно и нужно изучать, правильно рассмотрев проблему гоголевского смеха в связи с изучением народной смеховой культуры. «Карнавализированные коллективы, в сущности, изъяты народным смехом из «настоящей», «серьезной», «должной» жизни. Нет точки зрения серьезности, противопоставленной смеху. Смех – единственный положительный герой» [5, с.494]. У Гоголя смех побеждает все. Поэтому, может быть, он остановил работу над «Мертвыми душами» и написал комедию, полную живого всепоглощающего смеха. Он просил Пушкина: «Сделайте милость дайте какой-нибудь сюжет, хоть какой-нибудь смешной или не смешной, но русский чисто анекдот... Дайте сюжет, духом будет комедия из пяти актов, и, клянусь, будет смешнее черта» [6, с.491]. Через два месяца была готова комедия «Ревизор». Карнавал, разыгранный для зрителей театрального действия.

Наша задача не сравнивать два различных произведения – роман и комедию, двух различных по сути героев Пугачева и Хлестакова. Цель данной статьи увидеть с помощью карнавальных категорий, которые проявляются в данных произведениях, более ясно художественные образы, идеи, воплощенные авторами.

Карнавальные короли Пугачев и Хлестаков, карнавальные ситуации в романе и комедии часто «зеркалят», отражаются друг в друге. В отражении лучше, четче видится суть явлений и характеров.

Ю.В.Манн называет ситуацию «Ревизора» у Гоголя усложненной. «На месте ревизора мог быть или настоящий ревизор, или обманщик, или, наконец, лицо постороннее, принятое по ошибке за ревизора, но не воспользовавшееся своим положением» [7, с.215]. Но у Гоголя – особенный «ревизор». Хлестаков – человек пустейший, он, так же как и Пугачев, – самозванец. Но самозванец случайный. «Проклятое инкогнито» живет в гостинице сам того, не ведая, кто он. Он, как и Пугачев, который и жив, и мертв, как царь, – ревизор есть, но его и нет. «Настоящим» самозванцем Хлестаков становится только в конце четвертого действия. Во время карнавала традиционно увенчивается антипод настоящего короля, человек, менее всего подходящий под эту роль. Таковы оба самозванца.

Карнавал помогает Пугачеву легко принимать образ царя. Самозванство неотъемлемая часть карнавала. В центре карнавального действа находится увенчание и последующее развенчание карнавального короля. «Увенчание – развенчание – двуединый амбивалентный обряд, выражающий неизбежность и одновременно зиждительность смены обновления. В увенчании уже содержится идея грядущего развенчания: оно с самого начала амбивалентно» [4, с.77].

В центре повествования в «Капитанской дочке» – увенчание и последующее развенчание «крестьянского царя» Пугачева, в образе которого карнавальная стихия воплощается наиболее полно и последовательно. Уже в том, что Пугачев объявляет себя умершим Петром Ш, виден карнавальный пафос возрождения через смерть. При этом характерно то, что жизнь и смерть не исключают друг друга, а присутствуют одновременно: царь в одно и то же время и жив, и мертв.

В комедии качества, признаки настоящего ревизора Хлестакову поначалу приписываются другими персонажами. При первой встрече с Городничим Хлестаков перепуган и боится попасть в тюрьму. Поэтому бодрится и хорохорится. Городничий же думает, что он – «сердится», так же из-за страха. То, что постоялец гостиницы не платит денег, принимается за хитрость и возможность дачи взятки. Хлестакову показывают весь город, кормят деликатесами, переселяют в дом городничего, а он, будучи «пустейшим человеком», не понимает что происходит. Т.о., мнимый ревизор играет Хлестакова.

Комичность самого Хлестакова связана именно с тем, что он играет самого себя, а не ревизора. Большую часть комедии герой проводит в неведении воспринимаемого собственного «я». То он главнокомандующий, то «с Пушкиным на дружеской ноге», то автор «Юрия Милославского», то «ваше превосходительство». Он представляет себя кем угодно и «чуть не шлепается на пол» от того, что заврался. А окружающие ему верят, потому что они в страхе и недоумении. И в этом тоже комизм и карнавальное восприятие любых масок, одетых карнавальным королем, ими же увенчанным.

Происходит вольный фамильярный контакт. «Без чинов прошу садиться. Я не люблю церемонии», [6, с.449] – говорит Хлестаков. Происходит, как пишет Бахтин, «столкновение и взаимодействие двух миров: мира оформленного чинами и мундирами, ярко выраженного в мечте о «столичной жизни» и мира, где все смешно и несерьезно, где серьезен только смех» [5, с.193].

Отношения в окружении Пугачева строятся по принципу вольного фамильярного контакта. В официальной обстановке соратники Пугачева стремятся соблюдать этикет «приняв на себя вид подобострастия» [8 с.48]. Но почтение это «притворное». Да и сам Пугачев, принимая Гринева во «дворце», недолго сохраняет «поддельную важность» [8, с.50]. После ужасных событий на площади Пугачев и Гринев, встретившись на пире, зная друг друга раньше, до того, как Пугачев стал Петром Ш, не могут сдержать смех. И здесь смех становится «зоной контакта», «тут объединяется противоречащее и несовместимое, оживает как связь», – пишет Бахтин [4, с.193]. Только подчиняясь карнавальной логике, Пугачев мог открыть свою истинную сущность первому встречному (а вместе с ним и читателю). Категория вольного фамильярного контакта позволила Пугачеву переступить рамки официальных отношений и проявить в общении с Гриневым человечность, милуя его вопреки жестоким законам войны.

Карнавальные короли действуют в карнавальном пространстве.
Гринев «вошел в избу, или во дворец... Стены оклеены были золотою бумагою; впрочем, лавки, стол, рукомойник на веревочке, полотенце на гвозде, ухват, – все было как в обыкновенной избе» [8, с.47]. Это своеобразная пародия на роскошь дворцов, вновь соединяющая несоединимое – царские палаты и крестьянское жилище. Здесь же Гринев слышит песню о виселице, которую поют «люди, обреченные виселице» [8, с.49]. «Красные рожи» поражают его «пиитическим ужасом» (разность стилей повествования). Восприятие Гринева полно противоречивых моментов, как и все происходящее вокруг него.

Площадь Белогорской крепости, где Пугачев творит суд, расправу над офицерами, где ему присягают на верность, – территория карнавала в чистом виде.

Комната городничего на сцене театра (своеобразная площадь) так же является территорией карнавального действа Хлестакова. Он принимает купцов и вдруг уже не берет взяток, унтер-офицеру, слесаршу и других. И эта роль ему быстро надоедает. «Чин» в данном случае не для него. Здесь он ничем не отличается от тех, кто его боится и кто дает ему деньги, т.е. от окружающих его мошенников. Он, войдя в роль, как и другие, любит поесть, деньги и «слабый пол». Это его территория. Хлестаков здесь ведет себя как герой карнавала. Одев маску ревизора, но, будучи самим собой, он волочится за матерью, а потом сразу же за дочерью. И все это происходит быстро и стремительно, без смены декораций и пауз. Так Гоголь описывал карнавал в Риме: «Здесь все мешается вместе. Вольность удивительная... Можешь говорить и давать цветы решительно какой угодно. Даже можешь забраться в коляску и усесться между ними. Для интриг время удивительно счастливое» [7, с.6].

Около Хлестакова «обращаются все прочие лица, как планеты около Солнца» [7, с.223]. Но он не ведет действие комедии, а как бы ведет. «Действие «Ревизора» трагично: оно развивается в убыстряющемся темпе и целенаправленно. Но цель заранее убрана» [7, с.224].

Прежде, чем сказать о разоблачении карнавальных королей, нужно охарактеризовать такую категорию как карнавальную амбивалентность. Бахтин выделяет два основных пути проявления ее в тексте: создание парных образов и парных сцен.

Карнавальное мироощущение в «Ревизоре» проявляется уже во сне городничего, когда ему снится пара необыкновенных крыс, которые «понюхали и пошли прочь» [6, с.401]. Затем появляются Бобчинский и Добчинский, начавшее карнавальное увенчание Хлестакова. С письма начинается действие-карнавал, письмом и заканчивается. Хлестаков своим письмом срывает все карнавальные маски, в том числе и свою. Он становится «скверным мальчишкой, которого надо высечь» и «негодяем». Городничий, которого пришли все поздравлять со счастливым «приобретением» – зятем из Петербурга, и который записал себя уже в генералы (еще один король!), оказывается «сивым мерином».Это и есть его оборотная сторона – истинное «лицо». Таким образом, сорваны одни маски и надеты другие. Появление жандарма с ошеломляющим известием, которое «поражает как гром всех», приводит всех в «окаменение». Все в ожидании нового карнавала.

Конец, развенчание происходит на своеобразной площади – театральной сцене, при большом стечении народа, не только приближенных городничего. Эта сцена длится «почти полторы минуты», на которых настаивает Гоголь. Ее цель донести до зрителя конец исчерпавших себя персонажей «в миражной жизни» [7, с.236].

Карнавальным моментом, где соединено несоединимое, являются произнесенные «глупым сивым мерином» слова: «Чему смеетесь? – Над собой смеетесь!..» [6, с.471]. Смех разоблачения из комичного вдруг становится трагичным. «Ошибаются те, которые думают, что эта комедия смешна и только. Да, она смешна, так сказать, снаружи: но внутри это горе – гореваньицо, лыком подпоясано. И та публика, которая была на «Ревизоре», могла ли, должна ли была видеть эту подкладку, эту внутреннюю сторону комедии?» – писал рецензент в «Молве» (1836, №9) [6, с.493].

Амбивалентную пару представляют собой сцены на площади в «Капитанской дочке». Праздничный обряд, который совершается на площади, увенчание карнавального короля Пугачева. Здесь он впервые представляет перед нами в царском обличье: «Пугачев сидел в креслах на крыльце комендантского дома» [8, с.43].

Развенчание карнавального короля (его казнь) описано в серьезном тоне. От карнавала сохраняется только всенародность и неожиданное узнавание: мятежник узнает в толпе Гринева и кивает ему. Однако в духе карнавальной традиции Гринев в разговоре с Пугачевым описывает гибель Гришки Отрепьева: «Его выбросили из окна, зарезали, сожгли, зарядили его пеплом пушку и выпалили!» [8, с.52].

Сцена на площади сосредотачивает в себе все особенности карнавального мироощущения. Увиденное дает право Гриневу, используя оксюморон карнавальной природы, назвать происходящее «ужасной комедией» [8, с.51].

В романе Пушкина различные персонажи последовательно называют Пугачева бродягой, собакой, разбойником, пьяницей, вором, злодеем, беглым каторжником, мошенником.

И, в конце концов, Пугачев сам разоблачает себя фразой: «Богу было угодно наказать Россию через мое окаянство» [9, с.122]. Голова мятежника была показана народу, собравшемуся на площади. Это тоже является отголоском карнавальной традиции развенчания.

Основное действие карнавала – увенчание-развенчание короля не просто начинает и заканчивает сам «литературный карнавал», а раскрывает внутреннюю суть художественного произведения. Разоблачение, смена личин воссоздают не веселую относительность мира «комедий», а страшную относительность «бессмысленного и беспощадного» русского бунта и бессмысленность власти чиновников и бюрократов.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається карнавальна теорія М.М. Бахтіна на прикладі двох творів: О.С. Пушкіна «Капітанская дочка» та М.В. Гоголя «Ревізор» Самозванства головних

героїв Пугачова та Хлєстакова знаходяться в центрі уваги статті. Автор вважає, що основна дія літературного карнавала – увінчання-розвінчання карнавального короля розкриває внутрішню суть обох шедеврів російської літератури.

SUMMARY

The carnival theory of M.M.Bakhtin on the example of the two works: «Captain's daughter» by A.S.Pushkin and «Inspector» by N.V.Gogol is considered in the article.

The imposture of the main heroes – Pugachov and Khlestakov is in the centre of the afention.The author supposes that the main action of the literary carnival – crowning/ discrowning the carnival king reveals the inner essence of both masterpieces of the Russian literature.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная смеховая культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1990.
2. Эйдельман Н.Я. Пушкин: История и современность в художественном сознании поэта. – М.: Советский писатель, 1984.
3. Худошина Э.И. О «нравственной высоте» Образа Пугачева у Пушкина // Сборник статей к 75-летию проф. Ю.П.Чумакова. – Новосибирск: Изд-во СОРАН, 1997.
4. Балашова И.А. Историзм Пушкина – романтика // Университетский пушкинский сборник. – М.: МГУ, 1999.
5. Бахтин М.М. Рабле и Гоголь// Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975.
6. Гоголь Н.В. Ревизор. – М.: Мир книги, 2006.
7. Манн Ю.В. Поэтика Гоголя. – М.: Художественная литература. 1970.
8. Пушкин А.С. Капитанская дочка. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1985.
9. Пушкин А.С. История Пугачева. – М.: Художественная литература, 1976.

Надійшла до редакції 12.09.2008 р.

УДК 82.09

«МИРГОРОД»: ПРОБЛЕМА ЖАНРА КАК ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЦЕЛОГО

Е.С. Розинкова

Целью данной статьи является попытка конкретизировать жанр «Миргорода». «Миргород» – цикл, состоящий из четырех повестей, различных по своим жанровым характеристикам (идиллическая повесть, героическая, фантастическая и бытовая). Природа эпического и драматического цикла не может считаться вполне установленной. Попытки определить его своеобразие по аналогии с лирическим циклом положительного результата не дали. Между тем даже замысел автора «Миргорода» нельзя понять без учета его циклического построения. Нельзя считать конструктивными и заявления декларативного характера: Г.А. Гуковский, один из авторитетных гоголеведов, пишет: «В самом деле, «Миргород» не только сборник из четырех рассказов (? – Е.Р.), это как бы целая книга, заключающая единую установку, книга, в которой каждая из четырех повестей соотнесена со всеми другими как часть общей художественной композиции, как своего рода глава общего построения. Разумеется, это вовсе не снимает «отдельности», самостоятельности художественного и идейного значения каждой из этих повестей: разумеется, и «Тарас Бульба», и «Вий», и другие части сборника могут быть восприняты

© Розинкова Е.С., 2008

отдельно, вне связи с другими повестями цикла, и в отдельности они заключают полноценное идейно-художественное содержание» [1, с.64].

Мы не можем принять этот вывод. Следуя собственной логике ученого, нужно принять, что отдельная «глава» книги может обладать собственным значением, вне связи с целым. Однако это абсурд. Г.А.Гуковский пытается оправдать практику исследования отдельных повестей, составляющих цикл, безотносительно к общему замыслу автора, предполагающему цикличность. Мы полагаем, что причина неуспеха исследования «Миргорода» в фактическом игнорировании его цикличности, а это игнорирование – в отсутствии более или менее убедительной гипотезы эпического цикла. Причиной неудачи исследования этой проблемы является то, что не был найден и указан фактор, благодаря которому становится возможным циклическое построение произведения. Таким фактором мы полагаем «поэтическое событие». Это понятие является одним из краеугольных в понимании художественного творчества ранним М.М.Бахтиным. В уцелевших фрагментах мы не находим определения поэтического (художественного) события, но из контекста выявляется важность для М.М.Бахтина представления о художественном произведении не как «вещи», но как величины, претерпевающей изменение в своем бытии. Так, он пишет: «Теперь, когда мы выяснили значение экспрессивных и импрессивных моментов внешнего тела в художественном событии произведения, становится ясным положение, что именно внешнее тело является ценностным центром пространственной формы» [2, с. 168]. Вывод о внешнем теле как ценностном центре пространственной формы мог быть сделан при условии представления о художественном произведении как событии. В предметном указателе к первому тому, содержащему работы раннего Бахтина, термин «художественное событие» употребляется семь раз.

Почему представление о художественном произведении как событии так важно для понимания природы цикла? – Потому, что событие не просто дление, развертывание во времени, а не в пространстве (точка зрения Лессинга), понятие события предполагает представление о цели, которой стремится достичь художественное произведение, следовательно, о его целенаправленной изменчивости. Эти изменения, как правило, носят стадиальный характер. Мелкие изменения, накапливаясь, приводят к качественному сдвигу: событие приобретает другое качество. Каждая стадия события является качественно определенной.

Согласно точке зрения М.М.Бахтина, субъектом, осуществляющим указанное событие, является «художественное произведение». Мы не находим это утверждение вероятным. Событие художественного произведения М.Бахтин мыслил как возникающее в результате «слияния» события жизни и события повествования о нем. Субъектом, осуществляющим событие повествования, является повествователь, событие жизни является результатом действий, совершаемых совокупностью фабульных персонажей. Следовательно, и у события осуществляемого художественными формами, должен быть субъект, тогда как «произведение», пусть и художественное, есть результат деятельности субъекта, направленное на создание произведения. Согласно точке зрения В.В.Федорова, субъектом художественного события является автор (т.е. художник, или, применительно, к поэтическому произведению, поэт).

Событие бытия поэта, совершающегося от начала до завершения, претерпевает изменения по мере того, как оно разворачивается. Эти изменения, как правило, принимают стадиальный характер. Стадия, т.е. такое изменение события бытия автора, которое приводит к его качественному изменению, может быть оформлено внешним (воспринимаемым) образом. Например, стадия бытия Пушкина-поэта как автора «Медного всадника», в которой главным фабульным персонажем является Нева, сменяется другой стадией, в которой основным фабульным персонажем является Петрополь. Обе стадии поэтического бытия осуществляются через соответствующие стадии события жизни, которое только продолжаются.

Однако возможен другой вариант, а именно оформление события жизни как «другого» не соотнесенного с предшествующим, как его продолжение. Жизненное событие может быть представлено как особенное – со своими фабульными персонажами и конфликтами. Так «Выстрел» и «Станционный смотритель» на фабульном уровне представляют самостоятельное жизненное событие, не связанные друг с другом фабульным образом. Вместе с тем оба эти жизненные события суть превращенной формы единого события осуществления поэтического бытия Пушкина, осуществляющегося стадиально.

«Миргород» относится ко второму варианту развертывания бытия поэта. Гоголь-поэт осуществляет свое поэтическое бытие, состоящее из четырех стадий. На каждой стадии это бытие осуществляется через посредство жизненного события, представляющего собой самостоятельный эпизод, не соотносимый с предшествующим и последующим жизненно-прозаическим (фабульным) образом. Будучи последовательной сменой четырех стадий поэтического бытия, т.е. как бы сплошным (единым) событием, оно свершается не через сплошное и единое жизненное событие (как, например, в «Мертвых душах»), но через четыре жизненных события, соотнесенных поэтически, но фабульно самостоятельных.

Бытие Гоголя-поэта начинается со «Старосветских помещиков», т.е. осуществляется через такое жизненно-прозаическое событие, которое не чревато жизненным конфликтом. Афанасий Иванович и Пульхерия Ивановна сравниваются самим автором с Филемоном и Бавкидой – классическими идиллическими персонажами. Между этими фабульными персонажами нет жизненных противоречий, могущих перерасти в конфликт, т.е. в открытое столкновение. Отсутствие жизненного конфликта позволяет фиксировать поэтический конфликт, состоящий в противоречии между фабульной действительностью и поэтическим миром, т.е. между Гоголем-поэтом и фабульными персонажами. Фабульная действительность возникла и существует по причине непрямого бытия Гоголя. Превращенность (=поэтичность) бытия Гоголя создает условия возникновения и существования жизненно-прозаической сферы с находящимися в ней жизненными существами – фабульными персонажами.

Самое существование фабульной действительности есть следствие его внутреннего конфликта. Наличие фабульной действительности удерживает Гоголя в его превращенном состоянии. Хотя, повторяем, Пульхерия Ивановна и Афанасий Иванович пребывают в идиллических (бесконфликтных) отношениях, как между собой, так и с фабульной действительностью, общая («глобальная») конфликтность вовлекает и их в это противоречие. Особенность первой стадии бытия Гоголя-поэта, таким образом, заключается в том, что конфликтность Гоголя-поэта проявляется на фабульном (жизненно-прозаическом) уровне. Поэтический конфликт принимает фабульный характер, т.е. становится конфликтом, актуальным на фабульном уровне.

Жизненное существование старосветских старичков, будучи безмятежным и бесконфликтным, не является по этой причине «интересным». В нем ничего не происходит. Те мелкие эпизоды, из которых оно складывается, не способны повлиять на жизненное событие в такой степени, чтобы оно могло измениться, прийти в противоречие с самим собой или с жизненной действительностью. Зато несомненный интерес представляет собой событие смерти обоих старичков.

Следует обратить внимание на то обстоятельство, что смерть Пульхерии Ивановны не вызывается естественными причинами, она отнюдь не была дряхлой старухой. Ей всего 55 лет. Это, конечно, старческий возраст, но Пульхерия Ивановна была здорова, и ее здоровью ничто не угрожало. Причиной ее смерти была ее фаворитка – серая кошечка. В связи с проблемой отношения серой кошечки к смерти Пульхерии Ивановны обратимся к организации фабульной действительности. Усадьба старосветских старичков находится между двумя другими онтологическими сферами. С одной стороны она находилась в близком соседстве с лесом, в котором обитали дикие коты, с другой – с находившимся в отдалении городом, в котором жили люди. Если обитатели леса были природными существами, порождениями дикой природы, то обитатели города вышли

из природы и основали город как сферу отвлеченно-человеческого существования, в которой природа не играет сколько-нибудь значительной роли.

Автор подчеркивает замкнутость сферы пребывания старосветских помещиков. Она изолирована как от леса, так и от города. «Я иногда люблю сойти на минутку в сферу этой необыкновенно удивительной жизни, где ни одно желание не перелетает за частокол, окружающий небольшой дворик, за плетень сада, наполненного яблоками и сливами, за деревенские избы, его окружающие, пошатнувшиеся на сторону, осененные вербами, бузиною и грушами» [3, с. 9]. Усадьба (дом) старосветских старичков является разновидностью магического круга, обведенного Хомой Брутом вокруг себя, чтобы стать невидимым для ищущей его нечисти. Особенностью круга является то, что он неуязвим из вне, он может разрушаться только изнутри. Взгляд Хомы перехватывает Вий и как бы возвращает его в круг, что и разрушает его.

Онтологическую изоляцию дома старосветских старичков нарушает кошечка. Она, живя среди людей, как бы очеловечивается; так, она принимает поглаживания Пульхерии Ивановны как именно человеческую ласку. Одичав, попытку погладить (приласкать) она уже воспринимает как проявление агрессии, т.е. природным диким образом. Жест Пульхерии Ивановны меняет свое значение на «обратное». В круге идиллических отношений Пульхерии Ивановны и Порфирия Ивановича природное существо не может оставаться: животный инстинкт требует от него осуществления природных функций, связанной с продолжением жизни. Кошечку соблазняют дикие коты, и она возвращается в дикую природу. Возвращение ее объясняется тем же природным инстинктом: ей нужно насытиться. Автор особенно подчеркивает обстоятельство: «Пульхерия Ивановна тотчас приказала подать ей молока и мяса и, сидя перед нею, наслаждалась жадностию бедной своей фаворитки, с какою она глотала кусок за куском и хлебала молоко. Серенькая беглянка почти в глазах ее растолстела и ела уже не так жадно» [3, с. 30]. Это прямо связано с казалось бы неожиданным замечанием Пульхерии Ивановны: «Это смерть моя приходила за мною!»(там же).

Траектория движения кошечки: из дома в лес, обратно в дом и снова из дома – подобна траектории движения прочерченной взглядом Хомы Брута: изнутри круга во внешнее бесовское пространство, возвращение в круг, уже отягощенным бесовским началом, взглядом Вия (нечистым взглядом: «нечистый» – одно из наименований черта) и последующим разрушением круга.

Причина разрушения усадьбы-круга, таким образом, не внешняя агрессия со стороны дикой природы (лес) или со стороны отвлеченного человека (город), а находится внутри самого круга. В связи со сказанным обратим внимание на то, что кошечка – это как бы персональная смерть Пульхерии Ивановны, а не «вообще» смерть. Кошечка как домашнее существо была одной из составляющих идиллии: убежав в дикую природу, она возвращается одичавшей в дом старосветских помещиков, т.е. кошечка не была изначально дикой, она одичала и это одичание не просто отвержение человеческого, но о б р а щ е н и е в дикое существо.

Человеческое не просто отбрасывается, но присутствует в кошечке только в обращенном (перевернутом) виде. Итак, смерть ассоциируется с серой кошечкой, а через нее – с одичанием, обращением в животное (зверя). Смерть – не естественное событие, не прекращение жизни, а обращение жизни в свою противоположность – смерть. Так, Пульхерия Ивановна, готовясь к смерти (т.е. готовя смертный наряд) переменяет свое прежнее решение быть похороненной в красном платье, велит похоронить себя в сером. Она, таким образом, уподобляется серой кошечке (она же – дикая, поскольку в народе серый цвет называется также «диким»).

Смерть Афанасия Ивановича тоже является «маркированной», и причина этой смерти – «зов» Пульхерии Ивановны, «странно, однако же, то, что обстоятельства кончины его имели какое-то сходство с кончиною Пульхерии Ивановны. В один день Афанасий Иванович решился немного пройтись по саду. Когда он медленно шел по дорожке, с обыкновенною своею беспечностию вовсе не имея никакой мысли, с ним случилось странное про-

ишествие. Он вдруг услышал, что позади его произнес кто-то довольно явственным образом: Афанасий Иванович! Он обратился, но никого совершенно не было, посмотрел во все стороны, заглянул в кусты – нигде никого. День был тих, и солнце сияло. Он на минуту задумался; лицо его как-то оживилось, и он, наконец, произнес: «Это Пульхерия Ивановна зовет меня!»» [3, с. 39]. Афанасий Иванович умирает потому, что его позвала Пульхерия Ивановна, и его смерть, не чисто природная ситуация, т.е. не прекращение существования, но «оборачивание» жизни в свою противоположность – смерть. За пределами жизни, т.е. в инфернальном мире, Пульхерия Ивановна встречает Порфирия Ивановича, но эта встреча происходит как встреча ведьмы и Хомы Брута.

Итак, мы остановились более или менее подробно на первой стадии бытия Гоголя-поэта. Эта стадия, будучи исходной, является по этой причине особенной. Особенность заключается в том, что конфликт, возникающий вследствие превращенности поэтического бытия проецируется на фабульную («жизненно-прозаическую») действительность. Мы выяснили, что эта действительность не «место», в котором совершается «событие жизни», она вовлечена в поэтический конфликт, является его «стороной». Противоположная сторона – смерть. Человек, по Гоголю, с т а н о в и т с я субъектом человеческого бытия, и событие его становления связано с его причастностью к жизни и смерти в онтологическом плане, добру и злу – в ценностном. Гоголь-поэт не изображает это становление, но совершает его своим поэтическим бытием.

Таким образом, цикл есть производное от события поэтического бытия. Отличительная особенность которого состоит в его стадиальности. Качественная определенность отдельной стадии может получить формальное выражение. В этом случае возникает последовательный ряд отдельных произведений. Качественное своеобразие ситуации получает жанровую характеристику, что мы и видим в Миргороде: идиллическую повесть сменяет героическая, героическую – фантастическая, фантастическую – бытовая. Событие поэтического бытия является конфликтным. Разрешая конфликт, событие поэтического бытия видоизменяется, это изменение является стадиальным. В конечном счете конфликт разрешается, а событие завершается. Конфликт, возникший в первой стадии, разрешается в последней. То есть, событие поэтического бытия является векторным, оно не возвращается к началу, поэтому термин «цикл», относительно события поэтического бытия мы полагаем некорректным. Его происхождение – чисто литературное, генетически восходящее к «венку сонетов».

РЕЗЮМЕ

Базуючись на ідеї розгортання художнього твору як події, автор приходить до думки стадіальності цієї події. Окремі повісті, які входять до циклу, розглядаються ним як особливі стадії, які складають художнє ціле, як цикл.

SUMMARY

Taking as a pasis the idea of development of the work of art as an event, the author came to the conclusion about phasicness of this event. Separate stories which make a cycle are regarded by the author as peculiar stages which form the artictic entire whole. This entire is whole determined as the cycle.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. – М.-Л.: ГИХЛ, 1959.
2. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // М.М. Бахтин. Собр. соч. в 7 т. – Т.1 – М., Изд-во Русские словари. Языки славянской культуры. – 2003.
3. Гоголь Н.В. Миргород // Н.В.Гоголь Собр. художественных произведений в 5т. – Т.2 – М.: Изд-во АН СССР, 1951.

Надійшла до редакції 09.10.2008 р.

УДК 82. 09

ОБ ЭСТЕТИЧЕСКОМ СОПРОТИВЛЕНИИ («ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ» М. Ю. ЛЕРМОНТОВА)

Н.В.Сулейманова

Изучением романа М.Ю. Лермонтова «Герой нашего времени» вообще и изучением личности главного героя занималось и занимается в настоящее время немало отечественных исследователей.

Эта проблема начала привлекать к себе литературоведов практически с момента выхода произведения, то есть с 40-х годов XIX века. В то время появились отзывы В.Г. Белинского, Н.Г. Чернышевского, Н.А. Добролюбова, А.И. Герцена, критиков демократического лагеря Д.И. Писарева, В.А. Зайцева, Н.В. Шелгунова, С. Шевырева. Изучению данной проблемы первостепенное значение при изучении романа исследователи советского периода: В.В. Афанасьев, И.Л. Андроников, Э.Г. Герштейн, К.Н. Григорьян, Н.Г. Долинина, Е.Н. Михайлова, В.А. Мануйлов, И.П. Щеблыкин, Б.Т. Удодов, Б.М. Эйхенбаум и многие другие. Из работ современных исследователей заслуживают внимания статьи и книги таких авторов, как Ф. Шмульян, И. Нетбай, И. Гольдфайн, В. Макаров, М. Картавцев, М. Еселев, П. Сцепуро, И. Гурвич.

Однако приходится признать, что трактовки романа остаются, по преимуществу, в пределах социально-психологического контекста. Очень давно произнесенные слова Б. Эйхенбаума, одного из, несомненно, самых глубоких исследователей творчества писателя, и ныне звучат вполне актуально: «...многое (и иногда самое важное) в творчестве Лермонтова оказывается темным, загадочным. Отсюда – простор для субъективных и разнообразных истолкований, не образующих никакой научной традиции» [7, 3].

Истолкование центрального образа романа, образа Печорина, не получило сколько-нибудь отчетливо нового направления.

Вот суждение старшего современника Лермонтова: «В Печорине мы встречаем тип силы, но силы искалеченной, направленной на пустую борьбу, израсходовавшейся по мелочам на дела недостойные...» [цит. по: 4, с.35-36].

А вот мнение современного исследователя: «...центральной задачей в изображении Печорина можно считать намерение автора раскрыть высокий, хотя и противоречивый смысл духовных порывов героя, стремящегося к деятельности, к счастью и гармонии вопреки сопротивлению неблагоприятной в социальном отношении среды» [6,198].

Как видно, оба критика сходятся в отношении к Печорину как определенному социально-психологическому типу – едва ли не как к биографически определенному человеку.

Другой аспект анализа образа Печорина связан с более широким обобщением: «...природное, «естественное», и общественное слиты в герое в противоречивом единстве...» Ее точка зрения утверждает двойственность личности Печорина: одна его сторона – это «естественный», потенциальный, возможный человек, а другая – человек реально действующий, детерминированный обществом. «Осуждая второго, Лермонтов всецело на стороне первого» [5, с.320]. И: «Проблематика романа определяется личностью Печорина, в котором живут две стихии – природная, естественная, и искажающая ее социальная. Природное, естественное начало в Печорине неуничтожимо, но оно лишь в редкие минуты является в своем чистом, непосредственном виде... Природное начало в Печорине всюду наталкивается на социальный предел» [3, с.227].

Богатую литературу породило предположение об автобиографичности образа Печорина и, если принять во внимание действительную близость биографии Лермонтова и тех сведений, которые мы узнаем о Печорине, горячо оспаривать такое сближение не приходится.

 © Сулейманова Н.В., 2008

Однако делать из этого обстоятельства вывод о том, что Лермонтов «списывал» с себя образ главного героя романа, было бы, с нашей точки зрения, несколько опрометчиво. Нетождественность автора своему герою при любой, сколь угодно близкой дистанции между ними – это аксиома литературоведения после работ М.М.Бахтина по этой проблематике. Говоря в целом, можно констатировать, что при чрезвычайной близости психологического облика Печорина – каким он восстает со страниц романа, и Лермонтовым – биографическим лицом, каким мы можем его представить по воспоминаниям современников, действительно, очень много общего. Однако до сих пор, как представляется, нее получила достойного развития мысль о возможном сближении Лермонтова и Печорина не как двух биографических личностей, не как персонажей биографического дискурса, но как – двух авторов.

В этом контексте стоит вспомнить тонкое замечание В. В. Виноградова о сходстве методов изображения портрета у повествователя и … Печорина как автора Журнала: «от более внешнего и физиологического к психологическому, характеристическому, от типического к индивидуальному, личностному» [2, 548]. Это замечание, а также наблюдения современников и потомков можно сделать вывод такого свойства: настойчивость, с которой обнаруживаются параллели между биографическим автором и литературным персонажем, указывает, возможно, на композиционную особенность повествования в этом конкретном произведении. Какую же?

Наше предположение, которое мы попытаемся развернуто аргументировать в данной статье, состоит в следующем. К моменту появления романа М.Ю.Лермонтова русская проза отнюдь не изобиловала разнообразием форм. Прежде всего это относится к организации повествования. Одним из самых популярных способов «подачи материала» было объединение нескольких повестей в составе цикла. К этому приему прибегали В.Ф.Одоевский («Пестрые сказки»), Н.Гоголь («Вечера на хуторе близ Диканьки»), А.Пушкин («Повести покойного Ивана Петровича Белкина, изданные А.П.»). В таких объединениях фигурировал, как правило, один «собиратель» рассказов и несколько его «корреспондентов», от которых он получал сведения о различных происшествиях (или – эпизодах одного и того же происшествия). Легко заметить ощутимое влияние этой традиции и на автора «Героя нашего времени». Когда он сам уже не в состоянии беседовать со знакомцами Печорина, он «передает» слово ему самому, получив от Максим Максимыча дневник Печорина. (Кстати, обращение к найденным (подаренным) рукописям, письмам и пр. тоже входило в арсенал русских романтиков-прозаиков.)

Особенностью романа Лермонтова, собственно говоря. и превращающего цикл повестей в романное единство, является постепенное, точнее, поэтапное: от повести к повести – «превращение» в повествователя главного героя всех повестей – Печорина.

Таким образом, главная ***цель настоящей статьи*** состоит в анализе композиции образа Печорина с точки зрения организации повествования в романе «Герой нашего времени.

Дразнящая воображение исследователей «необъяснимость» Печорина связана, прежде всего, с тем, как нам кажется, что в каждой из повестей проявляется не просто та или иная «грань» его богатого характера. В каждой повести образ Печорина представлен с точки зрения преобладания в нем той или иной доминанты специфически ***авторского поведения.*** Печорин – если интерпретировать последнее наше предположение психологически – претендует на то, что сделать все окружающее как бы предметом эстетического переживания, предметом изображения (это касается, как мы увидим, и самого себя), а всех окружающих – персонажами романа, автором которого является он, Печорин.

Таким образом в романе Лермонтова отразилась, как представляется, доминирующая линия развития русской прозы – от цикла с подставными рассказчиками к роману, развитием которого «руководит» всеведущий и всезнающий автор.

Эту нашу гипотезу мы попытаемся подтвердить в конкретном анализе текста романа.

Нетрудно заметить, что в подавляющем своем большинстве оценки исследователей (за исключением, пожалуй, Б. Эйхенбаума) базируются на той иной шкале этических норм и правил. Печорин вновь и вновь подвергается суду, порой суду беспощадному и суровому, порой – стремящемуся к справедливости, но все-таки, выносящему приговор. Перед нам же, между тем, произведение искусства, художественное произведение, причем – что очень важно! – произведение принципиально новое для только становящейся русской прозы.

Методологически базовым нам представляется суждение М.М.Бахтина, писавшим по поводу «Героя нашего времени» следующее: «...человек до конца невоплотим в существующую социально-историческую плоть... Всегда остается нереализованный избыток человечности... существенный разнобой между внутренним и внешним человеком...» [1, с.119].

Как нам кажется, Печорин – герой, в котором этот «избыток» человечности» не просто обнаруживается в импульсивных, неотрефлектированных порывах, которые лишь потом как-то оцениваются другими персонажами и самим героем, но получает определенную форму, которая, в самом деле, не имеет материала для воплощения в этических и социологических соображениях. Контуры этой формы своеобразно проступают в каждой из повестей, составляющих целое романа, вполне не завершаясь ни в одной.

Поэтому нам представляется необходимым предпринять попытку *эстетического оправдания* Печорина. Оправдания – потому, что эстетического осуждения просто не может быть. Говоря более конкретно, мы намерены выявить в романе такие особенности композиции образа главного героя, которые позволили бы не просто по-иному взглянуть на цепь его, в самом деле, в высшей степени противоречивых ***поступков***, но которые бы открыли иной угол зрения на образ Печорина как на ***эстетическую проблему***, которая была, возможно, главным предметом художественного осмысления для Лермонтова.

Практически все исследователи романа обращали особое внимание на композицию произведения Лермонтова. Едва ли не единодушный вывод гласит, что нарушение хронологической последовательности фабульного повествования было предпринято автором с целью постепенного, поэтапного раскрытия характера Печорина. С этим не приходится спорить, однако, как нам представляется, это довольно поверхностное решение проблемы.

Ступенчатость повествования имеет – и этот факт достаточно очевиден – еще одну внутреннюю причину. Дело в том, что все основные персонажи романа одновременно выступают и в роли рассказчиков. Так, если рассказчиком повести о Бэле является, главным образом, Максим Максимыч, то в следующей повести он выступает только в качестве персонажа, и Печорин (персонаж рассказа Максим Максимыча в «Бэле») оказывается теперь с ним, так сказать, на равных.

В следующем за «Максимом Максимычем» «Журнале Печорина» Печорин (персонаж предыдущей повести) становится, в свою очередь, основным рассказчиком, оставаясь им до конца романа. Характерно, при этом, что степень его присутствия в качестве персонажа собственного повествования становится все меньше по мере приближения романа к концу.

Печорин увлекся Бэлой. Можно, конечно, интерпретировать его поведение как каприз пустого человека. Но можно взглянуть и так на дело: Печорин ставит перед собой задачу не просто соблазнить черкешенку, не просто овладеть ею. Он мог бы сделать это с гораздо меньшими усилиями. Но Печорин ставит задачу иного рода. Он хочет влюбить в себя Бэлу – и влюбиться сам! Печорин хочет своею волей *создать* определенную жизненную ситуацию, создать и наделить ее внутренней убедительностью. Своею волей он хочет воздействовать не на право другого человека, а на чувство его. Не подавление чужой воли волнует его, а воздействие на воображение другого человека. Именно таким образом надо, с нашей точки зрения, понимать беседы Печорина с Бэлой.

Печорин пытается сочинить жизнь, он ведет себя не как участник событий, а как претендент на *авторство* всего происходящего. То, что изнутри изображаемой в романе жизни выглядит как безумное своеволие по отношению к таким же изображаемым лицам, то извне ее, с точки зрения автора – посягательство на его позицию. Автор сталкивается с героем, который хочет стать автором. Фраза Максима Максимыча о людях, с которыми «должно соглашаться» тоже становится понятнее с этой точки зрения. Персонаж не может не соглашаться с автором, потому все его, персонажа, существование «насквозь» определено авторской волей. Максим Максимыч соглашается с Печориным именно потому, что «чувствует» небезосновательность его претензий. И поэтому же тесно привязывается к нему. Вряд ли опытный штабс-капитан полюбил бы столь нежно светского хлыща, на которого так порой похож Печорин, и от которого он столь разительно отличается на самом деле.

Итак, в повести «Бэла» мы видим, как персонаж – Печорин – пытается в жизни овладеть «позицией вненаходимости» (М. Бахтин), пытается сочинять жизнь, стать ее автором. То, что с точки зрения изображаемой действительности выглядит и оценивается как пустой каприз, то, с точки зрения автора – закономерная неудача персонажа. В первом случае это событие вызывает чуть ли не отвращение, во втором – *эстетическое* сочувствие.

В эпизоде дорожной встречи автор, как кажется, явно на стороне Максима Максимыча и против Печорина. Если Максим Максимыч весь обращен к другому человеку, весь раскрыт ему навстречу, то Печорин – весь замкнут в себе и не жертвует для другого ничем, даже самым малым. Наоборот, у него не дрогнет рука принести в жертву своему спокойствию душу другого. Можно подумать, что автор разоблачает в Печорине эгоцентризм, который все соотносит с «я», все подчиняет этому «я», оставаясь безучастным к тому, как его поведение отразится на другом человеке: он не почувствовал всей высоты и чистоты человеческого обаяния старого штабс-капитана, не ощутил человечески большого содержания его чувств настолько, чтобы свободно, без «жертв» и насилия над собою ответить на эти чувства. Печорин кажется настолько замкнутым в себе, что теряет способность проникнуться хотя бы ненадолго волнением, тревогами, запросами души другого человека. В маленьком эпизоде дорожной встречи наши симпатии, конечно, не на стороне, умного и волевого Печорина, а на стороне простодушного, ограниченного капитана, умеющего так бескорыстно и беззаветно привязываться к другому человеку.

Взглянем, однако, на эту сцену – единственно, собственно говоря, значимую в повести – с гипотетически выдвигаемой нами позиции, согласно которой доминантой поведения Печорина является ***автор*ское** отношение к жизни.

В «Бэле» мы видели Печорина глазами Максим Максимыча: он, Печорин, был персонажем его рассказа, задушевным другом, к которому старик привязался всей душой. Если бы он кинулся к Максиму Максимычу с распростертыми объятиями, как того ожидал сам штабс-капитан, то, говоря казенным языком, остался бы в прежнем статусе – статусе персонажа рассказа Максим Максимыча. Естественно, что при этом сразу бы утратилась существенное различие между теми точками зрения, теми авторскими позициями, с которых ведется повествование в обеих повестях. Мы имели бы не отдельную повесть, а продолжение первой. Печорин как бы сопротивляется этому – он не «хочет» оставаться персонажем, его не удовлетворяет такое положение. Так выглядит дело с нашей точки зрения, с точки зрения, учитывающей, прежде всего, композицию повествования в романе. Это, в избранной нами перспективе, формальное изменение – разбивка романа на главы – в перспективе изображаемых событий выглядит, конечно, иначе: как черствость, равнодушие и т.п. главного героя. Между тем, если вернуться к нашей точке зрения, перемена в Печорине вполне органична. Если верны многочисленные утверждения литературоведов о том, что характер Печорина дан в статике, в спектре, то этого никак нельзя утверждать о динамике повествования, значимо обозначенной «пробелами» между повестями, складывающимися в роман. Эта динамика означает

творческие искания Лермонтова, нащупывающего возможности развития прозаического повествования.

Необходимым этапом этих поисков и становится образ Печорина – героя, стремящегося стать автором, автором собственной жизни. Невозможность достижения этой позиции внутри жизни, средствами жизни и приводит к тому, что образ главного героя произведения Лермонтова «отказывается» укладываться в этические и социальные схемы. Если в «Бэле» Печорин «пытался» непосредственно «сочинять» жизнь, и в этом проявились его авторские амбиции, то в «Максиме Максимыче» авторская воля персонажа – Печорина – проявляется в том, что он отказывается быть персонажем чужого рассказа. И опять-таки, если с точки зрения изображаемой действительности это выглядит как бессердечие равнодушие, то с точки зрения авторской – это поведение, существенно сориентированное на авторство собственной жизни, принципиально характеризующее образ Печорина в романе.

Взглянем на события, изображенные в повести «Тамань», с точки зрения Печорина-автора (как мы предлагаем его рассматривать).

Вот примечательная в этом отношении фраза из повести: «Хотя в ее косвенных взглядах я читал что-то дикое и подозрительное, хотя в ее улыбке было что-то неопределенное, но такова сила предубеждений: правильный нос свел меня с ума; я вообразил, что нашел Гетеву Миньону, это причудливое создание его немецкого воображения, – и точно, между ими было много сходства: те же быстрые переходы от величайшего беспокойства к полной неподвижности, те же загадочные речи, те же прыжки, странные песни...» [28,505].

Персонаж-рассказчик (Печорин), как видим, позволяет вовлечь себя в романтическое приключение (вернее, в события, *кажущиеся* ему овеянными романтическим ореолом), едва ли не только потому, что угадывает в облике девушки образ Миньоны из произведения Гете. Литературное восприятие действительности преобладает в сознании рассказчика-персонажа над чувством реальности = опасности этой авантюры. Таким образом, можно говорить о *сознательном подражании литературе* как доминанте авторского поведения, осваиваемого главным героем на этот раз именно в такой форме. Если в «Максиме Максимыче» Печорин органически сопротивляется вовлечению себя в круг персонажей, то в «Тамани» он, в качестве персонажа-рассказчика опять-таки оказывает такого же рода сопротивление, только в несколько иной форме. На это раз он едва ли не сознательно противится роли только рассказчика; он входит в роль персонажа, в плоть персонажа, но персонажа другой повести, точнее – другого произведения (когда угадывает в облике девушки черты «Гетевой Миньоны»).

И вновь, с точки зрения изображаемых событий, поступок Печорина выглядит как безрассудный. Более того, он сам расценивает его как нечто бессмысленное, отстраняется от произошедшего. Однако это не отменяет совершившегося с точки зрения глубинной композиционной доминанты образа Печорина: факт сопротивления попыткам (читателя) вместить его в систему этических ценностей и в перспективе этой системы осудить (или – одобрить) его поступки. Это сопротивление свидетельствует об органическом стремлении (не сознательном намерении) героя овладеть позицией автора, реализовать ***в жизни*** потенциал, которым обладает только автор ***произведения.***

В «Княжне Мери» с переходом Печорина в типическую и постоянную для него жизненную среду дворянского общества, аристократического, в частности, Лермонтов еще более суживает возможности выхода энергии Печорина и показывает его обреченным на деятельность пустую, мелкую и жестокую.

Так, в общем виде, формируется и формулируется приговор, выносимый Печорину и его окружением, и некоторыми критиками, и многими читателями. Обратим, однако, внимание, на одну очень примечательную деталь в описании рассказчиком (Печориным) Грушницкого: «Он довольно остер: эпиграммы его часто забавны, никогда не бывают мет-

ки и злы: он никого не убьет словом; он не знает людей и их слабых струн, потому что занимался целую жизнь одним собою. *Его цель – сделаться героем романа*».

Странно слышать такие слова из уст … героя романа! Но в том-то и дело, что Печорин тоже имеет «цель» – стать автором романа! Эта реплика в рассказе о Грушницком как бы выдает действительные, в известном смысле ему самому неведомые намерения, главную жизненную установку Печорина – намерение стать автором романа. Точнее, автором жизни. Все отрицательные характеристики, которые мы слышим в адрес Печорина из уст окружающих его людей, если разместить их в той перспективе, которая кажется нам наиболее уместной, превращаются в характеристики именно автора! Именно автору свойственно наблюдать со стороны, именно автору свойственно столь же объективное отношение к себе, как и к другим, точнее, не объективное, а отстраннно-отсутствующее.

Вот характернейшее свидетельство в пользу нашей гипотезы о преимущественно авторском поведении Печорина: «Я задумался на минуту и потом сказал, приняв глубоко тронутый вид….».

Далее следует проникновенный монолог, давший исследователям пищу для развернутых характеристик Печорина, поскольку в этой речи героя содержится почти вся «палитра» мнений о нем, высказанных после выхода романа по сей день. Но ведь все это говорится после того, как принят «глубоко тронутый вид»! Стало быть, доверившись этим словам, мы сами в какой-то степени становимся персонажами рассказа Печорина – чего, собственно говоря, он и «добивается»!

В «Княжне Мери» доминантой авторского поведения Печорина является *самоотстранение и самоизображение.* С точки зрения персонажей повести такое поведение кажется порой жестоким и несправедливым. С точки зрения автора – это опять попытки занять позицию вне изображения, узурпировать авторские полномочия.

Переходим к анализу «Фаталиста». Замечательны размышления Печорина после окончания событий рокового вечера: он осознает свою вину, видя ее как бы глазами своих знакомых, но последующие мысли куда как более интересны. Предки верили, что звезды на небе – это лампадки душ умерших, и эта вера «придавала им уверенность, что целое небо с своими бесчисленными жителями на них смотрит с участием, хотя немым, но неизменным!..», а «мы, их жалкие потомки, скитающиеся по земле без убеждений и гордости, без наслаждения и страха, кроме той невольной боязни, сжимающей сердце при мысли о неизбежном конце, мы не способны более к великим жертвам ни для блага человечества, ни даже для собственного нашего счастия, потому что знаем его невозможность и равнодушно переходим от сомнения к сомнению, как наши предки бросались от одного заблуждения к другому, не имея, как они, ни надежды, ни даже того неопределенного, хотя и истинного наслаждения, которое встречает душа во всякой борьбе с людьми или с судьбою...».

Эта мысль воплощена в «Фаталисте», где Печорин предсказывает поручику Вуличу смерть, угадав на его лице знаки «рока». Действительно, возвращаясь в ночную пору домой, Вулич был изрублен пьяным казаком, вооруженным шашкой. Вмешательство рока, хотя и нелепое, в судьбу человека здесь как будто бы вполне подтверждается, тем более что случай этот никак не зависел от «воли» пострадавшего. Но на следующий день Печорину пришлось усомниться в истинности бытующих представлений о всемогуществе фатума, предопределения. Несмотря ни на какие доказательства власти рока, перед которыми бессильна человеческая воля, Печорин решает испытать судьбу и отважно бросается навстречу смертельной опасности, надеясь выиграть ставку на жизнь вопреки всей очевидности. Подвергая себя риску, бросая вызов «судьбе», Печорин обезоруживает опасного преступника благодаря личному мужеству. «Рок» оказался бессильным против храбреца. Вместо верной гибели Печорин остается жив.

Каков главный мотив его безрассудного (!) поступка? Ответ находим непосредственно в тексте повести:

«В эту минуту у меня в голове промелькнула странная мысль: подобно Вуличу, я вздумал испытать судьбу».

Печорин решает поступить «подобно» другому персонажу повести. Именно этот момент представляется нам ключевым.(А не содержание поступка, решение испытать судьбу). То есть, с точки зрения композиции образа Печорина, как она нам представляется в своем существе, главное в этом эпизоде романа – *подражание персонажу*, попытка прожить кусок жизни вместе с ним и вместо него. Иначе говоря – попытка воображения в персонажа, перевоплощения в него.

Выводы.

В существующих исследованиях романа «Герой нашего времени» акцент, по преимуществу, делается на психологическом и социологическом толковании образа главного героя. Такой подход приводит исследователей к выводу о принципиальной несводимости к тому или иному четко определенному социальному или психологическому типу. Большинство ученых констатируют глубочайшую противоречивость этого образа, не находя удовлетворительных объяснений этому феномену.

Одним из способов более или менее удовлетворительного объяснения является настойчивое отождествление героя романа с его автором, М.Ю.Лермонтовым. С нашей точки зрения, такой подход не учитывает специфику исторической эволюции форм повествования в прозе, определившую становление русского романа.

Мы предполагаем, что мотивы жизненного поведения героя романа, Печорина, можно интерпретировать как следствие его стремления к овладению «позицией вненаходимости», не покидая, так сказать, пределов жизни. Печорин хочет стать ***автором жизни,*** его поступки свидетельствуют о том, что для него не являются удовлетворительными ни позиция персонажа, ни позиция рассказчика. Каждая из повестей, входящих в состав романа, иллюстрирует актуальность одной из доминант специфически авторского поведения. В «Бэле» это – сочинение жизни; в «Максим Максимыче» – преодоление персонажности; в «Тамани» – подражание образцам; в «Княжне Мери – самоизображение и самонаблюдение; в «Фаталисте» – подражание персонажу.

Другими словами, герой – Печорин – натурализует в своем поведении принципиально внежизненные потенции автора как такового.

Мы полагаем, что композиция главного героя романа свидетельствует о том, что автор «Героя нашего времени», с одной стороны, чувствовал неудовлетворительность романтической формы организации повествования – преимущественно, цикла, имеющего подставного автора, а, с другой – не мог непосредственно перейти к традиционной для классического романа фигуре всезнающего и всеведущего автора.

Образ Печорина – это своеобразная промежуточная фигура не в социально-историческом смысле, а в историко-литературном. Это – герой, единственная «цель» которого – стать автором романа.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу композиції образу Печоріна у романі М.Ю.Лермонтова «Герой нашого часу». Згідно висунутої гіпотези, композиція образу Печоріна є послідовним вичерпанням цім персонажем ресурсів специфічно авторської поведінки: у кожної з частин, що вони вийшли до складу роману, актуалізується одна з домінант такої поведінки. Образ Печоріна трактується, таким чином, як проміжна фігура, але ж не в соціально-історичному сенсі, а в історико-літературному. Це – герой, чия єдина мета: перетворитися на автора роману.

SUMMARY

The article is devoted to analysis of Pechorin image composition in the novel by M.Y.Lermontov «The Hero of our Time». According to proposed of the hypothesis , Pechorin image composition presents consistent comprehension of the character resources of specific

author behavior. Each of the parts, formed the novel, is actualized one of the dominant of such behavior. The image of Pechorin is treated as intermediate figure (character) not in social-historical sense but in historical-literal sense. It is a hero, the only "aim" of whom is to become the author of the novel.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бахтин М. Эпос и роман // Вопросы литературы. – 1970. – №1.
2. Виноградов В.В. Стиль прозы Лермонтова // Литературное наследство, т.43-44. – М.: Наука, 1941. – С.517-628 .
3. Коровин В.И. Герои Лермонтова // Литература. – 1997. – №19.
4. Мануйлов В.А. М.Ю.Лермонтов. Биография писателя. Пособие для учащихся. – Л.: Просвещение, 1976.
5. Михайлова Е.Н. Проза Лермонтова. – М.: Гослитиздат, 1957.
6. Щеблыкин И.П. Лермонтов. Жизнь и творчество. – Саратов: Приволжское книжное издательство, 1990.
7. Эйхенбаум Б.М. Статьи о Лермонтове. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1961.

УДК 821.161.1.09

РАЗВИТИЕ ЖАНРА ЭЛЕГИИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVIII ВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ АНАЛИЗА ЭЛЕГИЙ Ф. ПРОКОПОВИЧА, В.К. ТРЕДИАКОВСКОГО)

Н.А.Волик

Элегия как жанр лирической поэзии уходит своими корнями далеко в прошлое. Первые упоминания об элегии относят нас, как известно, еще к 7 веку до н.э., родоначальником ее считают древнегреческого поэта Каллина. Тематика элегий отличалась разнообразием – это и славная воинская история, и любовная страсть, и философские размышления и т.д. В теории литературы существуют несколько жанровых определений элегии. Так, Ф. Прокопович в «Поэтике» пишет: «Элегия есть некое печальное поэтическое произведение», но «все же ей всего больше подходит содержание, исполненное переживаний, гнева, любви, радости, скорби и т.п. » [1, с.439]. В.Г. Белинский называет элегию «песней грустного содержания». Л.Г. Фризман, анализируя элегический жанр, отмечает: «Есть в истории литературы знакомые незнакомцы. Такова русская элегия. О ней написано много и мало.... Имеется несколько статей, специально посвященных этой теме (Г.А. Гуковского, И.Н. Медведевой, И.Л. Альми, Л.С. Флейшмана, Т.П. Поповой и др.). Но нет книг, которые бы охватили всю историю русской элегии. Подобный пробел, естественно, дает себя знать» [2, с.3].

Подчеркивая устойчивый интерес исследователей к жанру элегии, отметим, что и сегодня есть нерешенные проблемы, требующие уточнения и дополнения. Это и обусловило наш интерес к данному типу произведений.

Одним из первых к изучению жанра элегии обратился Ф. Прокопович. В своей «Поэтике», написанной на латинском языке, он выделяет семь родов поэзии и распределяет все жанры по трем стилям, причем элегию относит к среднему стилю или цветистому. Прокопович пишет: «...слова – отобранные, но не слишком напыщенны, изречения немногословны, уподобления – кратки, примеры – подобраны в небольшом числе..., главным образом такие, что служат для изображения переживаний».[1; 440] Ф. Прокопович не только теоретически пытался осмыслить элегический жанр, но и ос-

© Волик Н.А., 2008

тавил первые поэтические образцы в этом типе произведений. Таким образцом жанра элегии является стихотворение «Плачет пастушок в долгом ненастьи»(1730 г.), которое передает грустные печальные размышления героя о темном, безнадежном периоде в его жизни, что доказывает мнение Ф. Прокоповича о происхождении элегии из плача («Сначала именно в этом роде воспевали исключительно печальные события, а затем начали затрагивать всевозможные предметы» [1; 439]):

Позишися, боже, нас свободити
от печали,
Наши нас дѣды к тебѣ вопити
научали [1; 245].

Многие теоретические установки автора «Поэтики» нашли отражение в его творчестве. Прокопович пишет: «Хотя элегия и не всегда должна иметь печальное содержание, все же ей всего больше подходит содержание, исполненное переживаний, гнева, любви, радости, скорби...» [1, с.440]. В элегии «Плачет пастушок...» находит воплощение мотив переживания и скорби:

Нѣт и надежды. О многобѣдно
мое щастье!
Хотя ж малую явит отраду
и поманит,
И будто нѣчто полготить стаду
да обманит.
Нет же и конца воплей плачевных
и кручины [1, с.245] .

Из текста элегии видно, что грустное, скорбное, печальное настроение становится характерным типологическим признаком этого типа произведений, материальное воплощение этот жанровый признак находит в словах «ненастье, многобѣдно, воплей плачевных, кручины, печали, вопити, нѣт и надежды». Следует обратить внимание на широкий выбор Прокоповичем вариантов вербализации печали, охватившей героя произведения. Для этого автор прибегает не только к характеристике внутреннего состояния пастушка («многобѣдно мое щастье», «нет же и конца воплей плачевных и кручины», «нас свободити от печали»), но и к тому, что чем это состояние вызвано («коли явится милость прещедра небес ясных», «свѣта не видно, – все ненастье», «вод дождевных нѣт отмѣны»). Прокопович использует такие художественные приемы как перифраз («нѣт и надежды»), олицетворение («явится милость», «о многобѣдно мое щастье»), психологический параллелизм, подчеркивающий тесную связь героя с природой:

Ни с каких сторон свѣта не видно, –
все ненастье.
Нѣт и надежды. О многобѣдно
мое щастье;
Прошол день пятый, а вод дождевных
нѣт отмѣны.
Нет же и конца воплей плачевных
и кручины [1, с.245].

Прокопович использует в произведении несвойственное элегиям сочетание длинных и коротких строк (хотя в своем «Поэтическом искусстве» настаивает на чередовании гексаметров и пентаметров). Элегия содержит аллитерацию на глухие согласные [с] и [т], что помогает передать настроение «тоскующего сердца» героя-пастушка; а часто повторяющийся звонкий [в] – безрадостность и плачевность ситуации.

В рассматриваемой элегии следует подчеркнуть наличие и других жанровых признаков, в частности, жанра идиллии. Прокопович дал развернутую характеристику буколического жанра: «Буколическая поэзия есть подражание сельским действиям, она подобна комедии, но разница между ними в том, что первая затрагивает также и дела

гражданские, последняя же касается только поселян. Буколическая поэзия почти всегда бывает аллегорической» [1, с.437]. В произведении «Плачет пастушок» есть буколические мотивы: герой-пастух на лоне природы, его внутренние переживания отражаются посредством окружающей природы, которая иносказательно изображает тяжелые времена в жизни самого Прокоповича (реакция, епископ Георгий Дашков):

Коли дождусь я весела ведра
и дней красных,
Коли явится милость прещедра
небес ясных?
Ни с каких сторон свѣте не видно, –
все ненастье.
Дрожу под дубом; с крайним гладом
овцы тают
И уже весьма мокротным хладом
исчезают.

В результате анализа элегии «Плачет пастушок в долгом ненастье» можно отметить, что Прокопович, активно принимающий участие в формировании риторической эстетики, в становлении родов и жанров русской литературы, синтезирует жанры элегии и идиллии, хотя в традиционной теории классицизма, которую он представляет в своей «Поэтике», говорит о самостоятельной значимости каждого отдельного жанра.

В.К.Тредиаковскому принадлежат элегии двух типов: трeническая (трагическая) и любовная. Рассмотрим вначале пример тренической элегии «Элегия о смерти Петра Великого» (1725 г.). Произведение проникнуто грустным содержанием и представляет собой плач о кончине Петра Великого:

Что за печаль повсюду слышится ужасно?
Ах! Знать Россия плачет в многолюдстве гласно!
Где ж повседневных торжеств, радостей громады?
Слышь, не токмо едина; плачут уж и чады! [3, с.57]

Тредиаковский изображает горе и печаль не одного человека, скорбящего о Петре I, а всего русского народа в образах Вселенной в купе с Палладой, Марсом, Нептуном, Политикой. Автор позволяет каждому герою оплакивать царя, скорбить, рыдать, а главное, наделяет покойного Петра сверхъестественными достоинствами, возвышая его над богами:

В большу пришед Марс ярость, кинув шлем и саблю:
«Дела,-рече,-храбра я один не исправлю.
О Петре! Петре! Петре! Воине сильный!
При градах, и во градах, и в поле весь дивный.
Возвратись моя радость, Марсова защита:
Марс, не Марс без тебя есмь, ах: но волокита» [3, с.58].

Элегия написана гекзаметром с чередующимся количеством слогов; рифма женская, параллельная. В элегии Тредиаковский использует не просто эмоциональную лексику, а передающую высшую степень душевных переживаний: «вопиет, слезит, стенет», «оцепенела», «падает, обмирает, власы себе комит; все на себе терзает; руки себе ломит», «стонет» [3, с.56-59].

Горечь от потери Петра смягчается автором в конце элегии:

Всюду плач, повсюду туга предельна бывает.
Но у бога велика радость процветает:
Яко Петр пребывает весел ныне в небе,
Ибо по заслугам там ему быти треба [3, с.59].

Тредиаковский объединяет в элегии элементы языческой мифологии и Христианства, вместе с тем она изобилует риторическими восклицаниями, близкими к репликам вопленицы в фольклоре:

Ах! Покинул всех нас Петр, мудростей хранитель,
Своего государства новый сотворитель;
Увы, мой Петре! Како возмогу стерпети
Тебе не сущу, в слезах чтобы не кипети?;
Почто мне Петре отнял? [3, с.58-59].

Образ Петра создается с помощью ярких, выразительных эпитетов: «славный, любимый, премудрый, сильный, дивный».

Свой «Новый краткий способ к сложению российских стихов» (1735 г.) Тредиаковский снабдил двумя элегиями, сочиненными гекзаметром – «Элегией I» и «Элегией II». Эти стихотворения – вершина лирической поэзии Тредиаковского. Его любовная поэзия страстная, эмоциональная, чувственная, глубокая. Подобные характеристики элегии как жанра не отвечали законам классицизма, где разум всегда преобладал над чувствами. Отметим, что в русской поэзии до Тредиаковского вообще не существовало языка «любви» и «нежности». После перевода с немецкого романа Тальмана «Езда в остров любви» Тредиаковский настаивает на необходимости нового стиля в поэзии, что впоследствии сделает его новатором в любовном стихотворстве. Потому данные элегии не только являются новаторскими по силе чувств, описанных в них, но и представляют собой образец языка любовной поэзии. Лирический герой элегий – вымышленный вдовец, потерявший свою любимую Илидару (шаг, предпринятый Тредиаковским из моральных соображений):

С Илидарою навек я уж разлучился
И в последние тогда весь в слезах простился [3, с.397].

Автор изображает чувство любви как мучительную страсть; злую муку; воспоминания, не дающие покоя; нереализованные желания, бессонницу, болезнь:

Не возможно сердцу, ах! не иметь печали;
Очи такожде еще плакать не престали:
Друга милого весьма не могу забыти,
Без которого теперь надлежит мне жити; [3, с.397]
С Илидары бо драгой мысли все не сходят;
Мне же, бедному, теперь от сея разлуки
Все несносные страдать нуждно стало муки; [3, с.399]
Прежестокая болезнь всяк час то съедает,
Несравненная печаль как зверь лют терзает;
Мысли, зря смущенный ум, сами все мятуться... [3, с.400].

Любовными ассоциациями поэта становятся: пламень сердечный; жар, разящий стрелою; безнадежность. Часто Тредиаковский обращается к Купидину, коря его за бессердечие и любовные муки, посылаемые ему:

Нерассудный и слепой, Купидин пресильный,
И который толь ко мне ныне не умильный!...
Ты велишь мне то любить, нельзя, что любити,
С света знатного сего хочешь мя сгонити... [3, с.399].

В тексте второй элегии герой шесть раз обращается к Купидону лишь с единой просьбой: ослабить сердечную муку, оставить только память о любви:

О изволь от страсти к ней ныне мя избавить!
Ту из сердца вынять всю, в мыслях тя оставить [3, с.401].

Любовь у Тредиаковского не всегда несчастная, он позволяет себе рисовать картины взаимной радостной любви, которая посещает счастливых влюбленных лишь во снах, дабы не нарушать печальную направленность элегии:

Тени в памяти живут, только, ах! простыя.
Те однажды мне во сне ону показали,
Плачущую всю по мне видеть приказали;
Думав правдою то быть, с ней хотел схватиться,
Крепко и прижать к грудям, чтоб не разлучиться [3, с.399].

Язык любви Тредиаковского, наполненный чувственностью, эротичностью; страстью, граничащей с безумием, открывает в русской поэзии новые стороны нежности, сладости и любовного иступления.

Исследователь Р. Лахманн, анализируя лирику Тредиаковского, справедливо замечает, что «попытка Тредиаковского создать «язык сладости» привела к развитию большей стилистической чувствительности относительно идеала нежности...» [4, с.225].

В.К. Тредиаковский соблюдает печальную направленность элегии и ее поэтическую форму. Лексика, передающая страдания героя, рисует нам портрет бесконечно скорбящего, рыдающего и льющего слезы человека. Именно так автор представлял душевные муки неразделенной любви, терзающие душу героя и не поддающиеся разуму.

Анализ отдельных элегий Прокоповича, Тредиаковского показывает бесспорные достижения в развитии жанра элегии на русской почве. Прокопович создает элегию, близкую к античному и классицистическому образцу и, несмотря на специфичность тематики и художественных особенностей синтезирует в нем несколько видов жанров (идиллию, элегию), экспериментирует с формой данного типа произведений. Фактически автор отступает от требования «чистоты» жанра. Тредиаковский «уводит» элегию из рационального мира классицизма, наполняя сильными чувствами, переживаниями, страстью, чувственностью; создает «язык сладости», ранее никому не известный, разрабатывает два типа элегий (трениическую и любовную). Жанр элегии проходит путь от песни-плача (Прокопович) до лирической элегии, которая способствовала развитию любовной лирики в русской литературе 18 века.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається еволюція жанру елегії у російській літературі XVIII століття на прикладі аналізу поезії Ф. Прокоповича та В. Тредіаковського.

SUMMARY

The article deals with the evolution of the genre of elegiacs in the XVIII century Russian literature. The author analyses poetry of Ph. Prokopovich and V.Trediakovsky.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Феофан Прокопович. Сочинения. Под ред. И.П. Еремина. Изд-во АН СССР. – М.-Л., 1961.
2. Фризман Л.Г. Жизнь лирического жанра: Русская элегия от Сумарокова до Некрасова. – М., 1973.
3. Тредиаковский В.К. Избранные произведения. – М.-Л., 1963.
4. Рената Лахманн. Демонтаж красноречия. – СПб, 2001.
5. Курилов А.С. Литературоведение в России XVIII века. – М.: Наука, 1981.

Надійшла до редакції 04.12.2008 р.

УДК 821.161.1:7.037.2

РЕАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗА ЗВУЧАНИЯ В ПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А. БЛОКА

Шульдишова А.А.

Предлагаемая статья посвящена анализу специфики звуковых музыкальных образов в структуре словесного повествования.

Для обоснования актуальности работы отметим ряд исследований музыкальной

© Шульдишова А.А., 2008

образности в художественном тексте, опубликованных за последние годы. Интерес литературоведов к проблеме музыкальности художественного текста был и остается весьма высоким, что само по себе свидетельствует об актуальности исследования в исследовательском контексте современного литературоведения. Существует традиция рассмотрения музыкальной композиции, музыкальных элементов в литературном тексте (А.С. Оголевец, Н.М. Машенко, Я.М. Платек и др.), изучения музыкальности художественного текста (В.А. Васина-Гроссман, Е.А. Ручьевская), которые представляют собой существенный вклад в решение проблемы взаимосвязи и синтеза двух видов искусства – литературы и музыки. Для большинства исследований музыковедческой направленности характерно выявление соответствий между композицией стиха и его музыкальной формой, понимаемой в широком смысле.

Актуальность настоящего исследования обусловлена соединением литературоведения с элементами искусствознания, поскольку анализ и интерпретация художественного произведения осуществляется с учетом специфической музыкальной образности. «Вслушивание» в литературный текст как в музыкальное произведение способствует проникновению в глубинные слои поэтики, обнаружению целостности и единства звука и смысла. Адекватная интерпретация поэтических текстов невозможна без анализа приемов звуковой образности.

Уже давно отмечена внутренняя близость поэзии А. Блока музыке. П.Н. Медведев пишет об этом так: «Блоковский лиризм по природе своей музыкален, а не пластичен. Все очарование его не в эйдологии, не формовке и спайке образов, не в «философических раздумьях» и пафосе, а в ритмике, в музыкальном ладе стиха. Неслучайно Блок любит молчаливых, «обращенных в слух», и недаром у него все и вся поют, – и девушки, и глаза, и вьюга, и жемчуга, и свирель, и ночь» [1, с.126-127].

Взаимодействие музыки и литературы осуществлялось у поэта на разных уровнях, его проявления были сложны и разнообразны. Как справедливо замечает К. Тарановский, «музыкальное ощущение явлений находит выражение у Блока как посредством повторяющихся образов, подобных лейтмотивам его лирических циклов и поэм, так и посредством тонкой проработки звуковой ткани и ритмического разнообразия его стиха. Ритм и звук в его поэзии очень часто несут совершенно определенную информацию, улавливаемую читателем синэстетически, на подсознательном уровне» [2, с.319].

Изучение музыкальных элементов в поэтических произведениях Блока имеет большую перспективу, т.к. позволяет глубже понять замысел поэта, сопоставить различные языки культуры и приблизиться к решению проблемы их взаимной переводимости. В рамках нашего исследования выявлены те звуковые музыкальные образы, которые были "переведены" на язык слова в поэзии А. Блока, описаны специальные аспекты подобного феномена, демонстрирующие глубинные связи между двумя смежными видами искусств – литературой и музыкой.

Совокупность музыкальных образов в поэтических произведениях можно подразделить на четыре сферы: нулевая степень ***verbal music*** (по А. Гиру) [3, с.86-89], эмоциональная окрашенность воспринимаемого музыкального образа, «динамический сюжет» и тембровая характеристика звуковых образов.

Попытаемся проанализировать музыкальные элементы в поэтических произведениях Блока, выявляя возникающие при этом межуровневые взаимоотношения. Эмоциональная окрашенность звукового образа в стихотворении «В сумерки девушку стройную...» возникает в «поддержку» образа лирического, точнее, настроения, сопровождающего поэтическое произведение. Образный строй стиха связан с употреблением эмоционально-экспрессивной лексики: «тоскует – печаль», «грустных – томление». Звуковой образ «песни», который появляется впервые в пятой строке, в шестой и седьмой – усилен благодаря повторению и употреблению печальной, ярко окрашенной лексики, а также употреблению союза «и», что придает высказыванию особую напряженность. Очень эффектно завершает поэт произведение: постепенно затухает, как бы рас-

творяется печальная песня. Возвращается тишина, оставляя ощущение приближения встречи. На протяжении поэтического произведения наблюдается сближение противопоставлений по принципу *негативное – позитивное*: «печаль – томление – грусть – встреча – молчаливая радость – душевное спокойствие – умиротворение»:

В сумерки девушку стройную
В рощу уводит луна.
Смотрит на рощу спокойную,
Бродит, ***тоскует*** она.
Стройного юноши пение
В сумерки слышно в лугах.
В звуках – ***печаль*** и ***томление***,
Милая – в ***грустных*** словах.
В сумерки белый поднимется,
Рощу, луга окружит,
Милая с милым обнимется,
Песня в лугах ***замолчит*** [4, I, с.358].

В структуре блоковских стихотворений звуковые образы создают соответствующее лирическое настроение, необходимое для создания законченной картины образа. Например, в стихотворении «Тяжко нам было под вьюгами...» звуковой образ дублирует смысловой сюжет стихотворения. В центре поэтического произведения – картина «радостного общего труда в радостном мире исполнившихся надежд». Радостное настроение подчеркнуто и в звуковом образе. Фраза «песни веселые» является продолжением ряда «звенящий звук кос, срезающих травы, – резкий звук открываемых ворот – порыв ветра». Роль сильного звукового средства играет и звуковая организация стиха. В данном поэтическом произведении преобладающими являются аллитерация парных «з» / «с», оппозиционно звучащий «р», которые благодаря частому повторению сближают в семантические комплексы далекие по лексическому значению слова:

Ранними летними росами
Выйдем мы в поле гулять...
Будем звенящими косами
Сочные травы срезать!

Настежь ворота тяжелые!
Ветер душистый в окно!
Песни такие веселые
Мы не певали давно! [4, II, с.47].

В качестве еще одного примера разберем известное стихотворение А.Блока «В моей душе больной и молчаливой...»:

В моей душе больной и молчаливой
Сложилась песня чудная одна,
Она не блещет музыкой красивой,
Она туманна, сумрачна, бледна.
В ней нет напева, звук ее нестройный
Не может смертный голос передать,
Она полна печали беспокойной...
Ее начало трудно рассказать...
Она одна сложилась из созвучий
Туманной юности и страждущей любви,

Ее напев чарующий, певучий
Зажег огни в бледнеющей крови.
И счастлив и несчастен бесконечно
Тот смертный, чью она волнует кровь,
Он вечно страждет, радуется вечно,
Как человек, как гений, как любовь!.. [4, I, с.383-384].

Его эмоциональный тон можно определить как сумрачно-печальный. Произведение повествует о прошедшей любви, которая ассоциируется с огнями, о тягостном состоянии на склоне жизни. В шестнадцати строках стихотворения разворачивается целая трагедия: смысловая логика представляет собой развитие образного плана в сторону постепенного усиления негативного ряда. Нагнетание напряженности, экспрессии подчеркнуто в первых строфах введением слов с отрицательной частицей «не»: ***не*** *блещет музыкой напевной – **нет** напева – звук **нестройный*** и интенсифицируется благодаря сопоставлению противопоставлению *«и счастлив и несчастен»*, *«вечно страждет»* – *«радуется вечно»*.

Звуковой образ имеет абстрактно-чувственную основу. Поскольку музыка самое абстрактное из искусств, имеющее изобразительный характер, всю боль души герой вкладывает в песню, звуковой образ которой приобретает первостепенное значение. Музыкальная мысль, созвучная настроению героя, представляется психически (в воображении). Состояние оцепенения, замкнутости, углубление во внутренний мир своих переживаний, ощущение застылости чувств оставляет звуковой образ без «физической» реализации.

С помощью звуковых образов в поэтических произведениях А. Блока передается духовное возрождение героя и предчувствие любви. Музыка фокусирует и чувство наслаждения, и чувство радости.

Сольвейг! Ты прибежала на лыжах ко мне,
Улыбнулась пришедшей весне!

Жил я в бедной и темной избушке моей
Много дней, меж камней, без огней,

Но веселый, зеленый твой глаз мне блеснул –
Я топор широко размахнул!

Я смеюсь и крушу вековую сосну,
Я встречаю невесту-весну!

Пусть над новой избой
Будет свод голубой –
Полно соснам скрывать синеву!

Это небо – твое!
Это небо – мое!
Пусть недаром я гордым слыву!

Жил в лесу как во сне,
Пел молитвы сосне,
Надо мной распростершей красу.

Ты пришла – и светло,
Зимний сон разнесло,
И весна загудела в лесу!

Слышишь звонкий топор? Видишь радостный взор,
На тебя устремленный в упор?

Слышишь песню мою? Я крушу и пою
Про весеннюю Сольвейг мою!

Под моим топором, распевая хвалы,
Раскачнулись в лазури стволы!

Голос твой – он звончей песен старой сосны!
Сольвейг! Песня зеленой весны! [4, II, с.98-99].

Средствами музыкальной образности поэт отождествляет два эмоционально-образных плана стихотворения: «*Сольвейг – песня зеленой весны*», сравнивая голос Сольвейг с «*песней старой сосны*». В целом логику поэтического произведения можно представить следующим образом: смех – пение – гул весны – звонкий топор – песня – голос Сольвейг как самые светлые страницы воспоминаний. Образ любви развивается на фоне пришедшей весны, обновляющей природу: то вырастает из «звонких» звуков топора, то доносится песней («*пел молитвы сосне*», «*слышишь песню мою*», «*я крушу и пою*», «*распевая хвалы. Раскачнулись в лазури стволы*»). Таким образом, музыка одновременно является и реалистическим явлением сама по себе, и средством, создающим необходимое настроение. Отсюда возникают разные оттенки звучания музыки, необходимые для понимания поэтики всего текста.

Эмоциональный строй звукового образа предвосхищает эмоциональный строй стихотворения. Экспрессивная окрашенность звукового образа помогает создать художественный образ, например, в стихотворении «Мы были вместе, помню я...»:

Мы были вместе, помню я...
Ночь волновалась, ***скрипка пела***...
Ты в эти дни была – моя,
Ты с каждым часом хорошела...
Сквозь тихое журчанье струй,
Сквозь тайну женственной улыбки
К устам просился поцелуй,
Просились в сердце ***звуки скрипки*** [4, I, с.404].

Стихотворение «Мы были вместе, помню я...» проникнуто настоящим человеческим чувством, болью и горечью. В поэтическом произведении развивается тема одиночества, невозможности сохранения счастья. Мотив безвозвратной прошедшей любви, былой страсти с большой тонкостью передает звуковой музыкальный образ, который впервые появляется во второй строке («*скрипка пела*»). Мягкая, душевная тема подчеркивает печаль настоящего по ушедшему счастливому прошлому. Сильный эффект производит появление музыкального образа в конце стихотворения: подобно внезапно вспыхнувшему ослепительному лучу света, звуки-скрипки, полные возвышенности, романтической приподнятости, завершают стихотворение. Эмоциональная окрашенность звуковых образов Блока играет чрезвычайно важную роль. Через изображенный характер музыки читатель видит, как он выражает свое «я», отношение к людям, вообще воспринимает жизнь и людей.

Музыкальные образы – необходимый компонент целостности художественного образа. Рассматривая тему музыки в поэтических произведениях Блока, можно обнаружить проявление музыкальных элементов на различных уровнях литературного произведения: в композиции, сюжете, системе образов и настроений.

Накопление напряжения в музыкальных образах способствует созданию особой напряженности в стихотворении «Над лучшим созданием божьим...» из цикла «Черная кровь»:

Далекие, влажные долы
И близкое, бурное счастье!
Один я стою и внимаю
Тому, что мне скрипки поют.

Поют они дикие песни
О том, что свободным я стал!
О том, что на лучшую долю
Я низкую страсть поменял! [4, III, с.58-59].

Мотив безвозвратности прошедшей любви, замена «низкой страсти» свободой как «лучшей долей» подчеркивается, укрупняется образом звучания. Музыкальный образ становится компонентом поэтического целого, значительно преображается.

Мысли, высказанные в поэтическом произведении «Медленно в двери церковные...» развиваются благодаря звуковому образу. Поэтическая образность стихотворения проникнута задушевностью, непосредственностью простого, но сильного чувства к Христу. Музыкальный образ раскрывает драматические элементы и придает лирическому образу усложненный характер и обобщенное значение:

Медленно в двери церковные
Шла я, душой несвободная
Слышались песни любовные,
Толпы молились народные.

Или в минуту безветрия
Он мне послал облегчение?
Часто в церковные двери я
Ныне вхожу без сомнения.

Падают розы вечерние,
Падают тихо, медлительно.
Я же молюсь суевернее,
Плачу и каюсь мучительно [4, I, с.133].

Стихия блоковского лиризма с его стремлением к открытому выражению чувства, к непосредственному эмоциональному высказыванию усиливаются присутствием музыкального образа. Поэтому лирика Блока предельно эмоциональна, всегда интеллектуальна.

Блок показал смысл и цель музыкального образа как главного средства, ведущего к конечному преображению образа поэтического, и как средства, динамизирующего форму. В поэтическом произведении «Она молода и прекрасна была...» контраст образов составляет источник движения и его организующее начало. Из чередования и развития противостоящих друг другу образов, рождается смысловое противоречие. Спокойствие, безоблачность и безысходность – две эмоциональные сферы стихотворения, одна из которых воплощается в музыкальном образе. Совокупность многих средств выразительности, в том числе и эмоциональная окрашенность звукового образа, придает одному из поэтических образов внутреннее спокойствие:

Она молода и прекрасна была
И чистой мадонной осталась,
Как зеркало речки спокойной, светла.
Как сердце мое разрывалось!..

Она беззаботна, как синяя даль,
Как лебедь уснувший казалась;
Кто знает, быть может, была и печаль...
Как сердце мое разрывалось!..

Когда же мне пела она про любовь,
То песня в душе отзывалась,
Но страсти не ведала пылкая кровь...
Как сердце мое разрывалось!..[4, I, с.8].

Повторяющийся музыкальный образ «*скрипки рыдающей*», пейзаж раскрывают психологический мотив: противопоставление одинокого героя, мятущегося, занятого своими личными переживаниями, своей тоской и страданиями, и величавой природы, на лоне которой он ищет забвенья и покоя:

Ночь на землю сошла. Мы с тобою одни.
Тихо плещется озеро, полное сна.
Сквозь деревья блестят городские огни,
В темном небе роскошная светит луна.
В сердце нашем огонь, в душах наших весна.
Где-то ***скрипка рыдает*** в ночной тишине,
Тихо плещется озеро, полное сна,
Отражаются звезды в его глубине.
Дремлет парк одинокий, луной озарен,
Льется ***скрипки рыдающий*** жалобный зов.
Воздух весь ароматом любви напоен,
Ароматом незримых волшебных цветов.
В темной бездне плывет одиноко луна.
Нам с тобой хорошо. Мы с тобою одни.
Тихо плещется озеро, полное сна.
Сквозь деревья блестят городские огни [4, I, с.370].

В поэтическом произведении «Ты много жил, я больше пел...» наблюдаем насыщенный звуковой поток: «полных звуков море». Такое динамическое состояние как ***fortissimo*** связано с подъемом, радостным состоянием, живой энергией:

Ты много жил, я больше пел...
Ты испытал и жизнь и горе,
Ко мне незримый дух слетел,
Открывший ***полных звуков море***... [4, I, с.5].

Музыкальный образ «звука» в поэтическом произведении «Приближается звук...» обретает оживление, способность к движению («*приближается звук*»). Кроме того, звуковой образ расширяет общую романтическую направленность. В стихотворении выражены мысли и чувства лирического героя о блаженстве любви («*Этот голос – он твой, и его непонятному звуку / Жизнь и горе отдам...*»), о прошлом («*Старый дом глянет в сердце мое*»). Музыкальный и поэтический об-

разы друг с другом внутренне связаны и обладают однонаправленным образным значением:

Приближается звук. И покорна ***щемящему звуку***,
Молодеет душа.
И во сне прижимаю к губам твою прежнюю руку,
Не дыша.

Снится – снова я мальчик, и снова любовник,
И овраг, и бурьян,
И в бурьяне – колючий шиповник,
И вечерний туман.

Сквозь цветы, и листы, и колючие ветки, я знаю,
Старый дом глянет в сердце мое,
Глянет небо опять, розовея от краю до краю,
И окошко твое.

Этот голос – он твой, и его непонятному звуку
Жизнь и горе отдам,
Хоть во сне твою прежнюю милую руку
Прижимая к губам [4, III, с.265].

Итак, в поэтических произведениях Блока заложена определенная, специфичная для стиха система музыкальных образов. Благодаря этому можно выявить пути интерпретации поэтического текста с точки зрения его смысловой и звуковой организации. Структура музыкальных образов продумана автором и направлена на создание смысловых нюансов произведения. Выявление особенностей музыкальной образности поэтических текстов Блока позволяет сделать вывод о том, что смысловой центр поэтического произведения во многом продиктован «музыкальными процессами», актуализированными в тексте.

РЕЗЮМЕ

У роботі здійснено аналіз музикальної образності поетичних творів як головного репрезентанту змістовного комплексу. Проведено співставлення поетичних образів з музикальними, спрямованими на виявлення нюансів сенсу вірша, що узгоджуються з ідейно-художньою задумкою твору в цілому

SUMMARY

In the investigation to analysis of the musical imagery of the poetical productions as the main representation of semantic complex is fulfilled. It is made a comparison of poetic images with musical images which is directed on the revealing of nuances in the sense of verse and coordinated with idea and artistic project of a work on the whole.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Медведев П. Творческий путь Блока / Памяти Блока. – 2-е изд. – Пб.: Полярная звезда, 1923. – 229 с.
2. Тарановский К. О поэзии и поэтике. – М.: Язык русской литературы, 2000. – 432 с.
3. Гир А. Музыка в литературе: влияние и аналогии: Пер. с нем. // Вестник молодых ученых. – Гуманитарные науки. – №1. – СПб., С. 86-99.
4. Блок А. Собрание сочинений: В 8 т. – М.-Л.: Гос. издательство художественной литературы, 1960-1963.

Надійшла до редакції 21.11.2008 р.

УДК 82.09+821.161.1 Булгаков7

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ «МОЛЬЕРИАНЫ» М.А.БУЛГАКОВА

А.В. Поворознюк

В литературоведческих исследованиях поэтики М. Булгакова термин «интертекстуальность» начал появляться только в последние десятилетия. До этого булгаковеды говорили о литературных традициях в творчестве писателя, образных и сюжетно-тематических взаимодействиях, полемической интерпретации мотивов в тесной связи булгаковских произведений с классической русской и мировой литературой.

При анализе особенностей поэтики произведений М. Булгакова отмечено их жанровое своеобразие. М.Петровский считает, что все булгаковские произведения, особенно драматические, располагаются между двумя крайними точками театральности — между мистерией и буффонадой, а потому легко поглощают все промежуточные виды театральной выразительности» [1, с.260]. При этом он констатирует ведущую роль интертекстуальности в формировании жанровой ткани произведения. По его мнению, «каждая вещь Булгакова ... производит впечатление сумятицы жанров, жанрового многоязычия», и в этом синтезе растворены ситуации, фрагменты, мотивы, цитаты, заимствованные из разных, порой, казалось бы, несовместимых источников: «мистерия-буфф все примет и все превратит в себя» [2, с.260]. Об интертекстуальной основе жанра пьес М. Булгакова говорит также А. Смелянский, отмечая «технику сабуровского фарса, итальянской арлекинады, салонной комедии вместе с приемами сухово-кобылинской школы» [3, с.588].

А. Кораблёв разрабатывает свою систематизацию пьес М. Булгакова, в основу которой положены пространственно-временные отношения как «формы видения и осмысления определённых сторон мира» (М. Бахтин) и определяет каждый цикл как отдельное драматургическое суждение, так как он целостен и своеобразен: все произведения М. Булгакова имеют общие мотивы, идеи, героев; «в них повторяются ситуации, положения, характеры, все двоится, троится, множится и предопределяется временем и вечностью» [4, с.40], чем и определяется внутренняя интертекстуальность произведений писателя.

За последние десятилетия созданы крупные исследования, касающиеся как внутренних, так и внешних интертекстуальных связей булгаковских текстов. Так Е. Яблоков, опираясь на выдвинутый Н. Кожевниковой, Б. Гаспаровым, В. Химич принцип лейтмотивного повествования («имеется в виду такой принцип, при котором мотив, раз возникнув, повторяется затем множество раз, выступая при этом каждый раз в новом варианте, новых очертаниях и все новых сочетаниях с другими мотивами» [5, с.220]), рассматривает творчество М. Булгакова как «достаточно устойчивый набор инвариантных «сверхмотивов»» [5, с.220]. Он же, уточняя и конкретизируя мнения М. Петровского («Булгаков – художник консервативного типа, влюбленный в культуру и крайне озабоченный её сохранностью» [6, с.213]) и Ю. Смирнова («Стремление к созданию нового образа из «подручных» материалов – уже имеющихся в культуре образов и представлений и их осколков. В таком случае созданный образ ... автоматически включает в себя все многообразие значений, связанных с возможностью его декодировки» [7, с.6]) о причинах появления и функционировании булгаковского интертекста, говорит о сочетании разнонаправленных тенденций, так как «в целом интертекст выполняет амбивалентную функцию, что вполне соответствует двойственной природе булгаковского художественного мира» [8, с.17].

Интертекстуальность цикла может рассматриваться в двух аспектах: как межтекстовые связи с различными не-булгаковским культурными единицами (текстами), так и внутри-булгаковские межтекстовые соединения.

Первый вариант связей уже в пьесе «Кабала святош» частично рассматривался Е. Кобзарь, которая определяет актуальность названия пьесы «Кабала святош» как «ключ к прочтению всего произведения, так как в своем внешнем проявлении название

© Поворознюк А.В., 2008

является «метатекстом по отношению к тексту» [9, с.34]. Название «Мольер», которое носила пьеса в замысле, было изменено на «Кабалу святош», где М. Булгаков обыгрывает разные значения слова в русском («полная, крайняя, тяжелая зависимость угнетаемого, эксплуатируемого человека, подневольное положение») и французском (la cabale – умысел, происки; клика, шайка). Исследовательница определяет двойную угрозу для французского драматурга – «как заговор святош против него и как личная зависимость от верховной власти» [10, с.35]. Стоит отметить также двойственность употребления французского слова (происки – нечто враждебное, злобное, нечестное; шайка – употребляется в прямом и переносном значении по отношению к разбойникам, нарушителям минимум моральных норм) и сниженный характер лексического значения слова «святоша» (недостойный верить, ханжа). Таким образом уже в названии раскрывается главная проблема пьесы – присутствие нечестных, неправдивых, злобных властьдержащих, от которых тяжело зависит судьба Мольера, однако лексическая сниженность названия дает определенный оптимистический настрой произведению драматического жанра.

Интертекстуальная природа названия «Мольериана» достаточно прозрачна: таким образом определяется крупное исследование, претендующее на широкий тематический и проблемный охват («Пушкиниана»).

Интертекстуальность имени Мастер, впервые использованного М. Булгаковым в «Жизни господина де Мольера» уже рассматривалась исследователями. Так Е. Яблоков определяет значимость имени исключительно в контексте «Мастера и Маргариты» как героя, который «угадал истину» и становится «переписчиком некоего пратекста», отсюда «именование «мастер» означает сложный синтез «боговдохновенности» и «приземленности», свидетельствует как о принадлежности к духовной аристократии («мэтр», «маэстро»), так и о растворенности в толпе ремесленников («мастеровой»)» [11, с.241-242]. В «Жизни господина де Мольера» первая фраза повествования, останавливающая читателя острым трагическим пафосом, – фраза, обращенная к Мольеру: «Но ты, мой бедный и окровавленный мастер!» [12, с.230]. Именно в биографической повести о французском драматурге впервые употребляется это слово по отношению к творцу – человеку, который фактически, по рождению, был мастеровым, так как принадлежал к цеху обойщиков и должен был унаследовать дело своего отца, и стал основоположником высокой комедии, «мэтром». Перевод французского слова «maître» звучит не только как «мастер, знаток», но и как «учитель». Таким образом, неслучайность употребления этого слова в повести по отношению к Мольеру указывает на огромную значимость драматурга в жизни и творчестве М. Булгакова как учителя и, впоследствии, как части «сложного образа» Мастера.

Е. Кобзарь, рассматривая конструктивную функцию интертекста, также отмечает, что «наличие эпиграфов в пьесах М. Булгакова несет особую смысловую нагрузку, получая мотивное продолжение в структуре повествования, формируя внутренний сюжет» [13, с.36]. Эпиграф вообще истолковывают как «вид литературной аллюзии», вызывающий в сознании читателя определенные ассоциации. О. Куцевол, рассматривая эпиграф в контексте интерпретации литературного произведения, отмечает выдвижение этого факультативного компонента в сильную позицию начала произведения, чем «вместе с заглавием и началом произведения проспективно настраивает читателя на поиски заложенного писателем смысла» [14, с.158]. Таким образом, при помощи этого данных композиционного элемента автор ведет читателя за собой, ставя условия, которые обеспечили бы декодирование идей его произведения.

В пьесе «Кабала святош» эпиграф дан на французском языке, акцентируя как историко-биографическую направленность произведения, так и многозначность толкования. Основное значение выражено в наиболее употребимом переводе:

«Нет ничего, чего бы недоставало для его славы;

Его недоставало для нашей славы» [15, с.279].

Этому эпиграфу предшествовали строки на русском языке, данные в первой редакции: «Для его славы уже ничего не нужно. Но он нужен для нашей славы» [16, с.292].

В таком переводе эпиграф содержит мысль о недостатке, легком несовершенстве славы государства, власти при обесценивании вклада драматурга. Если же посмотреть на подстрочный перевод эпиграфа, где учитывается второе значение глагола manquer – пропустить случай, возможность; опоздать:

«Rien ne manque à sa gloire,

Il manquait à la nôtre» [17, с.279];

«Ничто не опаздывает для его славы,

Он пропущен для нашей»,

можно сделать вывод о более резком разграничении значимости вклада драматурга и непоправимой ошибочности выводов власти.

М. Булгаков через мотив истинного бессмертия соединяет на смысловом уровне «Кабалу святош» с «Жизнью господина де Мольера», дублируя эпиграф к пьесе комментариями повествователя и усиливая мотив слепоты Людовика: «Не будь он слепым, он, может быть и пришел бы к умирающему, потому что в будущем увидел бы интересные вещи и, возможно, пожелал бы приобщиться к действительному бессмертию» [18, с.231].

Если же говорить об эпиграфах «Жизни господина де Мольера», то видна явная разорванность, полярность эпиграфов. Так первый эпиграф повести – «Что помешает мне, смеясь, говорить правду?» – определяет жизнеутверждающий талант комедиографа, открытое нежелание склоняться перед кем бы то ни было, стойкость в воплощении идеи, тогда как второй – «Молиер был славный писатель французский комедий в царство Людовика XIV» (Антиох Кантемир) – во-первых, отмечает крайнюю зависимость драматурга от власти, во-вторых, проводит параллель между двумя абсолютистскими системами – русской и французской – используя слова именно русского персонажа.

Таким образом эпиграфы «Кабалы святош» и «Жизни господина де Мольера» определяют глубокие связи, как внутрилитературные, на уровне толкования собственно текста, так и исторические при декодировании смысла. Что же касается «Полоумного Журдена», то отсутствием эпиграфа и прозрачностью мольеровского названия М. Булгаков обозначил ясные задачи для изображения Театра вообще, на уровне изначального смысла, где роль интертекстуальности заключена в опоре на сюжеты Мольера.

Если говорить о жанрообразующем принципе интертекста, то проблему синтетичности жанра в «Кабале святош» Е. Кобзарь выделяет в русле влияния на жанровое образование пьесы значимости исторических реалий в фабуле произведения (на основе исторических и литературных источников), а также библейских мотивов (символика распятия, тридцать серебренников, кабала святош, возвращение блудного сына) [19, с.152-157]. В её концепции можно выделить спорные моменты. Так историко-литературные источники скорее можно отнести к жанрообразующему принципу «Жизни господина де Мольера», которая строится с использованием различного вида цитат мольеровских современников в собственно булгаковской трактовке, выраженной в мотивах согласия либо несогласия с точкой зрения исторических источников. Притчевость же «Кабалы святош», рассматриваемая с опорой на библейские мотивы, вполне возможна как определенный уровень широкого обобщения проблемы творца и власти.

Стоит дополнить второй аспект – обращение к библейским мотивам – символикой использования тридцати серебренников. Если учитывать при анализе функциональных элементов интертекста черновые варианты, то оплату за предательство самого себя Мольер получает дважды: плату за место в театре (30 су) и многократное предательство (6 000 ливров [20, с.298], а не 5 000 [21, с.287]).

Ситуация возвращения блудного сына имеет собственно-структурное значение: будучи прощенным, Муаррон уже не двойник Мольера, а его преданный друг и телохранитель. Таким образом функционально от становится двойником Лагранжа, что усиливает ситуацию проблемности, конечности существования жизненного простран-

ства Мольера, так как он нуждается в двойной защите. Одновременно дублируется тема рыцарства («Лагранж в темном плаще... за ним по стене ходит темная рыцарская тень» [22, с.314]), которая является значимой у М. Булгакова: А. Кораблев отметил, что «до самых последних замыслов в его [Булгакова] воображении будут являться образы рыцарей: «рыцарь» Голубков (первоначальное название пьесы «Бег» - «Рыцарь Серафимы»), загадочный Фиолетовый Рыцарь (из «Мастера и Маргариты»), полубезумный рыцарь «Дон Кихот» (из одноименной пьесы), всесильный Ричард (из ненаписанной пьесы)» [23, с.70]. Символика рыцарства раскрывается на уровне «прекрасного образа», «в сияющих доспехах», «без страха и упрека». Ситуация воплощения этого символа была вначале использована в первой редакции «Кабалы святош», когда Мольер записан как «всадник де Мольер» (ассоциации не только с придворным титулом, но и с рыцарством, впоследствии исправленная М. Булгаковым), а затем повторена исследователями, в частности С. Есенков посвятил свой литературно-критический труд «рыцарю» М. Булгакову, что обозначает очередной вклад в сотворение легенды о писателе.

Символика распятия, окаймляющая повествование и определяющая крестный путь Мольера, сопровождается собственно булгаковским зеленым светом (зеленый фонарь Лагранжа), который имеет особое значение для писателя. Зеленая лампа у М. Булгакова ассоциируется с домом. Этот образ, в свою очередь, соединен с раскрытым роялем (клавесином) или классической музыкой. Таким образом подчеркивается значение дома-театра для Мольера.

В «Кабале святош» «чужое слово» также является элементом особой трактовки образа, выводя его как на конкретно-исторический, так и вневременной уровни понимания. Так изысканно-холодная вежливость Людовика («Остро пишете. Но следует знать, что есть темы, которые надо касаться с осторожностью... Я надеюсь, что мой писатель не может быть безбожником?... Твердо веря в то, что в дальнейшем ваше творчество пойдет по правильному пути, я вам разрешаю...» [24, с.296]) кажется эхом символа авторитарности СССР – Сталина.

Бунт Мольера против деспотической власти короля переходит на иной уровень через парафраз классических пушкинских строк: «Что еще я должен сделать, чтобы доказать, что я – червь?» [25, с.317] (Я раб, я царь, я червь, я бог), говорящих о ничтожности и величии, заключенных в человеке. Момент изначального, природного противостояния искусства власти подчеркнут использованием знаменитого высказывания Декарта (Я мыслю, следовательно – я существую): «Я писатель, я мыслю, знаете ли, и я протестую....» [26, с.317]. Таким образом писатель самим фактом своего существования направлен на протест.

Интертекст закрепляет связи между произведениями дилогии. Так отец Варфаломей, так неосмотрительно потребовавший у короля сожжения «Тартюфа» и его автора, является собирательным образом, одним из прототипов которого был описанный в «Жизни господина де Мольера» кюре церкви Святого Варфоломея отец Пьер Руле, выступивший с проектом, согласно которому «адский огонь все равно совершенно обеспечен Мольеру, то и следует означенного Мольера, не дожидаясь этого адского огня, сжечь перед всем народом вместе с «Тартюфом»» [27, с.348].

Выводя содержание пьесы во время, соотносимое со временем автора, используется прием перспективы, отраженный через интертекст:

«**Бутон**. Мэтр, вам памятник поставят. Девушка у фонтана. А изо рта у неё бьет струя. Вы выдающаяся личность...» [28, с.318].

Эти слова неслучайно были сказаны Бутоном – слугой и практически помощником Мольера, соотносимым с помощником режиссера Метелкиным из «Багрового острова», также выполняющего функцию всесуществования, иногда снижающего пафос повествования невольно комическими выходками.

Интертекстуальность «Жизни господина де Мольера», как уже было отмечено, заключается в использовании «чужого слова» с целью создания исторически-

правдоподобного колорита произведения. Если же говорить о композиционных особенностях, то интертекст заключается в явной временной дистанции между моментом повествования и фабулой.

Наиболее интересной с точки зрения употребления «своего» слова в качестве «чужого» является «Полоумный Журден». Прежде всего игра с текстом заключает в себе зерно острой комедийности, которую можно подразделить на собственно пародийную и неожиданно пародийную. Первый тип характерен для принципа воплощения классической маски, где обязательно присутствует игровой элемент. Так в потасовке, устроенной учителями Журдена избиение учителя фехтования сопровождается любимым его выражением «Плохо выпали!» [29, с.130], поворачивающим умения учителя абсолютным незнанием и неспособностью постоять даже за себя, не говоря уже об обучении других. Комедийность высказывания Ковьеля, переодетого слугой турецкого султана: «Я пришел к вам, чтобы сообщить приятнейшую новость. В Париж прибыл сын турецкого султана!» – вводит зрителя-читателя в гоголевский мир фантасмагорий, готовит к маскараду, в результате которого срываются маски, обнажая сущность.

Неожиданно пародийный эффект происходит в случае существования игры, воспринимаемой как реальность. Это разговор Журдена. Все, чему обучают его учителя-шарлатаны, для новоявленного дворянина правдиво и естественно. Однако его настоящая, естественная личность постоянно вырывается из этих рамок, особенно в стрессовых ситуациях. Потому сказанное выглядит комичным. Так, увидев собственную жену, которая разрушила идиллию театра, Журден теряется и говорит совершенно не то, разрушая красиво сплетенную фразу:

Бежар. Вот какая пошла проза, господин философ. Перейди к этому уху... то есть нет, не переходи...[30, с.133].

Совершенно запутавшийся в турецком языке, который якобы когда-то знал, в радости от того, что его отец был «неподдельным дворянином,... понимавшим толк в сукнах и других материалах, покупал разные товары, а потом раздавал их за деньги, ...своим приятелям, чтобы доставить им удовольствие и не задеть их самолюбие» [31, с.148], Журден, принимая новую, турецкую вежливость, снова оказывается в дураках:

«**Бежар.** ...Бель мен... словом, все в порядке!

Внезапно разверзается пол и появляется Юбер.

Вот! Самый главный ужас. Здравствуй, жена. Да ниспошлет тебе небо мудрость льва, старая змея... Чувствую, что не то говорю... Не порть отношения с Турцией... Уйди отсюда, заклинаю... Устин иок... ваше величество, рекомендую, моя жена... она ведьма...» [32, с.153].

Комедийность чужих реплик в случае Журдена достигает противоположного эффекта – вызывает жалость. Особенно это подчеркнуто сдвигом реальности в отражении личности героя, когда Журден остается один в сыгранной пьесе и говорит уже слова Бежара: «Я действительно, кажется, схожу с ума!» [33, с.155]. Таким образом через «свое» «чужое» слово достигается не только трагикомичный эффект повествования, но и происходит связь реальностей, заключенных в принципе «театр в театре».

Доказано, что булгаковский интертекст во многих моментах связан с мотивной организацией системы булгаковских текстов. Основным мотивом «Мольерианы» следует считать специфическое воплощение проблемы актера и актерства, что тесно связано с театральностью жизни. Одновременно ведущий мотив подчеркивается собственно булгаковскими символическими мотивными оппозициями свет – тьма, время – вечность, которые неразрывны с мотивом игры.

Е. Яблоков отмечает: «Свет для писателя – одна из важнейших категорий, предстающая антитезой как тьме, так и покою» [34, с.260]. Свет театра, свет королевских покоев – жизнь, но и страдание, выраженное в безуспешной борьбе и несправедливости. Тень, тьма Черной Кабалы – покой, но покой через смерть и муки. Свет и тень для М. Булгакова, как и смерть, нечто мистическое и истинное одновременно. Мистицизм

подчеркивается и удваивается Черной Кабалой. Такая игра чревата перевоплощениями: возможно обратное движение – возвращение к истинному облику. В сцене исповеди архиепископ Шаррон говорит с Мадленой, превращаясь в дьявола; при появлении Арманды «Шаррон возникает страшен, в рогатой митре, крестит обратным дьявольским крестом Арманду несколько раз быстро» [35, с.309].

В сцене Шаррона с Мадленой символы тьмы и света смыкаются с вечностью. Тьма – покой во времени, а свет, на более высоком уровне, через стремление к творчеству, страдание – тяготение к вечности, к богу-очистителю. И снова оппозиция, теперь двойная: Мадлена Бежар (свет) – епископ Шаррон (тьма); Мадлена Бежар (нравственное очищение) – Мольер (кровосмесительная связь).

Е. Яблоков подробно останавливается на воплощении проблемы время – вечность, отмечая, что в целом творческое наследие отмечено тотальной «театральностью» мира и всеобщим «актёрством», которые «представляют для булгаковских героев серьёзную экзистенциальную проблему; избавлением от «театральности» и путём к обретению «неотстраняемого» собственного «я» оказывается для них выход в вечность, поиск «инобытия» в той или иной форме» [36, с.138]. Таким образом, проблема времени и вечности в произведениях также включена в построение образа. Несмотря на то, что в романе и драме отражено различное время и различное пространство, отмечается ещё одна черта, так же обычный мотив: цикличность времени и замкнутость пространства.

От света к тьме и дальше, снова к свету, из времени в вечность. Вечность противостоит времени, и время предстаёт как разрыв вечности: отсюда цикличность и мистика. Человек в разрыве цикла – человек кризисов и катастроф. Цикличность связана с катастрофой. Катастрофа в возвращении на ту же сцену, в жизни на одном и том же месте, в игре в одно и то же: «Мольер в жизни будто проигрывает сюжет из собственной пьесы, и эта тонкая и странная игра заполняет драму вплоть до финала... Тёмная и пустая сцена – знак смерти, небытия. Именно так в конце концов оборачивается в драме тема театра, смысл его праздничных огней, оглушительный раскат смеха тысяч людей, наполняющий тёмный просторный зал» [37, с.148]. Цикличность отражается на композиционном плане: действие начинается и заканчивается на той же сцене.

Цикличность времени связана с замкнутым пространством. Пространство драматического действия сужается: огромный зрительный зал Пале – Рояля постепенно превращается в часть сцены, освещенную лампой Лагранжа. Этим приёмом подчеркивается как безнадёжность, так и завершение пути королевского комедианта.

Время – вечность – смерть. Чтобы перейти в вечность, нужно умереть физически. Чтобы остаться в вечности, нужно порвать со временем все связи. Вечность у Булгакова выступает антиподом времени. В пьесе смерть подчеркивалась тьмой, в романе – временем. Мольер умирал в романе долго. Читатель чувствует безнадежность, нависшую над домом Мольера, страх перед будущим.

В романе автор дает изображение событий последовательно, на сцене безнадежность и гибель даны через восприятие, предчувствие самого героя:

«**Мольер**: Меня раздражают, за мной гоняются! И вышло распоряжение архиепископа не хоронить меня на кладбище. Стало быть, все будут в ограде, а я околею за оградой. Так знаете, что я не нуждаюсь в их кладбище, я плюю на это! Всю жизнь вы меня травите, вы все враги мне» [38, с.320].

Время романа не циклично, а движется по спирали: через сотни лет рождаются такие же великие, но все же немного иные, художники иного пространства. Пространство тоже разворачивается по спирали, центром которого бронзовый памятник королевскому комедианту. Эта скульптура – одно из немногих материальных воплощений Мольера. Мольер переходит в вечность, что подчеркнуто отсутствием могилы комедианта, которую «разметало время». Пространство произведения, в замкнутости которого развивается время, автор заполняет деталями, которые, преимущественно, дополняют и формируют как образ непосредственно, так и концентрируют фокус авторского виде-

ния. Детали эти различны в романе и в драме, направляя читателя разными дорогами к обобщению, а затем – к итогу. Вечность романа – продолжение времени повествования. Таким образом подчеркивается значимость сквозных мотивов, не только связующих ткань произведения на различных уровнях, но и определяющих вплетение смысловых связей в общую канву булгаковских произведений.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається питання інтертекстуальних зв'язків у циклі «Мольєріана» М.А. Булгакова, які було виявлено як на родо-жанровому, так і на сюжетно-мотивному та образному рівнях, що дає можливість більш детально розкрити зв'язки творів у циклі.

SUMMARY

The problems of intertextual connections in Bulgakov't cycle "Molyeriana" revealed on the genre, plot and figurative levels are considered. It allows to disclose the connections between works in the cycle in details.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Петровский М.С. Михаил Булгаков: Киевские театральные впечатления. Записки Русской академической группы в США - т. XXIV - NEW YORK, 1991.
2. Там же.
3. Смелянский А.М. Михаил Булгаков в Художественном театре. – М.: Иск-во, 1986.
4. Кораблев А.А. Время и вечность в пьесах М. А. Булгакова // Михаил Булгаков-драматург и художественная культура его времени: Сб.ст. – М.: Союз театральных деятелей РСФСР, 1988. – с. 39-56.
5. Яблоков Е.А. Художественный мир Михаила Булгакова. – М. , 2001.
6. Петровский М.С. «Писатели из Киева»: А. Куприн и М. Булгаков // Петровский М. С. Городу и миру: Киевские очерки. – Киев, 1990. – с. 137-225.
7. Смирнов Ю. Из разных лет. Статьи и воспоминания. – М.: Советский писатель, 1974.
8. Яблоков Е. А. Художественный мир Михаила Булгакова. – М. , 2001.
9. Кобзарь Е. И. Драматургия Михаила Булгакова: диалог текстов и культур. – Полтава: АСМИ, 2005.
10. Там же.
11. Яблоков Е.А. Художественный мир Михаила Булгакова. – М. , 2001.
12. Булгаков М.А. Жизнь господина де Мольера // Булгаков М. А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 4. – С. 227-398.
13. Кобзарь Е. И. Драматургия Михаила Булгакова: диалог текстов и культур. – Полтава: АСМИ, 2005.
14. Куцевол О. Н. Эпиграф как вектор интерпретации художественного произведении // Целостность художественного произведения и проблемы его анализа и интерпретации. – Донецк, 1992 – С. 158-159.
15. Булгаков М. А. Кабала святош // Булгаков М.А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 3. – С. 279-325.
16. Булгаков М. А. Кабала святош // Неизвестный Булгаков / Гос. библиотека СССР им. Ленина; сост. и комм. В.И.Лосева – М.: Изд-во «Кн. Палата», 1992. – С.293-326.
17. Булгаков М. А. Кабала святош // Булгаков М.А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 3. – С. 279-325.
18. Булгаков М.А. Жизнь господина де Мольера // Булгаков М.А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 4. – С. 227-398.
19. Кобзарь Е.И. Драматургия Михаила Булгакова: диалог текстов и культур. – Полтава: АСМИ, 2005.

20. Булгаков М.А. Кабала святош // Неизвестный Булгаков / Гос. библиотека СССР им. Ленина; сост. и комм. В. И. Лосева – М.: Изд-во «Кн. Палата», 1992. – С.293-326.
21. Булгаков М.А. Кабала святош // Булгаков М. А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 3. – С. 279-325.
22. Там же.
23. Кораблев А.А. Мастер: Астральный роман: Необыкновенная история чернокнижника Михаила Булгакова: Тексты. Документы. Истолкования. Эзотерическая информация. – Донецк: ООО «Лыбедь», 1996. Ч. 1.
24. Булгаков М.А. Кабала святош // Булгаков М. А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 3. – С. 279-325.
25. Там же.
26. Там же.
27. Булгаков М.А. Жизнь господина де Мольера // Булгаков М. А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 4. – С. 227-398.
28. Булгаков М.А. Кабала святош // Булгаков М. А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 3. – С. 279-325.
29. Булгаков М.А. Полоумный Журден // Булгаков М.А. Собр.соч. в 5т. – М.: Худ.литература, 1990. – Т.4.- С.113-165.
30. Там же.
31. Там же.
32. Там же.
33. Там же.
34. Яблоков Е.А. Художественный мир Михаила Булгакова. – М. , 2001.
35. Булгаков М.А. Кабала святош // Булгаков М. А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 3. – С. 279-325.
36. Яблоков Е.А. Художественный мир Михаила Булгакова. – М. , 2001.
37. Смелянский А.М. Михаил Булгаков в Художественном театре. – М.: Иск-во, 1986.
38. Булгаков М.А. Кабала святош // Булгаков М.А. Собр.соч. в 5-ти т. – М.: Худ.литература, 1992. – Т. 3. – С. 279-325.

Надійшла до редакції 24.10.2008 р.

УДК 82.09

ФАКТУРА КІНО В КОНСТРУКЦІЇ «ЛІВОЇ» ПРОЗИ ҐЕО ШКУРУПІЯ

О.Пуніна

Появу такого явища, як функціонування засобів кіно в прозовому тексті українського авангарду, зумовлюємо кількома вагомими чинниками, серед яких чільне місце посідає так звана панфутуристична («деструктивно-конструктивний революційно-будівничий етап мистецтва» [43, с. 102]) практика «ліво» налаштованих представників тогочасного літературного світу. Власне, йдеться про роботу періодичного органу лівої формації української культури «Нова ґенерація» (конкретно до кінодіяльності журналу буде можливість повернутися у наступних розвідках), ідейний центр якого був сформований на базі сценарно-редакторського колективу Всеукраїнського фотокіноуправління, зокрема головним редактором Одеської кінофабрики і головним редактром ВУФКУ Михайлем Семенком [50; 51; 18, с. 133-134] та прихильниками його передових гасел (Ґео Шкурупій, Дмитро Бузько, Ґео Коляда, Леонід Скрипник, Фавст Лопатинський та ін.). А саме нас цікавитиме постать Ґео Шкурупія як репрезентатора такої художньої конструкції словесного матеріалу, що б відповідала запитам часу і в рамках якої безпосередньо функціонували компоненти кіно як специфічні виразники панфутуристичного духу.

 © Пуніна О., 2008

Питання впливу кіно на художній твір в українському літературознавстві не залишилося поза увагою дослідників, що підтверджують праці, присвячені експериментальній прозі 20-30-х рр. XX ст., зокрема зроблений наголос на жанрово-стильовому оновленні прози (З. Голубєва [10], О. Журенко [14]), реалізації жанрового синтетизму, візуального експерименту у творах представників зазначеного періоду (О. Ільницький [18], Л. Кавун [20]), специфіці нарації творів (О. Капленко [21]), проте в більшості випадків проблема функціонування фактури кіно в прозовому тексті не є ключовою, внаслідок чого власне цей аспект і беремо до уваги.

Для з'ясування поданої проблеми за доцільне вважаємо обрати за вихідний пункт тезу про зв'язок елементів кіномистецтва з основними постулатами панфутуристичної платформи, а радше – так би мовити, висуваємо гіпотезу про його обов'язкову наявність у конструкції панфутуристичного твору, себто як одного з необхідних показників «лівості» мистецького продукту (не описка!). Втім, чи свідчить така «обов'язковість» на користь створюваного тексту, виявимо згодом.

Вирішення поставленого завдання вимагає розгляду визначальних моментів в умовній тріаді «панфутуризм – ліва проза – кіноелемент», тому зупинимось на кожному з них, аби визначити на ґрунті прозових творів Ґео Шкурупія послідовну взаємодію компонентів тріади.

Для початку звернемося до теоретичних набутків лідера панфутуристичного руху М. Семенка з тією метою, аби у подальшому застосувати до ліво-спрямованої художньої практики Шкурупія. Зокрема, нас зачіпає момент розуміння «мистецтва як культу» (системи) і вираження його на новому етапі панування через процеси деструкції та конструкції, власне механізм формування конструктивних елементів у деструктуючій обстановці [42, с. 224] та деструкції одного культу за рахунок конструкції іншого [41, с. 174], і не тільки в межах систем, але і міжсистемно, що доволі важливо при розгляді видозміни предмета однієї системи (частин культу) методом розпорошення «мистецтва на атоми» як «фундамент для синтези, що будує зовсім инше «мистецтво»» [43, с. 102].

До того ж, урахування, за М. Семенком, дуалістичної суті мистецтва – ідеології (момент свідомості, діючий чинник у розвитку культу) та фактури (сума засобів матеріалізації, метод підбору й концентрація здійснення), а саме впливу на них деструктивно-конструюючих процесів: «Розбити фактури всіх мистецтв – це завдання деструкції. Звести нові комбінації елементів загальної фактури – це завдання конструкції» [43, с. 104], дає можливість сфокусувати погляд на технічному, якщо говоримо про фактурність, рівні тексту, не забуваючи про не менш вагому деталь, що реалізується в процесі екструкції – ідеологічність. Наразі ж маркуємо надзвичайно вагому, в нашому випадку, думку автора панфутуристичного маніфесту про перебудування (у цьому ключі підкреслимо той факт, що авангард принципово стоїть на позиції зміщення і переплетенні планів чи на перерозподілу елементів! [3, с. 21], себто тенденція загальносвітова) елементів фактури у зв'язку з переходом із однієї галузі в іншу, що на кінець призводить до утворення «кількох нових «мистецтв» иншої хемічної будови» [43, с. 105; див. також 41, с. 190] як незворотної реакції («Запобігти цього неможливо»!! [43, с. 105]) і, помітна деталь, у рамках культу мистецтва – «входження одних родів мистецтв у другі, взаємна боротьба...» [41, с. 190]. Зрештою, завдання встановити впливи і зв'язки між усіма елементами ідеології та фактури культу та його складових виявляється домінуючим, чому і обираємо хід через панфутуристичний фарватер, власне для нас виступає вагомим виявити «залежність елементів фактури між собою і взаємовідносини їх» [41, с. 178], беручи до уваги той момент, що на період заснування журналу «Нова ґенерація» семенківська теорія, розпочата публікацією 1919 року [1, с. 140] і компактно подана 1922 року в «Семафорі у майбутнє», була помітним фактом, підтриманим літературною практикою в малих формах.

Ворожий за своєю природою конструкції, на думку М. Семенка, процес екструкції має вагоме значення для подальшого роз'яснення висловленої нами гіпотези, внаслідок чого і звертаємося до ряду теоретичних статей С. Войніловича, друкованих протягом 1929 року в «Новій генерації», зміст яких зводиться до основної думки про мистецтво як пропаганду («організація поведінки суспільної людини в певному напрямку» [6, с. 23]). Завдання пропаганди полягає у викликанні певної реакції, за активної дії якої відтак відбувається так зване «спрямоване переемоціоналізування життєвих явищ» [6, с. 23]. Власне, культ мистецтва (в якому, уточнімо, мистецькі явища дорівнюють життєвим, мислить С. Войнілович) як сукупність мистецьких творів проробляє подібну операцію внаслідок співіснування двох умовних абстрагованих одиниць – засобів (рефлексогенні подразники, що вже існують у творі) та соціального навантаження (подразники, що набувають рефлексогенності через взаємодію із засобами) [6, с. 24], що здатні вплинути в такий спосіб, щоби відбулось «прищеплення соціалістичної психології» [6, с. 24] суспільної людини в межах опозиції «корисне – шкідливе». Цінним у випадку з загальним розумінням панфутуризму видається твердження С. Войніловича про нове світовідчування як базу панфутуризму, ширшого за напрямок у мистецтві [7, с. 34], що значно розсуває площину його функціонування, аж до зіставлення «марксизм над філософією» і «панфутуризм над мистецтвом» (хоча, заради справедливості, варто відзначити подібність панфутуристичного апарату в підході до твору як системи норм, виготовленої майстром, із тотожними міркуваннями формалістичної школи росіян, яких, як розуміємо, з легкої руки Войніловича титуловано лишень на «моду», незважаючи на наголосі панфутуристичних теоретиків про свою оригінальність).

Досягнення головного завдання, нагадуємо, викликати певну реакцію, виникає на одному з двох рівнів літературно-мистецького твору: рівні штучного сполучення ідеологічного елементу з емоціогенним засобом самого твору та при використанні тематичних елементів (частина твору найбільш пов'язана з оточенням, життям) [7, с. 35-37], які для повноцінного виконання функції спрямованого переемоціоналізування мають становити домінанту твору [7, с. 38] (до речі, ще один показник «запозичення» формалістської «моди», термін «домінанта»!), відтак малопридатними видаються, на думку дослідника, авантюрно-пригодницькі, психологічні, сексуальні та екзотичні речі, де акценти розставлено на дезорганізуючих щодо ідеологічного елементу началах – подіях, психічному стані, потягові. І, відповідно з законами деструкції, такі нарости «естетичного», як у ситуації з екзотикою, «фантомом «чудесного» життя», слід «руйнувати, пародіювати й висміювати» [8, с. 24]. Єдиним, приходить до висновку наприкінці роботи С. Войнілович, що виявляється позитивним чинником щодо спрямованого переемоціоналізування, стає «насичення літературно-мистецьких творів «культурним» подразником» [9, с. 39], який штовхає сприймача «від обмеженого вузького комплексу в усі боки набутого досвіду. Воно тягне його від сталої звичайної ситуації до нового, що пов'язує його з культурою, систематизує його досвід, пов'язує з життям цілої кляси» [9, с. 38].

Доволі чітко зумовлений зв'язок між двома першими елементами нашої умовної тріади «панфутуризм – ліва проза...» в активного поборника панфутуристичної системи (на час співпраці з «Новою генерацією», панфутуристична практика якої у 60-ті роки ним буде визнана за цілковито ідеалістичну [34], либонь, з певних, ідеологічних міркувань) Ол. Полторацького, власне в якого і віднаходимо місток до третього компонента (про що трохи згодом), при чому як на рівні літературного побуту (у розумінні Б. Ейхенбаума) – утворення ультра-лівої організації «Жовтень» взимку 1924-25 року, приєднання до імені М. Семенка Шкурупія і «накопичення лівих сил у «Новій Генерації» можна говорити про об'єднання більших сил на панфутуристичній платформі» [36, с. 40-41], так і рівні побутування текстового масиву, наводячи приклади деструкції мистецтва методою змішування поетичних засобів з непоетичними і в такий спосіб, приміром, отримувати ліву поезію у лозунговій формі [37, с. 46] абощо, тут же – активне залучення деструкції теми (один з екструктивних принципів у підході до твору) та

впроваждення процесу роземоціоналізування літератури шляхом поєднання жанру оповідання та репортажу [37, с. 47].

Як бачимо, наведені приклади свідчать про активну роботу панфутуристів на рівні фактури, тим не менше, ідеологічний бік не залишається поза увагою і має становити кінцеву мету для комунікативної ролі літератури (і кіно!!) як засобу агітації [37, с. 49], зокрема накреслений кількома прогресивними, за словами Є. Старинкевич, моментами: інтернаціоналізм натомість національної обмеженості, індустріалізм, універсалізм та урбанізм [48, с. 99]. Утім, на думку вже згадуваної дослідниці, що загалом досить негативно оцінює «здобутки» панфутуристичної доби, програма руху Семенка хибить на значні прогалини в царині фактури, що не має єдиного «революційно організуючого і творчого начала в техніці словесного оформлення» [48, с. 100] та схильний до процесу деструкції як канону. Цілком слушним видається зауваження, проте чи в ситуації з українським панфутуризмом це настільки вагома деталь (?), коли наявний стійкий постулат «обійняти весь спектр авангарду <...> як єдину послідовну й самодостатню стадію історії мистецтва» [18, с. 366].

Отже, надалі для встановлення чіткіших паралелей між першими двома елементами тріади перейдемо до розгляду поняття «лівої» прози, яка підлягає під дефініцію виразника панфутуристичних процесів, чи то радше являє собою результат деструктивно-конструюючої дії (в межах якої вгледжуємо і екструктивний момент) на фронті словесного мистецтва, зокрема на етапі створення нової романної форми. Наголосимо, що проблема «лівого» жанру неодноразово піднімалась, починаючи від теоретиків «Нової ґенерації» (М. Ланський, Ол. Полторацький), так і на сучасному етапі розвитку літературознавчої науки (М. Шкандрій, Л. Сеник, О. Боярчук), праці яких і застосуємо для подальших міркувань.

Оминаючи розуміння «лівості» політичного кшталту (коли йдеться про генезу поняття, а в нашому випадку і про зв'язок представників «Нової ґенерації», за їх думкою, з партією), звертаймось одразу до самовизначення новоґенераційного ешелону, як першості на ниві культурній. Йдеться, власне, про подачу і розкрутку даного собі ярлика. Важливою в цьому ракурсі постає панфутуристична програма дій «Платформа й оточення лівих» (1927), так би мовити візитна картка журналу, що фіксує ряд положень відверто провокуючих до словесних сутичок як внутрішньо (ВАПЛІТЕ), так і зовнішньо («Новий леф») зорієнтованих. У нашому випадку зупиняємось на твердженні, що проголошує: «Реалізація гасел лівого руху на Україні, як і скрізь, після необхідних аеропланних наскоків деструкції й експериментальної лабораторної роботи технічного винахідництва, вимагає мирного застосування їх у всій практиці соціялістичної культури. <...> *Ліве* кіно, *ліве* оповідання, *лівий* роман – ще новіші форми лівого фронту, які після необхідного експериментального й винахідницького етапу увійдуть у нове життя і нове будівництво» [33, с. 42] (в цьому аспекті простежується спільна позиція представників грузинського лівого фронту, висловлена на сторінках журналу «Лівизна»: «створення істинного лівого мистецтва і боротьба з правим» [див. 32]) і виносимо припущення про те, що виголошені «гасла» чи то орієнтири майбутньої, а по суті – вже сьогоднішньої, роботи є ніщо інше, як продукт деструктивно-конструктивного процесу, зорієнтованого скерувати екструкцію мистецьку у явища дійсності («...для своїх читачів ми мусимо бути / організаторами / *нової* психіки, *нової* зростаючої людини, *нової* раси» [33, с. 43]). Недарма з барикад мистецтва проголошують про оголення зброї ліві митці в особі Гео Шкурупія: «...ліві мисці завжди на барикадах. Ми боремось в першу чергу за революційну, свіжу, сучасну тематику й ідейність і за оформлення її в мистецтві, цеб-то за якість і сучасність *продукту для сучасного передового споживача*» (*курсив наш – О.П.*; вироблення мистецького продукту з метою – споживання!) [64, с. 33].

За кричущими окликами новоґенераційних передовиків за розгляд «нових форм лівого фронту» в теоретичному ключі візьмуться вже згадувані Леонід Скрипник (під псевдонімом М. Ланський) та Ол. Полторацький. Власне, фіксована М. Ланським думка

про ліву форму (у дослідника йдеться про «лівий роман») як передову: «Мистецькі формації, що стояли чи стоять хоч на крок попереду всіх інших, завжди приймали назву «лівих». Тому й справжній роман мусить народитися серед художників цих формацій. Тому й роман цей буде «лівий роман»» [28, с. 37] ще раз ставить акцент на контрольних маркерах: попереду, нові – «Найбільш сталий елемент лівого роману (як і всього лівого мистецтва) – перманентний рух вперед» [28, с. 38]. Відзначимо для себе ще один немаловажний момент роботи М. Ланського, а саме – більшовицько-виробничий підхід до вибору теми, до її обробки та оформлення у змістовній та лаконічній формі [28, с. 38] чи то, іншими словами, йдеться про подання лівої прози в оболонці «організованих фактів» (Шкурупій) [63, с. 330].

Навряд чи можемо говорити про надзвичайну популярність подібної проблематики в колах критичного складу журналу, тому що наступний крок зроблений лише рік потому (№ 1, № 5 1928 р.), але, на відміну від М. Ланського, концепція робіт будується на суто літературознавчій методі – «конче треба взяти до уваги конструктивну ролю мистецького засобу» [38, с. 50] – перед дослідником стоїть завдання вивчати морфологію твору (уточнимо, більша частина статті «До постановки питання теорії й практики лівого роману» стосувалась не стільки теорії й практики, скільки моменту психологічного – рецепції матеріалу од світу художником і від художника світом), що значно полегшує розуміння нашого умовного терміну, передовсім через реальне звернення до авторських доробків, а саме йдеться всього-на-всього про певну тенденцію в сучасній літературі [38, с. 50], себто та першість, виголошена М. Ланським, є нічим іншим, як спроба спростувати попередню традицію і зовсім не є виключенням перехід творів «нинішньої» лівизни у подальшому в аутсайдери: «...в натурі не існує ні «лівих» ні «правих» оповідань, що їх можна було б визначити якимись абсолютними постійними ознаками. Те, що свого часу вважалося за «ультра-ліве», напр. твори Скрябіна, нині вважається надто «правим»» [38, с. 50], лівий дорівнює сучасному [39, с. 364].

Звернімо увагу на одну досить вагому деталь: виходячи з авторських міркувань вимальовується картина наступна – українська література досить жваво подає «ліве оповідання», основні риси якого полягають у створенні зведеної до крайності життєвої норми [38, с. 52], використовуючи основний набір сюжетових засобів (несподіване закінчення, раптовий почин із середини, користування засобом таємниць) – мала проза О. Слісаренка, Гео Шкурупія, проте зразків жанру «лівого роману» на момент виходу статті назвати складно, що і не приховується Ол. Полторацьким. Дослідникові лишається лишень говорити про можливості і окреслювати загальну структуру такого сучасного (чи пак – синтетичного) роману: «Лівий роман буде перевтіленням наукових знань у мистецький твір, що його матеріялом є фактичне життя» [39, с. 366], а формою, додамо, гостра та енергійна композиція. Фактично, конструкція прози такого ґатунку має формуватись за рахунок поєднання уламків деструкції – у царині сюжету і композиції, себто, можна говорити, про закладену в програму реалізації «синтетичного роману» деструктивно-конструктивну основу, а, враховуючи момент «історично-наукової ревізії» [39, с. 366] як данину епохи й екструкційну складову.

І, нарешті, в контексті нашої загальної гіпотези цінними стають зауваження Ол. Полторацького щодо лапідарності стилю оповіді у кращих зразках лівої малої прози. Зокрема, поштовхом до думки про необхідність будувати твір за законами так званого «називного» стилю чи то кінематографічного (не плутати з кінетичним, який пов'язуємо з архітектонікою, а не технічністю твору) стало звернення до оповідання Шкурупія «Провокатор» (надруковане в місячнику «Життя й Революція» за 1927 р., № 9), конденсована мова якого «дозволяє лапідарність стилю дорівнювати до лапідарности мови кіно-сценарія» [38, с. 57]. Побудований таким форматом твір вимагає від автора статті подати вагомий підсумок, «що цей стиль як-найкраще пасує до загального характеру стилевого лівого оповідання: надає всьому творові більшої енергійности й динаміки» [38, с. 57], зокрема, дає змогу подолати тенденцію до орнаменталізму (яку

кваліфікують щонайменше, як атавізм доби), власне, у синтезі з мовою сценарію Ол. Полторацький пророкує «будуччину в розвитку лівого оповідання» [38, с. 58].

У цьому висновку вбачаємо серйозну зачіпку, аби констатувати той факт, що в умовах продовження розвитку панфутуристичних процесів фактура кіно як елемент однієї з мистецьких підсистем залучена до створення синтетичного (сучасного!) прозового жанру, розглядові чого і присвятимо подальший виклад матеріалу. Не зайвим видається навести в цьому ключі цитату з «Технічного маніфесту футуристської літератури» 1912 року, який фіксує доволі важливий момент: «Завдяки кіно ми спостерігаємо забавні перевтілення. Без втручання людини всі процеси відбуваються у зворотньому порядку: з води випурнають ноги плавця, і гнучким і сильним ривком він опиняється на вишці <...> *ці форми руху матерії* не піддаються законам розуму, вони іншого походження» *(курсив наш – О.П.)* [31, с. 166], а саме специфічність кіно як такого, що подає інші (себто нові, невипробувані) форми руху матерії – динамічні. Отже, особливо важливим для нас стає завдання з'ясувати функціональне навантаження подібного елементу в структурі словесної підсистеми культу мистецтва, зокрема у текстах Гео Шкурупія. За доцільне вважаємо взяти до розгляду як основу для ілюстрації зв'язку елементів кіномистецтва з основними постулатами панфутуристичної платформи роман «Двері в день» (1928) із залученням до аналізу почасти «Жанни батальйонерки» (1929) та оповідання з першої прозової збірки 1925 р. (Харків, ДВУ) «Переможець дракона», як приклад впливу «сінематизму».

Факт належності Гео Шкурупія до блоку ліво-налаштованих «майстрів, монтерів, конструкторів й інженерів» [41, с. 193] і реалізаторів своїх лівих поглядів безпосередньо на практиці (виробництві!) не становить на сьогодні сумніву, не зважаючи на замах спростувати подібну (вже) теорему (маємо на увазі *«умовне»* зарахування Л. Сеником роману «Двері в день» до «лівих»: «Ліві», що до них зараховував себе Гео Шкурупій, прагнули стати новаторами в літературі. Важко назвати роман «Двері в день», як і інші прозові твори українських футуристів, новаторськими, якщо в це поняття вкладати художнє відкриття реальності (змісту) і форми» [44, с. 130]). Найменші спроби реабілітувати творчість Шкурупія для українського читача виявляють тенденцію маркувати зазначений факт, зокрема, такий відзначений в антології «Розстріляного відродження» Ю. Лавріненком: «Шкурупій у своїх писаннях виявляв себе, як лівий письменник і прихильник лінії партії <...> Жив у ньому непереможний гін модернізації і росту української літератури до рівня західноєвропейського і американського» [27, с. 243]. У рецепції своїми сучасниками абсолютно не обділеним виглядає Шкурупій в плані закидів на рахунок реалізації деструктивних завдань і підтримки лівих підходів до побудови художнього твору. Вдамося до стислої ретроспекції.

Власне, більшість подібних реплік стосуються деконструктивістського роману [58, с. 226] «Двері в день», в якому, на нашу думку, автором зроблена спроба шляхом розкладу художніх прозових структур внести до літературно-жанрового життя нову форму, так би мовити «функціональну», «соціально ефективну в плані конструкції» [18, с. 247] – лівий (синтетичний) роман. Так, дослідник Н. Іванова у спробах подібного кшталту вбачає закономірність щодо авангардного мистецтва: «...Художній експеримент спирався на переосмислення самих засад філософії та природи мистецтва і полягав не стільки у площині останнього, скільки на пограниччі – між потенцією певної творчої ідеї та конкретним її втіленням» [17, с. 21], адже «мистецтво руйнується фактично задля його ж *відродження* – але в самій його суті, найглибшій природності» [17, с. 22]. Інша справа – наскільки подібна спроба вийшла вдалою, або, принаймні, відповідного задуманим постулатам.

У цілому, досить позитивно прийнятий критикою через першу збірку оповідань «Переможець дракона» (Ф. Якубовським, О. Білецьким, зокрема [2, с. 80-82; 23]) і відзначений у списку ліпших створювачів малої лівої форми (Ол. Полторацький), на етапі появи лівого роману (нагадаємо, якісних зразків якого до 1928 р. дослідниками не зафік-

совано) Гео Шкурупій опиняється в ситуації менш комфортабельній, а безпосередньо – лівість («в облудному розумінні цього слова», за словами Ф Якубовського» [66, с. 56]) його прозового доробку єдине за що визнана, так це за перевагу засобу: «...з творчости, що, зароджуючись на ґрунті філософії, символізму, приходить до всезаперечення й агностицизму філософії формалістичної, що не бачить і не хоче бачити нічого поза технікою літературного твору, виростає й останній роман Гео Шкурупія «Двері в день»» [66, с. 58]. Зрештою, хочеться виголосити, а чи все настільки не на користь самого автора (?). Власне, у випадку з роботою Ф. Якубовського «Перед «Дверима в день» негація виглядає ні чим іншим, як непоганим піаром для самого Шкурупія. Не менш показовими стають рецензії в журналах «Червоний шлях», «Красное слово», «Молодняк», «Літературній газеті», «Пролетарській правді».

Так, у роботі Л. Старинкевич, думка якої суголосна з визначеним Ф. Якубовським провідним вектором у романі – «фактурні заходи» [49, с. 272] на першому плані: «Єдности художніх заходів і словесного оформлення ми не помічаємо, але відміни й строкатість форми немотивовано. Жоден з заходів літературного оформлення не усвідомлений автором остаточно в його функціональній ролі, жоден з них не загострений до того ступеня, коли його починаєш сприймати *естетично» (курсив наш – О.П.)* [49, с. 271] (виділений курсивом компонент наштовхує на думку про, вкотре, все ж традиційний підхід до аналізу тексту – реципієнт в очікуванні естетичного сприйняття, незважаючи на те, що підхід до аналізу роману був зумовлений на початку рецензії як такий, що відповідає загальним тенденціям футуризму), все-таки «шукання на шляху лівої романної форми» не позбавлені певного інтересу. У рецензії ж «Пролетарської правди» (12 квітня 1929 р.) за рядом авторських хиб, на кшталт, надмірно одвертого акценту на формальному експерименті, рецензент визнає й моменти з позитивного боку, зокрема, оригінальне зіставлення окремих композиційних планів, ужитий у тексті «стиль деструктування <...> пародійного жонглювання реалістичним матеріалом та водночас елементами гротеску» [15], хоча за подібні «формальні ухили» не вважає за доцільне виправдовувати роман Шкурупія, хіба що через читача. Попри загалом неприязну оцінку в «Молодняку» Ів. Телігою «Двері в день», рецензент зачіпає вагомий для нас момент: «Стиль роману позначається великою різнокольоровістю. Нотатки подорожнього, промови, вибірки з газети, лекції, – і нарешті стиль екрану <...> різноманітність стилю можна виправдати різноманітністю декорацій, в яких відбуваються події, та бажанням автора – до кожної декорації підібрати відповідний стиль» [52, с. 110]. Така шкурупіївська «різнокольоровість», виходячи з рецензії Л. Смілянського, є ніщо інше, як «механічна суміш літературних чи близьких до літератури форм: сценарія, репортажу, стенограми лекції, публіцистики», які в самому творі «механічно туляться одна до одної, будучи вклеєні в основну реалістичну новелу» [47], що матиме цінність лише як формальний експеримент. Кінець кінцем, низка визначених критикою так би мовити формальних моментів твору і являє собою репрезентацію в дії деструктивно-конструктивного процесу, про що у нас йшлося вище, на користь свідчить бодай ряд специфічних лексем щодо тексту, пов'язаних із поняттям «майструвати»: клеїти, змішувати, поєднувати, будувати тощо. (Відзначимо, в жодному разі, панфутуристична плеяда не ставила перед собою завдань естетичного впливу на читацький загал; ще б пак, од чого тоді було відхрещуватись!)

Застосування кіноелементів у літературній практиці Шкурупія найлегше пояснити загальносвітовим зацікавленням новим видом мистецтва, не винятком чого стає поява ряду експериментуючих з формою словесних, зображальних, театральних творів (див. ст. Вяч. Іванова [16], Я. Цимбал [56], Л.З. Мороз-Погрібної [30, с. 43-44]) і загалом спостерігається пошуковий підхід в усій культурі – вловлювання кінематографічності в будь-яких явищах культури, що так чи інакше потрапили в радіус кіно [67, с. 99-100], проте в нашому контексті йдеться про усвідомлене використання засобу кіномови на рівні тектоніки твору – усвідомлене внаслідок професійного засвоєння і подальшого застосування (вагомо – безперервний процес роботи підсистем культу мистецтва). Вла-

сне, аспект «кінематографічності» у первісному розумінні по щодо художньої літератури: суто динамічний розвиток сюжетної лінії, нас цікавитиме лишень побіжно у зв'язку зі збіркою оповідань «Переможець дракона», себто так звана «прихована кінематографічність» («сінематизм») не становить головного завдання, хоча і в цьому аспекті проза Шкурупія посідатиме серед українських письменників перше місце (один з представників, за визначенням Л. Смілянського, «сюжетників» в українській літературі). Тобто, ключовим виступає розмежування понять «кінематографічність прози» (за якою закріплений ряд ознак: лаконічність, пластичність, конкретність бачення, видовищність тощо [11, с. 39]) та «кінематографічність у прозі» (наявність іманентних, формальних засобів кіномистецтва, технічних прийомів та елементів композиції кіно [24; 25; 29; 35; 45; 46; 54; 65] в тканині художнього твору). Виокремимо, що істинний, на думку провідного кінознавця В.М. Ждана, вплив кінематографа стосується *форм і методів* художнього мислення *(курсив наш – О.П.)* [13, с. 370].

Акцентуємо на важливому для нас моменті: залученні Гео Шкурупія до роботи у ВУФКУ лідером панфутуристичного руху М. Семенком: «Поет-футурист Михайль Семенко – це той, хто поведе за собою письменників-новаторів Юрія Яновського, *Гео Шкурупія*, Олександра Копиленка, Григорія Епіка, Миколу Бажана, Саву Голованівського і Дмитра Бузька. Саме цим діячам, після надання їм повної літературно-драматургічної свободи, слід завдячувати успіхом найпомітніших картин українського німого кіна» *(курсив наш – О.П.)* [12, с. 34]. Отож, щодо обізнаності письменника в галузі кіно, то слід відзначити, що знання Шкурупія на момент утворення «Нової ґенерації» носили не кустарний, а цілком професійний характер. Наявний ряд свідчень (спогади О. Полторацького, О. Швачка, поодинокі згадування в історіях українського кіно), які і переконують в цьому. Активна редакторська («Коли і за яких саме обставин я особисто познайомився з Гео Шкурупієм – не пам'ятаю, хоча це сталося не пізніше 1927 р. у ВУФКУ <...> де він працював редактором» [34, с. 66]) і сценарна («Гео Шкурупій за пропозицією головного редактора ВУФКУ Михайля Семенка написав сценарій «Синій пакет» [50]; «Візьміть імена українських сценаристів: Майський, Панч, *Шкурупій*, Дніпровський, Бузько, Бажан, Яновський, Семенко. Все це імена письменників. Письменники зробили напад на нову форму роботи: на сценарій. І вони перемагають» *(курсив наш – О.П.)* [цит. за 19, с. 150]) робота підтверджує володіння Шкурупієм теоретичним апаратом кіно.

Власне, коли йдеться про тексти зі збірки 1925 р. «Переможець дракона» навряд чи можна говорити, що на час виходу книги Шкурупієм вже була засвоєна специфіка кіно як своєрідного виду мистецтва внаслідок все того ж фактажу: появи письменника в лавах кінопрацівників не раніше 1925 р., чи навіть 1926 р., після утворення Вільної академії пролетарської літератури, членства у ній та «ізоляції» Семенка в стінах ВУФКУ, де Шкурупій з'явиться пізніше од лідера панфутуристичного руху. Отож, зразки так званого «називного» стилю, які виявляються в деяких оповіданнях, зокрема і зарахованих Ол. Полторацьким до «лівих», ще носять характер творчого(!), а не виробничого штибу, що наштовхує на думку про умовно два фокуси лівої прози у доробку Шкурупія, а саме до і після 1925-1927 рр. деструктивно-конструктивні процеси стосуватимуться фокусу після, зокрема при підході до романної форми. Проте оминути увагою подібні зародки лапідарного стилю (конструкції, побудованій за законами «економії словесного матеріалу» [38, с. 51]) ми не в змозі.

Найбільш промовистим у цьому плані постає оповідання з однойменною назвою збірки, оповідна структура якого поза діалогами і являє собою сценарну модель побудови як словесну передумову появи фільму – «специфічний спосіб сценарного запису» [29, с. 67]: *«Маленький китаєць Ліу-Чі сидить на дерев'яних бильцях, схиливши голову. Товариші сплять. Він вартує. / Довгий Санг-Ле розтягнувся на купах вугілля, він майже мертвий...»* [62, с. 6], де, в будь-якому разі, за словом зберігається описова функція, але акцент перенесено від опису як подачі, систематизованого викладу ознак, особливостей тощо на опис-сигнал, «зоровий пластичний факт»: «показати те то й те то, зробити та-

кий то рух» [29, с. 68] (все, що сказане словом може бути зафіксоване плівкою [22, с. 412]), до того ж на основі підвиду авторського сценарію, який не обов'язково має містити технічний бік майбутньої стрічки, а подаватися у формі кіноновели [29, с. 74]: *«Ніч. Вітер. / Все притрусилося вугільним порохом. Крізь темряву окреслюються темні масиви троєкутників і кубів будівель Депо. Скрізь, наче на шахматній дошці, окреслюються куби вагонів. / Ніч. Вітер»* [62, с. 5], зокрема фіксувати за собою ще одну функцію словесного матеріалу сценарію – настанову на подання, що враховує певний літературний попередник (синтаксичне поширення фраз), у нашому випадку, так званий літературний попередник наявний безпосередньо, природний: *«Вони вдвох заходять у будку. Коло вікна на своєму місці сидить старий машиніст, він куняє, його голова хитається, як у п'яного <...> / Кочегар крутить з махри цигарку, потім дає Ліу-Чі. Цигарка Ліу-Чі врешті подібна від бруду до круглого шматочка вугілля. Кочегар бере поліно й намотує на кінець клоччя, потім встромляє його в топку»* (*підкресл. наше – О.П.;* засіб, за яким закріплена функція подання) [62, с. 13]. У романі «Жанна батальйонерка» за кіно-вставкою (сценарною моделлю оповіді) фіксуємо таку ж функцію: *«Війна. Сіре, безрадісне поле, вкрите кущами й продірявлене ямами від вибухів набоїв, лежить перед ними. Це поле сумне й безрадісне, як безрадісне обличчя війни...»* [61, № 1-2].

Говорячи про прозовий текст «Переможець дракона», відзначаємо, що такий тип кіно-втручання функціонує на рівні архітектоніки оповідання, несучи на собі навантаження – напружити дію: почати, утримувати, кульмінаціювати і завершити у напрузі. Наявність модельно-сценарного типу оповіді спостерігаємо і в оповіданнях «Чорна неміч» та «Штаб смерти», в яких такий елемент твору більш епізодичний (лише один) і виконує функцію кінематографічної експозиції, що, на відміну від літературної, «вимагає, щоб було якнайменше відомостей про те, що діялося в «минулому»» [29, с. 33]: *«Напівтьма... багато людей... смалять цигарки... червоне світло від них то спалахне, то знову ледви-ледви жевріє... Чути сміх, балачку... Хтось позаду вже б'ється й голосно лається поганими словами... когось заспокоюють... Багато, багато шапок, білі хустки... На сцені раз-у-раз з'являється чоловік з цвяшками й молотком у руці і знову ховається за завісою...»* [62, с. 119] («Чорна неміч») – у психологічній новелі, або *«Тихо їде гарба через ліс. / Воли сонливо мотають головами й важко переставляють ноги. / Спереду сидить дядько і вдивляється в придорожні кущі. / В лісі тихо. / Ніжний вітер пестить верхів'я дерев. / Сонливо шелестить листя. / Суха галузка впаде з дерева й тоді пролунає приглушений хряск. / Мотають головами воли, важко переставляють ноги»* [62, с. 165] («Штаб смерти»).

Ліва романна форма Шкурупія в розрізі нашої точки відліку становить безпосередній об'єкт для розгляду. Побіжно зупинимось на деструктивно-конструктивній структурі та вплетенні в її тканину екструктивного матеріалу. Передовсім, говорячи про роман «Двері в день» нам йдеться про спробу втілити на виробництві (у творчості) перетворення одного з типів (жанрів) літературної підсистеми культу мистецтва методою репрезентації панфутуристичної основи, подаючи її як суголосну соціалістичному плану (ідеологія) на рівні штучного сполучення з емоціогенними та роземоціоналізуючими засобами твору (фактура). Отоже, нам важливо відстежити низку моментів, які б подавали ті чи інші панфутуристичні гасла безпосередньо фактурною стороною, зокрема найбільше нас цікавитиме структурна одиниця, втілена у форматі кіно-подання.

У зв'язку з цим ані фігурування головного персонажа дії Теодора Гая, ані накреслення сюжетної лінії в стилі детективу чи трилеру, ані традиційне вирішення любовних перипетій тощо (між іншим, не без характерного для панфутуриста пародіювання, див., наприклад, змалювання портрету Марії [60, с. 69]), які являють собою ніщо інше, як звичну читачеві основу твору (так званий емоціогенний засіб), спрямований фіксувати увагу сприймача на поданому художньому матеріалі (тут же наявність незначної кількості психологічних – події, що відбуваються в уяві головного персонажа роману, та сексуальних (еротичних) «речей» – статеве кодування тексту, які безпосередньо збуджують читацьку зацікав-

леність), ані подача позасюжетних елементів, на кшталт лекції про будівництво Дніпрельстану, нотатків до газети та ін., що являють собою бік роземоціоналізуючих засобів твору, не мають видаватись недоречними і підводячими до висновку про невдачу автора щодо традиційної / нетрадиційної романної форми, тому що насамперед завдання полягає в іншому, зазначеному нами вище, а обраний рівень є одним із можливих для реалізації основної мети процесу екструкції (згадаймо розглянуті роботи С. Войніловича). Для прикладу звернімось до кількох текстових моментів, аби в подальшому перейти до безпосереднього важливого, у нашому випадку, фрагменту роману.

Так, у межах побудови одного з тематичних блоків роману (яких нараховується близько вісьмох, зокрема «бар», «форма», «картина – хатнє будівництво», «задум», «Марія», «повстання», «лекція», «Дніпрельстан») – «бар» – у формі публіцистичної вставки-настанови поданий ряд ідей співзвучних панфутуристичним гаслам, де провідну роль у розумінні цього відіграють лексеми типу «розпустити», «знищити», «ліквідувати», «припинити» тощо, які за текстом стосуються військових сил, тим не менше, легко відчути той підтекст, як «Панфутуризм ралом прорізає глибоку межу в майбутнє, на котрій доведеться тягтися всім відсталим...» [68, с. 112]: «*...2. Знищити всі військові знаряддя, засоби військово-хімічної боротьби й інші засоби озброєння та знаряддя знищення, що знаходяться в сучасному війську <...> Це була геніальна пропозиція, що ще не бачила рівних собі. Це був вибуховий матеріал, що міг знищити всі традиції <...> Хіба може бути щось простіше за цю пропозицію! Навіщо довго міркувати й розмовляти? Знищити шкідливе й непотрібне! Зруйнувати – і людськість вільна! Вона може творити нове*» [60, с. 24], недаремно за кілька абзаців з'явиться когорта літераторів під егідою письменника «з чорним кучерявим волоссям», подібного до негра – Семенка (культурний подразник). Або, не менш виразний тематичний блок, що виконує функцію позасюжетного елемента, що гальмує дію – «форма», в якому на підтримку панфутуристичної настанови на «виробництво» і «будування» слугує звернення до «старовинних майстрів пензля», а гасла про організацію фактів життя презентують «найкращі сучасні романісти» – «друкарки, бухгалтери, рахівники...»: «*Вони самі будують дивовижні чудові романи, вони якнайбільше заглибилися в матеріал, вони самі герої своїх романів. Вони будують великий роман під назвою «Майбутнє»*» [60, с. 27]. На рівні фактури подання речовинності як такої на перший план (розділ «Річ»), показ динаміки у статичних предметах, «пропаганда науки і техніки в напрямку наукової організації діяльности й побуту» [42, с. 228] задля встановлення комуністичної політики в мистецтві – шлях індустріалізації та урбанізації, організація нової людини (розділ «650000 к. с.») – скероване на досягнення конкретної (головної) мети – організація нової зростаючої людини, шлях від її руйнування до відновлення (відбудови), своєрідним мотивом звучить натяк на панфутуристичний маніфест футуризму «Катафалк мистецтва» (1922 року): «*Труна, що в ній він поховає самого себе, поховає своє безвілля, свою бездіяльність, млявість і набуті міщанські звички, труна, що завдяки їй він стане вільним і оновленим, що завдяки їй він наново народиться на світ*» [60, с. 150].

Отже, не менш показовим у плані репрезентації футуристичного гасла через (кіно)-фактурність стає тематичний елемент роману «повстання», що в разі функціонування у великій прозі традиційного ґатунку виконував функцію найбільшого дієвого напруження – кульмінація в сюжеті (власне, таку функцію виконує в романі «Жанна батальйонерка» уривок про смерть Муславського з розділу «Поема про клаптик паперу» [61, № 1-2]), унаслідок чого на ніби-то риторичне питання критика Л. Старинкевич: «В «називній» конспективній формі подано чомусь один із найважливіших (соціяльно) розділів – про військові події» [49, с. 272], знайдеться достойна відповідь: «Повстання, з його кінематографічної швидкістю автор подає в стилі екрану» [52, с. 110] (чого, у зв'язку з наявністю значної кількості емоціогенних засобів твору, не виключаємо), проте включення ж компонентом у «Двері в день», його наявність зумовлюємо не лише так, але і подавши розшаровані елементи різних підсистем культу мистецтва (тут – лі-

тература, кіно в контексті всього роману, а не окремого розділу «Розгром», побудованого на засадах окремого роду мистецтва – сценарної драматургії), у такий спосіб екструкціювати інтернаціоналізм та універсалізм, як одні з провідних гасел життєвого оновлення (як відомо, кіно на етапі свого «німого» існування – найбільш інтернаціональна система спілкування в культурі, «наймогутніше знаряддя масового впливу» [45, с. 6]).

У розділі «Розгром», побудованого сценарно, починаючи з мовного рівня («Синтакса сценариста уривчаста й односкладова. Фраза без додаткових речень. Пунктуація в сценарії: крапка, енергійна риска, зрідка кома» [29, с. 68]) і завершуючи спробою монтажного (зокрема, за законами паралельного монтажу, що полягає у поєднанні різних дій чергуванні сюжетно незакінчених фрагментів, коли перериваються або нашаровуються один на одного [24, с. 107]) накреслення кадрів, авторська (режисерська, власне) роль зводиться до показу масштабного дійства (сцени), що здійснюється за рахунок подачі монтажно зв'язаних композиційних елементів кіномистецтва – епізодів (двадцять сім), що «мають на меті висвітлити певні ситуації, що змінюються – зменшуючи чи збільшуючи напруженість дії» [35, с. 27], зокрема підпорядковуючись законам фабулярності та обслуговуючи загальну композицію (сцену) в трьох іпостасях: епізоди експозиції, що характеризують ситуацію, дійових осіб (епізоди 1-3), наприклад: *«Краєвид містечка. Над будинками й димарями містечка білими хмарами рветься шрапнель. / Набій отрапляє в один з поверхів будинку. Дим. Сиплеться цегла. Курява»* [60, с. 79]; епізоди дії (епізоди 4 – 25), приміром, епізод 20: *«Кімната. За столом сидить кілька робітників, на столі перед ними мапа. Серед них Андрій Гай, він водить олівцем і щось показує на мапі. Ось рука його знов зупинилася. Всі схиляються»* [60, с. 82] та епізоди шпаннунга (розв'язка) (епізоди 26-27): *«Вулицею блукає пляма світла од маленького ліхтарика. Вона освітлює паркан, землю, стовп і, нарешті, натрапляє на чорну постать людини, що лежить на землі. Світло ліхтаря спиняється на постаті й освітлює обличчя старого Андрія Гая, що мертвий лежить на землі, розкинувши руки. Його обличчя скривавлене. Світло ліхтаря гасне, і стає темно»* [60, с. 84]. Основне пояснення подання епізодів (і кадрів) паралельним монтажем – напружити дію шляхом зіставлення сцен, а часом і поокремих кадрів: *«Офіцер презирливо плює на напис на брамі. / Обличчя старого Гая, який читає польську відозву. Робітник мне її в руці й кидає»* [60, с. 79], часто утворюваних за допомогою технічних прийомів кіно, зокрема: напливу – *«Обличчя Гурчака. Гурчак дивиться в далечінь. Його обличчя наближається й переходить... В обличчя Андрія Гая, що говорить до робітників»* [60, с. 80], каширування – *«Туман. Темно <...> Темінь ніби сірішає, і крізь неї видно озброєну чоту робітників»* [60, с. 80-81].

Не менш показовими щодо особливостей суто сценарної форми стають написи, «кадри, де автор може напряму, без посередників, спілкуватися з глядачем» [26, с. 146], виокремлені у тексті курсивом (задача – візуально відокремити) представлені у розділі основними категоріями. А саме, розмовні, виконуючі в контексті загальної дії функцію «перехідного містка», словесної настанови до дії наступної: *«Обличчя робітника. Він кричить: / - **Прорив! поляки!** / Робітники кидаються до брами»* [60, с. 79]; пояснюючі / оповідні – ««договорюють» те, що йде від автора картини, збільшуючи враження від зорових образів [29, с. 58-59]: *«Вулиця містечка... На вулицю влітає польська кіннота. Копита коней, що збивають куряву. / - **Пізно, пізно!..**»* [60, с. 79] та функціонують як своєрідні часові скріпи, пояснюючи перебіг часу: ***«Несподіваний наскок білополяків на / містечко не дав змоги робітникам вчасно / взятись до зброї, але на другий день...»*** [60, с. 79]; зустрічається ще один цікавий підвид – захованого титру, його фіксує безпосередньо один із учасників (або) предметів зовнішньої побудови кадру: *«Офіцер, натягуючи рукавички, презирливо дивиться на браму, що на ній крейдою написано: «Страйк»»* [60, с. 79]. Отож, на відміну від уживання в «Переможці дракона» лише сценарної моделі оповіді, розділ «Розгром» фіксує чітку побудову частини монтажного сценарію, залучаючи в матеріал емоціогенні, уже відомі (традиційні) читачеві, засоби,

«умову фабульної побудови» [53, с. 199] – персонажів (контекстних, із загальної структури роману – Андрій Гай, Тедор Гай, родина Совза та ін.).

Фактура кіно, представлена в романній формі Ґео Шкурупія фрагментом авторського сценарію і яка функціонує на фактурному рівні як окрема штучна формація, виявляє свою безпосередню роль як репрезентант постулатів панфутуристичної платформи (інтернаціоналізм, універсалізм) періоду існування періодичного органу лівої формації мистецтв «Нова ґенерація» на ідеологічному рівні.

РЕЗЮМЕ

В статье делается попытка на материале прозы Гео Шкурупия представить такую художественную конструкцию словесного материала, которая отвечала бы требованиям времени и в рамках которой функционировали компоненты кино как специфические черты панфутуристического духа.

SUMMARY

In the article it was made an attempt to present such artistic construction of verbal material, based on Geo Shkurupij's prose works, which would be up to the requirements on today. It was accentuated on cinema's components functioning as specific sign of panfuturistic spirit in the construction.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. – К.: Смолоскип, 2006. – 464 с.
2. Білецький О. І. Проза взагалі й наша проза 1925 року // Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1990. – С. 51-90.
3. Бирюков С. Авангард. Сумма технологий // Вопросы литературы. – 1996. – № 5. – С. 21-35.
4. Боярчук О. М. Експериментальна проза 20-их років XX століття: жанрово-стильові модифікації (В. Домонтович, А. Любченко, М. Йогансен): Автореф... канд. філол. наук. – К., 2003. – 20 с.
5. Вервес Г. Український авангардизм у контексті європейських маніфестів і програм // Слово і Час. – 1992. – № 12. – С. 37-43.
6. Войнілович С. Теорія екструкції // Нова ґенерація. – 1929. – № 7. – С. 22-32.
7. Войнілович С. Теорія екструкції // Нова ґенерація. – 1929. – № 8. – С. 33-41.
8. Войнілович С. Теорія екструкції // Нова ґенерація. – 1929. – № 9. – С. 22-26.
9. Войнілович С. Теорія екструкції // Нова ґенерація. – 1929. – № 11. – С. 34-37.
10. Голубєва З.С. Український радянський роман. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1967. – 216 с.
11. Горницкая Н. О границах взаимодействия кино и литературы // Зримое слово. Кино и литература: диалектика взаимодействия. – Ленинград: Искусство, 1985. – С. 14-59.
12. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896 – 1995 / Пер. з франц. – К.: KINO-КОЛО, 2005. – 464 с.
13. Ждан В.Н. Эстетика фильма. – М.: Искусство, 1982. – 375 с.
14. Журенко О.М. Модерні тенденції української романістики 20-х років XX ст.: Автореф... канд. філол. наук. – К, 2003. – 20 с.
15. Ів. М. (Ґео Шкурупій. «Двері в день») // Пролетарська правда. – 1929. – № 84 (12 квіт.). – С. 5.
16. Иванов Вяч. Вс. Монтаж как принцип построения в культуре первой половины XX в. // Монтаж. Литература. Искусство. Театр. Кино. – М.: Наука, 1988. – С. 119-148.
17. Іванова Н. 1920-ті роки й український авангард: мистецтво для мас – від митця-професіонала // Слово і Час. – 2003. – № 12. – С. 20-27.

18. Ільницький М. Український футуризм (1914-1930). / Пер. з англ. Р. Тхорук – Львів: Літопис, 2003. – 456 с.
19. Історія українського радянського кіно. В 3 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т.1. – 247 с.
20. Кавун Л.І. «М'ятежні» романтики вітаїзму: Проза ВАПЛІТЕ: Монографія. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 328 с.
21. Капленко О. М. Наративні структури в українській авангардній прозі 20-х років XX століття: Автореф... канд. філол. наук. – К., 2005. – 20 с.
22. Кино: Энциклопедический словарь / Под ред. С.И. Юткевича. – М.: Сов. энциклопедия, 1986. – 640 с.
23. Козир О.В. Гео Шкурупій у періодиці 20-х – 30-х років // Українська періодика: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції. – Харків: Харк. держ. ун-т., 1998. – С. 70-76.
24. Корнієнко І.С. Мистецтво кіно. Принципи і художні засоби. – К.: Мистецтво, 1974. – 239 с.
25. Кулешов Л.В. Собрание сочинений. В 3-х т. – М.: Искусство, 1987. – Т. 1. – 448 с.
26. Кушнирович М. Русский сценарий – детство... отрочество... юность... // Экранные искусства и литература: Немое кино. – М.: Наука, 1991. – С. 130-156.
27. Лавріненко Ю. Ґео Шкурупій (літературна сильветка) // Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933. – К.: Смолоскип, 2004. – С. 241-243.
28. Ланський М. Лівий роман (До постановки питання про теорію й практику лівого роману) // Нова ґенерація. – 1927. – № 2. – С. 34-38.
29. Лядов М. Сценарій. Основи кіно-драматургії та техніка сценарія / За ред. худ. від. управл. ВУФКУ. – К.: УКРТЕАКІНО-ВИДАВ, 1930. – 92 с.
30. Мороз-Погрібна Л.З. Українська радянська кінодраматургія (становлення і розвиток жанрів). – К.: Наук. думка, 1976. – 147 с.
31. Называть вещи своими именами. Программные выступления мастеров западноевропейской литературы XX века. – М.: Прогресс, 1986. – 640 с.
32. Никольская Т. Левизна «левизны». Журнал грузинских футуристов «Мемарцхенеоба» // Вопросы литературы. – 2003. – № 3. – С. 319-330.
33. Платформа й оточення лівих // Нова ґенерація. – 1927. – № 1. – С. 39-43.
34. Полторацький Ол. Гео Шкурупій і «Нова ґенерація»: Спогади // Рад. літературознавство. – 1968. – №7. – С. 66-71.
35. Полторацький Ол. Етюди до теорії кіно. –К.: УКРТЕАКІНО-ВИДАВ, 1930. – 129 с.
36. Полторацький Ол. Панфутуризм // Нова ґенерація. – 1929. – № 1. – С. 40-49.
37. Полторацький Ол. Панфутуризм // Нова ґенерація. – 1929. – № 2. – С. 42-50.
38. Полторацький Ол. Практика лівого оповідання // Нова ґенерація. – 1928. – № 1. – С. 50-60.
39. Полторацький Ол. Як виробляти романи // Нова ґенерація. – 1928. – № 5. – С. 364-369.
40. Раппапорт А.Г. К пониманию поэтического и культурно-исторического смысла монтажа // Монтаж. Литература. Искусство. Театр. Кино. – М.: Наука, 1988. – С. 14-22.
41. Семенко Михайль. До постановки питання про застосовання ленінізму на 3-му фронті // Червоний шлях. – 1924. – № 11-12. – С. 169-201.
42. Семенко Мих. Мистецтво як культ // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 222-229.
43. Семенко Михайль. Постановка питання в теорії мистецтва переходової доби (Панфутуристичний маніфест) // Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917 – 1927). Том II. – Харків: ДВУ, 1928. – С. 100-106.
44. Сеник Л. Прозові пошуки українських футуристів 20-х років: «лівий» роман // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1990. – Т. CCXXI. Праці філолог. секції. – С. 123-135.
45. Скрипник Л. Нариси з теорії мистецтва кіно. – Харків: ДВУ, 1928. – 93 с.
46. Скрипник Л. Про кіно-виробництво та кіно-мистецтво на Україні // Нова ґенерація. – 1927. – № 1. – С. 43-48.

47. Смілянський Л. «Двері в день». Роман Гео Шкурупія. Вид-во «Пролетарій» // Літ. газета. – 1929. – № 8 (15 квіт.). – С. 3.
48. Старынкевич Е. Украинский футуризм (Его фактура и идеология) // Красное слово. – 1929. – № 8. – С. 96-107.
49. Старинкевич Л. Ґео Шкурупій «Двері в день». Роман. Видавництво «Пролетарий», 229 стор. Ціна 2 крб. // Червоний шлях. – 1929. – № 5-6. – С. 270-272.
50. Сулима М. Біля джерел. Михайль Семенко – редактор ВУФКУ // Культура і життя. – 1987. – № 51 (20 груд.). – С. 4.
51. Сулима М. «Новій генерації» – 70 // Слово і Час. – 1997. – № 11-12. – С. 41-43.
52. Теліга Ів. Ґео Шкурупій «Двері в день». Роман. Вид-во «Пролетарій», 1929 р., с. 232. 2 крб. // Молодняк. – 1929. – № 6. – С. 109-110.
53. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 334 с.
54. Тынянов Ю. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – 574 с.
55. Хуторян А.В. В полоні експериментів (Ґео Шкурупій. Страшна мить, оповідання. Книгоспілка, 1929) // Літ. газета. – 1929. – № 23 (1 груд.). – С. 4.
56. Цимбал Я. «54 кадри на сторінці»: кіно і проза 20 – 30-х років XX ст. // Слово і Час. – 2002. – № 8. – С. 74-79.
57. Черниш Г. Гео Шкурупій // Історія української літератури XX ст. У 2 кн. – Кн.1. / за ред. В.Г. Дончика. – К.: Либідь, 1998. – С. 325-327.
58. Шкандрій М. Модерністи, марксисти і нація: Українська літературна дискусія 1920-х років / Пер. з англ. М. Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 384 с.
59. Шкандрій М. Український прозовий авангард 20-х // Слово і Час. – 1993. – № 8. – С. 51-57.
60. Шкурупій Г. Двері в день. Вибране. – К: Радянський письменник, 1968 . – 325 с.
61. Шкурупій Ґ. Жанна батальйонерка // Сучасність. – № 1-2. – С. 38-81; № 3. – С. 8-48; № 4-5. – С. 11-35; № 6. – С. 11-31.
62. Шкурупій Ґ. Переможець дракона (книга оповідань). – Харків: ДВУ, 1925. – 245 с.
63. Шкурупій Ґ. Сигнал на сполох друзям – фальшива тривога // Нова ґенерація. – 1928. – № 11. – С. 327-334.
64. Шкурупій Ґ. Чому ми завжди на барикадах // Нова ґенерація. – 1927. – № 2. – С. 30-34.
65. Эйзенштейн С.М. Избранные статьи. – М.: Искусство, 1956. – 455 с.
66. Якубовський Ф. Перед «Дверима в день» (Ґео Шкурупій – від «Психетоз» до роману) // Критика – 1929. – № 5. – С. 45-62.
67. Ямпольский М. Вытеснение источника (Гриффит и Браунинг) // Экранные искусства и литература: Немое кино. – М.: Наука, 1991. – С. 77-105.
68. Schkurupij Geo. Маніфест Marinetti і панфутуризм // Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917 – 1927). Том II. – Харків: ДВУ, 1928. – С. 110-112.

Надійшла до редакції 12.11.2008 р.

УДК 821.161

АРХАЇЧНА ТА МОДЕРНІСТСЬКА СИСТЕМИ СЮЖЕТОСКЛАДАННЯ У МАЛІЙ ПРОЗІ ІРИНИ ВІЛЬДЕ

А.Карабльова

У сучасній Україні творчість Ірини Вільде все більше цікавить дослідників, хоча й аналізувалася доволі активно в радянський період. Останнім часом до її літературного доробку зверталися Д. Павличко, Б. Мельничук, С. Майданська, Р. Кудлик, Р. Федорів, В. Лотанський, Н. Мафтин, О. Харлан та ін., але в аспекті структурної сюжетології склалися певні прогалини. Сюжет як сфера жіночої персоналізації з його конкретною семантичною конфігурацією в малій прозі письменниці як теоретична проблема потре-

© Карабльова А., 2008

бує осмислення. Дослідження сюжетної моделі прози Ірини Вільде сприятимуть новому прочитанню класичних текстів.

Основну проблему малої прози Ірини Вільде в аспекті сюжетоскладання становить динаміка співіснування двох систем сюжетоскладання: (1) архаїчної (її ще називають тричленною) та (2) імпресіоністичної (або ширше – модерністської). Архаїчна міфологія і фольклор, середньовічна та давня літератури містили естетичне уявлення про певний літературний сюжетний архетип, якого літератори й дотримувались. В. Халізєв характеризував: «Сюжетна конструкція, про яку йдеться, тричленна. Ось її основні компоненти: 1) висхідний порядок (рівновага, гармонія); 2) його порушення; 3) його відновлення, а часом й підсилення. Ця стійка схема подієвості глибоко змістовна» [1, с.131]. Вона має глибоке коріння, чітко виступає вже в архаїчній міфології. Контроверсійна спільність порядку та космосу в цій структурі – основа сюжетного розвитку, як і основа світотворення. Також відомо, що новела є жанром максимального втілення тричленної сюжетної моделі.

У свій час Ю. Лотман запропонував розрізняти два типи сюжетного розвитку художнього тексту: циклічний, міфологічний, архаїчний, архетипний та дискретний, лінеарний, хронотопний. Щодо дискретного сюжетоскладання маємо велику кількість досліджень (Л. Левітан, Л. Цилевич, С. Вайман, В. Захаров, В. Шкловський та ін.). Теоретичне осмислення архетипного сюжету здійснювали В. Халізєв, Ю. Лотман, Є.Мелетинський, О. Веселовський, Ю. Доманський та ін. Отже, в теорії літератури історично склалося розуміння сюжетоскладання двох названих нами типів, які є породженням усього культурного розвитку людства. Проте становлення кожного з них відбувалося в різні періоди розвитку художньої свідомості. Доба кінця XIX – початку XX століття характеризувалася поверненням до принципів циклічного сюжетоскладання, яке суперечить самій природі новели, що виникла внаслідок інтелектуальних трансформацій первісної міфоформи.

Архетипне сюжетоскладання аналізує Є.Мелетинський у праці «Про літературні архетипи». На його думку, ритуально-міфологічні подієві моделі мали велике значення для формування архетипних сюжетів. Є.Мелетинський писав: «Дюран вважає, що під впливом первісних структурних схем символи перетворюються на слова, а архетипи – на ідеї, і що таким чином міф як динамічна система символів, архетипів і схем перетворюється на оповідь» [2, с.11]. Вчений докладно розглянув сюжетотворення на основі адаптації трікстера, деміурга, бездітної пари, драконоборства та ін.; продовжуючи цю лінію осмислення сюжетотворення, Ю. Доманський убачав під архетипами «первісні сюжетні схеми, образи чи мотиви, які виникли у свідомості людини на ранній стадії розвитку людства...» [3, с.11]. В. Халізєв підкреслював: «Архетипний сюжет у його історично ранніх варіантах виражає повну та нерефлекторну довіру до світобудови як до незаперечної та універсальної норми. Тут немає місця якимось надособистісним силам, які зазнавали б заперечення. Свідомість, охоплювана такого виду сюжетом, ще «не знає жодного нерухомого стійкого тла». Конфліктні ситуації тут не тільки принципово долаються, а й нагально потребують вирішення в межах окремих людських доль, у межах одиничних обставин та їх збігів» [1, с.132]. Для Ірини Вільде характерні також анагогічні сюжети, які представляють теологічне бачення світу та проглядають лише при прискіпливому спостереженні над текстами. Вони також належать до архаїчних, глибинних, архетипних. Анагогіка є формою біблійної екзегези, вищий ступінь інтерпретації Святого Письма. Анагогічна сюжетика проступає в текстах письменниці тоді, коли вона прагне сказати щось «вічне», позачасове, універсальне.

Цікаву групу становлять новели-міфологеми у спадщині Ірини Вільде. Аналіз сюжетів у них показав, що тричленна сюжетна структура там наявна, але ускладнена тим, що таких структур новели-міфологеми містять кілька. Так, у новелі-міфологемі «Вавилонська вежа» використаний міфологічний сюжет, а отже, задіяна тричленна сюжетна будова, засвоєна з Біблії. Далі утворюється за аналогією також тричленна сюжетна структура, але далека від сюжетного прочитання – йдеться про те, що нібито Бог дав людям різну мову серця, кожному свою, тому вони й не можуть порозумітися. «Вавилонська вежа» сприйма-

ється як медитативний твір. Читач розуміє, що в основі оповіді лежить не подія, вчинок тощо, а опис духовних порухів, «безсюжетних» за своєю природою.

Анагогічна сюжетика яскраво проступає у новелах «Вавилонська вежа», «Всюди однаково», «Подорожній» та ін. Анагогія (від грец. – вести вгору) – метод православної філософії, який орієнтований на синтетичне (раціонально-інтуїтивне, філософсько-художнє) пізнання, що спирається на бібліїстичну традицію та екзегезу розглядати предмет у синергічних намірах мислячої особистості. Анагогічна екзегеза веде від образу до прообразу, насамперед сакрального. Звернімося до новели „Подорожній", що може бути визначена як психологічна. У центрі постать жінки, яка є гарною господинею, має дітей, прислугу, безліч обов'язків, розуміється на квітах, живе розмірено й упорядковано. Раптом з'являється невідомий подорожній, у якого нічого упорядкованого в житті немає. Дихотомія *порядок/хаос, домівка/мандри* у цьому творі й становить пружину дії. Власне, дія як така мінімальна: жінка проводить подорожнього до дороги на Райкович і вертається додому, до щоденних турбот. Унікальність цього сюжетного конструкту полягає в тому, що в ньому переплетені подієві та медитативні лінії. Подієве: дівчата виносять вазони з кімнат, ґаздиня притримує собак, подорожній іде у протилежний від Райкович бік. Медитативне виринає неочікувано і для героїні, і для читача із діалогу з подорожнім, мандрівка вабить жінку як щось, чого їй ніколи не пережити, що ніколи не буде для неї емоційно зрозумілим. Саме у цей момент і виникає анагогічний сюжет мандрівки, можна сказати: сюжет стає анагогічним. Адже в богословській літературі мандрівка є алегорією духовного пізнання, тож подальший розвиток цієї теми відсилає читача до протообразу – насамперед до біблійної алегорики та символіки. У такий спосіб поруч із звичним буденним сюжетом раптово розкривається інший, паралельний, ймовірний для Олени.

Письменниця дотримується принципів контроверсійного сюжетоскладання. Провідна сюжетна колізія, таким чином, базується на контроверсії: мандрівне життя подорожнього – осіле сімейне життя ґаздині. Ці дві сюжетні лінії зображують то дім, з якого ще ніхто не помандрував, то мандрівну долю, що вабить і жахає. Всі художні засоби поставлені на службу цій сюжетній контроверсії. Наприклад, використання імен у цьому творі є акцентованим, оскільки ґаздиня Олена має ім'я, а подорожній його позбавлений. Олена – не мешканка світу, а – конкретної оселі, де все названо, вирахувано, доведено до ладу; подорожній є саме мешканцем світу, пізнання якого веде його далі й далі та позбавляє персоналізації, даруючи натомість щастя універсалізації відчуття буття та людства. Йому ім'я не потрібне для того, щоб пізнавати світ та рухатись до його глибин.

Доба модернізму була орієнтована на порушення архаїчних форм оповіді, отже, тричленна структура сюжету в цей час зазнає структурних видозмін. Більшість із них відбувається за рахунок навантаження тексту додатковими модальностями, а також часопросторовими уявленнями, які спростовують архаїчну, циклічну схему часу й простору. Бімодальність та полімодальність – основна причина нестійкості та чинник розвитку дії будь-якого літературного сюжету – активно використовувалась письменниками початку XX століття саме з метою руйнування тричленної сюжетної структури. Наприклад, емоційна мотивація розв'язки часто витісняла її у словесному вигляді. І. Євін зауважував: «Бімодальність у художньому творі означає можливість існування (найчастіше – у становищі головного героя) двох різних станів, один з яких може бути відкритим до певного часу» [5, с.74]. Бімодальність у новелістичних структурах відзначається нестійкістю. Без опанування нестійкістю неможливе опанування переходовим часом, його ідеологією та спрямуванням. Отже, українські письменники аналізованої доби змушені були орієнтуватися на відтворення нестійкості переходового часу (часу свого життя) у формах малої прози. Подальший розвиток сюжету цілковито залежав від форм сюжетного опанування культурно-історичною нестійкістю доби.

Розвиток сюжету починає спрямовуватися на відтворення цієї нестійкості, отже, мусить змінитися істотно у структурно-художньому плані. У який спосіб нестійкість

може відтворюватись на сюжетному рівні? Ми пропонуємо зосередитися на двох найбільш виразних – бімодальності та зміні циклічного/дискретного оповідного типу. Бімодальність сама по собі є сигналом до зникнення будь-якої визначеності: історичної, моральної, циклічної. Аналізуючи поняття нестійкості за Нешем, І. Євін спостеріг, що «нестійкість будь-якої ситуації проявляється у тому, що їй загрожує розпад, який зумовлений можливостями одного з тропів одержати кращий для себе результат шляхом однобічного вибору своєї стратегії» [5, с.72]. Він пропонував виділяти візуальну та смислову неоднозначність та акцентував, що в художньому творі неоднозначність є провідною властивістю, основою сюжетної колізії.

У модернізмі спостерігалася загальна тенденція до підсилення збігу фабульного та сюжетного просторово-часових рядів. Сюжетний час – на відміну від фабульного – може прискорюватися та уповільнюватися (ретардація), що створює ефект неповторності персонажної темпоральності. Фабульний час дорівнює календарному, лінійному, сюжетний час модерністського твору існує у якості хронотопів та суми персонажних темпоральностей.

Поява нестійкості сюжетної форми тягне за собою породження нових способів висловлювання, модернізацію усталених жанрів та принципів сюжетоскладання малої прози. Необхідно з'ясувати, у який спосіб Ірина Вільде досягає нестабільності сюжетної форми, істотно змінюючи його модель із архаїчної тричленної на імпресіоністичну, принципово відмінну від архаїчної.

В аспекті сюжетного перетворення цікавою є новела «Поема життя», яка присвячена письменницьким проблемам, і тому асоціюється із «Intermezzo» М. Коцюбинського саме на рівні сюжетної організації. Імпресіоністичний підхід до сюжетоскладання тут відбився так само послідовно, як і в новелі М. Коцюбинського, а саме: порядок оповіді залежить лише від того, на що упаде наступний погляд оповідача та наскільки його думки систематизовані за ідеологічними критеріями. Орієнтація на первісне недоторканне враження як на основу вираження світобудови – яскрава імпресіоністична риса сюжетики малої прози Ірини Вільде.

«Марічка» – новела, яка має діалогічно-монологічну структуру та нагадує спонтанну структуру сповіді. Ця орієнтованість на сповідальність, що досить часто зустрічається в малій прозі Ірини Вільде, безперечно, видозмінює тричленну (архаїчну) структуру сюжету, оскільки нарощування медитативного матеріалу за рахунок опису подій, діянь, вчинків не може не вплинути на основні сюжетні принципи. З одного боку, новела «Марічка» зображує складні життєві перипетії, які постають перед читачем через вчинки персонажів, з іншого – переживанням головної героїні Марічки через нещасливе кохання відводиться стільки місця, що вже один обсяг підтверджує зміни сюжетики. До того ж, сюжет подієвий подається у ретроспекції, а емоційний – у теперішньому часі. Співіснування двох часових періодів у такому маленькому за обсягом творі – характерна риса принципів сюжетоскладання.

Ірина Вільде, безперечно, була творцем оновленої модерністської новели в українській літературі. Розроблені нею принципи сюжетоскладання в жанрах малої прози до цього часу не втратили актуальності. Частина розроблених нею сюжетів може бути осмислена тільки в річищі гендерної проблематики. Жіноча емансипація в Ірини Вільде стає часто основою сюжетотворення, революційною темою доби, віянням часу, але ця проблема потребує подальшого аналізу та вивчення.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается динамика сосуществования двух систем сюжетосложения: архаической и импрессионистической в новеллистике Ирины Вильде. Исследуются новеллы-мифологемы с анагогической сюжетикой. Осмысливаются способы модернизации принципов сюжетосложения малой прозы Ирины Вильде – медитативность и нестойкость сюжетной формы.

SUMMARY

The article deals with the dynamics of coexistence of two systems of plotmaking: archaic and impressionistic in the short stories of Irina Vilde. The short stories-myths with the anagogic subject are found out and researched. The ways of modernization of the principles of plotmaking in the short stories of Irina Vilde, such as the meditation and the non-firmness of the subject form, are considered.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хализев В.Е. Драматические сюжеты // Драма как род литературы. – М.: МГУ, 1986. – С. 122-185.
2. Мелетинський Е. О. О литературных архетипах. – М.: Ин-т высших гуманитарных исследований РГГУ, 1994. – 136 с.
3. Доманский Ю.В. Смыслообразующая роль архетипических значений в литературном тексте. – Тверь: Тверской университет, 2001. – 94 с.
4. Вільде І. Незбагненне серце. – Львів: Каменяр, 1990. – 255 с.
5. Евин И.А. Синергетика мозга и синергетика искусства. – М.: Геос, 2001. – 155 с.

Надійшла до редакції 17.10.2008 р.

УДК 821.161.2

ЧАСОВИЙ ЗСУВ ЯК ІНДИКАТОР ВИРАЖЕННЯ АВТОРСЬКОЇ СВІДОМОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ЛІРИКИ В. СТУСА, Л. ТАЛАЛАЯ ТА М. ВІНГРАНОВСЬКОГО)

М.О.Перетятько

Питання вираження авторської свідомості у творі актуальне й цікаве, адже саме вона зумовлює й естетичну природу твору, і його композиційну організацію. До вивчення поняття авторської свідомості, своєрідності форм її вираження, впливу на різні рівні твору зверталося чимало дослідників: Р. Барт, М. Фуко, М. Бахтін, І. Франко, М. Гірняк та інші.

Навколо самого поняття авторської свідомості точаться дискусії, учасники яких часто обстоюють протилежні думки. А. Бергсон, П. Рікер, М. Бахтін, аналізуючи форми вираження авторської свідомості у творі, акцентують увагу на кризі ідентичності особи. Постструктуралісти Р. Барт та Ж. Дерріда, обстоюючи необхідність інтерпретаційної співпраці реципієнта, проголошують «смерть автора». Літературознавці, які визнають наявність авторської присутності у творі, по-різному ідентифікують автора та його роль у творенні тексту: для Б. Кормана автор є концептом, І. Франко та В. Виноградов застосовують поняття «образ автора», Г. Грабович пише про «голос автора», а А. Ткаченко – про автора як оповідача.

За вихідну ідею статті взято твердження про те, що автор у художньому творі є «ціннісною позицією, яка визначається протягом усього твору на всіх рівнях його ідейно-тематичної та словесно-композиційної структури і є організуючим центром змісту і форми художнього цілого» [6, 4].

Актуальність дослідження полягає в порівняльному аналізі творів митців однієї літературно-історичної епохи, а також у з'ясуванні значення часової перцепції для усвідомлення авторської позиції. Метою дослідження є виявлення авторської індивідуальності В. Стуса, Л. Талалая та М. Вінграновського крізь темпоральну призму твору. Для реалізації цієї мети необхідно обґрунтувати можливість зіставлення віршів досить різних за своїм стилем митців і порівняти ті з них, у яких спостерігаються суголосні

© Перетятько М.О., 2008

ознаки часового зсуву. Матеріалом для нашої розвідки є твори українських поетів-шістдесятників: В. Стуса, Л. Талалая та М. Вінграновського.

Вірші Л. Талалая та М. Вінграновського як представників так званої «тихої поезії» загалом не зіставляються з творами В. Стуса, оскільки, на перший погляд, стилістика віршів цих митців ледве не антитетична. В. Стус, за спогадами М. Хейфеца, ідентифікував свою мову як складну [15], тоді як мова М. Вінграновського «добірна, без будь-яких впадань у семантико-етимологічні крайнощі» [8, 9], а поезія Л. Талалая вражає своєю автологічністю та простотою, адже, на думку самого митця, «поетична мова має бути такою ж точною, як мова закону» [13, с.13].

Аналізуючи творчість В. Стуса, Ю. Шевельов зазначає, що «серед творів із «складною» мовою найбільшу групу становлять ті, що їх можна було б назвати поетистичними» [15], тобто такими, у яких домінують притаманні саме поетичній (а не буденній) мові конструкції. Характерною ж ознакою лірики Л.Талалая, на думку В. Моренця, є «ясність змісту» [5, 6], а М.Вінграновський, як вважає Т. Салига, іноді взагалі «начебто свідомо «примітивізує» вірш» [8, с.17].

Однак, очевидно, що, незважаючи на зовнішні відмінності, в цих авторів є багато спільного. Митців єднає ряд ознак, з-поміж яких передусім варто наголосити на винятковій увазі до минулого. Е. Соловей указує, що остаточний внутрішній вибір В. Стуса «ускладнює стосунки з минулим» [10, с.266], В. Моренець стверджує, що «за найвищим рахунком у ліриці Талалая немає поняття «було», а тільки «є» [5, с.22], а І. Дзюба, досліджуючи поезію М. Вінграновського, зазначає, що «все, чого коли-небудь сягав його душевний зір і що чутно чи нечутно торкалося колись його душі, – все воно живе в ньому постійно, глибинно жевріє здатною щомиті спалахнути живою жариною і щомиті готове полинути водоспадом, упасти росинкою чи вдарити громом – з найнепомітнішого і найнесподіванішого приводу» [3, 15].

Аналізуючи творчість зазначених поетів, дослідники відзначають обізнаність з ідеями сюрреалістів [7, с.53], прагнення поєднати елементи експресіонізму й сюрреалізму [15], виняткову увагу до відображення «інтуїтивного сприйняття світу» [8, с.9].

В. Стус, Л. Талалай і М. Вінграновський належать до тих митців, які прагнуть осягнути закони світобудови, що, власне, й зумовлює на формальному рівні наявність у структурі поетичного твору великої кількості питальних конструкцій філософського характеру (Е. Соловей зазначає, що проблема власного життєстворення для В. Стуса постала «у характерній запитальній формі» [10, с.264], І.Дзюба вказує на те, що Л.Талалай дедалі більше тяжіє до «вічних питань людського духу» [4, с.37], наголошує на зосередженості М. Вінграновського «на клятих питаннях» – і вічних, і нашої доби» [3, с.14]).

Процес пошуку відповідей, пізнання всесвіту не означає відмови від звичайних радощів, хоча й не такими приємними були обставини життя: М.Жулинський пише про світлий романтичний пафос раннього В. Стуса, І. Дзюба як один із головних настроїв поезії Л. Талалая визначає «тиху вдячність життю» [4, с.36], а Т. Салига підкреслює, що «оптимістичність і емоційність світобачення – головна і домінантна ознака лірики М. Вінграновського» [8, с.13].

Концептуальна єдність поетів простежується передусім на рівні проблематики, адже у поетичному світі В. Стуса «нема завтра <...>» [15], лейтмотивом творів Л. Талалая є «гостре відчуття плинності й проминання матерії і всього, що з нею пов'язане» [1, с.5], а одним із постійних мотивів М. Вінграновського є «переживання часу, самозміни і втрат на життєвому шляху» [4, с.36]. Вірогідно, саме таке світосприйняття спонукає цінувати кожну мить життя і ставить філософське питання про невідкладну необхідність вирішення нагальних проблем. Оскільки підґрунтям концептуальної спорідненості поетів виступає перцепція часу ліричним героєм кожного з митців, питання часової організації твору набуває винятkового значення. Очевидно, що, якщо саме сприйняття часу може породжувати осмислення чи переосмислення певних про-

блем, то часовий зсув має бути індикатором вираження авторської позиції й аксіологічних домінант.

У статті (з огляду на невеликий обсяг) зосереджується увага на інтерференції часу в сучасників митця та часу Григорія Сковороди, який, за влучним висловом Є.Сверстюка, належить до тих ключових національних постатей, до яких «завжди звертаються, як до камертона» [9].

Часовий зсув покликаний акцентувати увагу реципієнта на ідеях, питаннях, почуттях чи проблемах того часу, який змінює основний час твору. Обрані для дослідження поезії Л. Талалая, В. Стуса та М. Вінграновського репрезентують проблему духовної спадковості («Минає день» (Л. Талалай), «Індустріальний сонет» (М.Вінграновський)), проблему збереження національної гідності («Вода для коріння» (Л. Талалай), проблему вірності власним ідеалам («Вербою у світ проросте» (Л. Талалай) та «Дума Сковороди» (В. Стус)).

Поезія Л. Талалая «Минає день» відбиває неквапливе та поступове проминання часу. У кожному рядку відчувається монументальність і значущість події:

Минає день... І дня немає...
І вже новий палає схід.
Але іде і не минає
За родом рід, за родом рід [14, 3].

Апосіопезні завершення рядків підкреслюють глибоку медитативність ліричного героя. Він осмислює не пережите особисто, а те, що складає історію цілої нації. Ліричний герой є щирим патріотом своєї Вітчизни, адже, будучи обізнаним з історією українського народу, він переконаний у духовній непереможності українців і вірить у славетне майбутнє всього народу.

Основним часом твору є сучасна ліричному героєві дійсність. Проте у своїх міркуваннях про долю Вітчизни ліричний герой розмикає часові межі. Рядки «за батьком син, за днями – слава.// І так – до нас і після нас» [Талалай] виразно вказують на інтерференцію часових площин, адже ліричний герой Л. Талалая, розмірковуючи в часі сьогодення над тим, що відбувається, водночас причетний і до часу минулого, і до часу майбутнього.

Прикметним є те, що розімкнення часових меж і акцентування уваги на подіях минулого безпосередньо пов'язане з найбільш видатними постатями української нації – Григорієм Сковородою та Тарасом Шевченком. Подаючи ретроспективне відображення історії, ліричний герой окреслює лише дві максимально важливі події в духовному житті країни – розквіт української філософської думки (репрезентантом якої є Григорій Сковорода) та зародження нової української літератури (фундатором якої є Тарас Шевченко).

Вибір з усіх періодів історії лише двох постатей і часовий миттєвий зсув уваги на їхню діяльність апелюють до читацької обізнаності щодо ролі Григорія Сковороди та Тараса Шевченка в житті країни і водночас указують на ті аксіологічні домінанти, які виділяє для себе ліричний герой, а відтак і автор, адже ліричний герой Л. Талалая максимально наближений до біографічного автора.

Ще одним важливим моментом у визначенні авторської позиції щодо значення діяльності Григорія Сковороди та Тараса Шевченка є відсутність у контексті твору прізвищ обох діячів культури («Іде у світ Григорій Савич,/ За ним Григорович Тарас...» [14, 3]), адже це, по-перше, вказує на переконаність у тому, що кожний українець усвідомлює унікальність досягнень і Тараса Шевченка, і Григорія Сковороди, а по-друге, дозволяє продемонструвати спадковість ідей видатних людей від одного покоління до іншого, створюючи таким чином таку ж позитивну проекцію на майбутнє. Таким чином, у цій поезії часовий зсув у минуле часів Григорія Сковороди сприяє усвідомленню життєвої позиції автора щодо важливості питання про гідне продовження діяльності наших видатних співвітчизників, адже, тільки орієнтуючись на той взірець, який подавали своїми життям і творчістю вони, можна створити майбутнє великої нації.

Проблема спадковості ідей хвилює також ліричного героя М. Вінграновського. В «Індустріальному сонеті», як і в аналізованій вище поезії Л. Талалая, основним часом твору є сучасність. Форма твору є за своєю суттю імпліцитним діалогом, на що вказують численні риторичні вигуки та звернення до одного з головних національних символів – Дніпра («Ти чуєш, Дніпре, ріко-хліборобе!» [2, с.110]), тобто це в принципі розмова сина-патріота зі своєю Вітчизною, яку репрезентує образ найвідомішої ріки України.

Вже сама назва твору вказує на виразну актуальність зображуваного, крім того, відчуття причетності до сучасності створюється за допомогою своєрідного часового маркеру «нині» («Цивілізована держава моя нині» [2, с.110]), який орієнтує реципієнта на зіставлення того, що було до цивілізації, з тим, що стало після неї, тобто з тим, що є зараз. Раптово абстрактний часовий зсув у минуле набуває конкретики – читач на мить потрапляє з часу теперішнього в час Григорія Сковороди:

Ти чуєш, Дніпре, ріко-хліборобе!
Ще перший розум наш — Сковорода Григорій —
До тебе йшов у думнім щасті-горі, [2, 110]

Лише трьома рядками, які підкреслюють часовий зсув у минуле, ліричний герой М. Вінграновського (який, як і ліричний герой Л. Талалая, максимально наближений до біографічного автора й висловлює фактично авторську позицію) лаконічно передає і ставлення митця до Григорія Сковороди, і стисло зображує його життєвий шлях.

І той епітет («перший розум» [2, с.110]), яким наділяє мандрівного філософа М. Вінграновський, і той факт, що згадується саме Григорій Сковорода, вказують на взірцевість цієї постаті для поета. Лапідарна ретроспекція у вигляді екскурсу в життя мандрівного філософа ілюструє ідеальний спосіб життя з погляду М. Вінграновського: перманентно розмірковувати, незважаючи на життєві обставини, як бути максимально корисним Вітчизні.

Часовий зсув у цій поезії майже непомітний (на рівні швидкого зсуву вбік об'єктиву кінокамери), а тому він завершується так само несподівано, як і почався – поверненням до сучасності ліричного героя. В такому непомітному й раптовому зсуві від життя Сковороди до життя ліричного героя відчувається грандіозне бажання бути не тільки послідовником, а й духовним спадкоємцем Григорія Сковороди.

Проблема духовної спадковості нероздільно пов'язана з проблемою збереження національної гідності. Цілком природно, що для повноцінного висвітлення цього питання необхідно в межах поетичного твору зіставити дві епохи, а відтак – здійснити часовий зсув. Саме такий зсув і відбувається в поезії Л. Талалая «Вода для коріння».

Основним часом твору є сучасність. Весь образний ряд, яким вона характеризується, досить негативний за своєю емоційно-ідейною сутністю. Оскільки крізь призму негативного сприйняття зображений не тільки світ людей, а й світ природи («Листя злітає, і тоншають тіні.// Вже засинає тополя стара...» [14, с.83], «Люди у клопотах,/ Як і завжди» [14, с.83], «Я зупинюся, а той, хто за мною,/ Знову у спину штовхає мене...» [14, с.83], все зображення сучасності набуває досить песимістичного відтінку. Такий опис виразно вказує на те, що ліричний герой поезії не вважає цей час найбільш сприятливим для будь-яких духовних звершень.

Контрастним часом щодо сучасності є минуле, конкретизоване через образ Григорія Сковороди. Метушливим сучасникам, які переважно не мають національної гідності («Наче забули вклонятись могилам,/ Рідним могилам на рідній землі» [14, с.83]), протиставляється взірець в аспекті розсудливості, поміркованості та патріотизму – Григорій Сковорода.

Часова організація твору зумовлює швидкий перехід із сучасності в минуле і повернення в сучасність. Обидва рази часовий зсув у минуле, який окреслений лише на асоціативному рівні, має чіткий предметний поштовх – концентрацію уваги на пам'ятнику Григорію Сковороді. Оскільки концептуальне підґрунтя твору становить антитеза сучасності, яку ліричний герой твору характеризує в негативному ключі, та минулого, саме минуле стає тим взірцем, на який, на думку ліричного героя, варто орієнтуватися. Вибір епохи, яка

протиставляється сучасності, здійснює митець. А відтак через зсув на час Григорія Сковороди окреслюється позиція автора: для нього видатний український філософ є уособленням ідеї національної гідності, більш того рядки «Тільки у сквері/ Лишилась незмінною/ Тінь від Григорія Сковороди» [14, с.83] підкреслюють впевненість у перманентній актуальності та правильності ідей видатного українського мислителя. Митець переконаний у тому, що ідеї мандрівного філософа позитивно впливають і будуть впливати на формування української свідомості. Отже, саме часовий зсув сприяє усвідомленню авторської позиції щодо необхідності збереження національної гідності.

Особливий інтерес у світлі досліджуваного питання становлять поезії «Вербою у світ проросте» Л. Талалая та «Дума Сковороди» В. Стуса, адже в цих віршах простежується відсутність чітких хронологічних меж зображуваного. З одного боку, в обох поезіях відбувається чітка ідентифікація часу як часу Сковороди, а з іншого боку, філософські міркування, репрезентовані в обох творах, абсолютно органічно вплітаються в контекст сьогодення й не суперечать ідеям, висловленим В. Стусом і Л.Талалаєм в інших віршах.

В поезії Л. Талалая на час Григорія Сковороди вказують і епіграф «Мір ловил мене, но не поймал» зі Сковороди, і поетична варіація вищезгаданого епіграфу в контексті твору, і лаконічна характеристика життя, яка перегукується з фактами з життя мандрівного філософа:

Не себе рятував я, а Слово,
І не тіло, а душу беріг...
От і все. Закінчилися лови,
Світ ловив, а спіймати не зміг [14, 75].

Однак, по-перше, проблема вірності своїм ідеалам належить до тих питань, які є актуальними для всіх митців, а по-друге, життєвий шлях ліричного героя зображений максимально лаконічно і може характеризувати життя будь-якого чесного митця (в тому числі і самого Л. Талалая, лірика якого завжди була позбавлена кон'юнктурництва та конформізму [5]). Імпліцитна інтерференція часових площин у цьому творі вказує на суголосність ідей Л. Талалая та Г. Сковороди, таким чином часовий зсув сприяє вираженню переконаності Л.Талалая в тому, що треба бути вірним своїм ідеалам задля досягнення поставленої мети («Покладіть лише костур зі мною – // Він вербою у світ проросте» [14, с.75]).

Аналогічна проблема є центральною і для поезії В. Стуса «Дума Сковороди». На час Григорія Сковороди передусім орієнтують назва твору та ті філософські думки, які репрезентовані у вірші («З тобою ж – тільки той і та,/ і тільки те, що вірне» [12]).

На час біографічного автора вказують властивий мовно-образному мисленню В. Стуса прийом звернення до умовного, власне внутрішнього, співбесідника з порадою щодо життєвих орієнтирів у майбутньому:

А все те – хто ти, що ти сам,
а все те – ким би стати? –
Однаково: філософом
чи й до отари пастирем.
Однаковісінько. Пусте.
Живеш – і жий, і доста [12].

(Подібне звернення та поради були й, наприклад, у поезії «Куріють вигаслі багаття»). Домінування виражального, а не зображального плану, тобто відсутність у тексті зовнішніх прикмет часу, а також велика повага В. Стуса до ідей мандрівного філософа, якого поет-шістдесятник вважав «одним з найкращих друзів» [11], сприяють утвердженню думки про суголосність ідей Г. Сковороди та В. Стуса. Часова інтерференція сучасності й минулого часів видатного українського мислителя допомагають виявити позицію В. Стуса щодо збереження власних ідеалів: вірність своїм ідеалам і віра у правильність обраного життєвого шляху створюють відчуття самоцінності життя.

Отже, оскільки Г. Сковорода сприймається Л. Талалаєм, М. Вінграновським та В. Стусом як взірець у вирішенні багатьох питань, згадка про українського мандрівного

філософа в контексті їхніх творів орієнтує на розуміння аксіологічної системи самих митців. Часовий зсув з метою акцентування уваги на ідеях Г. Сковороди допомагає усвідомленню авторської позиції поетів щодо важливості питання про гідне продовження діяльності видатних співвітчизників, необхідності збереження національної гідності та вірності своїм ідеалам.

Перспективою розвитку теми цього дослідження є аналіз темпоральних форм вираження авторської свідомості з метою виявлення ролі перцепції часу в організації художнього твору.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам восприятия времени как методу выявления основных аспектов авторского мировоззрения. Основное внимание в статье уделяется анализу стихотворений В. Стуса, Л. Талалая и Н. Винграновского, для которых характерно переплетение настоящего и прошлого. Поскольку авторы в своих книгах выбирают изображение конкретных эпох и предпочитают описания действий или идей конкретных людей, живших до них, очевидно, мысли этих людей им близки. Соответственно образ Сковороды в лирике В. Стуса, Л. Талалая и Н. Винграновского подтверждает доминанты аксиологической системы этих авторов. Временное смещение во времена Сковороды непосредственно связано с убеждениями поэтов о необходимости преемственности и сбережения национального самосознания.

SUMMARY

This article is devoted to problem of time perception as a method of author world-outlook comprehension. The main attention is paid to analysis of Vinhranovsky, Talalay and Stus' verses, where presence and past are interwoven. Since in their books authors choose particular time periods and prefer descriptions of action or ideas of particular people, who lived before them, they have same ideas. Therefore image of Skovoroda in Vinhranovsky, Talalay and Stus' lyrics helps to identify system of values of these poets. Time shift to Skovoroda is closely connected with author's conviction of keeping national self-awareness necessity and continuity preservation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Базилевський В. Похвала Леоніду Талалаю з нагоди його 60-річного ювілею // Літературна Україна. – 2001. – № 42. – С.5.
2. Вінграновський М. Вибрані твори: У 3 т. – Тернопіль: Богдан, 2004. – Т.1. – 400 с.
3. Дзюба І. Духовна міра таланту // Вінграновський М. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1986. – С. 5-23.
4. Дзюба І. "...І вічні питання до білого світу". Нотатки про лірику Леоніда Талалая // Січ. – 1992. – № 2. – С.33-37.
5. Моренець В.П. Істина – в дорозі // Талалай Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1991. – С. 3-20.
6. Островська А. Форми вираження авторської свідомості в творчості письменників нової генерації кінця XIX – початку XX століття (на матеріалі малої прози В.Стефаника, О.Кобилянської, М.Коцюбинського): Автореф. на здобуття вченого ступеня кандидата філоллогічних наук (10.01.06). – Дніпропетровськ, 1999. – 19 с.
7. Прокоф'єв І. Інтуїтивні начала у віршах Леоніда Талалая // Січ. – 2001.– № 6. – С.52-58.
8. Салига Т. Поет – це слово. Це його життя...// Вінграновський М. Вибрані твори: У 3 т. – Тернопіль: Богдан, 2004. – Т.1 – С. 5-56.
9. Сверстюк Є. Українська літературна і християнська традиція // http://ukrlife.org/main/sverstuk/ukrlit.htm

10. Соловей Е. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу. – К.: Юніверс, 1999. – 368 с.
11. Стус В. Двоє слів до читачів // http://www.angelfire.com/tn/tysovska/stus.html
12. Стус В. Зимові дерева// http://www.angelfire.com/tn/ tysovska/stusfirst.html
13. Талалай Л. Коли заговорить душа // Слово просвіти. –2001.– 4.7.(85). – С. 12-13.
14. Талалай Л. Наодинці зі світом. – К.: Молодь, 1986. – 144 с.
15. Шевельов Ю. Трунок і трутизна // http://www.ar-buz.narod.ru/ukrlit.files/Stus.htm

Надійшла до редакції 17.10.2008 р.

УДК 82-312.6

СУБЪЕКТИВНОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ПРИЗНАКОВ МЕМУАРНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В.А.Филатова

Большая советская энциклопедия называет мемуары литературными записками, которые «являются воспоминаниями автора и рассказами очевидцев о различных событиях личной и общественной жизни» [7, с.134]. Из этого следует, что мемуары – это история, прошедшая через сознание и личную биографию современника, ставшая его жизненным опытом, художественно осмыслена им и запечатлена в художественном тексте. Мемуары – это не только источник, который сообщает об исторических событиях, но является фиксацией взглядов и позиции автора, воспринимающего прошедшее с некоторой временной дистанцией.

Уже в 30-е годы XIX века некоторые произведения мемуарной литературы стали предметом внимания литературных критиков, а в 80-ых годах К.Н. Бестужев-Рюмин ввёл мемуары в ряд исторических источников [9, с.56].

С тех пор литературоведы, историки и источниковеды занимаются изучением мемуарной литературы. Становление и развитие русской мемуаристики в XVII-XIX веках прослеживается в трудах литературоведов Гаранина Л.Я., Гюбиевой Г.Е., Елизаветиной Г.Г., Машинского С., Шайтанова И., Оскоцкого В. и др. В 1977 году вышла книга Л.Гинзбург «О психологической прозе», которая представляет собой первое исследование о мемуарах как особенной литературной форме. Изучением мемуарных источников занимались историки Зайончковский П.А., Минц С.С., Дмитриев С.С., Голубцов В.С., и др. В конце XX столетия получил распространение культурологический подход, начало которому положил А. Тартаковский. Ряд фундаментальных работ посвятил учёный исследованию русской мемуарной прозы: монографии «1812 год и русская мемуаристика» (1980), «Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.» (1997); статья «Мемуаристика как феномен культуры» (1999), издания архивных либо раритетных работ «1812 год ...Военные дневники» (1990), «1812 год в воспоминаниях современников» (1995). А. Тартаковский считал недопустимым искусственное противопоставление мемуаров как литературного произведения мемуарам как историческому источнику, и доказывал, что «узколитературоведческое рассмотрение мемуаристики в русле сугубо литературного творчества обедняет и затушевывает понимание истинной природы мемуарного жанра», выступающего явлением духовной культуры общества в целом и «требует более широкого – культурно-исторического и историко-источниковедческого – истолкования» [14, с.9].

Цель нашей статьи заключается в исследовании соотношения субъективного и объективного в мемуарах, посвящённых эпохе 1812 года, и выяснении разницы в источниковедческом и литературоведческом подходе к мемуарной литературе. Эта цель реализуется в процессе решения следующих задач:

© Филатова В.А., 2008

1) изучить мнение литературоведов, критиков, писателей о соотношении субъективного и объективного в мемуарной литературе;
2) выяснить степень проявления субъективного фактора в воспоминаниях мемуаристов П. Вяземского, И. Дрейлинга, Н. Дуровой о событиях Бородинской битвы;
3) сравнить воспоминания очевидцев с историческим очерком о дне Бородина современного историка, профессора Троицкого Н.А.

Основополагающие признаки мемуарного жанра сформировались в процессе бытования его в истории литературы и представляют те его параметры, которые остаются неизменными. Это – отражение внешнего мира, документальность, ретроспективность, субъективность, связанная с проявлением индивидуального, личностного начала. Историческое прошлое, являющееся предметом изображения мемуаристики предстаёт во взаимодействии объективного и субъективного факторов.

Вопрос о соотношении субъективного и объективного в мемуарах не раз становился предметом обсуждений. Например, в 1974 году журналом «Вопросы литературы» был проведён «круглый стол», участникам которого предложили ответить на несколько вопросов, в числе которых и: «Как соотносятся в мемуарах «объективное» и «субъективное»?». Критики и писатели, принимавшие участие в этом обсуждении, были единодушны в своём мнении.

Ланщиков А., признавая вопрос соотношения субъективного и объективного в мемуарах самым сложным и в то же время самым интересным вопросом, утверждает, что «обвинять автора мемуаров в субъективности – значит посягать не только на права автора, но и на законы жанра» [10, с.91]. Такой же точки зрения придерживается Кардин В. По его мнению, вопрос о субъективности есть вопрос праздный, т.к. именно субъективность является одним из первых условий мемуаристики [10, с.74]. «Спорить можно о степени пристрастий, их характере, о тенденциях и тенденциозности, но наложить вето на субъективность авторского восприятия – значить ставить под сомнение сам жанр» [10, с.75]. Голубенцев Н. также считает, что «субъективных мнений и оценок автору мемуаров избежать не удастся» [10, с.97]. Левицкий Л. уверен в том, что «нелепо спорить о том, правомочно или неправомочно субъективное освещение фактов. Это всё равно, что обсуждать, надо или не надо человеку дышать. Мемуарист всегда, решительно во всех случаях, – даже тогда, когда непоколебимо уверен в обратном, – передаёт факты субъективно» [10, с.109].

Позже, в 1979 году в «Вопросах литературы» Игорь Шайтанов писал о мемуарах как о «непроявленном жанре» (цитата Ахматовой) и назвал их субъективным документом. Авторы мемуаров имеют право на особое мнение, «даже если оно расходится с другими свидетельствами о человеке и даже если это мнение основано на беглом, случайном знакомстве» [17, с.64].

В 1999 году «Вопросы литературы» снова провели «круглый стол», посвящённый современной мемуаристике. Один из участников «круглого стола» историк, автор фундаментальных работ о русской мемуаристике XVIII-XIX веков, А. Тартаковский, сказал, что авторская субъективность является «неотъемлемой чертой всех мемуаров» и «единственным доступным им средством постижения объективной картины прошлого», а «раздающиеся нередко упрёки мемуаристам в субъективности есть ничто иное, как посягательство на сами законы мемуарного жанра» [14, с.37].

Субъективное, т.е. присущее только данному субъекту, предвзятое или лишённое объективности мнение нельзя смешивать с неправдивым изображением действительности, т. к., как утверждал Ланщиков А. в статье «Обязанности свидетеля», «для того, чтобы оставаться субъективным, необходимо достоинство и большое мужество, для того, чтобы быть неправдивым, достаточно эти качества утратить» [10, с.93]. «Домысливание», «додумывание», или сознательное искажение фактов также противоречит законам жанра и удаляет от истины. «Особое качество документальной литературы, – писала Лидия Гинзбург, – в той установке на подлинность, ощущение которой не покидает читателя, но которая далеко не всегда равна фактической точности» [2, с.9]. Спор-

ное и недостоверное в мемуарах не всегда можно объяснить плохой памятью или нежеланием автора быть до конца искренним. В самом законе жанра уже заложен некий «фермент "недостоверности"», как называет его Гинзбург [2, с.9], или «умышленная достоверность» (Ланщиков [10, с.90]). Только точная информация может полностью совпадать у разных мемуаристов, у свидетелей или участников одного и того же события – даты, имена, названия и т.п., после этого начинается «выбор, оценка, точка зрения» [2, с.10]. Нельзя не согласиться с Гинзбург в том, что «никакой разговор, если он сразу же не был записан, не может быть через годы воспроизведён в своей словесной конкретности» [2, с.10]. Именно признавая право мемуариста на додуманный диалог, на прямую речь, как утверждал Кардин, «мы признаём некую условность мемуаров, условность документального произведения» [10, с.77], но, несмотря на это, домысливанию нет места в мемуарах, т.к. когда начинается «домысливание» заканчиваются мемуары [10, с.76]. И, наконец, мемуары, по мнению М. Кораллова, предполагает осмысление, а не домысливание, и «именно здесь пролегает граница между 'субъективностью" и "субъективизмом"» [10, с.62].

Историческое прошлое является предметом изучения не только литературоведов, но и историков, поэтому перед ними встаёт такая же проблема – объективность и субъективность в исторической науке. Кандидат юридических наук Сауляк О.П. в статье «О принципе объективности» писал, что с точки зрения методологии принцип объективности базируется на трёх ключевых постулатах. Первый из них требует признания того, что прошлое имеет право на независимость. Изначально нужно помнить, что прошлое и настоящее – это две временные эпохи, даже если говорится о своей стране. «Прошлое своей страны – это история другой страны». Второй постулат – это соблюдение контекста, т.е. событие, о котором идёт речь, ни в коем случае не может быть вырвано из контекста. И, в-третьих, сама история должна рассматриваться как процесс. «На самом деле, – заключает он, – понимание истории как некоего процесса предполагает, что всегда существовало множество альтернатив, и то, что события, в конечном итоге, сложились так, а не иначе, обусловлено целым рядом факторов, объективных и субъективных, закономерных и случайных, постоянных и временных, внутренних и внешних и т.п.» [13].

Предметом нашего исследования являются мемуары, а именно мемуары, относящиеся к эпохе 1812 года, поэтому позволим себе взять отдельный эпизод истории, чтобы рассмотреть и сравнить, как он представлен в воспоминаниях участников этих событий и современного историка.

Приняв за аксиому утверждение, что домысливания не может быть изначально в мемуарах и исторических очерках, т.к. в мемуарах это противоречит самой природе жанра, а история с «домыслами» – это уже не история, или как говорил Вяземский: «С историей надлежит обращаться добросовестно, почтительно и с любовью» [1, с.282]), попытаемся выяснить степень проявления субъективного фактора в воспоминаниях разных людей, объединённых одним событием.

Фёдор Глинка утверждал, что «сочинитель истории 1812 года должен быть воин, самовидец и всего более, должен быть он русский» [3, с. 299].

Итак, воин, самовидец и, самое главное, русский. Рассмотрим, как описывают один эпизод войны 1812 года, а именно Бородинское сражение, три разных участника, не знакомых между собой. При этом один из них – немец по происхождению, крещённый по лютеранскому обряду, вступивший на службу в 1808 году в пятнадцатилетнем возрасте, и самоотверженно принимавший участие в войне 1812 года, Иоганн Дрейлинг. Второй – никогда не был воином, как он сам признаётся, «никогда не готовился к военной службе» [1, с.286], попавший в армию за день до Бородинского сражения, Пётр Вяземский. И, наконец, Надежда Дурова, кавалерист-девица, женщина-воин. Все они были не просто «самовидцами», но и активными участниками Бородинской битвы. Сравним, как описывают они это событие, учитывая то, что воспоминания Дрейлинга были написаны им в 1820 году (через 8 лет), Вяземского – в 1868 году (через 56 лет).

Записки Дуровой, опубликованы в 1836 году. Как известно, что она вела путевой дневник, и можно предположить, что при описании Бородинского сражения были использованы дневниковые записи, т.к. есть предложения, написанные в настоящем времени («я не сражаюсь», «левая нога очень ощутимо даёт знать, что я имею её: она распухла, почернела и ломит нестерпимо») [4, с.483].

Брагин М. в статье «Солдатское слово», посвящённой обсуждению мемуарной литературы, напоминает: «Есть много хрестоматийных примеров того, как разные люди, наблюдавшие в спокойной обстановке одно и то же происшествие, по-разному о нём рассказывали, а тем более по-разному видится людям противоречивая, внешне хаотичная динамика боёв» [10, с.81]. Поэтому нам представляется интересным сравнение воспоминаний трёх таких разных людей, оказавшихся свидетелями и участниками одного и того же события.

На место, где находилась армия, Вяземский прибыл 25 августа, накануне Бородинской битвы, после сражения 24 августа. Что стало для него первым «печальным» и «совершенно новым» зрелищем? Встреча со многими старыми знакомыми по балам и собраниям, которые были «изувечены после битвы, предшествовавшей Бородинской»? [1, с.287]. После этого долгие поиски Милорадовича. Слова, сказанные кем-то из офицеров: «Да не забудь принести вяземских пряников!» Поручение, «вероятно, для закупки у маркитанта» [1, с.287], задело, смутило и озадачило новоявленного бойца настолько, что и через пятьдесят лет он недоумевает, умышленно или случайно была обронена эта фраза. Тёплая встреча с Милорадовичем, разговор о Москве, о графе Ростопчине, ночь в избе генерала, который намеревался провести ночь в палатке.

Начало дня запомнилось в подробностях. Вестовая пушка на рассвете разбудила камердинера Вяземского, спавшего «богатырским сном» и не привыкшего просыпаться по сигналу. Отчаяние, охватившее его из-за отсутствия лошади, решение застрелиться, если до конца сражения не найдёт коня. И, наконец, после того, как адъютант Милорадовича, Юнкер, отдал ему свою запасную лошадь, и Вяземский смог выехать в свите Милорадовича на поле, он услышал свист первой пули. Как он сам себя называет, «мирный московский барич» [1, с.288], воспринял звук, пролетавшей над ним пули, за свист хлыстика. Наконец, ядро, которое упало к ногам лошади Милорадовича, и его слова, написанные прямой речью: «Бог мой! Видите, неприятель отдаёт нам честь!» [1, с.288] «Для сохранения исторической истины» [1, с.288], Вяземский уточняет, что сказаны эти слова были на французском языке, на котором генерал говорил «охотно, но часто весьма забавно неправильно» [1, с.288].

Почему и через пятьдесят лет он помнит, что на нём был надет синий чекмень с голубыми обшлагами, а на голове – большой кивер с высоким султаном, обтянутый медвежьим мехом? Мундир Мамоновского полка, к которому и присоединился Вяземский, был неизвестен в армии, и один из казаков, приняв его за француза, намеревался убить. Ему пришлось выбросить кивер и надеть запасную фуражку офицера Валуева. Поэтому, описание костюма нельзя назвать лишней деталью. Ведь именно это несоответствие, несхожесть с другими воинами могло стоить ему жизни [1, с.289].

Он вспоминает, как во время сражения пронёсся слух, что взят в плен Мюрат, но позже выяснили, что это был генерал Бонами. После этого описывает радость, охватившую его после того, как его лошадь была ранена в ногу. Это позволило Вяземскому почувствовать, что он «недаром облачился в казацкий чекмень» [1, с.290], и понял значение французского выражения «боевое крещение» [1, с.290]. Теперь уже другой адъютант Милорадовича, Бибиков, отдал ему свою запасную лошадь.

Позже Милорадович 'ввёл в дело" дивизию генерала Бахметьева, под которым вскоре был убита лошадь, а через некоторое время «ядро раздробило ему ногу». Вяземский вспоминает, как ядро разорвало его лошадь, как они уложили генерала на плащ Вяземского и с несколькими рядовыми отнесли подальше от огня.

И, наконец, поздно вечером он попал в избу («не помню, по какому случаю» [1, с.291]), где лежал тяжело раненый Багратион, адъютантом которого был шурин Вяземского, князь Ф. Гагарин. Именно он голодного и уставшего Вяземского «напоил и уложил спать» [1, с.291]. Так и закончился один из самых значимых дней для России и в жизни каждого, кто принимал участие в этой битве.

Первый раз в сражении, и не просто в сражении, а на месте, где решались судьбы двух народов, во время ожесточённого боя, дважды на чужих лошадях, в чужой фуражке, плохой наездник, обучавшийся в пансионе фехтованию, только начинающий выздоравливать после болезни в лёгких, оставивший дома молодую жену, Вяземский, имеет полное право сказать о себе: «Вот и я, незаметная и очень нижняя песчинка, заявляю существование своё в эпохе 1812 года» [1, с.285].

И. Дрейлинг вместе с полком, входившим в состав 2-й кирасирской дивизии, и состоявшим во 2-й Западной армии П.И.Багратиона, принимал участие в Отечественной войне 1812 года. В битве при Бородино был ординарцем при М.И. Кутузове, позже – у генерала П.П.Коновницына.

Воспоминания Дрейлинга написаны лаконичным языком. Но Бородинское сражение выделено и ярко описано начиная с 23 августа, когда «армия заняла ... позиции и встала в боевом порядке» [5, с. 373], и до окончания битвы 26 августа, когда поздно ночью ему пришлось искать среди раненых своего товарища, слышать ужасные "вопли и крики" и видеть врагов и друзей, лежащих вперемешку «на пропитанной кровью земле, за которую заплатили такой дорогой ценой» [5, с. 376]. Не оставляет равнодушным и рассказ о начале сражения 26 августа, который перекликается с другими памятниками русской мемуаристики. Но для Дрейлинга этот «памятный кровавый день – день Бородинской битвы» начался не звуком пушки. Он был свидетелем того, как одно из первых ядер, посланных неприятелем, «попало прямо в крышу того дома, где находился Кутузов» [5, с.375]. Далее – безумная отвага неприятеля, потоки крови, озлобление и ярость, отчаяние и месть, и наконец «состояние, которое невозможно описать, как будто уже ничего не чувствуешь; является сомнение: да жив ли ты?» [5, с.375].

Дрейлинг был не только очевидцем смелых и решительных действий Кутузова, который «во время боя всё время держался под самым сильным огнём» [5, с.375], но и смертельного ранения Багратиона, к которому в этот день его дважды посылали с приказами от главнокомандующего.

Из описаний Дуровой, предшествовавших главному сражению, ясно только что было очень холодно, несмотря на летний период времени. В ночь на 24 августа кавалерист-девица не могла ни согреться, ни уснуть, «сколько ни куталась в шинель». Временный шалаш, сквозь который ветер свистал «как сквозь разбитое окно», не спасал от холода. Главные события 24 августа: «ветер не унялся», гул пушек и подготовка к бою, и густые колонны приближающихся французов. А самое яркое воспоминание для Дуровой о событиях 26 августа – холодный ветер. Она была очень недовольна тем, что эскадрон её несколько раз ходил в атаку, т.к. из-за отсутствия перчаток, у неё сильно мёрзли руки, и пальцы едва сгибались [4, с.482]. Подобное описание подтверждает мнение Н.Л.Пушкарёвой о том, что мемуары Дуровой «структурно хотя и очень напоминают «мужские» тексты, в плане эмоциональности являются от начала до конца женскими» [12, с.65]. Дурова, как опытный воин, побывавшая во многих сражениях, и понимавшая значимость Бородинской битвы для всего хода военных действий и для страны в целом, ограничивается несколькими предложениями из дневниковых записей.. Писать о погодных условиях и о своём ранении – это с одной стороны смелый поступок, т.к. мемуаристка не побоялась вызвать нарекания критики и недовольство читателей. С другой стороны, чувства, переполнявшие её во время сражения настолько сильны, что даже по прошествии более 20 лет, к моменту публикации она ничего не хочет менять. И это несмотря на обещание Пушкина, что каждый лист печатный в его журнале с «записками о 12 годе» будет стоить 200 рублей [11, с.497].

Если бы Дурова домыслила что-либо, то это получились бы уже не «Записки кавалерист-девицы», а «Смелая жизнь» Чарской. И были бы это не мемуары, а повесть (рассказ или роман, всё то, что можно назвать литературой вымысла). Для сравнения можно вспомнить, что героиня Чарской – идеальная героиня-воин. Никакие погодные условия, никакая усталость не могут сломить её боевого духа. Надежда Чарская видит раненого Багратиона, успевает вспомнить события пятилетней давности, когда Багратион, «герой и любимец армии, шёл на верную смерть, ведя атаку на полях Фридланта» [16, с.202], замечает лёгкое смятение на флешах Багратиона, адъютанта, который поскакал «по направлению сельца Таратина, где находился наблюдавший за битвой Кутузов» [16, с.202].

Дрейлинг, Дурова, Вяземский описывают только то, что им пришлось увидеть прочувствовать, пережить. «Постараюсь припомнить с общих соображений частные случаи и личные впечатления, собственно до меня касающиеся» [1, с.285], – предупреждает в начале своего повествования Вяземский. И, несмотря на то, что они не сообщают одинаковых фактов, воспоминания как бы дополняют одно другое, помогая представить картину происходящих событий. Субъективные оценки разных людей, видевших картины боя с разных позиций, как утверждал Брагин М., «при сличении и соединении всех свидетельств могут приблизить нас к исторической правде, к правдивому литературному её отображению» [10, с.82]. В свою очередь, историк Голубцов В.С., доказывает, что субъективность и пристрастность мемуариста может проявляться двояко – первоначальные наблюдения участника или современника событий, ограниченные во времени и пространстве и осмысленные не до конца, и более длительное и всестороннее осмысление фактов по прошествии определённого времени.

Чтобы описать само сражение Дрейлинг выбирает следующие слова и обороты: «отчаянная перестрелка», наши батареи, «залитые целыми потоками крови», «грохот тысячи орудий», «один непрерывный гул», состояние, которое «невозможно описать» [5, с. 375]. Дурова в одном предложении употребляет семь глаголов, чтобы описать динамику событий, переходящую в хаос. «Ружейные пули свистали, визжали, шикали и как град, осыпали нас, не обращали на себя ничьего внимания; даже и тех, кого ранили, и они не слыхали их: до них ли было нам!..» [4, с.482]. Вяземский, после услышанной первой пули, больше о них не вспоминает. В памяти остались ядра, одним из которых оторвало руку Бибикову Д.Г., другим раздробило ногу Бахметеву А.Н. Следующее «ядро, упав на землю, зашипело, завертелось, извилось и разорвало» его лошадь» [1, с.290]. И, наконец, ядра, которые «падали направо и налево», впереди и позади, когда они уносили подальше от огня раненого Бахметева [1, с. 290].

Фёдор Глинка писал: «Роды и поколения людей проходят как тени по краткому пути жизни. Что же остаётся за ними в мире? Дела! Кто хранит их для позднейших столетии? История!» [3, с.297]. Можно продолжить это мысль: «Как история хранит дела? Глазами и пером мемуариста!» Факты, изложенные на страницах воспоминаний, не всегда возможно сопоставить с историческими документами, поэтому они сами по себе уникальны и проверяемы только степенью правдоподобности. В случае, когда сопоставить факты невозможно, на историческое событие нужно смотреть «глазами документа» и «глазами мемуариста».

Если сравнить воспоминания очевидцев с историческими очерками, то можно отметить, что в воспоминаниях современников отсутствует полная картина происходящих событий, чёткая хронология, отсутствуют данные о количестве сражавшихся и т.п. Например, статья о дне Бородина, дающая современную историческую оценку одного из главных событий Отечественной войны, написанная доктором исторических наук, профессором Троицким Н.А. и опубликованная в журнале «Знамя» в 1987 году, представляет полную картину происходящих событий. Для определения количества участников битвы им были исследованы строевые рапорты, опубликованные в сборнике документов «Бородино», для выяснения числа ополченцев – специальные исследования Володина П.М. и Бабкина В.И. Историк цитирует рапорты Кутузова, архивные доку-

менты, воспоминания Ф. Глинки и генерала Ермолова, будущего декабриста Муравьёва А.Н., Коновницына П.П., Раевского Н.Н., сподвижника Наполеона Армана Коленкура. Статья Троицкого Н.А. воспроизводит чёткую хронологию событий с указанием точного времени, описан ход боевых действий на разных участках фронта. Троицкий оспаривает мнение дореволюционных историков, считавших, что Кутузов на Бородинском поле выглядел как «абстрактный авторитет», который от старости и лени не имел возможности управлять войсками [15, с.201]. Основываясь на воспоминания Фёдора Глинки, профессор доказывает, что Кутузов был «хозяином битвы», однако был довольно далеко от места сражения. «Сидя на деревянной скамеечке, которую возил за ним конвойный казак, Кутузов, одетый, как обычно, в простой сюртук без эполет, в фуражке без козырька, с неизменной казацкой нагайкой в руках или на плече, выслушивал донесения, обдумывал тот или иной ход Наполеона, взвешивал соотношение сил в самой горячей точке боя и, если требовалось, посылал туда подкрепления из резервов», – утверждает он [15, с.201].

Утверждения историка несколько противоречат словам Дрейлинга, который вспоминал: «Кутузов во время боя всё время держался под самым сильным огнём, то сзади центра, то сзади левого фланга; собственными глазами видел он нечеловеческие усилия и посылал подкрепления и помощь туда, где в них как раз больше всего нуждались» [5, с.375].

Нет основания не доверять и словам Дрейлинга, который во время Бородинского сражения был в свите Кутузова, объезжал вместе с ним все позиции, имел более чёткое представление о расположении русской армии. Также одним из первых участников Бородинского сражения описывает он орла, парившего над головой Кутузова. «Свита, которая увидела в чудесном проявлении царя птиц благоприятное предзнаменование, восторженно вторила князю», который первым заметил его и воскликнул: «Ура!» [5, с.373]. Орла, парившего над головой Кутузова накануне Бородинского сражения, видели и другие участники этих событий. Например, в 1883 вышла книга П. Н. Дирина «История Семёновского полка», где было сказано: «Это событие, действительное или вымышленное, осталось в народных преданиях как свидетельство надежд, возбужденных новым главнокомандующим». М.И.Муравьёв-Апостол, через 71 год после этого события диктует своей воспитаннице А. П. Сазонович заметки по поводу вышедшей книги и утверждает, что «это событие действительное, а не вымышленное». И он собственными глазами видел, «как орёл парил над головой главнокомандующего, который снял фуражку, перекрестился и закричал «ура» [8, с.171]. Ф.Н.Глинка в «Очерках бородинского сражения» также подтверждает этот факт: «Когда кончилось молебствие, несколько голов поднялись кверху и послышалось: «Орёл парит! Главнокомандующий взглянул вверх, увидел плавающего в воздухе орла и тотчас обнажил свою седую голову. Ближайшие к нему закричали: «Ура!», и этот крик повторился всем войском» [3, с.331]. Приведённые отрывки, которые различаются лишь небольшими деталями, подтверждают истинность излагаемых фактов.

Мы не ставим своей целью выяснение точного места расположения Кутузова во время Бородинской битвы, т.к. это не является предметом нашего исследования. Примеры были подобраны для того, чтобы акцентировать внимание на том, что «...освещение факта зависит как от его собственной природы, так и от природы того, кто воспринимает его» [10, с.109]. Левицкий Л., не полемизируя с мнением о том, что с фактами «надо обращаться честно и бережно, в мемуарах они должны выглядеть точно так же, как они выглядели в действительности» [10, с.102], всё же утверждает, что «природа и функция факта в мемуарах и – даже шире – в литературе представляются одной из самых сложных проблем» [10, с.103].

Возвращаясь к статье профессора Троицкого, нельзя не сказать об упомянутых в ней участниках Бородинской битвы – поэтах Жуковском В.А. и Вяземском П.А., первой русской женщине-офицере, «вообще единственной женщине из 288 тысяч участни-

ков битвы, «кавалерист-девице» и «русской амазонке» Н.А.Дуровой [15, с.200], которые в свою очередь оставили литературные памятники, посвящённые этим событиям.

Подводя итог, необходимо отметить, что для исследователя истории главным является фактическое изложение событий. Отношение мемуариста к описываемым событиям отходит на второй план. И, несмотря на то, что историки (Черноморский М.Н., Дмитриев С.С., Голубцов В.С., Минц С.С., Зайончковский П.А.) признают наличие субъективного фактора, ценность мемуаров усматривают «в изложении фактической стороны описываемых событий, а не в оценке их, которая, естественно, почти всегда субъективна» [6, с.4]. Основная задача источниковедческого анализа мемуарной литературы – установление достоверных фактов, которые могут быть использованы в исторических исследованиях. Для литературоведа субъективность – один из законов жанра мемуарной литературы. Через авторскую субъективность понимается его отношение к эпохе, воспринимается дух времени, передаваемый мемуаристом.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблено спробу розглянути суб'єктивність як одну з ознак мемуарної літератури. Доведено, що письменники та критики вважають суб'єктивність одним із законів жанру мемуарів. А для істориків найголовнішим у спогадах сучасників є фактичне відображення дійсності, а не їх оцінка.

SUMMARY

An attempt to consider subjectivity as one of the signs of memoir literature is made in this article. It is proved, that writers and critics consider sudjectivity as one of the laws of the genre of memoirs. The actual reflection of reality is more important for historians in the memoirs of the contemporaries, but not the estimation of events.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРИ

1. Вяземский П.А. Стихотворения. Воспоминания. Записные книжки / Пётр Андреевич Вяземский. – М.: Правда, 1988. – 480 с.
2. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе / Лидия Яковлевна Гинзбург. – Л.: Худож. лит., 1977. – 442 с.
3. Глинка Ф.Н. Письма русского офицера; Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобождённая Малороссия / Фёдор Николаевич Глинка. – К.: Дніпро, 1991. – 493 с.
4. Давыдов Д.В. Стихотворения. Проза. Дурова Н.А. Записки кавалерист-девицы / Денис Васильевич Давыдов, Надежда Андреевна Дурова. – М.: Правда, 1987. – 649 с.
5. Дрейлинг И.Р. Воспоминания участника войны 1812 года (перевод с немецкого) // 1812 год: Воспоминания воинов русской армии: Из собр. Отд. Письм. Источников Гос. Ист. музея / Сост. : Ф.А.Петров и др. – М.: Мысль, 1991. – 475, [3] с., [40] л. ил.
6. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Аннот. указ. книг и публ. в журн. / ред. П.А.Зайончковский / Пётр Андреевич Зайончковский. – М.: Книга, 1976. – Т. 1. XV – XVIII века. – 302 с.
7. Мемуары // Б.С.Э. гл.ред Введенский Б.А. Издание второе в 51 т., Т. 27. гос. науч. изд-во Б. С. Э., 1954 г. – с. 134.
8. Мемуары декабристов. Южное общество. Под ред. И.. В. Пороха и В. А. Федорова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 352 с.
9. Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера К постановке проблемы // История СССР. – 1979. – №6. – С. 55–70.
10. Особенности свидетеля, права художника (Обсуждаем проблемы мемуарной литературы) // Вопросы литературы. 1974. – №4. – С. 45–131.
11. Переписка А.С.Пушкина: В 2 т. – М.: Художественная литература, 1982. – Т. 2. – 575с.

12. Пушкарёва Н.Л. У истоков женской автобиографической прозы в России // Филологические науки. 2000. – №3. – С. 62–69.
13. Сауляк О.П. О принципе объективности [Электронный ресурс] // Национальные интересы – 2008. – №2. – Режим доступа к журналу: http://ni-journal.ru/archive/2008/n2_2008/
14. Тартаковский А. Мемуаристика как феномен культуры // Вопросы литературы. – 1999. –№1. – С.35–55.
15. Троицкий Н.А. День Бородина // Знамя. – 1987. – №8. – С.195–206.
16. Чарская Л.А. Смелая жизнь. Подвиги загадочного героя: Историческая повесть / Лидия Алексеевна Чарская. – М.: Дет. лит-ра, 1991. – 240 с.
17. Шайтанов И. «Непроявленный жанр», или заметки о мемуарной форме // Вопросы литературы. 1979. – № 2. – С. 50-77.

Надійшла до редакції 11.11.2008 р.

УДК 82 (091) = 161.1

СПЕЦИФИКА СИМВОЛИЧЕСКОГО СЛОВА В РУССКОЙ ПОЭЗИИ

Э.М.Свенцицкая

Классическое определение символа принадлежит А.Ф. Лосеву: «Символ есть знак в функции образа. Символ есть образ в функции знака» [1, с.195]. Это значит, что символ, с одной стороны, самоценен, выражает самое себя, как образ, но употреблен для того, чтобы указывать на что-то, вне его находящееся. И, с другой стороны, символ, как знак, немотивирован, он представляет собой условное соотношение идеального значения и предметной данности, но эта предметная данность становится значимой сама по себе, как образ. Существует также традиция истолкования символа как «некоторого знакового выражения высшей и абсолютной внезнаковой сущности» [2, с.189], а также риторическое определение символа как многозначного иносказания.

Проблема всех этих определений в том, что здесь символом может быть все, что угодно, любое явление, которому в определенном культурном контексте или в восприятии данного субъекта придается такое значение: условность знака и самоценность образа, связь с сакральным миром, возможность указывать на целый ряд явлений. В сущности, символ в данном случае представляет собой, как у Р. Барта, «пустые формы» [3, с.375], то есть в нем не заложено ничего, кроме бесконечного процесса развертывания смыслов, практически не связанных друг с другом, порождаемыми различными восприятиями («произведение предлагает, человек располагает» [3, с.371].

Так, возможно, происходит в культуре в целом. Именно в силу этой возможности придания особой значимости любому явлению, в символе, как пишет С.С. Аверинцев, есть «теплота сплачивающей тайны» [4, с.53].

Но для литературного произведения, и особенно в связи с необходимостью его анализа, определение А.Ф. Лосева, так же как и все остальные, представляется слишком широким. Во-первых, когда символ – «пустые формы», в которые каждый волен вкладывать любое содержание, то это чревато разрывом связей между автором и читателем, общение между ними становится невозможным. Во-вторых, когда мы имеем дело со словом, которое изначально, уже в языке, образно, а с другой стороны, в своей условной прикрепленности к предмету, знаково, возникает путаница: любое слово может быть названо символом, образом, а также мотивом, при конкретном анализе эти понятия часто употребляются как тождественные.

© Свенцицкая Э.М., 2008

Яркий пример – монография Л.А. Колобаевой «Русский символизм». Определение символа здесь выглядит следующим образом: «Символ – это образ знаковой природы, условный в основе. Он мыслится как образ, в котором видимое, конкретное, событийное выступает лишь неким иероглифом, иероглифом лежащей за ним тайны, знаком "иного"» [5, с.18]. Это определение явно восходит к лосевскому, к тому же на протяжении этих двух фраз символ трактуется то как знак, то как образ. Если у А.Ф. Лосева данные категории были поставлены в какое-то соотношение, то здесь возникает их некритическое смешивание, и к лосевской трактовке присоединяется еще и та, которая была свойственна русским символистам. Поэтому при анализе конкретных текстов исследуется, по сути, не их символическая структура, а их мотивная организация. Это можно заметить, например, при характеристике творчества К.Бальмонта: «У автора мы видим стремление беспредельно расширить значение *символа* до планетарной, космической всеохватности смыслов. В стихотворении «Океан» *образ* «безбрежного океана» – это образ Вселенной, мироздания в целом, его неразрешимой загадки. Таков же общий смысл *символа* горящих зданий – «здание» здесь именно мироздание» (выделено мною – Э.С.) [5, с. 62]. Непонятно, почему «безбрежный океан» – образ, а «горящие здания» – символ, если смысл их практически одинаков. Явно исследовательница отождествляет символ с образом, но ничего не изменится, если во второй фразе заменить образ мотивом, в результате чего не вполне ясно, что же, кроме специфической содержательности, делает данный текст символистским.

Еще один пример – монография Н.А. Кожевниковой «Словоупотребление в русской поэзии начала XX столетия». Здесь понятия образа и символа употребляются как синонимичные: «Многозначность *символа* легко обнаруживается в текстах, смысловое движение которых связано с развертыванием определенного слова-*образа*, или серии текстов, связанных повторяющимся *образом*» (выделено мною – Э.С.) [6, с.17]. Точно также синонимичным оказывается употребление понятий образа и мотива: «Мотив восхождения, представляющий собой один из частных вариантов мотива жизнь-путь, воплощается в образах лестницы» [6, с. 15]. В обоих случаях слова «символ» и «образ», «образ» и «мотив» можно поменять местами без ущерба для содержания.

Итак, проблема в том, что такое специфическое, особенно для творчества символистов, понятие, как символ, смешивается с сопредельными. Собственно, именно это, на мой взгляд, делает необходимым введение в определение символа категории бытия-общения. Это понятие актуализируется в работах М.М. Гиршмана: «Мы анализируем и интерпретируем литературное произведение как эстетическое бытие-общение, осуществляемое в художественном тексте, но к нему не сводимое» [7, с.503]. Оно восходит к известному бахтинскому высказыванию: «Само бытие человека есть глубочайшее общение. Быть – значит общаться. Быть – значит быть для другого и только через него – для себя» [8, с.344]. Определение литературного произведения как бытия-общения означает, что именно через его художественный мир, через первичное звено общения в триаде «автор – герой – читатель» эта природа бытия, «нераздельность и неслиянность» всего в нем, оказывается данной непосредственному ощущению.

Однако мне кажется, что первоэлементом бытия-общения является именно слово: именно в нем первоначально осуществляется взаимообращенность звучания и значения, значения и образа, образа и интонации и т.д. Бытие-общение, содержащееся в слове, как в молекуле, находит свою реализацию в высказывании, и, собственно, «высказывание, имеющее своего автора», строится как процесс нахождения равновесия и соответствия между этими разными, но взаимно необходимыми составляющими слова, оно существует как динамика развития и сохранения этой интенции, оно – сбывающееся бытие-общение.

И здесь еще одна причина введения данной категории в определение символа. Существующие трактовки символа носят точечный, указательный, и, следовательно, статичный характер. Между тем смысл слова существует не столько внутри слова,

сколько на стыке, на переходе между словами. И смысл словесного текста формируется именно благодаря тому, что слово в нем не одно. Если же слово – одно, то есть абстрагируется и рефлектируется в единственном числе, то межсловесный смысл неминуемо утрачивается, выносится куда-то за скобки. В результате при анализе конкретного текста становится неясно, что, собственно, меняет в его понимании установление за одним из его словесных образов статуса символа. Категория же бытия-общения, с ее динамическим характером, с ее принципиальным неприятием изолированности, настраивает на то, чтобы искать символическую природу слова в особом протекании поэтического высказывания, в определенном его построении, структуре, которая обеспечивает это сбывание бытия-общения.

И еще один очень важный момент. Ведь бытие-общение происходит, естественно, не между реалиями, а между субъектами, в случае лирического произведения – между субъектом слова и субъектом переживания. То есть данное определение подчеркивает личностный характер символа в литературном произведении.

Итак, символическое слово есть бытие-общение образа и знака, одновременно взаимонеобходимость и автономность, которые создают возможность обмена смыслами между образной и знаковой составляющими поэтического высказывания. Естественно, этот обмен смыслами реализуется в определенной словесной структуре. Теперь выясним, что дает нахождение этой структуры высказывания и ее интерпретация для понимания конкретного лирического произведения.

Начнем со стихотворения «Как над горячею золой...» Ф. Тютчева. В стихотворении отчетливо видны два плана высказывания: внутренний и внешний. В первом четверостишии огонь существует как образ: свиток, сжигаемый огнем, описан именно с внешней, материальной стороны, картина эта самоценна. Во втором четверостишии он преобразуется в знак состояния лирического субъекта, его нахождения на грани жизни и смерти, стремления эту грань перейти. На это указывает расчлененность сравнения: конструкция «как.. так...» предполагает движение мысли по аналогии.

В первых двух четверостишиях переживание и огонь, пожирающий свиток, раздельноедины (по терминологии С.Н. Бройтмана). Они раздельны в плане словесного выражения, но объединены единосущностью уничтожения. Однако перед нами не метафора: она состоит их субъекта сравнения, объекта сравнения, термина сравнения – признака, по которому устанавливается сходство отдельных в мысли предметов. Со второго четверостишия, где реализуется знаковая сторона символа, оказывается, что переживание прикреплено к огню все-таки не совсем условно. Об этом говорит уже первая строка: «тлится жизнь моя». Слово «тлится» звучит как взаимодействие слов «тлеет» и «длится». Эта тенденция сохраняется на протяжении четверостишия: «уходит дымом» (так можно сказать и о пламени, и о жизни), «гасну я» (об огне), «в однообразьи нестерпимом» (о человеке). Отдельность здесь не снимается, но происходит именно обращение образной и знаковой сторон символа друг к другу, обмен атрибутами на основе найденной точки пересечения.

Тут именно развертывается бытие-общения в протекании высказывания: оно строится в двух планах одновременно, говорит одновременно о двух предметах. Собственно, именно благодаря такой взаимообращающей речи переживание лирического субъекта обретает рельефность, ощутимость образа.

И в третьем четверостишии внешний и внутренний план – огонь и переживание лирического субъекта – проникают друг в друга. В двух последних строках, по сути, говорится и о человеке, и об огне, они здесь уже окончательно находятся в ситуации общения: огонь, как человек, томится и мучится, а человек, как огонь, стремится просиять и погаснуть. Данное состояние маркируется трансформацией самого центрального слова: вместо «огонь» – «пламень», понятие то же, но слово другое, потому что относится и к внешнему, и к внутреннему плану.

Именно в процессе бытия-общения проясняется суть переживания – ощущение мгновенной смерти как желаемой кульминации напряженности жизни. Об этом говорится, в духе тютчевского скепсиса, как о пожелании неосуществимом. Однако уже прослеженное нами бытие-общение образа и знака показывает, кроме всего прочего, что все сложнее. Ведь субъект переживания приравнивается к огню, а для огня все это возможно. Однако полного тождества не возникает. Таким образом, перед нами ситуация возможной невозможности: невозможное в действительности оказывается возможным в слове именно благодаря двойной речи.

Ярче всего данная словесная и смысловая структура проявляется, конечно же, в творчестве символистов. Вот стихотворение И.Анненского «Лира часов». Следует сказать, что часы в творчестве И.Анненского – один из центральных образов, связанных с движением человеческой личности к смерти, а мира – к концу. Он является одним из циклообразующих в «Трилистнике обреченности», и с ним в цикле последовательно связана двойная, символическая речь. Будильник в первом стихотворении – образ («Но вот, уж не считая / Давно постылых нот/ Гребенка золотая / Звенит, а не поет...»), одновременно он становится и знаком человеческого сердца, что маркируется многоточием в пятом четверостишии. Но в развертывании бытия-общения живая жизнь сердца оказывается переплетенной с жизнью механизма: «сердце – счетчик муки, машинка для чудес», «сердца стального трепет...». Причем характерно, что все это вместе, весь этот комплекс «сердце-будильник», переплетясь, живет. Это существование неустойчиво, зыбко, и именно здесь и наступает конец, когда в пружине часов, в раскручивающейся спирали времени, но одновременно и в сердце, наполовину неживом, пронзенном мыслью о собственной конечности, прячется и исчезает «смешная и лишняя краса». Обратим внимание, что «нераздельность и неслиянность» сердца и будильника, их нестойкий синтез подчеркивается странной синтаксической конструкцией в конце первого стихотворения: после многоточия, после законченного предложения, возникает деепричастный оборот, который в принципе должен быть к чему-то присоединен, но им заканчивается стихотворение.

Аналогичные отношения возникают и в стихотворении «Лира часов». Отношения человеческого сердца и часов здесь, прежде всего, знаковые. Их обособленность, условность соотнесения подчеркивается рядом точек, который разделяет высказывания о часах и сердце. Одновременно это самоценные образы, особенно часы здесь представлены во всех подробностях их механического устройства: «Часы не свершили урока, / А маятник точно заснул, / Когда распахнул я широко / Футляр их – и лиру качнул».

Но отдельными они кажутся лишь на первый взгляд. Возможно, именно эта отмеченная граница выявляет энергию, обращающую эти раздельные сущности друг к другу, создающую обмен смыслами. Легко заметить, что о часах уже в первом четверостишии говорится как о человеке: «маятник точно уснул», а во втором четверостишии уже и сравнения нет, человеческое начало, безусловно, превалирует, но при этом отчетливо ясно, что предмет речи – часы : «И, грубо лишенная мира, / Которого столько ждала, / Опять по тюрьме своей лира, / Дрожа и качаясь, пошла»). Но по другую сторону отточия поэт говорит о сердце как о часах, со всеми подробностями механизма («Найдется ль рука, чтобы лиру / В тебе так же тихо качнуть, / И миру, желанному миру / Тебя, мое сердце, вернуть»). Но это параллельное взаимопроникновение заставляет, на фоне утвердительного предложения перед отточием, рельефнее ощутить вопросительность концовки; сердце и часы здесь становятся единораздельными. Собственно, основой единства здесь оказывается многозначное слово «лира» – и часть механизма маятника, и часть сердца поэта. Но если возобновление завода часов, приводящее лиру в движение, вполне функционально, поэт же может оказаться лишенным того, что естественно принадлежит вещи.

Попутно обратим внимание на материальную конкретность символичного слова у И.Анненского: значимой и означенной, действенной в отвлеченном плане оказывается

вещь во всех закономерностях своего устройства. Например, в стихотворении «Старая шарманка» круговая форма вала задает модель времени («...Все никак не смелет злых обид, / Цепкий вал кружа и нажимая»), шипы на этом вале задают тему муки, которая мотивирует в последнем четверостишии двойную речь: о шарманке и о поэте («Но когда б и понял старый вал, / Что такая им с шарманкой участь, / Разве б петь, кружась, он перестал, / Оттого, что петь нельзя, не мучась?»).

В этой логике возникает осмысление пения шарманки как бесконечного возвращаемой самим процессом этого пения муки поэта. Ведь понять эту постоянно возвращаемую муку именно как участь, как судьбу, и не перестать петь, может только существо со свободной волей, творческая личность. И в сущности, об этом и задается финальный вопрос – о творческом «я»: если неодушевленный предмет, не понимающий, что это именно участь, т.е. необходимость, и то испытывает «обиду старости», «муку поворота», то какова же мука поэта, который видит эту обреченность, понимает, что «петь нельзя, не мучась», и все равно поет? Вопрос еще и означает тютчевский скепсис: а возможно ли вообще за данной вещной реальностью помыслить реальность духовную, и действительно ли она такова, как поэт об этом говорит. Ведь и в «Лире часов» на фоне отмеченного сходства рельефнее проступает различие: неподвижность, которая для лиры часов есть «желанный мир», для лиры в человеческом сердце – смерть. И.Анненский в таких ситуациях максимально фиксирует значимость феноменального мира – в напряженной проработке деталей, в их предельном одухотворении – и одновременно переживает закрытость этой значимости для человеческого духа. Если другим символистам, в принципе, было достаточно, что детали, вещи значат что-то, и достаточно указания на эту неопределенную значимость, а для акмеистов эта непроницаемость мира явлений была уже свершившимся фактом, то И.Анненского эта неопределенность, закрытость мучает (именно поэтому «Из заветного фиала / В эти песни пролита, / Но увы, не красота, / Только мука идеала»).

Несколько по-иному, более расчлененно, выглядит символическая структура высказывания в стихах Вяч. Иванова. В стихотворении «Улов» роща уподобляется храму, завеса храма – апостольскому неводу, невод – песне «у преддверья белого храма». В этом ряде действуют сравнения, т.е. данные предметы мыслятся как отдельные. Но эти отдельности связываются: последняя строчка практически полностью повторяет первую («Обнищало листье златое» – «Золотая, нищая песня»). В этом замкнувшемся круге происходит циркуляция смыслов. Во-первых, каждый из сравниваемых предметов попеременно становится образом и знаком. Образ рощи отсылает к храму, храм, вначале выглядящий вполне умозрительно, по мере развертывания текста приобретает реальные черты («Дым повис меж белыми столпами, / Над дверьми сквозных узорочий / Завесы...»). Но к этой реальности снова достраивается невидимый, идеальный план («...что рыбарей Господних / Неводы...»).

Во-вторых, что гораздо важнее, в этом замкнувшемся круге сравниваемые предметы оказываются не полностью отдельными. Между ними устанавливается соответствие по признаку нищеты, старости, разрушения. Но признак, проходя через ряд предметов, постепенно изменяется, сохраняя глубинную неизменность: то, что по отношению к листьям выглядит нищетой, в приложении к храму оборачивается особым узором, красотой, именно благодаря ей и оказывается возможным увидеть, что роща – это храм. Но красота храма снова оборачивается нищетой и разрушением («...Что рыбарей Господних / Неводы, раздранные уловом»), которые снова превращаются в «священные лохмотья». Именно через трансформацию признака в данном случае осуществляется бытие-общение. Предельное разрушение материи оказывается сотворением красоты, максимально приближенной к Богу. Полной проявленности эта закономерность достигается в атрибутах песни и листвы («Золотая, нищая песня» и «Обнищало листье златое»). Собственно, здесь действительно замыкается круг, т.к. один предмет проникает в другой, причем проникновение произошло с самого начала. Ведь непривычный вид

первой строки (слово «листье» образовано по той же словообразовательной модели, что и «зверье») свидетельствует о том, что роща уже здесь оживлена.

Данная структура, напоминающая структуру кристаллов, которой, судя по мемуарам, очень интересовался Вяч. Иванов, отражает его представление о мире как о кристалле, грани которого отдельны и самоценны, однако в глубине едины, причем это единство живет в каждой из граней. Вычлененная структура проявляет также основную тенденцию ивановского творчества: умозрение непосредственного чувства, инстинкта, т.е. героическая попытка с помощью рационального постижения, анализа, прорваться к ощущению слитности всего со всем.

Итак, мы увидели, что трактовка символического слова как бытия-общения образа и знака как прежде всего определенной структуры высказывания отражает субъектно-динамический характер литературного произведения и дает возможность выявить в нем новые смысловое обертоны. В перспективе открывается связь диалогичности и художественности, становится понятной важность основного постулата философии диалога об онтологической первичности общения как основы для чтения и анализа литературного произведения.

РЕЗЮМЕ

В даній статі представлено нове визначення символічного слова як буття-спілкування образу і знаку. На основі аналізу віршів Ф.Тютчева, І.Аннєнського, В'яч. Іванова обґрунтовано значущість цього визначення для аналізу конкретних літературних творів, його спроможність виявляти в тексті нові смислові моменти.

SUMMARY

In this article a new definition of symbolic word is given as existence-communication of image and sign. Based upon the analysis of poems of F.Tyutchev, Annensky and Vyach. Ivanov the meaningfulness of this definition for the analysis of concrete texts and it's ability to show new meanings of the text is proven.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лосев А.Ф. Логика символа // Контекст – 1972. – М., 1972. – С.182-218.
2. Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3 т. – Таллин, 1991. – 480 с.
3. Барт Р. Критика и истина // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX в. – М., 1987. – С.387-423.
4. Аверинцев С.С. Системность символов в поэзии Вяч. Иванова // Контекст – 1989. – М., 1989. –С.42-57.
5. Колобаева Л.А. Русский символизм. – М., 2000. – 296 с.
6. Кожевникова Н.А. Словоупотребление в русской поэзии начала XX века. – М., 1996. – 252 с.
7. Гиршман М.М. Литературное произведение: теория художественной целостности. – М., 2002. – 528 с.
8. Бахтин М.М. Сочинения: В 7 т. – М., 2003. –Т.1. – 956 с.

Надійшла до редакції 06.11.2008 р.

УДК 801.73

ФИЛОЛОГИЯ КАК ПРОБЛЕМА

А.В.Домащенко

К 70-летию О.Г. Чухонцева,
моего неизменного собеседника
на протяжении последних 32 лет.

Ах, и я был строптивым, а теперь онемел и оглох,
и куда мне идти, я не знаю, и безмолвствует Бог.
О.Г. Чухонцев

Что такое филология?

Странный вопрос. Разве мы уже в курсах «Введение в литературоведение» и «Введение в языкознание» не объясняем, что это общее название для литературоведения и лингвистики?

Утвердившись в этой своей однозначности, ставшее понятием слово «филология» никакого другого значения не имеет и не может иметь. Эту однозначность можно только конкретизировать, углублять, но ни в коем случае не дополнять какими-то противоположными или просто другими значениями. Требовать его переосмысления – все равно что пытаться найти другое определение для катета или, к примеру, для гипотенузы: затея никому не нужная и безнадежная.

Впрочем, даже вопрос о катете и гипотенузе вовсе не так элементарен. Мы помним, как по-своему талантливый филолог дед Щукарь успешно возвращал к живой жизни разные ученые слова: с любым словом это всегда может произойти. Однозначное слово – принадлежность гербария. Мы переоцениваем свои силы, когда полагаем, что способны раз и навсегда превращать слова в засохший листик или цветок. Они, пожалуй, посмеиваются над нами, делая вид, что их окончательный удел отныне – быть приколотыми булавкой к бумаге. В любом слове всегда явно или подспудно присутствует избыток и даже преизбыток жизни, который противится такой операции.

Не дело мысли – сдувать пыль со страниц гербария. Если язык – онтологическая основа мысли, то понятийность – это, конечно, склероз языка. Источник же исцеления – в самом языке.

Тем более сказанное относится к слову «филология».

Проблемы обнаруживаются, как только мы предпринимаем попытку конкретизировать приведенное выше слишком уж общее его понимание. Эти проблемы, впрочем, не всегда замечают.

«Филология, – пишет С.С. Аверинцев, – содружество гуманитарных дисциплин – языкознания, литературоведения, текстологии, источниковедения, палеографии и др., изучающих духовную культуру человека через языковой и стилистический анализ письменных текстов. Текст во всей совокупности своих внутренних аспектов и внешних связей – исходная реальность филологии. Сосредоточившись на тексте, создавая к нему служебный «комментарий» (наиболее древняя форма и классический прототип филологического труда), филология под этим углом зрения вбирает в свой кругозор всю широту и глубину человеческого бытия, прежде всего бытия духовного. Таким образом, внутренняя структура филологии двуполярна: на одном полюсе – скромнейшая служба «при тексте», не допускающая отхода от его конкретности, на другом – универсальность, пределы которой невозможно очертить заранее» [1, с.544].

Николай Кузанский, которого А.Ф. Лосев считает крупнейшим мыслителем «не только эпохи Ренессанса, но и вообще всей новой и новейшей европейской философии» [2,

© Домащенко А.В., 2008

с.294], говорит: «...Умом (mens) является то, от чего возникает граница и мера (mensura) всех вещей» [3, с.388. Пер. А.Ф. Лосева]. Определение – это проведение границы.

Что определяется, о-граничивается в приведенном фрагменте из энциклопедической статьи С.С. Аверинцева? Полагая сердцевинной сущностью филологии ориентацию на текст, ученый на самом деле дает определение текстологии, палеографии и лингвистической поэтики, которые именно с текстом по-разному напрямую связаны.

Можно возразить: С.С. Аверинцев, очерчивая смысловое пространство филологии, указывает на два конституирующих его полюса. Полюс в данном случае – это точка пересечения некой смысловой целокупности, сферы осью, вокруг которой эта сфера движется. Сфера пересекается осью в двух противоположных точках, которые являются границами оси и остаются неподвижными. Если так, то в определении С.С. Аверинцева полюс, ограничивающий филологию как смысловую целокупность, конечно, один – все тот же эмпирический текст, отчетливый, как колышек, вбитый обушком в землю. Другой растворяется в туманной бесконечности.

Почему?

Потому что в определении допущена логическая ошибка: граница, проведенная тем или иным определением, не может и не должна быть наполовину эмпирической, наполовину – онтологической. В таких случаях одна из половин непременно исчезает. Исчезает та, которая для ученого de facto является менее существенной. Поэтому заявленное двоецентрие у С.С. Аверинцева становится единоцентрием: колышек на наших глазах превращается в Полярную звезду (одно из значений лат. polus), вокруг которой движется филология.

Филология, утверждает С.С. Аверинцев, «вбирает в свой кругозор всю широту и глубину человеческого бытия, прежде всего бытия духовного».

Почему это не философия?

Почему это не религия?

Уточнение, что филология связана с текстом, ничего не дает: Людвиг Витгенштейн, анализирующий предложение как законченный текст, остается философом.

Он же пишет в параграфе 99 «Философских исследований»: «Неопределенный смысл, по сути, *вообще* (здесь и далее в цитатах курсив авторов. – А.Д.) не был бы смыслом. Так же как нечеткая граница, собственно говоря, вовсе не граница» [4, с.125. Пер. М.С. Козловой, Ю.А. Асеева].

«Итог философии (заметь: не филологии! – А.Д.), – говорится в другом параграфе того же труда, – обнаружение тех или иных явных несуразиц и тех шишек, которые набивает рассудок, наталкиваясь на границы языка. Именно эти шишки и позволяют нам оценить значимость философских открытий» [4, с.129]. От себя, несколько забегая вперед, замечу: пока теория литературы в свою очередь не набьет шишек о границы единственно актуального для нее инструментального языка, она не сможет пробудиться от «догматического сна», поэтому не только не сможет приблизиться к подлинной филологии, но даже осознать потребность в таком приближении.

Когда С.С. Аверинцев говорит, что филология ограничена языковым анализом письменных текстов как ее исходной реальностью, он по сути утверждает, что филология должна ограничиться языком в его функциональной данности, поскольку лишь таким образом понятый язык может быть предметом анализа. Язык в его более существенном онтологическом проявлении не анализируется, но интерпретируется или истолковывается.

Это разграничение в кругозор советской теории литературы, конечно, не входило. Поэтому один из авторитетных участников дискуссии о филологии, проведенной в 1979 году журналом «Литературное обозрение», утверждает: «...Филология начинается не с доверия, а с недоверия к слову». И еще: «Филология началась с изучения мертвых языков» [5, с.27].

То, что прямой смысл слова «филология» последовательно М.Л. Гаспаровым игнорируется, совсем не случайно: так советское литературоведение поступало всегда.

Филология начинается с любви, а любовь никогда не начинается с недоверия. Филологическое понимание оказывается достижимым постольку, поскольку любовью осуществляется непредубежденное приобщение к понимаемому, мое пребывание в нем. Чем полнее приобщение, тем глубже понимание. Филология – это ни в коем случае не комиссар Мегрэ. При этом согласимся, что недоверие является добродетелью лингвиста и, с оговорками, литературоведа[1]. Что из этого следует? Этот вопрос прозвучал слишком рано, у нас будет еще возможность возвратиться к нему.

Что касается второго утверждения М.Л. Гаспарова, то оно и фактически неверно. Если исходить из общепринятого мнения, что началом современной филологии была эллинистическая грамматика, то греческий язык для нее никаким мертвым языком, разумеется, не был. Тем более утверждение М.Л. Гаспарова неправомерно, если начало филологии усматривать не в грамматике, а в стихии живой речи, что было самоочевидной данностью и для такого последовательного представителя устной философской культуры, как Сократ, и для такого закоренелого скептика, каковым был Секст Эмпирик.

– Нашел ведь, как заставить любителя речей выполнить твое требование! [6, с.145, 236е. Пер. А.Н. Егунова] – говорит, обращаясь к Федру, но имея в виду себя, Сократ. Словам «любителя речей» в греческом подлиннике соответствует «'ανδρι φιλολόγω». То, что обозначено этими словами, Сократ считает своей главной, определяющей особенностью, более безусловной, нежели его принадлежность к философам.

Спустя полтысячелетия из позднего эллинизма Сократу откликается Секст Эмпирик: «И опять-таки, имея в виду своих собеседников в серьезном разговоре, мы будем отбрасывать простонародное речение и следовать обычаю более городскому и велеречивому (φιλόλογος)» [7, с.101. Пер. А.Ф. Лосева]. После этих двух высказываний, охватывающих большой период греческой античности, весьма уместно было бы еще раз задуматься над тем, с чего берет начало филология.

Мертвое и филологическое не только не подразумевают друг друга, но тотально друг другу противостоят: по ту сторону Стикса филологии делать нечего. В отличие от ученых второй половины XX столетия Г.В.Ф. Гегель, чуткий к опасности, грозящей филологии смертью, писал 29 апреля 1817 г. Людвигу Дёдерлейну: «Филология теперь так запуталась в паутине учености и трудоемкой и неживой старательности, так прочно засела в приемах и внешних средствах и их измысливании, что для несчастного, попавшего в ее тенета, суть дела все больше ускользает из виду; наука эта вскоре дойдет до той ступени ценности, на которой стоит и такая благородная дисциплина, как геральдика» [8, с.365. Пер. А.В. Михайлова]. Сроднившись с геральдикой, филология перестанет быть самой собой, оставив после себя лишь пустое имя. Впрочем, именно это и произошло. Пустое же вольно наполнять каким угодно смыслом, а потом уверенно говорить об этой процедуре как о факте, который бессмысленно отрицать.

Возвратимся к энциклопедической статье С.С. Аверинцева.

Определение филологии, данное С.С. Аверинцевым, показательно тем, что определения филологии в нем нет: результат, вполне противоположный намерениям ученого. Почему это произошло?

Достижением является уже то, что мы пришли к этому вопросу. Ответ попробуем найти в аналогии.

Может ли лингвист определить язык? Любой лингвист, отрицательно ответивший на этот вопрос, в тот же момент перестает быть лингвистом. На самом деле он определяет, конечно, не язык, а те – в онтологическом отношении малосущественные – сторо-

[1] Без оговорок сказанное справедливо лишь по отношению к литературоведческой грамматике, озабоченной изучением и анализом литературных текстов. Эйдосному и персоналистскому дискурсам недоверие к слову чуждо, поскольку они обращены к воплощенной в слове и явленной представляющему мышлению жизненной данности, которой дела нет до нашего возможного недоверия. Необходимым условием понимания этой жизненной данности является предварительное принятие ее такой, какова она есть.

ны языка, которые можно опредметить. Четкие однородные границы очерчивают ту область, в которой утверждается и развивается наука лингвистика.

Может ли «филолог» определить филологию? Любой «филолог», положительно ответивший на этот вопрос, тем самым доказывает, что он не филолог. Филология связана с той областью языка, которая не может быть опредмечена, поэтому она (филология) не может быть определена. Любая попытка ее определения будет на самом деле определением чего-то другого, в чем мы имели возможность убедиться на примере С.С. Аверинцева. Филология не имеет внешних границ, определяемых специфическим предметом исследования, но она имеет имманентные границы, определяемые состоянием мысли: способностью вопрошания, обращенного к тому, что является ее (мысли) онтологической основой. В случае филологии такой основой является поэтическое стихослагание, поэтическая речь.

Сказанное – краеугольный камень филологии, который стал камнем преткновения для всех, кто пытался и пытается интерпретировать филологию в границах представляющего мышления.

Тем не менее не будем забывать, что актуализацией вопроса о «филологичности» лингвистики и литературоведения в конце 70-х гг. в упомянутой выше дискуссии мы обязаны В.В. Федорову: «Обе эти науки традиционно считаются «филологическими», но в чем заключается их «филологичность» – никто не знает толком» [9, с.3].

Постановка вопроса в той сфере, где призвана править мысль, тем более такого вопроса, который проблематизирует основоположения той или иной науки, значит не меньше, чем успешное разрешение этого вопроса.

В.В. Федоров видит то, что не замечает С.С. Аверинцев: филологичность лингвистики и литературоведения не данность, а проблема. При этом, подобно С.С. Аверинцеву, он полагает, что филологичность в них наличествует, только ее нужно надлежащим образом осмыслить. Согласно В.В. Федорову, это произойдет, когда филологи смогут уяснить, что предметом филологии является автор, а не литературное произведение или текст. Несмотря на то, что мысль В.В. Федорова не выходит за пределы представляющего понимания, такую филологию он называет «новой», утверждая при этом, что ее история начинается с ранних работ М.М. Бахтина [см.: там же, с.8-9].

Новизна предмета исследования приводит не к рождению новой филологии, а только к появлению новой теоретико-литературной установки. Но даже и в этом отношении можно ли говорить о принципиальной новизне того, что предлагает В.В. Федоров?

Родословная актуальной для В.В. Федорова филологии начинается, конечно, не с М.М. Бахтина. Ошибка в хронологии у В.В. Федорова вызвана общим для всех нас недостатком: недооценкой одного удивительного в истории эстетики и теории литературы периода, имплицитная смысловая полнота которого оказала решающее воздействие на все наиболее значимые направления сегодняшнего теоретического литературоведения. Одинокий голос А.Ф. Лосева, который в этом отношении, кажется, был в XX веке единственным исключением, все еще не услышан.

Я, разумеется, имею в виду немецкую эстетику и теорию литературы первой трети XIX века (то же касается и лингвистики, но об этом должен вести речь другой человек). Примеров плодотворного воздействия этого периода так много, что их не исчерпать не только в небольшой статье, но и в самой обширной монографии.

Приведу лишь один.

Важным моментом, равно актуальным для Ф. Шеллинга, Ф. Шлегеля и других романтиков, «было *эстетически схваченное понятие целого*. Как мир, по воззрению Шеллинга, есть художественное произведение, так и всякий продукт человеческого духа должен пониматься в качестве такового. Понятие же целого получает свое содержание в ходе известного логического процесса, проецируемого философией тождества на все явления», в том числе, разумеется, и на поэтическое творчество. Сущность этого процесса, согласно В. Дильтею, удачно выразил Фридрих Аст: «Начало образования –

единство, само образование – множество (противоположность элементов), полнота образования, или образованное – взаимопроникновение единства и множества, т.е. всеединство» [10, с.88. Пер. В.В. Бибихина].

Идея философии тождества, как ее сформулировал Фр. Аст, – почти родная всем, кто в последние сорок лет учился на филологическом факультете Донецкого университета, хотя имя Фр. Аста все они, за редким исключением, узнают из этой статьи впервые. При этом чистота, ясность, отчетливость границ целого как эстетической данности – применительно к литературному произведению – была в Донецком университете, разумеется, утрачена.

В свою очередь филология, которую имеет в виду В.В. Федоров, ближайшим образом коренится в известном призыве Ф. Шлейермахера «*понимать автора лучше, чем тот понимал сам себя*». Этот призыв конкретизируется таким образом: «...Толкователь, постоянно следуя за движением мысли автора, неизбежно выведет на уровень сознания многое, что до того, возможно, осталось неосознанным... Триумф упорной воссоздающей конструкции в том, чтобы вторгаться и в темные глубины бессознательных представлений писателя, воспроизводить его языковую сферу там, где он сам ее *не* осознал, прояснить его мыслительные ходы, когда их стремительность помешала им самим дойти до его сознания. И здесь тоже схватывание внутренней формы, подчинение всех деталей целому служит средством постижения тончайших оттенков» [10, с.142 – 143; см. также: 11, с.64]. Средоточием же целого, его концентрированным центром – при таком подходе – является автор.

В приведенном осмыслении В. Дильтеем идей Ф. Шлейермахера содержится многое из того, о чем пишет В.В. Федоров («наивность, онтологическая непосредственность» автора; филолог как «автор в его рефлексии на свое бытие» и т.д. [9, с.12]). При этом никто, разумеется, не утверждает, что М.М. Бахтин, а позднее В.В. Федоров просто повторяют идеи Ф. Шлейермахера.

О том, что именно во второй половине 1820-х годов формируется устойчивый интерес к проблеме автора, сохранившийся до наших дней, свидетельствует и другой факт. Эта проблема привлекла пристальное внимание литераторов, сотрудничавших в известной парижской газете «Глоб». Из этого круга литераторов вышел знаменитый Ш.-О. Сент-Бёв, создатель биографического метода в литературоведении. Согласно ему, утверждает Г.К. Косиков, «не формальной, а подлинной, решающей субстанцией литературного (и шире – культурного) творчества является конкретная, индивидуальная личность самого творца» [12, с.11].

Внутреннее сродство этих двух направлений (бахтинского персонализма и биографического метода), их принадлежность к одной традиции не должны быть упущены из виду: «Связать генетическим родством творца и его творение, увидеть в последнем объективированное инобытие авторского «я»,... – таков пафос литературно-критического метода...» [там же] – кого? О ком вы подумали? Вы ошиблись, речь идет о Ш.-О. Сент-Бёве.

Вообще к любому принципиальному теоретическому положению бахтинского персонализма можно подобрать параллель у самого Сент-Бёва либо у его ученика и продолжателя Андре Моруа.

Всем, кто хотя бы немного знаком с работами М.М. Бахтина, известно, насколько значима в его теории автора идея о «единственности и незаместимости моего места в мире» [13, с.104]. На свой лад о том же пишет Ш.-О. Сент-Бёв, полемизируя с И. Тэном: «...Лишь одна душа во всем XVII столетии была способна сотворить «Принцессу Клевскую»; иначе их появилось бы множество. Да и вообще, может существовать только одна душа, одна особенная форма человеческого духа, которой дано создать тот или иной шедевр»[2] [14, с.49. Пер. В.П. Большакова, Г.К. Косикова].

[2] Многочисленные прекрасные образцы характерологии Ш.-О. Сент-Бёва см. в кн.: [15], напр., с.488-489, 494-498.

В свою очередь одно из положений теоретико-литературного персонализма, гласящее, что автор воображается в своих персонажей, перекликается и с методологически важным для биографического метода известным признанием Г. Флобера («Госпожа Бовари – это я»), и с характерным выводом А. Моруа относительно Бальзака: изображая Вотрена, он «весь как бы проникается... воинственным человеконенавистничеством. В эти минуты он словно *становится* Вотреном» [16, с.175. Пер. Я. Лесюка].

Конечно, в отношении теоретической глубины перед нами явления совершенно разного порядка, что объясняется, в частности, наивной установкой представителей биографического метода не отделять человека от писателя. По этому поводу уже М. Пруст высказался достаточно определенно: «...Книга является продуктом иного «я», нежели то, которое проявляется в наших привычках, в обществе, в наших пороках» [12, с.13].

В работе «<К философии поступка>» М.М. Бахтин пишет: «То, что мною может быть совершено, никем и никогда совершено быть не может» [13, с.39]. К 20-м годам прошлого столетия эта мысль была уже простой тривиальностью, давно уже – достоянием беллетристики, что, впрочем, с не меньшим основанием следует отнести и к Ш.-О. Сент-Бёву. Контекст, в котором осуществляется осмысление теоретико-литературного персонализма XX века, может и должен быть расширен. Утверждение автора-творца в качестве конститутивного момента поэтического творчества было подготовлено разрушительной по отношению к христианской традиции деятельностью французских просветителей. При этом в числе первых необходимо упомянуть самого многостороннего, блистательного и остроумного из французов – я, разумеется, имею в виду Дени Дидро, несмотря на сказанное им устами Жака и как бы имеющее в виду все последующие «портреты» французского литературоведения: «...Но довольно портретов, сударь; я смертельно ненавижу портреты. <...> Они всегда так непохожи, что, если случайно встретишь оригинал, его никогда не узнаешь» [17, т.2, с.319]. За 140 лет до М.М. Бахтина и за 80 – до аналогичного высказывания Ш.-О. Сент-Бёва именно он сказал о рассуждении Руссо на тему, предложенную Дижонской академией: «Руссо сделал то, что и должен был сделать, потому что он – Руссо. Я же на его месте не сделал бы ничего или сделал бы нечто совершенно иное, потому что я – это я» [там же, с.350]. Но и Дидро – не первооткрыватель этой идеи.

Если справедливо, что вся новоевропейская культура – вплоть до XX века – это эксплицирование имплицитной полноты ренессансной культуры, мы нисколько не удивимся тому факту, что основная идея философии поступка М.М. Бахтина уже содержится в четырех строчках 121 сонета У. Шекспира, самого «возрожденческого» его сонета:

Я – это я, а вы грехи мои
По своему равняете примеру.
Но, может быть, я прям, а у судьи
Неправого в руках кривая мера... (Пер. С.Я. Маршака).

«No, I am that I am...» – сказано у Шекспира. Я есть тот, кто я есть, следовательно, только из этого единственного «есть» я и могу быть понят. Готовые шаблоны и меры сами должны пройти проверку на соответствие тому, что они призваны оценить.

В беллетристике к началу XX века эта мысль не только оскудела, но выродилась до неузнаваемости. Владимир Санин с нескрываемой скукой (кто ж этого не понимает?) заимствованным голосом Ф. Ницше говорит Юрию Сварожичу: «Если бы возможно было миросозерцание как законченная теория, то мысль человеческая вовсе остановилась бы... Но этого нет: каждый миг жизни дает свое новое слово... и это слово надо услышать и понять, не ставя себе заранее меры и предела» [18, с.595].

«I may be straight», – говорится в сонете Шекспира. «Я, может быть, прям», но также: «я, может быть, честен[3] (искренен, верен)». Все это, согласно Шекспиру, является необходимым условием права человека на «самостоянье», тогда как для выхватившего из

[3] Слово, которое является ключевым для понимания глубинной сущности подлинного Ренессанса.

Ф. Ницше отдельные мысли Санина никаких таких условий не требуется: миг жизни a priori оправдан, каким бы он ни был: готовых шаблонов и мер не существует вообще. Тем самым обозначен предел, к которому стремится утративший онтологическое миропонимание новоевропейский индивид: Геракловы столпы европейской истории.

Мысль М.М. Бахтина типологически предшествует тому, что мы находим в романе М.П. Арцыбашева, при этом в понимании Бахтиным этой проблемы сохраняется утраченная биографическим методом глубина. Там, где Ш.-О. Сент-Бёв лишь повторяет то, что воспринималось когда-то как откровение, М.М. Бахтин не ставит точку, но продолжает: «Единственность наличного бытия – нудительно обязательна. Этот факт *моего не-алиби в бытии*, лежащий в основе самого конкретного и единственного долженствования поступка, не узнается и не познается мною, а *единственным образом признается и утверждается*» [13, с.39]. Приведенное концентрированное выражение сущности бахтинской философской антропологии, конечно, находится за пределами актуального для Ш.-О. Сент-Бёва языка.

Связанный с немецкой герменевтикой, теоретико-литературный персонализм XX века представляет собой ее модификацию, причем такую, в которой сохраняется трансцендентальная онтологическая перспектива, в отличие от утратившей таковую, ориентированной на здравый смысл, его вкусы и интересы биографической школы. Биографический метод – это популярный, рассчитанный на широкую читающую публику вариант теоретико-литературного персонализма. Тем не менее манкировать Ш.-О. Сент-Бёвом, а тем более обижаться на сопоставление с ним никому не следует. Напомню, что книга «Lettres a la Princesse par C.-A. Sainte-Beuve...», вышедшая в 1873 г., была последней, которую читал Ф.И. Тютчев: факт, сам по себе говорящий о многом [см.: 19, с.646].

Одна из важнейших особенностей теоретико-литературного персонализма, для которой, впрочем, тоже можно легко найти параллель в работах, принадлежащих биографической школе, – это стремление всю онтологическую, а также тео-онтологическую проблематику втиснуть в границы персоналистской парадигмы, так что и Бог, и Слово, которое было «в начале», предстают в перспективе от автора-творца (узловой для персоналистов категории) и начинают действовать по его законам, поскольку «все возможное бытие и весь возможный смысл располагаются вокруг человека как центра и единственной ценности; все – и здесь эстетическое в*и*дение не знает границ – должно быть соотнесено с человеком, стать человеческим» [13, с.56]. Что персоналистская установка не знает здесь границ, становится универсальной (как универсальна она для В.В. Федорова в его понимании филологии), подтверждает выступление М.М. Бахтина 1 ноября 1925 г.: «Не квалифицированное сознание есть субъект Откровения, не единое сознание, а все сознания в единичности их; персональность Бога и персональность всех верующих есть конститутивный признак религии...» [там же, с.342].

Совокупность сознаний в их единичности никаким субъектом Откровения, конечно, не является, но разве что какого-нибудь собрания по поводу Откровения. Здесь вспоминается один разговор А.Ф. Лосева с отцом Павлом Флоренским: «Я, например, помню, когда открылась так называемая «живая церковь», я с ним встретился в Посаде и спрашиваю: как вы относитесь к этому явлению? Он раздраженно обрезал: «Да вот только не хватает, чтобы мы с вами устанавливали тут всякие точки зрения» [20, с.178].

Закономерным в контексте приведенного выше рассуждения М.М. Бахтина является следующий его вывод: «Молчаливой предпосылкой ритуализма жизни является вовсе не смирение, а гордость. Нужно смириться до персональной участности и ответственности» [13, с.48].

Поскольку речь идет о ритуализме вообще, а не об официозном псевдоритуализме, мы сразу же вспоминаем, что М.М. Бахтин сущностно связан не только с европейским персонализмом, но и с культурой русского серебряного века, для которого как раз характерно было пародирование ритуала, «перемена знака при тождестве тем» [21, с.94].

Такой подход, разумеется, никакого отношения к православной традиции не имеет, а

родословную свою ведет от безблагодатного «индивидуалистического протестантизма» [2, с.54] позднего Ренессанса, следовательно целиком – и сущностно, и хронологически – остается в границах парадигмы, актуальной для новоевропейского мышления. При этом бахтинский персонализм уходит далеко не только от установки классического Ренессанса на гармонию человека и Бога, но даже от просветительского деизма.

Марсилио Фичино, которого А.Ф. Лосев склонен считать живым олицетворением всего лучшего, что было в Ренессансе[4], в 1462 году пишет Леонардо ди Тоне: «...Поскольку все вещи причастны благу, так как их начало, конец и центр – Бог, высшее Благо, оказывается, что движение, порождаемое любовью, охватывает все сущее» [22, с.215]. М.М.Бахтин, как мы помним, говорит о совсем другом центре. Понимание им Бога как всего лишь одного из субъектов Откровения остается где-то посредине между Дидро – автором «Философских мыслей» с их исповеданием веры и утверждаемом ими «бытии всемудрого Существа» [17, т.1, с.168], дарующего человеку разум, следовательно, источника подлинного бытия и для человека[5], и Дидро – автором пародийной «Молитвы», уверенном, что состояние человеческой нравственности нисколько не зависит от какого бы то ни было божественного влияния [см.: там же, с.377].

Итак, может ли одна из модификаций одного из теоретико-литературных направлений, зародившегося без малого двести лет тому назад, и не выходящая в целом за пределы новоевропейской опредмечивающей установки, претендовать на статус «новой» филологии?

«В чем заключается «филологичность» лингвистики и литературоведения?» – спрашивал В.В. Федоров в 1979 году. Даже к такой очень осторожной постановке проблемы советское литературоведение того времени не было готово (см. упомянутую дискуссию). Между тем за 105 лет до В.В. Федорова в ситуации гораздо более обнадеживающей для филологии, еще не скованной идеологическими рамками, Ф. Ницше ставит проблему гораздо более фундаментально: «Думают, что подходит конец филологии – а я думаю, что она еще не начиналась» [23, с.275]. Это значит: прежде чем искать «филологичность» в лингвистике и литературоведении, нужно для начала спросить, являются ли они по своей сути «филологичными».

В самом деле, на чем основана наша убежденность, что лингвистике и литературоведению a priori свойственна «филологичность»? Только потому, что это «факт», т.е. то, что засвидетельствовано современными учебниками? Но мы-то знаем, что факты бывают разного рода, их можно принимать или не принимать, поскольку они вовсе не обязательно – бытие, с которым не спорят. К тому же и в учебниках не всегда так писали. Ф.И. Буслаев в своей замечательной книге о преподавании родного языка (1844 г.) вслед за Я. Гриммом решительно разграничивает филологию и лингвистику [см.: 24, с.28 – 29, 73 – 79], и нужно еще доказать, что он менее глубоко понимал проблему, нежели тот или другой ученый второй половины XX века. Создается впечатление, что лингвистика застолбила территорию, а теперь не уступает ее, ссылаясь на прецедент. То же, впрочем, хотя это и менее очевидно, касается литературоведения.

Филология, забывшая, что она филология и отождествляющая себя с лингвистикой и литературоведением, напоминает путника, о котором говорится в приведенном в качестве эпиграфа отрывке из стихотворения О.Г. Чухонцева.

Согласно Я. Гримму и Ф.И. Буслаеву филологическим является только такое изучение языка, когда язык понимают как средство к изучению литературы [см.: 24, с.28]. Из этого можно сделать вывод, что и теория словесности для Ф.И. Буслаева по определению является филологией. В таком понимании филологии, конечно, больше смысла,

[4] «...Если говорить кратко об эстетике Высокого Ренессанса, можно просто указать на Платоновскую академию и на Марсилио Фичино и этим ограничиться» [2, с.386]. Заметь: отнюдь не на растиражированного современной массовой культурой Леонардо да Винчи.

[5] «...Один только разум создает верующих» [17, с.185], – поскольку для Дидро только в разуме и разумом осуществляется онтологическая связь человека и Бога.

нежели в том, как трактуют ее в настоящее время.

И все же даже спустя тридцать лет после выхода книги Ф.И. Буслаева, когда теория словесности достигла новых вершин в своем развитии, Ф. Ницше категорически отрицает ее филологический статус.

Почему? Вот вопрос, который теория словесности никогда себе не задавала.

Но что такое новая филология? Вопрос подразумевает, что будет дана характеристика этого нового состояния уже сугубо филологической мысли, а именно такой, которая исходит из факта своей любовной приобщенности к смыслу логоса[6] в противоположность исследовательскому зуду классифицирующе-констатирующей теории литературы. Таким образом, вопрос подразумевает, что изначальная онтологическая сущность филологии[7] будет осмыслена в границах этого второго подхода, озабоченного обобщением и упорядочиванием добытых знаний. Однако традиционный теоретико-литературный подход как раз ничего не знает и не может знать о том состоянии мысли, которое присуще филологии как таковой, поэтому неизбежно будет характеризовать только самого себя и то, чем обусловлено его своеобразие, т.е. свой предмет: опять текст в его лингвистической определенности, опять произведение в его эстетической завершенности, опять ситуацию диалога, уходящего в бесконечность. При этом понимание поэзии исключительно как мимесиса останется незыблемым, как бы ни стремилась дискредитировать это недоступное ее пониманию слово та же лингвистическая поэтика.

Разговор *о* новой филологии не является новой филологией, но остается в границах традиционных подходов к поэтическому слову.

Филология в ее подлинной сути есть эксплицирование поэтического смысла, отклик стихослагающей мысли на поэтическое стихослагание: его эхо. Поэтому вместо невозможного разговора *о* филологии следовало бы предложить попытку истолковывающе-филологического приобщения к поэтическому сказыванию. Такие попытки были предприняты мною в третьем разделе недавно вышедшей книги [см.: 25] при истолковании онтологии поэтического творчества, поэтических родов, поэзии Ф.И. Тютчева.

Задача, стало быть, заключается не в том, чтобы вести разговоры *о* филологии, но в том, чтобы приобщиться к ней как к реальности. Это может произойти лишь тогда, когда доступным для нас окажется различие между

– недоверием к слову лингвиста и литературоведа и доверием к нему филолога;

– интересом к мертвым языкам и любовью к живому слову;

– функциональным языком и языком в его онтологическом проявлении;

– однозначным или стремящимся к однозначности понятием и именем с его неисчерпаемой смысловой глубиной;

– миметическим во-ображением и онтологическим приобщением;

– представляющей и вопрошающей мыслью;

– интерпретацией и толкованием;

– установленной правильностью и дарующей бытие Истиной.

Пока все эти различия не только не осмыслены, но даже не поставлены как проблемы, филология «не начнется».

РЕЗЮМЕ

У статті здійснюється проблематизація поняття "філологія". На думку автора, адекватне осмислення сутності філології можливе лише на основі онтологічного розуміння мови.

---

[6] Любовь – конститутивный момент филологии, а не то, что можно спокойно вынести за скобки, приступая к «исследованию».

[7] Онтология может быть либо «фундаментально-онтологической» (М. Хайдеггер), либо теоонтологической. Общее в них то, что конститутивным моментом обеих не является человеческое субъективированное сознание в любом его проявлении. С этой точки зрения, мысль М.М. Бахтина, конечно, не онтологична.

SUMMARY

This article deals with the problematical character of the philology. In the author's opinion, this problem can be solved only in connection with the ontological understanding of the language.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аверинцев С.С. Филология // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С.544-545.
2. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1998. – 750 с.
3. Николай Кузанский. Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1979 – 1980. – Т.1. – 1979. – 488 с.
4. Витгенштейн Л. Философские работы. – М.: Гнозис, 1994. – Ч.1. – 612 с.
5. Гаспаров М.Л. Филология как нравственность. – Литературное обозрение. – 1979. – №10. – С.26-27.
6. Платон. Собр. сочинений: в 4 т. – М.: Мысль, 1990 – 1994. – Т.2. – 1993. – 528 с.
7. Секст Эмпирик. Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1976. – Т.2. – 421 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2 т. – М.: Мысль, 1973. – Т.2. – 630 с.
9. Федоров В.В. Оправдание филологии. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 90 с.
10. Дильтей В. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2001 – . – Т.4: Герменевтика и теория литературы. – 2001. – 531 с.
11. Шлейермахер Ф. Герменевтика. – СПб.: Европейский Дом, 2004. – 242 с.
12. Косиков Г.К. Зарубежное литературоведение и теоретические проблемы науки о литературе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. – М., 1987. – С.5-38.
13. Бахтин М.М. Собр. сочинений: в 7 т. – М.: Русские словари, Языки славянской культуры, 1997. – Т.1. – 2003. – 957 с.
14. Сент-Бёв Ш.-О. Из работ разных лет // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. – М., 1987. – С.39 – 53.
15. Сент-Бёв Ш.-О. Литературные портреты. Критические очерки. – М.: Худож. литература, 1970. – 582 с.
16. Моруа А. Литературные портреты. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 512 с.
17. Дидро Д. Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1986 – 1991. – Т.1. – 1986. – 592 с.; Т.2. – 1991. – 604 с.
18. Арцыбашев М.П. У последней черты. Санин: Романы. – М.: Ассоциация «Книга. Просвещение. Милосердие», 2000. – 720 с.
19. Федор Иванович Тютчев: в 2 кн. – М.: Наука, 1988 – 1989. – Кн.2. – 710 с. – (Лит. наследство; т.97).
20. Лосев А.Ф. Вспоминая Флоренского... // Литературная учеба. – 1988. – №2. – С.176-179.
21. О Блоке // Литературная учеба. – 1990. – Кн.6. – С.93 – 103.
22. Фичино М. Письмо Марсилио Фичино к Леонардо ди Тоне // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). – М., 1985. – С.215-216.
23. Ницше Ф. Мы филологи // Философия в трагическую эпоху. – М.: REFL-book, 1994. – С.267-325.
24. Буслаев Ф.И. Преподавание отечественного языка. – М.: Просвещение, 1992. – 512 с.
25. Домащенко А.В. Об интерпретации и толковании. – Донецк: ДонНУ, 2007. – 277 с.

Надійшла до редакції 14.11.2008 р.

УДК 882 Набоков+413.13

ПОЭТИКА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ ОНИМОВ В РОМАНЕ В. НАБОКОВА «ПРИГЛАШЕНИЕ НА КАЗНЬ» (А.С. ПУШКИН И В.В. НАБОКОВ)

Э.А. Кравченко

Незыблемым авторитетом на протяжении всей жизни Набокова был А. Пушкин, названный в лекциях и комментарии к «Евгению Онегину» «первым», «великим», «величайшим» поэтом, писателем, художником. По мнению Б. Бойда, «И Шекспир, и Пушкин имеют особое значение для Набокова как с точки зрения мастерства<...>, так и с точки зрения влияния, которое они оба оказывают» [5, с.20]. «Нет ни одного романа у Набокова, в котором не был бы так или иначе разыгран какой-либо мотив из Пушкина», – отмечает В. Старк [21, с.781]. Прямые аллюзии, реминисценции, точные и искаженные цитаты из его произведений переполняют «Дар», «Университетскую поэму», «Отчаяние», «Пнин», «Лолиту». В одном только «Даре», тематически и хронологически связанном с «Приглашением на казнь», упоминаются и цитируются десятки поэтических и прозаических текстов Пушкина: «Анджело» [15, с.85], «Путешествие в Арзрум» [15, с.85], «Египетские ночи» [15, с.91], «Анчар» [15, с.91], «Граф Нулин» [15, с.91], «Капитанская дочка» [15, с.95], «Борис Годунов» [15, с.229], «Пир во время чумы» [15, с.229], «Метель» [15, с.229], «Арион» [15, с.230] и др. Пушкин – духовный отец главного героя «Дара» Федора Годунова-Чердынцева, который отчетливо чувствовал, как "Пушкин входил в его кровь. С голосом Пушкина сливался голос его отца" [15, с.88]. Здесь же наряду с образом «величайшего поэта» появляются две вымышленные фигуры – «*Пушкин* в шестьдесят лет, *Пушкин*, пощаженный пулей рокового хлыща» [15, с.91] и антипод «реального» Пушкина – член Союза Русских Литераторов в Германии *Пышкин*, который «<...> произносил «я не дымаю» и «сымасшествие», – словно устраивая своей фамилии некое алиби» [15, с.289].

Мотивы, ассоциации, реминисценции, открытые и скрытые цитаты, парафразы, эпитеты из пушкинских текстов, стилизации и пародии на них в творчестве В. Набокова давно стали предметом исследования как зарубежных, так и отечественных ученых, пушкинистов и набоковедов [21, с.772]. Исследователи отмечают множество поэтонимов, фонетическая структура которых восходит к именам персонажей пушкинских произведений. Согласно Н. Букс, фамилия *Льва Ганина* («Машенька») возникает из имени пушкинского предка Ганнибала [22, с.105]. Название романа «*Дар*» полемически перекликается с первыми строками стихотворения "*Дар* напрасный, *дар* случайный» [2, с.97]. Происхождение первого компонента фамилии ***Годунов***-*Чердынцев* («Дар») связывают с заглавным персонажем трагедии «Борис Годунов» [4, с.832][1], название романа «Король, дама, валет» – с «Пиковой дамой» Пушкина [10, с.676]. Не случайно и появление в пьесе «Изобретение Вальса» варианта *Сильвио* (*Сальватора Вальса*), протонимом которого является имя героя «Выстрела» [1, с.571]. Звуковой состав имени и образ *Германа* («Отчаяние») ориентированы на *Германна* из «Пиковой дамы» [23, с.155].

[1] Эксплицитное указание на связь персонажей присутствует в вымышленной рецензии на книгу Федора Годунова-Чердынцева о Чернышевском, в которой имя автора намеренно искажается на «***Борис*** *Чердынцев*» [15, с.269].

© Кравченко Э.А., 2008

В романе «Приглашение на казнь» имя Пушкина упоминается дважды[2]. Сперва антропоэтоним появляется в пародийном ряду «мягких кукол для школьниц», которых изготавливает главный герой Цинциннат Ц., пристрастившийся к «мифическому девятнадцатому веку»: «<...> тут был и маленький волосатый *Пушкин* в бекеше, и похожий на крысу Гоголь в цветистом жилете, и старичок Толстой, толстоносенький, в зипуне, и множество других, например: застегнутый на все пуговки Добролюбов в очках без стекол» [18, с.14][3]. «Кукольность» писателей предопределяет использование автором иронически сниженных лексем, контактирующих с именами: «*волосатый Пушкин*», «*похожий на крысу Гоголь*», «*Толстой, толстоносенький*» (фонетическое обыгрывание доантропонимной формы фамилии). Однако расположение имен русских писателей в приведенном контексте имеет оценочный характер и отражает реальные литературные предпочтения Набокова.

Второе использование имени Пушкина связано с романом «Евгений Онегин», который остается неназванным, но эксплицируемым благодаря самооценке Цинциннатом литературного «дарования»: «<...> пишу я темно и вяло, как у Пушкина поэтический дуэлянт» [18, с.52]. Этот контекст аллюзийного характера позволяет установить интертекстуальное тождество Цинцинната Ц. с Ленским. *Поэтический дуэлянт* – перифрастическое именование Ленского, о котором Пушкин отзывается как о «поэте» и «задумчивом мечтателе», а В. Набоков называет «юным и посредственным поэтом» [17, с.255]. Фраза Цинцинната является почти точной цитатой из «Евгения Онегина – комментарием Пушкина к стихам Ленского, написанным накануне дуэли: «Так он писал **темно и вяло**<...>» [20, с.109]. Апеллятивное словосочетание *поэтический дуэлянт* относится к ономастическим перифразам, не имеющим в своем составе собственного имени, но отсылающим к СИ, точнее, замещающим в данный момент, в данном отрезке текста СИ персонажа [11, с.223]. Аллюзема реализуется с помощью лексического повтора-характеристики «*темно и вяло*», вводимого в отождествительную конструкцию с помощью союза ***как***, и перифразы *поэтический дуэлянт*.

Симптоматично, что в романе «Дар» пушкинские аллюзии репрезентированы в параллелях *Яша Чернышевский – Ленский*, влюбленная в Яшу *Ольга – Ольга Ларина* [9, с.700-701]. Тема замужества Ольги, неверности возлюбленному после его смерти пародийно соотносится с неверностью Ольги Лариной, вышедшей замуж за улана вскоре после гибели Ленского. Аллюзия на X-XII строфы седьмой главы «Евгения Онегина» появляется в контексте вымышленного диалога Федора Годунова-Чердынцева и Кончеева: "Что ж – его (Яши Чернышевского – *Э.К.*) Ольга недавно вышла за меховщика и уехала в Соединенные Штаты. Не совсем улан, но все-таки <...> [15, с.303].

В романе «Приглашение на казнь» образность поэтонима *Марфинька* (неверная жена Цинцинната) сформирована с учетом аллюзийных сем, проявляющих пародийное сходство героини Набокова с Ольгой Лариной [14]. Так, семы «румяность» и «детскость» Ольги Лариной («свежестью ее **румяной**» [20, с.40], "ветреный **ребенок**" [20, с.101]) поступают в содержательную структуру имени *Марфинька* в узуальном значении, поддерживая референтную информацию, закрепленную за поэтонимом («кукольный **румянец**» [18, с.11], «яблочно-**румяные** щеки» [18, с.115], «**розовые** поцелуи» [18, с.15], «как удивленное **дитя**» [18, с.11] и др.). Аллюзийная сема «неверность, любовники», актуализирующая сходство *Марфиньки* с Ольгой Лариной («Уж хитрость ведает она,/ **Уж изменять научена!**» [20, с.101], «Увы! невеста молодая/**Своей печали неверна./ Другой увлек ее вниманье**<...> [20, с.122]), интенсифицируется, вследствие чего имя приобретает новые пейоративные созначения («Марфинька в первый же год

[2] Выявлению пушкинских источников в романе «Приглашение на казнь» посвящена статья А. Долинина: Долинин А.А. Пушкинские подтесты в романе В. Набокова «Приглашение на казнь»// Пушкин и культура русского зарубежья. Международная научная конференция, посвященная 200-летию со дня рождения Пушкина. – М., 2000.

[3] Ср.: "Пушкин и Толстой, Тютчев и Гоголь встали по четырем углам моего мира" [16, с.277], – написал В. Набоков в автобиографических «Других берегах», поставив на первое место Пушкина.

брака стала ему /Цинциннату – *Э.К./* **изменять; с кем попало и где попало**...» [18, с.17], «Вечная пытка говорить за обедом **с тем или другим ее любовником**<...>» [18, с.35] и др.). Накопления в содержательную структуру имени героини «Приглашения» осуществляются и благодаря трансформации – «разрушению» первичных смыслов: аллюзийная сема «невинность и наивность» Ольги Лариной («**Невинной прелести** полна<...>» [20, с.39], «Как жизнь поэта **простодушна**<...>» [20, с.39]), подключаясь к референтному содержанию поэтонима *Марфинька*, пародийно переосмысляется в тексте «Приглашения на казнь» (изменив Цинциннату с директором тюрьмы, Марфинька неохотно соглашается на «свидание» с м-сье Пьером. «– Я через пять минуточек вернусь», – обещает она мужу «с **невинной** живостью» [18, с.115] и др.).

Тематическое и сюжетное сходство объединяют «Приглашение на казнь» и пушкинскую «Полтаву»[4]. Эксплицитное указание на поэму Пушкина содержится в контексте «мечты Цинцинната о спасении»: дочка тюремщика Эммочка, мнимая спасительница, поселяет в Цинциннате надежду на освобождение из темницы: «Цинциннат, щурясь, глядел на ее склоненный, обведенный пушистой каемкой света, профиль, и **дремота долила** его» [18, с.85]. Фраза «дремота долила» представляет собой почти точную цитату из «Полтавы» – размышления Кочубея накануне казни: «Заутра казнь. Но без боязни / Он мыслит об ужасной казни; /О жизни не жалеет он./ Что смерть ему? Желанный сон. / Готов он лечь во гроб кровавый. / **Дрема долит** <...> / Ложась безвинным под топор, /Врага веселый встретить взор / И смерти кинуться в объятья /<...>Да приступлю ко смерти смело / И жизни вечной приобщусь!» [19, с.189-190]. Бесстрашие Кочубея, интерпретация смерти как «желанного сна», перехода в высшее состояние становятся своеобразной литературной подсказкой Цинциннату, который в соответствии с волей автора должен преодолеть страх и, вычеркнув слово «смерть» за несколько часов до казни, убедиться, что смерти не существует.

В определенном смысле упоминание имени Пушкина в «Приглашении на казнь», интертекстуальная связь романа с «Полтавой», пародийное сходство Цинцинната и Марфиньки с героями «Евгения Онегина» провоцируют искушенного читателя к новым поискам пушкинских источников. Эти поиски оказываются результативными при выявлении семантики и поэтики библиопоэтонима «*Quercus*» (лат. «*Дуб*») – вымышленного названия «современного романа» [18, с.69], который читает в тюрьме Цинциннат[5].

С точки зрения С. Козловой, роман о тысячелетней истории дуба служит символом «декапитации» древа жизни. «Единственным <...> настоящим, реально несомненным» в романе была «неизбежность физической смерти автора», означавшая и смерть «Quercus'а», то есть конец истории, превратившейся в «черный каталог». «Это прозрачная аналогия кладбища, где на памятниках указано количество прожитых лет, а «красными чернилами» отмечены убиенные <... > Нечаянно заброшенный в здешнюю почву, Цинциннат произрастает "гражданином столетия грядущего, поторопившимся гостем" или праздным соглядатаем (...). Казнь Цинцинната может означать новый посев головы – семени для возрождения истинного человечества» [12, с.791-792].

Устанавливая пародийное сходство Цинцинната с Чернышевским («Дар»), Н. Букс отмечает, что многое в мире «Приглашения на казнь» создано по рецепту, изобретенному Чернышевским. Так, например, тысячестраничный роман «Quercus» («<...>Цинциннат прочел из него уже добрую треть: около тысячи страниц. Героем романа был дуб. Роман был биографией дуба. Там, где Цинциннат остановился, дубу шел третий век; простой расчет подсказывал, что к концу книги он достигнет по крайней

[4] В англоязычном романе В. Набокова «Bend Sinister» имя маргинального персонажа зоолога *Орлика* воспроизводит звуковую структуру поэтонима *Орлик* (Филипп Орлик – генеральный писарь, наперсник Мазепы, после смерти которого получил от Карла XII пустой титул малороссийского гетмана) из пушкинской «Полтавы».

[5] Русский перевод названия «Quercus»: *«Дуб» (лат.)* представлен в авторской сноске к «Приглашению на казнь» [18, с.70].

мере возраста шестисотлетнего» [18, с.70]) – пародийный образец литературы, ценившейся Чернышевским, который «полагал, что ценность произведения есть понятие не качества, а количества<...>» [6, с.160].

Семантика латинского названия *quercus* («дуб») восходит к лексемам quer «красный» и cuer «дерево». Цветообозначение «красный» в романе «Приглашение на казнь» имеет символическое значение и связано с темой казни и «кровавой миссией» палача мсье Пьера: у него «красный носовой платочек» [18, с.65], фокусы палача – «красная магия» [18, с.49], по «сценарию» казни он должен одеть «красные лосины» [18, с.102] и под. В «Смотри на арлекинов!» двойник Набокова писатель Вадим Вадимович создает роман «Красный цилиндр» – пародийный аналог «Приглашения на казнь». Название для романа заимствуется из контекста «Приглашения», в котором смертная казнь обозначена эвфемизмом: «вам наденут красный цилиндр» [18, с.11], то есть отрубят голову. Возможно, доонимная семантика библиопоэтонима «*Quercus*» актуализируется в контексте «Нет, унесите все это. Quercus'а я одолеть не мог!» [18, с.104], что может быть имплицитным намеком на невозможность казни.

Лексема «дуб» использована в контексте-описании содержания романа «*Quercus*»: «Автор уже добирался до цивилизованных эпох, – судя по разговору трех веселых путников, Тита, Пуда и Вечного Жида, тянувших из фляжек вино на прохладном мху под черным вечерним ***дубом***» [18, с.72]. Цинциннат прерывает чтение романа, размышляя о невозможности спасения («Неужели никто не спасет?»), и в это время «Сквозняк обратился в ***дубравное*** дуновение. Упал, подпрыгнул и покатился по одеялу сорвавшийся с дремучих теней <...> крупный, вдвое крупнее, чем в натуре <...> бутафорский желудь» [18, с.72]. Следующий контекст, включающий слово "дуб", относится к эпизоду побега Цинцинната из темницы, умышленно подстроенному тюремщиками. Оказавшись на воле, узник видит, как «<...> там, там, вдали, венецианской ярью вспыхнул поросший ***дубом*** холм и медленно затмился» [18, с.95].

Смысловое наполнение названия «знаменитого» романа «*Quercus*», идея которого считается «вершиной современного мышления» [18, с.70], взаимосвязано с топопоэтонимом *Тамарины Сады*, при описании которых не раз упоминаются «***дубовые рощи***». Тамарины Сады – место «упоительных блужданий» Цинцинната с Марфинькой: «Ровные поляны, рододендрон, ***дубовые*** рощи, веселые садовники в зеленых сапогах, деньденьской играющие в прятки<...>» [18, с.15]. Кукольности окружающего его мира призраков Цинциннат противопоставляет «реальные» Тамарины Сады: «А еще дальше, по направлению к дымчатым складкам холмов<...>тянулась темная рябь ***дубовых*** рощ<...>» [18, с.24], «тенистые тайники» которых хранят воспоминания о любви Цинцинната к неверной жене – безысходной и гибельной: «Покуда в тех садах будут ***дубы***, я буду тебя...» [18, с.36].

Однако поэтические *Тамарины Сады*, как и мнимая спасительница Эммочка, оборачиваются для Цинцинната обманом и пародией, поскольку тут находится особняк, куда привозят узника на «торжественный ужин» перед казнью [18, с.108], и здесь же, «в ***дубравах***, на прогалинах и лугах» растянут «грандиозный вензель из П.и Ц.», символизирующий фарсовое обручение палача и приговоренного к смерти Цинцинната [18, с.110]. Балаганная, кукольная стихия романа актуализирована бутафорским характером *Тамариных Садов*, театральный макет которых выставлен в тюремном коридоре [18, с.43], пародийностью и "ложностью" романа «*Quercus*»: «Это произведение было бесспорно лучшее, что создало его время, – однако же он (Цинциннат – *Э.К.*) одолевал страницы с тоской, беспрестанно потопляя повесть волной собственной мысли: на что мне это ***далекое***, ***ложное***, ***мертвое***, – мне, готовящемуся умереть?» [18, с.70]. Здесь, как и в контексте-"представлении" русских писателей-кукол, открывается тема борьбы Набокова с традицией, соперничества писателя с признанными литературными авторитетами. А. Долинин справедливо отмечает, что «Тема борьбы с традицией и ее преодоления подспудно присутствует даже в таком, казалось бы, далеком от нее романе, как «Приглашение на казнь»

<...> В известном смысле все персонажи романа, кроме его главного героя, – тюремщики, палач, посетители – как раз и представляют собой подобные ожившие куклы, поскольку их имена, речевые характеристики, одежда и прочие атрибуты отсылают нас к определенному тексту, к определенной традиции русской и мировой литературы<...> Сама же казнь Цинцинната при таком литературно-пародийном прочтении оказывается долгожданным освобождением художника от гнета "протухших традиций"» [8, с.19]. Нами был установлен круг литературных предтекстов «Приглашения на казнь», существенных для интерпретации семантики и поэтики собственных имен романа [14]. Каждое имя набоковского персонажа оказывается «нагруженным» не только контекстуальными, но и аллюзийными смыслами, эксплицируемыми с учетом широкого историко-культурного контекста [14, с.53]. Так, было установлено пародийное сходство *м-сье Пьера* с *Мефистофелем* (Гете «Фауст»), *Порфирием Петровичем* (Ф. Достоевский «Преступление и наказание»), *Чичиковым* (Н. Гоголь «Мертвые души»), *Голядкиным-младшим* (Ф. Достоевский «Двойник»), *доктором Гаспаром* (Ю. Олеша «Три толстяка»), *Николаем Аполлоновичем Аблеуховым* (А. Белый «Петербург») и др., *Эммочки* – с *Эми Доррит* (Ч. Диккенс «Крошка Доррит»), *Эммой Бовари* (Г. Флобер «Госпожа Бовари), *Суок* (Ю. Олеша «Три толстяка»), *Клелией Конти* (Стендаль «Пармская обитель») и т.д., выявлены и прокомментированы аллюзийные компоненты семантики поэтонимов, расширяющие и углубляющие как поэтику собственных имен, так и произведения в целом [14]. Таким образом, все центральные персонажи «Приглашения» представляют собой «многослойных» двойников, отображений превратившихся в штампы литературных героев. Сюжетные ситуации, мотивы, имена, образы из русской и зарубежной литературы становятся объектами полемики и пародирования. Среди них – вымышленный роман «*Quercus*» – «далекое, ложное, мертвое» произведение.

Его идея заключается в том, что, «Пользуясь постепенным развитием дерева (одиноко и мощно росшего у спуска в горный дол, где вечно шумели воды), автор чередой разворачивал все те исторические события, – или тени событий – коих дуб мог быть свидетелем; то это был диалог между воинами, сошедшими с коней – изабелловой масти и в яблоках, – дабы отдохнуть под свежей сенью благородной листвы; то привал разбойников и песнь простоволосой беглянки; то – под синим зигзагом грозы поспешный проезд вельможи, спасающегося от царского гнева; то на плаще труп, как будто еще трепещущий – от движения лиственной тени; то – мимолетная драма в среде поселян. Был в полторы страницы параграф, в котором все слова начинались на "п"» [18, с.70].

До сих пор, кажется, никем не отмечено, что одним из интертекстуальных источников процитированного фрагмента «Приглашения на казнь» является эпизод романа А. Белого «Серебряный голубь». Повторяющийся, сквозной мотив дуба – свидетеля событий – явная аллюзия на произведение А. Белого: "Пятисотлетний трехглавый дуб, весь состоящий из одного только дупла, свои три простирал венца в отгорающий вечер <...>

Еще неизвестно, что знал этот дуб и о каком прошедшем теперь мечтал он всею листвой; может – о славной дружине Иоанна Васильевича Грозного; может быть, спешивался здесь от Москвы заехавший в глушь одинокий опричник, сидел тут под дубом в золототканной мурмолке с парчовыми кистями<...>, а его белый скакун мирно без привязи пасся у дуба, и у малинового чепрака под седлом торчали – метла да на дорогу осклабленная собачья голова; и долго, долго глядел тот опричник в бархатный облик, проплывающий мимо, а потом вскочил на коня, да и был таков на много сот лет – все может быть; а может быть, в этом дупле после спасался беглый расстрига, чтобы закончить свои дни в каменном застенке на Соловках; и еще пройдет сотня лет – свободное племя тогда посетит эти из земли торчащие корни[6]; подслушает стон расстриги, грусть опричника, улетевшего на коне в неизмеримость времен; и вздохнет это племя о прошлом" [3, с.118]. В последующем контексте эти же персонажи-видения проносятся перед главным героем Дарьяльским: «Кто-то копытом процокал, кто-то разом коня

[6] Фраза "свободное племя тогда посетит эти из земли торчащие корни" может быть прочитана как реплика-отголосок пушкинского стихотворения «Вновь я посетил...» (1835) [13, с.321].

осадил у дупла: у дупла бьют звонкие стремена: что бы такое там? – высунулся Дарьяльский; – ничего, никого; знать из бездны времен проскакал ускакавший опричник: более пятисот лет назад он, быть может, под дубом тем отдыхал, – осадил он коня, посмотрел, да и снова понесся бездомный опричник в свою глухую тьму, чтобы лет через двести навестить знакомое место <...> Стон под самым ухом – не сова ли? Или, быть может, стон по погибшей душе беглого расстриги, отдыхавшего здесь более двухсот лет назад и окончившего свою жизнь на Соловках?» [3, с.176].

В вымышленном романе «*Quercus*» действующими лицами оказываются не исторические персонажи, а литературные видения – ожившая память из «бездны времен» или, говоря по-набоковски, «мифического девятнадцатого века». Содержание произведения представляет собой сконтаминированный сюжет из нескольких произведений Пушкина, выступающего в роли праавтора «Quercus'а». Эксплицитным намеком на литературность действия, происходящего в романе, становится контекст: «Был в полторы страницы параграф, в котором все слова начинались на "п"» [18, с.70], где буква "п" дешифрует фамилию – Пушкин. Опознание пародируемых в «Quercus'е» произведений осуществляется благодаря сопоставлению фрагментов «Приглашения на казнь», представляющих собой контексты аллюзийного характера, с пушкинскими первоисточниками. Первый мини-сюжет «Quercus'а» репрезентирован в следующем отрывке: «<...> *это был диалог между воинами, сошедшими с коней – изабелловой масти и в яблоках, – дабы отдохнуть под свежей сенью благородной листвы*», генетически связанном с романтической поэмой А. Пушкина «Руслан и Людмила» (1820): «Соперники одной дорогой/ Все вместе едут целый день <...>/ Пора коням их отдохнуть./ Вот под горой путем широким / Широкий пересекся путь./ «Разъедемся, пора! – сказали, – / безвестной вверимся судьбе»./ И каждый конь, не чуя стали,/ По воле путь избрал себе» [19, с.13].

Дальнейшие события, «коих дуб мог быть свидетелем»: «*то привал разбойников и песнь простоволосой беглянки*», отсылают внимательного читателя к романтическим поэмам А. Пушкина «Братья разбойники» (1822) и «Цыганы» (1824)[7]. Предтекстами, использованными Набоковым в трансформированном виде, являются, очевидно, следующие: 1) «Не стая воронов слеталась/ На груда тлеющих костей, / За Волгой, ночью, вкруг огней / Удалых шайка собиралась» [19, с.120] («Братья разбойники»)[8]; 2) песня неверной Мариулы, которую поет Земфира: «Старый муж, грозный муж, /Режь меня, жги меня: / Я тверда; не боюсь/ Ни ножа, ни огня. / Ненавижу тебя, / Презираю тебя; / я другого люблю, / Умираю любя" [19, с.149] («Цыганы»). Ключевыми словами при экспликации аллюземы будут апеллятив «разбойники», присутствующий в названии поэмы Пушкина, и контекстуальный «заместитель» имени Мариула – «простоволосая беглянка» (эта номинация актуализирует пушкинский контекст «побег Мариулы, оставившей мужа и Земфиру»: «Мы чуждый табор повстречали; / Цыганы те, свои шатры / Разбив близ наших у горы, / Две ночи вместе ночевали./ Они ушли на третью ночь, – / И, брося маленькую дочь, / Ушла за ними Мариула» [19, с.153-154]).

Развертывание литературных событий в «Quercus'е» («*то – под синим зигзагом грозы поспешный проезд вельможи, спасающегося от царского гнева*») связано с пародированием Набоковым поэмы А. Пушкина «Полтава» (1828): «Верхом, в глуши степей нагих /Король и гетман мчатся оба./ Бегут. Судьба связала их./» [19, с.207]; «И молча он коня седлает, / И скачет с беглым королем, / И страшно взор его сверкает, / С родным прощаясь рубежом» [19, с.210], вследствие чего безонимное наименование «вель-

[7] Ср. многочисленные аллюзии на поэму «Цыганы» в «Лолите» (обыгрывание темы неверной жены, сходство Лолиты с цыганкой Земфирой и др.).

[8] Ср. сходную в «Приглашении на казнь» и «Братьях разбойниках» тему казни: "То мнил уж видеть пред собою/ На площадях до места казни, / И кнут, и грозных палачей<...>" [19, с.123].

можа» скрывает имя предателя – гетмана Мазепы, убегающего от гнева «героя Полтавы» Петра I[9].

Следующий фрагмент «Приглашения на казнь» («*то на плаще труп, как будто еще трепещущий – от движения лиственной тени*») может иметь два пародируемых источника: роман «Евгений Онегин» (1830) и драму «Каменный гость» (1830). В приведенном контексте «Приглашения» реконструированы события дуэли между Онегиным и Ленским, актуализируемые с помощью лексем «плащ» и «труп» («***Плащи*** бросают два врага» [20, с.112], «Зарецкий бережно кладет /На сани ***труп*** оледенелый» [20, с.114]), либо убийства дон Гуаном дона Карлоса («*Лаура*: Постой<...> при мертвом!.. что нам делать с ним? *Дон Гуан*: Оставь его: перед рассветом, рано, /Я вынесу его под епанчою[10]/ И положу на перекрестке» [20, с.303]).

Заключительным аккордом в развитии «теней событий» становится аллюзийный контекст: «*то – мимолетная драма в среде поселян*», который может имплицитно указывать на несколько произведений А. Пушкина, например, одну из «Повестей Белкина» /1831/ (возможно, это «Барышня-крестьянка», «Метель», «Станционный смотритель»[11]), поэму «Медный всадник» (1833) или роман «Дубровский» (1833). Симптоматично, что пародируемые в «Приглашении на казнь» произведения Пушкина, обусловливающие содержательную структуру романа «*Quercus*», расположены в хронологической последовательности, по мере их публикации. Наиболее вероятным источником фразы «*мимолетная драма в среде поселян*» является роман «Дубровский», поскольку интертекстуальная связь между русским названием вымышленного «*Quercus'a*» и произведением Пушкина эксплицирована фонетическим подобием библиопоэтонимов («*Дуб*» – «*Дубровский*») и возможностью образования собственного имени «*Дуб*» способом усечения фамилии заглавного персонажа Пушкина. Таким образом, поэтика названия романа «*Quercus*» формируется и эксплицируется с учетом доонимной семантики латинского названия *quercus*, контекстной семантики, активизированной во множестве фрагментов «Приглашения на казнь», содержащих лексему «дуб», интертекстуальных смыслов, коррелирующих как с названием, так и с сюжетным содержанием вымышленного произведения.

РЕЗЮМЕ

Досліджено семантику та поетику онімів, генетично пов'язаних з іменами пушкинських творів. Особливу увагу приділено інтерпретації змістового наповнення видуманого роману «Quercus». Підкреслено цілеспрямовану орієнтацію Набокова на використання кількох пародійно переусвідомлених літературних джерел, що ускладнюють поетику власних імен «Приглашения на казнь».

SUMMARY

The semantics and poetics of onyms which origin is related to proper names Pushkin's works were analysed. Basic attention is spared to an interpretation of meaning structure in invented novel «Quercus». The conscious orientation by Nabokov to usage of many parody transformated literary sources, which complicate poetics of proper names «Invitation to a Beheading» is accented.

---

[9] Достоверность интертекстуальной связи «Приглашения на казнь», в частности романа «Quercus», с поэмой Пушкина акцентирована также упоминанием в финале «Полтавы» о дубах и казни: "Цветет в Диканьке древний ряд /***Дубов***, друзьями насажденных;/ Они о праотцах ***казненных***/ Доныне внукам говорят" [19, с.211].

[10] Епанча – "широкий безрукавый плащ, круглый плащ, бурка" [7, с.520].

[11] В набоковском «Даре» упоминаются "похожий на Симеона Вырина смотритель<...>" и "лазоревый сарафан барышни-крестьянки" [15, с.88].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бабиков А. «Событие» и самое главное в драматической концепции В.В. Набокова// В.В. Набоков: pro et contra. – Т.2./Сост. Б.В. Аверина, библиогр. С.А. Антонова. – СПб.: РХГИ, 2001. – С.558-586.
2. Белова Т. Эволюция пушкинской темы в романном творчестве Набокова// А.С. Пушкин и В.В. Набоков: Сборник докл. международн. конф., 15-18 апреля 1999 г. – СПб., 1999/Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом) РАН. Набоковский фонд; Отв. ред. и сост. Старк В.П. – СПб: Дорн, 1999. – С.95-102.
3. Белый А. Серебряный голубь// / А. Белый. Собрание сочинений. Серебряный голубь: Рассказы/ Сост., предисл., коммент. В.М. Пискунова. – М.: Республика, 1995. – С.16-231.
4. Блэкуэлл Ст. Границы искусства: чтение как "лазейка для души" в «Даре» Набокова// В.В. Набоков: pro et contra. – Т.2. – С.824-851.
5. Бойд Б. Набоков, Пушкин, Шекспир// А.С. Пушкин и В.В. Набоков. – СПб.: Дорн, 1999. – С.20-31.
6. Букс Н. Эшафот в хрустальном дворце. О романе «Приглашение на казнь»// Звезда, 1996. – №11. – С.157-167.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский яз., 1982. – Т.1. – 699с.
8. Долинин А. Поглядим на арлекинов: Штрихи к портрету В. Набокова// Литературное обозрение, 1988. – №9. – С.15-20.
9. Долинин А. Три заметки о романе Владимира Набокова «Дар»// В.В. Набоков: pro et contra. Личность и творчество Владимира Набокова в оценке русских и зарубежных мыслителей и исследователей/ Сост. Б. Аверин, А. Долинин, М. Маликова. – СПб, 1997. – Т.1. – С.697-740.
10. Йожа Д. Мифологический подтексты романа «Король, дама, валет»// В.В. Набоков: pro et contra. – Т.2. – С.662-694.
11. Калинкин В. Поэтика онима. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408с.
12. Козлова С. Гносеология отрезанной головы и утопия истины в «Приглашении на казнь», «Ultima Thule» и «Bend Sinister» В.В. Набокова// В.В. Набоков: pro et contra. – Т.2. – С.782-809.
13. Комментарии к роману А. Белого «Серебряный голубь»// А. Белый. Собрание сочинений. Серебряный голубь: Рассказы/ Сост., предисл., коммент. В.М. Пискунова. – М.: Республика, 1995. – С.310-326.
14. Кравченко Э. Поэтика онимов в романе В. Набокова «Приглашение на казнь»: Дис.... канд. филол. наук: 10.02.02. / Донецкий национальный университет. – Донецк, 2006. – 201с.
15. Набоков В. Дар// В. Набоков. МСС в 4 томах. – М.: Правда, 1990. – Т.3. – С.5-330.
16. Набоков В. Другие берега// В. Набоков. МСС в 4 томах. – М.: Правда, 1990. – Т.4. – С.133-302.
17. Набоков В. Комментарии к «Евгению Онегину» Александра Пушкина: пер. с англ./ Под ред. А.Н. Николюкина. – М.: Интелвак, 1999. – 1004с.
18. Набоков В. Приглашение на казнь// В. Набоков. МСС в 4 томах. – М.: Правда, 1990. – Т.4. – С.5-130.
19. Пушкин А.С. Собрание сочинений. В 10 томах. – Т.3. – Поэмы. Сказки. Примеч. С.М. Бонди. – М.: Художественная литература, 1975. – 488с.
20. Пушкин А. Собрание сочинений. В 10 томах. – Т.4. – Евгений Онегин. Драматические произведения. Примеч. Д.Д. Благого, С.М. Бонди – М.: Художественная литература, 1975. – 520с.
21. Старк В. Пушкин в творчестве В.В. Набокова// В.В. Набоков: pro et contra. – Т.1. – С.772-782.

22. Сугимото К. Горизонты повествователя у Пушкина и Набокова// А.С. Пушкин и В.В. Набоков. – СПб.: Дорн, 1999. – С.103-108.
23. Фатеева Н. От «отчаянного побега» А.С. Пушкина к «Отчаянию» В.В. Набокова// А.С. Пушкин и В.В. Набоков. – СПб.: Дорн, 1999. – С.154-169.

Надійшла до редакції 27.11.2008 р.

УДК 801.73

ДОМИНИРУЮЩАЯ РОЛЬ ИЛЛОКУЦИИ В СЛОЖНОЙ ИЕРАРХИИ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

О.В.Ташкинова

Изучение коммуникативно-прагматических свойств языка невозможно без учета теории речевых актов как основного направления в современной прагмалингвистике. Следовательно, в круг **задач** нашего исследования входили изучение концептуальный базы речевой прагматики, исследование теории речевых актов как ведущего направления прагматики и инструментария, который она предлагает для описания прагматических свойств языка. **Цель** нашей работы была сформулирована необходимостью рассмотреть иллокутивный речевой акт как наиболее комплексно решающий коммуникативные задачи общающихся личностей.

Некоторая недостаточно глубокая изученность «составляющих» речевой прагматики и решение поставленных нами задач, в свою очередь, обеспечило **актуальность** данной работы.

Прежде чем, чем приступить к их решению, попытаемся разобраться в «мультифункциональности» прагматики как термина и изучить ее концептуальную базу, поскольку теорию речевых актов, которую мы, собственно, и собираемся рассмотреть в рамках нашего исследования, если еще не отождествляют с прагматикой, то уже определяют одним из ведущих ее направлений.

Когда упоминаются прагматические аспекты языка, чаще всего и, прежде всего, вспоминают о теории речевых актов. Поэтому вполне естественно воспринимается возможность существования различных точек зрения на то, что следует считать прагматикой. Вот, например, что по этому поводу говорит В.З.Демьянков: «Термин "прагматика" по-разному трактуется в лингвистике. Одни исследователи прагматикой называют исследование речевых актов и обстоятельств их протекания; такая дисциплина выявляет классификацию речевых актов и их продуктов (соответствующих высказываний), а также возможности употребления суждений (пропозиций) в конкретных речевых контекстах... Другие включают сюда речевую деятельность в целом: между отдельными видами речевых актов устанавливается иерархия, а в рамках конкретного вида общения противопоставляются главные и второстепенные речевые акты... В третьем направлении ... рассматриваются принципы «нестандартного» употребления языка, исходя из стандартного (аналогично тому, как сложное умозаключение сводится по правилам логического вывода к аксиомам). Такая «конверсационная прагматика» (прагматика разговора) опирается на общие принципы исследования человеческой деятельности... Прагматика в этой концепции устанавливает, каковы цели и результаты использования языка в человеческой деятельности, а семантика – каковы значения выражений.

С другой стороны, прагматику часто рассматривают как тот компонент грамматики, который содержит правила («стратегии») интерпретации реплик в разговоре... В этой интерпретации выявлены: а) мотивировка высказываний и стратегий ведения разговора, б) классы речевых средств, воплощающие эти стратегии. В такой концепции правила прагматики выглядят аналогично синтаксическим ... и позволяют извлекать из высказываний скрытые презумпции говорящего, общее для

© Ташкинова О.В., 2008

собеседников знание и т. п. Полный же набор прагматических правил моделирует употребление языка.

Слияние прагматики, синтаксиса и семантики (из элементов этих терминов Ч. Филмор образовал даже имя дисциплины «прагмантаксис» см. [6, 401; 585]) базируется на гипотезе о единообразной представимости в них языковых выражений: например, все три могут рассматривать структуры, заданные в виде дерева непосредственно составляющих.

Этому подходу противоположен другой, в котором прагматику приравнивают к теории «семантического исполнения», вынося ее за пределы грамматики, т. е. собственно «владения языком». Такая прагматика описывает взаимодействие контекста с грамматической структурой, что проявляется как конкретизация значения высказывания в конкретных обстоятельствах общения ... При этом в некоторых работах ... к прагматике относят не только правила ведения разговора (конверсационное знание), но и знание закономерностей внешнего мира вообще. Например, предложение *Камень просвистел у Ивана над головой* интерпретируется как сообщающее о полете камня, который, как и многие тяжелые предметы, может вызвать определенные звуковые ощущения; возможность такой интерпретации связана с нашими знаниями, а их в указанном подходе прямо относят к прагматике. Последнее тем более заставляет вынести прагматику за пределы языкового описания: встраивать формулировки закономерностей в семантическую структуру предложения неоправданно, хотя именно знание этих закономерностей иногда объясняет успешность референции, предикации и т. п.» [1, с.368-369].

Итак, безусловно, нельзя сводить прагматическое изучения языка только лишь к теории речевых актов, но, конечно, необходимо признать, что она занимает в речевой прагматике одно из ключевых мест.

На данном этапе нашей работы мы пришли к необходимости, по-возможности, сжато и четко представить, что же представляет собой теория речевых актов. Теория речевых актов может рассматриваться как вариант теории речевой деятельности (в предельно широком смысле). Предмет этой теории хорошо сформулирован в названии той работы, которая послужила отправной точкой для исследований в этой области – мы имеем в виду работу Дж. Остина «How to do things with words», в русском переводе – «Слово как действие» [2, с.22-129]. Действительно, в отличие от, скажем, гумбольдтианской традиции или отечественной теории речевой деятельности, **теория речевых актов не претендует на глобальный анализ естественного языка и человеческой коммуникации, но ограничивает себя анализом того, как осуществляется минимальное действие в коммуникации – речевой акт.**

Основа основ теории речевых актов – это представление о сложной структуре речевого акта, который представляет собой иерархию актов. В каноническом виде эта иерархия состоит из трех элементов: локутивный акт, иллокутивный акт и перлокутивный акт. Эти термины введены в упоминавшейся уже работе [2, с.22-129] и с тех пор остаются неизменными. Иногда добавляется еще один уровень – референтно-пропозициональный [3, с.96-126], причем его введение напрямую связано с тем, как трактуются остальные три.

Дело в том, что Дж. Остин, определив локутивный акт как акт, в который «входит произнесение определенных звуков, определенных слов, упорядоченных в конкретной конструкции и сказанных с определенным «значением», ...то есть с включением данного смысла и референции» [2, с.83-84], в дальнейшем изложении не слишком строго придерживался своего определения и трактовал локутивный акт более как акт фонетический, чем какой-либо еще.

Как нетрудно понять (и об этом эксплицитно заявляет Сёрл в [3, с.96-126]), теория речевых актов фокусирует свое внимание на второй составляющей, а именно иллокуции или иллокутивным речевым актом. Мы склонны также определить данный тип ре-

чевого акта как доминирующий из всех трех и, естественно, интегрирующий их.

Для этого попытаемся детально описать составляющие иллокутивного акта и рассмотреть их функции. Итак, наряду с иллокутивным актом рассматриваются такие сопряженные с ним понятия, как иллокутивная сила, иллокутивная цель и иллокутивный эффект, а обо всей этой сфере, часто не специфицируя, о каких ее составляющих конкретно идет речь, говорят как об иллокуции.

Понятие иллокутивной силы подразумевает, прежде всего, способность данного высказывания к совершению определенного типа иллокутивных актов. Частью иллокутивной силы является иллокутивная цель. Именно иллокутивная цель является ведущим параметром при определении типа речевого акта (впрочем, следует заметить, что классификаций речевых актов существует несколько; не вдаваясь в рассмотрение преимуществ той или иной, мы примем в нашей работе наиболее распространенную, в некотором смысле, каноническую классификацию Дж. Сёрла (см. [4, с.170-194)).

Упомянутая классификация включает всего пять типов иллокутивных актов, которые, по мнению Дж. Сёрла, исчерпывают те действия, которые мы можем предпринять, используя язык: «мы сообщаем другим, каково положение вещей; мы пытаемся заставить других совершить нечто; мы берем на себя обязательство совершить нечто; мы выражаем свои чувства и отношения; наконец, мы с помощью высказываний вносим изменения в существующий мир. Зачастую в одном и том же высказывании мы совершаем сразу несколько действий из этого списка» [4, с.194]. Типы иллокутивных актов, соответствующие этим действиям, получили названия соответственно репрезентативов, директивов, комиссивов, экспрессивов и деклараций. Базу этой классификации составляет группа признаков, которые сам автор называет «направлениями различий между иллокутивными актами». Наиболее существенными из них являются [5, с.151-169]:

1. цель (например, для сообщения – отразить положение дел в мире, для приказа – побудить адресата к действию, для обещания – принять на себя обязательство, для поздравления – выразить определенную эмоцию говорящего);
2. направление соответствия между выказыванием и действительностью (например, в случае сообщения высказывание приводится в соответствие с действительностью, в случае приказа, напротив, действительность должна быть приведена в соответствие с высказыванием);
3. внутреннее состояние говорящего (например, при утверждении – наличие у него соответствующего мнения, при обещании – намерения, при просьбе – желания, при благодарении – чувства благодарности);
4. особенности пропозиционального содержания речевого акта (например, у предсказания содержание пропозиции относится к будущему времени, а у донесения – к настоящему или прошедшему; у обещания субъектом пропозиции является говорящий, а у просьбы – слушающий);
5. связь речевого акта с внеязыковыми установлениями или институтами (например, речевой акт назначения кого-либо своим заместителем, обычно оформляемый в виде документа, предполагает существование некоторой организации, в рамках которой говорящий должен быть наделен соответствующими полномочиями, частью которых он с помощью данного речевой акта наделяет другого члена данной организации; ср. с похожими по параметру цели, но институционально не регламентированными случаями, когда мы просим кого-нибудь заменять нас – выступать нашим «заместителем» – в какой-либо неофициальной роли: навещать вместо нас нашего родственника в больнице, ходить вместо нас на родительское собрание в школу и т.п.).

Типы иллокутивных актов не являются жестко привязанными к каким-то определенным классам синтаксических структур, интонационным контурам и т. д. Определение того, какую иллокутивную функцию в каждом конкретном случае выполняет тот или иной отрезок речи, зависит от контекста употребления. Однако можно утверждать,

что существуют определенные языковые средства, в большей или меньшей степени приспособленные для достижения тех или иных иллокутивных целей.

Прежде всего, существует особый класс предложений, прямо эксплицирующий иллокутивную функцию высказывания, которое производится с их помощью. Это так называемые перформативные предложения. Основу лексико-семантической структуры этих предложений составляет так называемый иллокутивный глагол, т.е. глагол, относящийся к подклассу глаголов говорения и содержащий в своем лексическом значении компоненты, указывающий на цель говорения и те или иные условия осуществления речевого действия, например *просить*, *поздравлять*, *уверять*, *обещать* и т.п. Однако наличие иллокутивного глагола не является достаточным условием для того, чтобы предложение было перформативным. Для этого необходимо также, чтобы иллокутивный глагол был употреблен не для описания некоторой ситуации, а для того, чтобы прояснить, какой речевой акт совершает говорящий, употребляя данное предложение. Иными словами, иллокутивный глагол должен быть употреблен перформативно (а не описательно).

Семантическая специфика перформативного предложения, его отличие от обычного повествовательного предложения состоит в том, что обычное повествовательное предложение используется с целью представления некоторого положения дел, т. е. с целью описания, сообщения, утверждения и т.п., а перформативное предложение служит не для описания действия, которое совершает говорящий, а для экспликации того, какое именно действие он совершает. Референтом обычного повествовательного предложения, например *Я рисую вас*, является некоторая ситуация, существующая независимо от речевого акта, а референтом перформативного предложения *Я приветствую вас* при нормальном для него употреблении является сам речевой акт его употребления. Говоря короче, перформативное высказывание обладает свойством автореферентности. Обычное повествовательное предложение, будучи употребленным, становится высказыванием, которое можно оценить как истинное или ложное, тогда как к перформативным предложениям в типовом контексте их употребления этот вид оценки не может быть применен. Так, можно сказать, что предложение *Я рисую вас* будет в зависимости от реального положения дел в мире дискурса либо истинным, либо ложным (ср. возможные реакции – *Да, это действительно так* или *Нет, это не так: вы не рисуете, а просто водите карандашом по бумаге / вы рисуете вовсе не меня*), но мы не можем сказать того же о предложении *Я приветствую вас*. В нормальном случае употребления такого предложения вопрос об истинности или ложности слов говорящего не встает. Соответствующее высказывание может оцениваться только как уместное или неуместное, но не как истинное или ложное. В этой связи говорят также о самоверифицируемости перформативных предложений, т.е. истинности их в силу самого факта их употребления.

Классическая форма перформативного предложения имеет подлежащее, выраженное личным местоимением первого лица единственного числа, и согласованное с ним сказуемое в форме изъявительного наклонения настоящего времени активного залога. Например, (*Я*) *обещаю вам исправиться*. Однако еще Остин указывал, что перформативное употребление не является исключительной привилегией модели предложения с глаголом-сказуемым в названной форме. К примеру, для русского языка к вышеуказанной форме можно добавить следующие, отличающиеся от нее по линии любой из входящих в ее описание грамматических категорий: (1) лицо может быть не только первым, но и третьим, например, в тексте официального послания глагол в третьем лице *благодарят* употреблен перформативно: *Чрезвычайный и Полномочный Посол Российской Федерации и М.П.Иванова* ***благодарят*** *за приглашение...*; (2) число может быть множественным; (3) время может быть будущим ***Напомню*** *вам, что завтра заканчивается срок подписки*; (4) залог может быть пассивным *Вы* ***назначаетесь*** *моим заместителем*; (5) наклонение может быть сослагательным *Я* ***посоветовал бы*** *вам остаться*. Кроме того, для перформативного употребления глагола не обязательно даже, чтобы он был синтаксической вершиной (сказуемым) предложения, ср.: *Хотелось бы* ***поблагодарить*** *выступавших за теплые слова. Спешу* ***поздравить*** *вас с рождением сына* и т. п.

В двух свойствах иллокутивного акта – интенциональности и конвенциональности – кроется присущее речевому акту противоречие между двумя неразрывно связанными в нем моментами: субъективным (цель говорящего) и объективным (не зависящие от говорящего способы обеспечения распознавания этой цели слушающим).

Итак, основным признаком иллокутивного акта является его цель. При этом имеется в виду не всякая цель, для достижения которой мы совершаем речевое действие, а только та, которая в соответствии с нашим замыслом должна быть распознана адресатом. Только такая – открытая для распознавания – цель называется иллокутивной, и она, в принципе, может и не совпадать с подлинной целью говорящего. Так, желая выпроводить надоевшего гостя и зная, что он в ссоре с NN и вряд ли захочет с ним встречаться, хозяин может сказать: *Вчера звонил NN и сказал, что зайдет сегодня около девяти.* Подлинная цель говорящего – побудить слушающего уйти – не может рассматриваться как иллокутивная цель его речевого акта, потому что она скрыта и для ее достижения вовсе не обязательно (а в ряде случаем и нежелательно), чтобы адресат ее распознал. Иллокутивной целью речевого акта в данном случае будет цель предоставления адресату некоторой информации. Эта цель, и в данном случае только она, подана открыто, чтобы быть опознанной как таковая. Поэтому данный речевой акт на иллокутивном уровне анализа будет рассматриваться как сообщение, а не побуждение.

Размышляя над тем, что может отличать один иллокутивный акт от другого, мы приходим к выводу, что иллокутивная функция высказывания теоретически может быть представлена как пучок конкретных значений признаков, подобных вышеуказанным, а сами эти значения коррелируют с условиями успешности речевого акта с данной иллокутивной функцией. Многообразие различительных признаков иллокутивных актов находит отражение в разбиении условий успешности речевых актов на четыре типа: (1) условия пропозиционального содержания, (2) подготовительные, или предварительные условия, (3) условия искренности, (4) существенное условие, или условие назначения. Условия первого типа суть ограничения на пропозициональное содержание используемого высказывания. Существенное условие соответствует иллокутивной цели – цели, которую говорящий стремится донести до сознания слушающего при помощи своего высказывания. Подготовительные условия отражают объективные и субъективные предпосылки, совместимые с выдвижением данной иллокутивной цели, т. е. обстоятельства речевого акта, при отсутствии которых он потерпит коммуникативную неудачу. Условия искренности отражают внутреннее (психологическое) состояние, которое может быть приписано говорящему, исходя из предположения об искренности и серьезности данного речевого акта. (Таким образом, подготовительные условия и условия искренности речевого акта образуют один из типов имплицитной информации, передаваемой высказыванием, наряду со следствиями и пресуппозициями.) В отличие от подготовительных условий, нарушение говорящим условий искренности обычно происходит незаметно для адресата и поэтому непосредственно не влечет за собой коммуникативного провала, хотя поддельность, фальшивость данного речевого акта может быть разоблачена в дальнейшем.

Существует еще одна, достаточная важная деталь, о которой мы хотели бы сказать. Выше уже упоминалось, что теория речевых актов интересуется в основном иллокутивной составляющей речевого акта. Дело в том, что, хотя Дж. Остин и говорил о том, что иллокутивный акт тесно связан с перлокутивным, он основное внимание сосредоточил на иллокуции. Затем эта тенденция была развита Дж. Сёрлом.

В завершении нашего исследования мы пришли к **выводам**, что на основе изученного материала, а главное, на основе конкретных примеров, нам удалось показать, что иллокуция как один из видов речевой деятельности представляет особенную важность для прагмалингвистики. Поскольку именно иллокутивный акт наиболее органично и четко «вписывается» в понимание классической прагматики – использование эксплицитно или имплицитно представленных речевых воздействий коммуникантов друг

на друга для решения поставленных коммуникативных задач. Мы считаем, что на данном этапе развития современная речевая прагматика нуждается в наиболее эффективном и экономичном инструментарии для описания прагматических свойств языка, и, что исследования, подобные этому, способствуют более глубокому изучению уже существующего для этого инструментария и представляют тем самым явную **практическую ценность**.

РЕЗЮМЕ

У даній статті автор намагається експліцитно відобразити домінантність іллокутивного акту серед інших видів мовленнєвих актів, який найбільш чітко презентує прагматичні задачі людської комунікації.

SUMMARY

In the article the author attempts to explicitly describe the domination of illocutionary act over the other types of speech acts, which is based on illocutionary acts` effective and comprehensive representation of pragmatic purposes of human communication.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Демьянков В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания // Изд. АН СССР. Сер. литературы и языка. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 368-369.
2. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-129.
3. Сёрл Дж. Природа Интенциональных состояний // Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – С. 96-126.
4. Сёрл Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170-194.
5. Сёрл Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 151-169.
6. Ярцева В.Н. Большой энциклопедический словарь «Языкознание» // Научное издательство «Большая Российская энциклопедия»– М., 2000. – С. 401, 585.

Надійшла до редакції 12.11 2008 р.

УДК 801.807+801.561.1:807

ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПРИЙМЕННИКА З ВІДМІНКОВОЮ СИСТЕМОЮ У КЛАСИЧНИХ МОВАХ

М.Г.Сенів

У вивченні граматичної будови індоєвропейських мов першочергову роль відіграє кваліфікація граматичних категорій, що визначають її суть. Так, у класичних мовах (давньогрецькій і латинській) до них належать категорії відмінка і прийменника, які тісно пов'язані з синтаксичними, морфологічними і семантичними структурами мови. Вивчення прийменників і відмінків у єдності форми (морфологічної та синтаксичної) і змісту дає цілісну картину їхньої взаємодії і взаємопроникнення.

У зв'язку з характеристикою функціонального взаємовідношення прийменників та відмінків у лексико-семантичному і синтактико-морфологічному аспектах необхідно з'ясувати окремі концептуальні положення у сучасному мовознавстві щодо розв'язання

 © Сенів М.Г., 2008

проблеми походження прийменника і його лексико-граматичних зв'язків з відмінковою системою, а також погляди на проблеми десемантизації і граматикалізації прийменників.

Як відзначають дослідники, уже в ранній індоєвропейський період лінгвістично прийменник виступав як функціонально-граматичне продовження певних, проте далеко не найдавніших видів ускладнення взаємовідношень дієслова й імені у структурі словосполучення і речення, які до цього передавались тільки відмінковими залежними відношеннями, що кваліфікуються, наприклад, в одній з найбільш поширених сучасних теоріях відмінка – локальній теорії – як результат функціональної транспозиції, за термінологією Е.Бенвеніста, дієслівної синтагми в іменну [1, с. 164]. Вихідним матеріалом для Е.Бенвеніста були дані про латинський генетив з його загальним граматичним значенням залежності або детермінації, що властиві основній синтаксичній функції цього відмінка у граматичній системі латинської мови [1, с. 156-164].

Ф.де Соссюр висунув тезу про відсутність прийменників в індоєвропейській прамові: «В індоєвропейській прамові не було прийменників, – відзначає він, – позначувані ними відношення виражалися через численні відмінки, наділені широким спектром значень. Не було також дієслів з префіксами, а були лише частки, короткі слова, які додавалися до речень, уточнюючи та відтіняючи позначену дієсловом дію. Отже, тоді не було нічого, що відповідало б латинському ire ob mortem – іти назустріч смерті або obire mortem із тим же значенням; було щось на зразок ire mortem ob [2, с. 227-228]. Подібна ситуація, як підкреслює дослідник, мала місце і у давньогрецькій мові: «... óreos baínō káta; óreos baínō само по собі означає «іду з гори», де родовий відмінок має значення аблатива; káta додає відтінок «униз». У наступну епоху ми вже маємо káta óreos baínō, де káta відіграє роль прийменника, а ще пізніше káta-baínō óreos – результат аглютинації дієслова з часткою, яка стала префіксом» [2, с. 228]. У зв'язку із цим Ф.де Соссюр вважає, що тут мова може йти «про два або три різні явища, які всі грунтуються на інтерпретації одиниць:

1) утворення нового класу слів – прийменників – шляхом простої перестановки даних одиниць; особливе розташування слів, спочатку вільне, можливо, було викликане випадковою причиною і породило нове сполучення: káta, первинно не пов'язане ні з чим, поєднується з іменником óreos і разом з ним сполучається з baínō, стаючи його додатком;

2) поява нового дієслівного типу katabaínō; це вже інше психологічне сполучення, якому до того ж сприяє особливий розділ одиниць, що закріплюється аглютинацією;

3) як природний наслідок попереднього – послаблюється значення флексії родового відмінка (óre-os); відтепер káta має виражати основне поняття, яке раніше передавав лише родовий відмінок: настільки ж зменшилась і важливість закінчення -os, його зникнення в майбутньому вже закладено в цьому явищі» [2, с. 228].

На відсутність прийменників на ранньому етапі розвитку індоєвропейських мов звертає увагу В.М.Ліндсей: «На ранній стадії розвитку індоєвропейських мов для передачі певних відтінків значення цілком достатньо одних тільки відмінків, але при послабленні значущості відмінкових суфіксів або в разі необхідності усвідомлення більш точних визначень, відмінкові суфікси почали підсилюватися за допомогою додавання до них прислівників. Так, ire monte може мати значення «виходити з гори» або «сходити з гори». Для уточнення першого значення вживався прислівник ex: ire monte ex; для уточнення другого – прислівник de: ire monte de (ex-ire monte; de-ire monte). Прислівники, які за своїм значенням постійно поєднуються з певними відмінками іменників або вживаються у сполученні з дієсловами називаються прийменниками»[3, с. 114]. В.М.Ліндсей відзначає, що в архаїчній латині римляни писали прийменник разом з іменником, як, наприклад: exmonte і под. і завжди вимовляли подібні утворення як одне слово [3, с. 114].

Цілий ряд дослідників простежує проблему виникнення прийменників, починаючи від найдавніших часів, від індоєвропейської спільності. Так, В.П.Леман, розглядаючи структуру OV індоєвропейського речення, пояснює походження прийменників так: «Якщо відмінкові форми у найдавніших грецьких текстах вживалися як необов'язкові додатки, то вони могли супроводжуватися частками, які пізніше розвинулися у прийменники» [4,

с. 368-369]. У хеттській, ведійській і давньогрецькій мовах (зокрема, у мові Гомера) ці частки – «прийменники» стояли після «своїх» іменників і займенників. Їх можна розглядати як післяйменники, що властиві мовам типу OV, пор., наприклад, уривок із «Іліади» Гомера: ἀσβεστος δέ βοή γένετ᾽ ἠώθι πρό (Hom. Il., 11,50): незмовкаючий же клич виник вранці перед = перед світанком піднявся незмовкаючий бойовий клич.

Розвиток індоєвропейських мов з найдавніших історичних часів характеризується змінами звукової будови, скороченням й обмеженням форм, а в синтаксичному відношенні – все більш помітним занепадом багатого в давні часи синтаксису. Цій тенденції підпадали тако+ж і деякі відмінки. Звичайно, функція чи відтінок значення, які передавались відмінком, що мав тенденцію до зникнення, утримувались у мові і переходили на інший відмінок[5, с. 27]. У такій ситуації відмінок перестав бути універсальним засобом вираження широкого спектру відношень між предметами, оскільки не існувало окремого відмінка для кожного відтінка значення [30, с. 77-79; 13, с. 90].

Заслуговує на увагу думка О.Добіаша щодо причин виникнення прийменників у мові. Дослідник зазначає, що «при зіставленні двох предметів у просторі необхідно було виражати велику кількість відтінків і визначати через це зіставлення місцеві (локативні) відношення. Мова не могла впоратись із цим завданням за допомогою одних лише відмінків, навіть за тих сприятливих умов, якщо вони, як, приміром, у санскриті, зустрічаються у великій кількості, не кажучи вже про давньогрецьку мову, де подібні відношення здатні передавати лише три відмінки. Таким чином, мова стала потребувати нових слів, нової частини мови. Прийменники дійсно пригодились у мові, і їх нічим не можна замінити. Коли мова тільки виникала, то гіпотетично вона не могла створити стільки відмінків, стільки їх було потрібно замість усіх прийменників. Проте мова розпорядилась інакше і звернулась саме до прийменників» [6, с. 228-229]. Тут мова отримала засіб для позначення передчасності, одночасності й післячасу при зіставленні подій у вираженні часових відношень і для зіставлення предметів у просторі при вираженні просторових відношень[6,с.231,233].

Подібні тенденції пошуку додаткових засобів для вираження просторових, часових та інших відношень простежуються не тільки в індоєвропейських мовах. Тюркські, палеозойські, фінно-угорські та самодійські мови використовують післяйменникові конструкції для передачі вказаних вище відношень. Як вважають дослідники названих мовних груп, такі сполучення, поряд із відмінковими формами, є найбільш частотними і поширеними для вираження локативних і темпоральних відношень[7, с. 163-164; 8, с. 174]. Прийменники, як і післяйменники, служать додатковим засобом конкретизації і деталізації більш загальних граматичних значень, що виражаються відмінковими формами. «Основна відмінність між прийменниками та післяйменниками, – як відзначає І.І.Мєщанінов, – полягає у тому, що останні виявляють більшу тенденцію до формального об'єднання з іменем, ніж перші. Це знаходить своє пояснення в суто зовнішніх особливостях мовної будови» [9, с. 298].

Як бачимо, існування у мовах світу однакових або подібних явищ засвідчує про те, що в самих мовах наявні чинники, які сприяють виникненню подібних явищ. Загальні закономірності історичного розвитку є здебільшого однаковими для різних національних мов, і національна специфіка торкається не головних, суттєвих, а окремих сторін мовних явищ [10, с. 11; 11, с. 9]. Функціонування прийменників в індоєвропейських мовах та післяйменників в інших мовних системах лише підтверджує наявність типологічних співвідношень і закономірностей у мовах світу.

Отже, у мові в певний момент її розвитку назріває ситуація, коли виникнення прийменників стає просто необхідним. Поступово ці елементи, які приходять на допомогу відмінкам у вираженні різноманітних відношень між предметами у просторі (а згодом і у часі), об'єднуються в окрему групу за принципом, що його визначив М.М.Покровський: «Слова і форми мови об'єднуються у нашій душі у різні групи та категорії внаслідок подібності за формою і змістом» [12, с. 78]. Виникнення приймен-

ників як окремого класу слів із властивими йому ознаками відображає тенденцію у розвитку мови, яка, на думку М.Д.Андрєєва, полягає у тому, що «чим більш слабкими стають зв'язки граматичного явища із семантикою, тим більша ймовірність того, що воно втрачає стійкість і врешті-решт буде елімінованe з мови. І, навпаки, будь-який граматичний феномен виникає на межі, де підвищена регулярність функціонування семантичного елемента починає граматикалізувати його» [13, с. 90].

З погляду морфології існує кілька думок щодо походження прийменників. Відповідно до теорії двох різновидів коренів Франца Боппа, прийменники походять від займенникових коренів, що є джерелами утворення флексій [14, с. 271].

А.Мейє вважає, що прийменники, як і прислівники, принаймні частина з них, мають вигляд застиглих форм імені, які первісно відмінювались, наприклад: *hanti (хетт. hanti- «попереду», санскр. anti – «перед, проти»,лат. ante, д-гр. άντί), на думку дослідника, є локативом від тієї ж основи, що й акузатив хетт. hanta – «вперед», д.-гр. άντα – «перед». Від основи *pere – «перед» у локальному відмінку (із закінченням * -і або нульовим) маємо форми прийменників санскр. pari, д.-гр. περί, лат. per, гот. fair, литов. per. ст.. – слов. пре. Від цієї ж основи (*pere-) родовий-відкладний відмінок преставляють форми санскр. purah, д.-гр. πάρος, а інструментальний санскр. pra, д.-гр. πρό, лат. pro, литов. pra,ст..-слов. про. Основа *ep- «поряд» дає такі форми: локальний відмінок: санскр. api, д.-гр. έπί; родовий – відкладний: санскр. paç-ca; литов. pas-kuĩ, лат. pos-t, і, мабуть, з протетичним *a- та закінченням *s: д.-гр. άψ , лат. abs; інструментальний відмінок на *-o: лат. po- (пор. у po-situs) та з протетичним *a: д.-гр. άπό, пор. також лат. ab. Від основи *en- «усередині»: місцевий відмінок представлений у д.-гр. ένί, εν (також з – s, яке зустрічається у багатьох грецьких прислівниках; ένς, звідки ές перед приголосним, είς – перед голосним), лат. in. Форми на *-o на зразок д.-гр. πρό, άπό нагадують *індо-іранський орудний відмінок на –e (тип ped-e); їх -o чергується з –e у гомерівському* адвербіальному постфіксі -δε [15, с. 209, 355-356; 16, с. 338; 17, с.161].

Поширеною є теорія про походження прийменників від прислівників. Це твердження базується на випадках появи прийменників у мовленні в абсолютно самостійному значенні, тобто без відмінків поряд із ними. У тому факті, що прийменники виступають у складних словах вбачають докази їх самостійного значення і прислівниковості. Цей погляд був поширений у мовознавстві ще з другої половини XIX ст. Його поділяв, наприклад, такий відомий дослідник класичних мов, як Е.Курціус.

Іншу думку щодо походження прийменників обстоював не менш авторитетний дослідник Б.Дельбрюк. На його думку, історичне вивчення прийменників доводить, що вони первісно були частками, які означали відношення у просторі. Вони ставились після відмінка з метою посилення та відтінення локального значення останнього [18, с. 39]. Спочатку прийменники частіше уживались при дієсловах для більш чіткого позначення напрямку дії, у той час як відношення дії до предмета виражалось тільки відмінком без допомоги прийменника [18, с. 40]. Б.Дельбрюк визнає прийменники окремою частиною мови і розташовує їх у такому порядку:

1) преверби (тобто прийменники, що відносяться до verba finīta);

ὑπο τέ τρόμος έλλαβε γυια – тремтіння охопило тіло (руки й ноги);

2) прийменники з відмінками;

3) випадки, коли прийменник може бути віднесений і до verbum finītum, і до відмінка:

τοισδιν δ' έγώ μεθ"ομιλεον (Hom. Il. 1, 269). – Був я і з ними в співдружності;

4) прийменники у значенні прислівників або часток:

μετά δε - πρὸς δε – потім;

5) прийменники у складних словах [6, с. 319].

Г.Пауль висловив припущення про виникнення індоєвропейських прийменників з розряду самостійних слів і перетворення їх у службові слова як наслідок остаточної

зміни в членуванні речення: «Уже в найдавніші часи індоєвропейські прийменники були залучені до процесу зрушення членування [19, с. 350].

Г.Пауль відзначає, що первісно прийменники, поза сумнівом були прислівниками. Поряд із відмінковою формою імені вони (прислівники) могли виступати як означення до дієслова. Звідси, з одного боку, розвинувся тісний зв'язок між ними і відмінковою формою, що залежала від дієслова, в результаті чого вони стали прийменниками; з іншого боку, вони вступали у безпосередній зв'язок із дієсловом, завдяки чому з'явились дієслова з префіксами [19, с. 350]. При цьому Г.Пауль, спираючись переважно на дані німецької мови, вказує на те, що граматичний характер сполучення прийменника з будь-яким іменником у непрямому відмінку не подібний на жодну з іменних чи дієслівних конструкцій [19, с. 436]. У цьому зв'язку він підкреслює необхідність розрізнення контекстуально-факультативного відокремлення прийменникових конструкцій (пор. наприклад, anstatt des Mannes – «замість цієї людини»; anstatt meiner – «замість мене» з прийменником anstatt – «замість», що включає компонент statt з ослабленим лексичним значенням, і словосплолучення an meiner Statt – «на моєму місці», в якому прояви субстантивної семантики слова Statt все ще дуже значні і випадків з абсолютним відокремленням прийменникових конструкцій, обумовлених різними причинами, наприклад, затемненням етимологічних зв'язків прислівника і прийменника, що викликане розходженням в еволюції їх лексичної семантики (пор. сполучення з прислівником nahe – «близько» з прийменником nach – «до, після», що бере свій початок у прислівнику «близько, після», історично тотожному прислівникові nahe – «близько»: seinem Ende nahe – близько до кінця і nach Ende – «після його смерті») [19, с. 437].

Спираючись на широкий фактичний матеріал із різних індоєвропейських мов, К.Бругман особливу увагу звертає на прислівниково-придієслівне і приіменне вживання первинних прийменників (післяйменників) і розвиток їх значень в умовах функціонально-граматичного взаємовідношення із системою непрямих відмінків [20, с. 758-791]. Узагальнивши результати досліджень своїх попередників, К.Бругман здійснив найбільш повний опис в історико-етимологічному плані найдавніших індоєвропейських прийменників, який не втратив своєї актуальності і для сучасних дослідників у цій галузі [20, с. 793-930].

Переважна більшість мовознавців висловлюється за походження прийменників від прислівників [21, с.151; 22, с. 128; 23, с. 203-204; 24, 157-158; 25, с. 357, 388-389; 26, с. 177; 27, с. 178; 21, с. 151].

Слова, що позначали просторові та часові відношення, у праіндоєвропейській мові не були службовими, вони мали самостійне значення, отже, вони не були прийменниками й не післяйменниками, а прислівниками [16, с. 338]. Такі елементи могли інтерпретуватися як прислівник, що визначав дієслово. У поемах Гомера ще чітко простежуються залишки колишньої синтаксичної незалежності придієслівного елемента ἀμφι, διά, κατά і т.п.; наприклад: ἀλλά με τεθνεώτα χύτη κατά γαῖά καλύπτοι (Hom. Od., 24, 464). – нехай мене померлого вкриє насипана земля». Подібні випадки є і в санскриті: pra viçnave çuşam etu manma – нехай до Вішну дійде велика чутка PB 1, 154, 3; pra tvā dūtam vrnīmahe – тебе ми обираємо вісником PB 1, 36, 3.

У хеттській мові взагалі немає префіксів; їм відповідають прислівники, які іноді ставляться безпосередньо перед дієсловом, а іноді відокремлюються від нього іншими словами: nussan A.NA NINДА KUR.RA ser kēkēzziya zikkizzi – «і вона їх розкладає за звичайними хлібами з того й з іншого (столу) (Ритуал Анівіяні, №10) [16, с. 337].

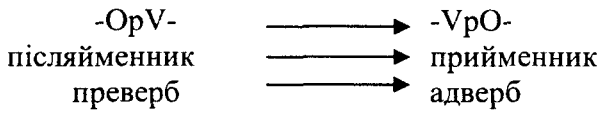
Аналіз структури індоєвропейського речення дає цінний матеріал для вивчення особливостей функціонування прийменників. Відомі дослідники Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов на базі синтаксичних даних ряду давніх індоєвропейських діалектів, а також результатів досліджень Б.Дельбрюка, який встановив характерну синтаксичну особливість внесення дієслівної форми в кінець речення, реконструювали модель простого розповідного речення індоєвропейської мови у вигляді S-O-V (у формулах SOV і

SVO можна опустити S як інваріатний елемент, представлений в окремій (початковій) позиції) [28, с. 320]. Таке розташовування V по відношенню до «об 'єкта» речення встановлюється у грецькій мові.

Модель OV ядра простого речення імплікує цілий ряд структурних особливостей мови стосовно порядку морфологічних показників дієслова, а також правил розгортання іменних конструкцій. Синтаксичні елементи, що співвідносяться як із складником O, так і зі складником V у синтагмі, на відміну від елементів, що співвідносяться тільки з одним із членів синтагми, повинні розташовуватись у позиції між цими членами. Такі реляційні елементи -p- у синтагмі -OV- або -VO- символізують певний синтаксичний зв'язок між членами синтагми, тобто між дієслівним складником V та іменним складником O: -OpV-, -VpO-. Реляційний елемент {-p-} у синтагмі структури -OpV- виступає у граматичній функції «післяйменника» відносно складника O і в функції «преверба» відносно складника V. З іншого боку, той самий реляційний елемент {-p-} у синтагмі -VpO- виступає в граматичній функції придієслівного «адверба» щодо складника V і «приіменника» щодо складника O [28, с. 355].

При можливому перетворенні структури -OpV- у структуру -VpO- в історії певної мови елемент -p- із післяйменника й преверба перетворюється в прийменник і постпозитивний адверб (див. схему 1).

Схема 1

Дослідники вважають, що власне реляційні елементи в подібних синтаксичних конструкціях є історичними незалежними іменами, які лише пізніше перетворились у службові граматичні реляційні елементи. Таке їх походження виходить з функціонування давньохеттських післяйменників-превербів як іменників середнього роду із постпозитивними та присвійними займенниками [28, с. 358].

На думку В.Лемана, реляційні елементи як незмінні частки з одного або кількох складів з просторовим значенням, функціонуючи у фразі як прислівники, спочатку були пов'язані з дієсловами парадигматично: *sed – «розташовуватись» >*ni...sed – «сідати», а потім синтагматично: це історичний феномен злиття (*ni...sed->*ni-sed-), яке в ряді мов залишається частковим (наприклад, у сучасній німецькій мові, де залишились відокремлювані префікси: an-fangen (fangen sie an, sie müssen anfangen); aus-sprechen (er sprach kein Wort aus; er wollte keine Wort aussprechen); auf-führen (er führt...auf) і т.п.). В інших мовах мало місце злиття аж до лексичної єдності, що не аналізується, пор.: лат pono<* po-sino «розташовувати». В.Леман, виходячи з того, що мови типу OV принципово суфіксальні, зазначає, що елементи, які модифікують дієслово, не розташовуються безпосередньо перед дієсловом. Тому, коли вводяться показники дієслова типу прислівників, то вони розташовуються в реченні окремо, десь перед об'єктом [4, с. 358]. При дієсловах вживалися прислівники, вони ставились перед дієсловом, але не були префіксами.

Випадок відокремлюваності префікса демонструє приклад із «Кіропедії» Ксенофонта (Xenoph, Cyrop. VII, 1, 1). У цьому прикладі при поєднанні двох дієслів з ідентичними префіксами - ἐμπιεῖν і ἐμφαγεῖν – друге слово вживається без префікса: πρσήνεκαν οι θεράποντες ἐμπιεῖν καί φαγεῖν – «слуги принесли напої та їжу (букв.: пити і їсти)».

Будучи мовою типу OV, індоєвропейська мова не знала префіксів. Префікси з'явились лише тоді, коли діалекти змінили свою попередню структуру на структуру OV, але, як засвідчують приклади, префікси ще протягом певного часу могли відокремлюватись від дієслова [4, с. 369].

На відсутність префіксів в індоєвропейській мові вказував А.Мейє. На його думку, в процесі розвитку індоєвропейських мов реляційні елементи прагнули приєднатись

або до імені, як, наприклад, у грецькій мові: πρὸ δώμων – «перед будинками», або Ἰλιόθι πρό – «перед Іліоном», і тоді вони називаються прийменниками, або до дієслова, як у д.-гр. προφέρω – «виношу вперед», і тоді вони називаються дієслівними префіксами. Але в індоєвропейській прамові вони були самостійними як щодо імені, так і щодо дієслова. Тут мало місце прилягання. Давні індо-іранські діалекти, гомерівська мова та іонійський діалект, балтійська, кельтська, німецька, а також латинська мови зберегли численні залишки цієї самостійності. Так, у Гомера зустрічаємо: πρὸ δέ μ᾽ ἦκε θεά (Hom. Il., 1, 208) – вперед мене послала богиня, або в архаїчній латинській мові: sub vos placo поряд із supplico vos – благаю вас. Три можливі позиції прийменника πρός: а) окремо; б) перед іменем; в) перед дієсловом можна проілюструвати на таких прикладах з «Іліади» Гомера:

1) τὸν καί Τληπόλεμος πρότερος πρὸς μύθον ἐείπεν (Hom. Il., 5, 632). – Йому Тлеполем перший сказав слово;

2) ὣς οι μέν τοιαύτα πρὸς αλλήλους αγό-ρευον (Hom. Il., 5, 274). – Так вони казали таке один одному;

3) τὸν πρότερος προδέειπε Λυκάονος άγλαὸς υιός (Hom. Il., 5, 276). – До нього перший звернувся уславлений син Лікаона.

У процесі розвитку, що мав місце паралельно й незалежно в усіх індоєвропейських мовах, ці слова, спочатку самостійні, приєднувались або до імені, або до дієслова. Таким чином зник тип конструкції, який вживався у першому прикладі (Hom. Il., 5, 632), у той час як обидва інші типи залишились [15, с. 209].

Нами були розглянуті синтаксичні моделі OV, що відносяться до числа нейтральних. Проте заслуговують на увагу і структури, що мають особливе значення. Такі структури отримали назву маркованих, на відміну від нейтральних, або немаркованих структур. Немарковані моделі не містять будь-яких спеціальних конотацій, не мають емоційного навантаження. Якщо оповідач бажає виразити певні емоції, тоді звичайно уживається маркована структура. Маркований порядок слів спостерігається у поемах Гомера, у давньогрецькій поезії. Це явище характеризується інверсією елемента V, який переміщується на початок речення, звідси і заміна постпозиції (післяйменника) препозицією (прийменником) [4, с. 358-359]. Прикладами такої контекстуально зумовленої інверсії можуть слугувати такі гомерівські структури, як: λυσαν δ' άγορήν (Hom. Il., 1, 305). – … він розпустив зібрання;… βή δ' άρ' έπ Ἀτρέδην (Hom. Il., 2, 18). – … він прийшов до Атрида; στή δ' άρ' ὑπέρ κεφαλής (Hom. Il., 2, 20). – … він став над (його) головою [28, с. 323].

Синтаксична будова мови змінюється з часом. У процесі зміни спостерігається комбінація обидвох структур OV та VO [4, с. 360]. У період становлення давньогрецької і латинської мов спільноіндоєвропейський тип OV скрізь замінився типом VO. Правда, ця остання модель у період, що безпосередньо передував класичній грецькій і латинській мовам, ще не була представлена послідовно. Згодом система дієслівних показників втратила суфіксальний характер, властивий типу OV, і перетворилась на систему із допоміжними дієсловами і службовими словами [4, с. 391-401].

Появу прийменників й поширення прийменникових конструкцій в індоєвропейських давніх мовах зумовила тенденція до редукції відмінкових форм. Синкопа кінцевих приголосних, що збільшувала кількість омонімічних відмінкових форм, синкретизм відмінків, переобтяження їх різними значеннями, призвело до того, що відношення, які раніше позначались відмінками, почали виражатись за допомогою прийменникових конструкцій [29, с. 43]. Прийменники були однозначнішими і краще оформляли зміст висловлення.

Прийменник як реляційний елемент функціонує у межах синтагми – OV – або – VO – і здійснює зв'язок між дієслівним складником V та іменним складником O. Він розташовується між цими елементами й співвідноситься як із дієслівним, так і з іменним складником.

РЕЗЮМЕ

Аналізуються окремі концептуальні положення у сучасному мовознавстві щодо розв'язання проблеми походження прийменника і його лексико-граматичних зв'язків з відмінковою системою, з'ясовуються підходи до питання десемантизації і граматикалізації прийменників у давньогрецькій та латинській мовах. На підставі узагальнення цілого ряду концепцій зроблено висновок, що появу прийменників і поширення прийменникових конструкцій у класичних мовах зумовила тенденція до редукції відмінкових форм.

SUMMARY

Definite conceptual statements of modern linguistics, concerning preposition origin problem solution and its lexical-grammatical connections with case system, are analysed; approaches to prepositions' desemantisation and grammaticalisation aspects in the ancient Greek and Latin languages are clarified. Generalising a whole number of approaches, it is concluded, that case forms reduction tendency determined prepositions emersion and case constructions extension in the classical languages.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенвенист Э. К анализу падежных конструкций латинских гениев// Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С.156-164.
2. Сосюр, Фердінан де. Курс загальної лінгвістики/ Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324с.
3. Линдсей В.М. Краткая историческая грамматика латинского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1948. – 176 с.
4. Леман В.П. Из книги «Протоиндоевропейский синтаксис»// Новое в зарубежной лингвистике: Новое в современной индоевропеистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып.21. – С. 351-408.
5. Шерцль Р. Разбор местного и дательного в классических языках сравнительно с санскритом.- Харьков: Универс. типогр., 1980. – 127с.
6. Добиаш А. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. – Прага: Тип. Грегера, 1977. – 544с.
7. Перфильева Т.Г. Выражение пространственных отношений в ненецком языке// Склонение в палеоазиатских и самодийских языках. – Л.: Наука, 1974. – С.163-173.
8. Сорокина И.П. Функция послеложных конструкций в выражении пространственных отношений (На материале ненецкого языка) // Склонение в палеоазиатских и самодийских языках. – Л.: Наука, 1974. – С.174-178.
9. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: 1978. – 387 с.
10. Суник О.П. Общая теория частей речи. – М.; Л.: Наука, 1966. – 131 с.
11. Серебренников Б.А. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкознания. – 1972. – №2. – С. 3-16.
12. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков// Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 61-170.
13. Андреев Н.Д. Структурно-вероятностная типология отношений между семантикой слова и его грамматическими категориями // Типология грамматических категорий. – М.: Наука, 1975. – С. 77-90.
14. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
15. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 510 с.

16. Савченко А.Н. Сравнительно-историческая грамматика индоевропейских языков. – М.: Высш. шк., 1974. – 410 с.
17. Вандриес Ж. Язык. – М.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1937. – 410 с.
18. Аландский П.В. Дельбрюк об основах греческого синтаксиса. – К., 1880. – 40 с.
19. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
20. Brugmann K., Delbrück B. Grundriβ der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – 2. Aufl. – Straβburg: R. G. Trübner, 1911. – Bd.2. – Teil 2. – 997 s.
21. Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. – Bd.4: Syntax. – Wien: Braumüller, 1868-1874. – 896 s.
22. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. – 536 с.
23. Богородицкий В.А. Очерки по языковедению и русскому языку. – 2-е изд., перераб. – М.: Учпедгиз, 1939. – 223 с.
24. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 6-е изд. – М.: Учпедгиз, 1938. – 451 с.
25. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
26. Курилович Е. Проблема классификации падежей // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 175-181.
27. Kuryłowicz J. The inflectional categories of Indo-European. – Heidelberg: Karl Winter Uniwersitätsverl., 1964. – 246 p.
28. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры: В 2-х т. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1984. – Ч.1. – 482 с.; Ч.2 – С. 429-1328.
29. Сенів М. Г. Прийменник у класичних мовах: Посібник. – ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. – 272 с.
30. Герценберг Л. Г. Морфологическая структура слова в ирландском языке // Морфологическая структура слова в индоевропейских языках. – М.: Наука, 1970. – 387 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Hot.It.; Hot.Od. – Homeri Carmina/ Ex recensione Guilielmi Dindorfii. – 3 ed. corr. – Lipsiae: Teubner, 1852. – vol.1: Iliadis; vol.2: Odysseae.
Xenoph. Cyrop. – Xenophontis Instituto Cyri/ Edidit W. Germoll. Ed. correctiōnem curavit J. Peters.- Lipsiae: Teubner, 1968. – 471p.

Надійшла до редакції 23.10.2008 р.

УДК 81'344:81'366:811'124

МОРФОНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОРЕНЕВИХ МОРФЕМ ЛАТИНСЬКИХ ДІЄСЛІВ РУХУ

І.Г.Альошина

Дослідження впливу індоєвропейської фонетики та морфології на подальший розвиток мов має певні традиції у мовознавстві. Опис морфонологічних явищ, що зумовлені фонетико-морфологічним контекстом і супроводжують певні морфологічні процеси, пов'язаний перш за все з іменами М.В.Крушевського (описав мовні явища у термінах асиміляцій і запропонував класифікацію морфонологічних чергувань) та І.О.Бодуена де Куртене (описав морфонологічний звукових змін – характер альтернацій). Пізніше М.С.Трубецькой узагальнив і сформулював завдання морфонології: вивчення фонологічної структури морфеми, розгляд комбінаторних звукових чергувань у

 © Альошина І.Г., 2008

морфемосполуках та аналіз звукових чергувань, які виконують морфонологічні функції [1, с.115-119]. Думки М.С.Трубецького про морфонологію були розвинуті у «Фонологічних етюдах» О.О.Реформатським, в яких він визначає морфонологію як необхідний розділ лінгвістики, «де отримують структурний зв'язок два основних яруси мови, а тим самим два розділи лінгвістики: фонологія і морфологія» [2, с. 99].

Вказані напрямки морфонологічних досліджень дістали продовження в працях сучасних лінгвістів, які зазначають, що морфонологія – наука «про правила фонологічної реалізації структур слова та його складових морфем, а також морфів однієї морфеми відповідно до виконуваних ними морфологічних (граматичних) функцій» [3, с. 14], що морфонологічні явища супроводжують будь-які морфологічні процеси, і що морфонологічна діасистема (проміжна система) охоплює явища фонетичні, які використовуються для досягнення цілей морфологічних [4, с. 81], що у центрі уваги морфонології є проблеми фонологічної структури морфем і чергувань, причому аксіомами морфонології є зв'язок фонологічної структури морфем з їх словотвірними функціями [5, с. 6].

Сучасні лінгвістичні пошуки з морфонологічної проблематики свідчать про дискусійний характер щодо доцільності виділення морфонологічних одиниць як об'єкта дослідження. Представники різних лінгвістичних шкіл і напрямків неоднаково трактують статус, предмет та завдання морфонології. Це зумовлює відсутність у мовознавчій літературі єдиного погляду на морфонологію як самостійну галузь лінгвістики. Узагальнюючи риси сучасного етапу розвитку морфонологічних досліджень, В.В.Грещук зауважує, що на сьогодні з'являється чимало праць, які містять «детальні, розлогі описи словотвірних систем окремих мов за способами словотворення й словотворчими ресурсами із вичерпним описом усіх морфонологічних і морфотактних особливостей, однак з погляду семантики словотворення це все ще потребує всебічного грунтовного вивчення» [6, с. 83].

Теоретична база та розвиток нових методик у сучасному мовознавстві дозволяє провести аналіз морфонологічних процесів, що відбулися у структурі мовних одиниць певної семантики. На відміну від фонетико-граматичного аналізу основ, який передбачає використання мовного матеріалу як ілюстративного, у морфонологічному дослідженні мовних одиниць певної семантики аналіз має зворотний напрямок: від лінгвістичного матеріалу до визначення морфонологічного явища, його функції і можливої побудови морфонологічних моделей.

Об'єктом дослідження у цій роботі є 15 непохідних латинських дієслів руху:

ago, eg-i, act-um, ag-ere; cado, cecid-i, cas-um, cad-ere; cedo, cess-i, cess-um, ced-ere; curro, cucurr-i, curs-um, curr-ere; duco, dux-i, duct-um, duc-ere; eo, iv-i, ii-, it-um, i-re; fugio, fug-i, fugit-um, fug-ere ; gradior, gress-us sum, grad-i; moveo, mov-i, mot-um, move-re; scando, scand-i, scans-um, scand-ere; sequor, secut-us sum, sequ-i; traho, trax-i, tract-um, trah-ere; vado, vas-i, vas-um, vad-ere; vĕho, vex-i, vect-um, veh-ere; venio, ven-i, vent-um, veni-re; verto, vert-i, vers-um, vert-ere.

Предмет дослідження – морфонологічні особливості кореневих морфем латинських дієслів руху.

Мета статті – опис морфонологічних особливостей кореневих морфем латинських дієслів руху.

Досягнення поставленої мети зумовлює розв'язання таких **завдань**:

- встановити інвентар морфем-коренів, що беруть участь у словотворенні латинських дієслівних основ руху;
- дослідити зв'язок між структурою індоєвропейського кореня і кореневих морфем латинських дієслів руху;
- на базі досягнень історичної фонетики та граматики латинської мови визначити та описати морфонологічні особливості основ латинських дієслів руху.

Методи дослідження: порівняльно-історичний метод, етимологічний, морфемний та словотвірний аналіз.

Розробка теорії індоєвропейського кореня (далі ІЄК) пов'язана з іменами багатьох видатних лінгвістів: Ф. Бопп, Ф. де Сосюр, П. Персон, Г. Хірт, А. Мейє, Е. Бенвеніст. Щодо мовного статусу та структури ІЄК, А.Мейє зазначав, що в індоєвропейській мові (далі ІЄМ) кожен корінь міг бути самостійним словом, як з дієслівним, так і іменним значенням [7, с. 171]. Своєрідний характер дієслівної системи ІЄМ помічений дослідниками. Так, П.Шантрен зазначає, що дієслівна система ІЄМ є об'єднанням самостійних дієслівних основ: дієслівні основи, що належали до одного кореня існували незалежно, не мали між собою певних необхідних зв'язків [8, с. 127].

Дослідження у галузі сучасного порівняльно-історичного мовознавства, нові гіпотези та теорії свідчать про нестійкий характер традиційного погляду на структури ІЄК, викладеної Е.Бенвеністом [9]. З цього приводу, подамо деякі з існуючих точок зору.

Е.А.Макаєв [10, с. 7] виступив з критикою статичного характеру кореня, пропонованого теорією Е.Бенвеніста. Не заперечуючи у повному обсязі усі положення теорії Е.Бенвеніста, Е.А.Макаєв зазначає, що, з його погляду, Е. Бенвеніст спрощує ситуацію можливого стану мови, у якій всі корені однотипні, і відносить різночасові явища до одному часового зрізу. У дійсності, стверджує Е.А.Макаєв, у кожний часовий зріз мова має корені різної структури. [10, с. 9].

М.М.Маковський підтримує Е.А.Макаєва, зазначаючи, що більшість ІЄК є змішаними і утворились багаторазовим злиттям декількох окремих коренів, що є вагомим доказом «динамічного» характеру кореня у ІЄМ [11, с. 11].

Нестійку (або за словами Е.А.Макаєва «динамічну») природу кореня у флективних мовах індоєвропейського типу підкреслює С.С.Майзель, зауважуючи, що корінь є чимось непостійним, вічно мінливим, як перевертень, має свою форму і звучання [12, с. 88].

Пошук закономірностей структури коренів ІЄМ та їх комбінаторних властивостей, здійснений Т.В.Гамкрелідзе, В'яч.Вс.Івановим, призвів до відкриття чотирьох основних структур кореневих морфем ($C^{o}_{1}VC^{o}_{2}$-, $C^{o}_{1}VSC^{o}_{2}$-, $C^{o}_{1}SVC^{o}_{2}$-, VC^{o}-) і сімнадцяти можливих підтипів [13, с. 216-218].

Щодо латинського слова, то його складна структура є результатом досить тривалого історичного розвитку, але найважливіші зміни відбулися саме у ранні періоди історії (I ст. до н.е.) латинської мови. Зовнішня прозорість морфологічної структури латинського слова сприяла чіткому визначенню внутрішньої форми латинських слів. Й.М.Тронський підкреслює, що у своєму давньому стані латинська мова досить чітко зберегла старі основи (мається на увазі ІЄМ). Проте варто врахувати іноваційний характер процесу формування системи основ латинського дієслова, що утворилася на успадкованій з ІЄМ базі. Ця система за тривалий період мовного розвитку «багаторазово перебудовувалася за своїми семантичними та фонетичними аспектами, кількісно скорочувалися і взаємодіяли словотвірні моделі» [14, с. 215].

Що саме властиве системі основ латинського дієслова?

1. Вже у епоху загальноіталійської мовної спільноти (загальноіталійський період) дієслівна система італійської мови оформилася у всіх своїх загальних рисах [14, с. 30]: італійські мови усунули давню різноманітність дієслівних основ, що порушило первісний стан індоєвропейського дієслова – тріади інфекта, аориста, перфекта: злиття аориста та перфекта і утворення власної часової системи основ на базі двох основ – інфектної та перфектної, з домінувальною роллю інфектної основи [14, с. 207; 15, с. 142].

2. Чіткий розподіл у ІЄМ основ на тематичні та атематичні у латинській мові також зазнав певних змін: нормою стало існування тематичних дієслівних основ; атематичний вид стає аномалією і не утворює цілісної живої системи [15, с. 146].

3. Способи утворення основ інфекта подібні до морфологічних засобів, що були у загальноєвропейському мовному стані, а саме, чи безпосередньо від дієслівного кореня, чи від вже існуючої у мові іменної або дієслівної основи [14, с. 214].

4. Набуття основою інфекта домінувальної ролі призводить до того, що основи перфекта та дієприкметника почали утворюватися безпосередньо від основи інфекта [14, с. 256].

5. Подвійне походження латинського перфекта, що включив до свого складу два давніх види – перфект і аорист, позначилося на його морфологічній структурі: способи утворення основ перфекта частково належать до перфекта ІЄМ, частково до аориста ІЄМ [14, с. 256].

У цьому дослідженні на підставі лексикографічних джерел, історичних фонетик, граматик, елементів фонетичного аналізу із залученням етимологічних даних проведена комплексна морфонологічна характеристика кореневих морфем-основ дієслів руху, що дає підстави у подальших дослідженнях побудувати морфонологічні моделі.

Як приклади, пропонуємо морфонологічну характеристику декількох латинських дієслів руху.

Ago, eg-i, act-um, ag-ere *вести.* Основа інфекта - *ăg-*, основа перфекта - *ēg-*, основа супіна - *āct-*.

Основа інфекта *ăg-* має і.-є. походження: і.-є. *aĝ-* " гнати, вганяти, махати, розмахувати, вести, водити, приводити [16, с. 4; 17, с. 3; 18, с. 17]. Спостерігається повна семантична адекватність індоєвропейського і латинського коренів. Чергування в основі перфекта *ă* > *ē* виходить з і.-є. *e(H)-e(П)* [14, с. 259]. Декілька пояснень має походження дієприкметника з основою *āct- :āctus* < **agi-tos (*agetos?)* під впливом **-eto-*, що бере початок у р.-.і.-є. віддієслівному прикметнику [19, с. 89, 91]; розширення *t* і синкопа *i* [20, с. 5]; короткий голосний *ă* подовжується, оскільки основа закінчується на дзвінкий проривний; втрата дзвінкості *g* в наслідок асиміляції з наступним глухим: *āctus* < *ăgō* [21, с. 68]; *āctus* від *ăgō* (і.-є. **ak'-t^{h}os* > італ. *āk-tos*) [13, с. 70]

Структура кореня VC^o- існувала і у ІЄМ і була продовженням типу односкладного кореня -C^o- з структурою VC^o- як аблаутний стан при оформленні на більш пізньому етапі механізму чергування голосних за аблаутом [13, с. 247].

Щодо морфологічного визначення є два варіанти класифікації, що мають спільне значення: тематичне дієслово з кореневим голосним *ă* [15, с. 159] і кореневе тематичне дієслово з нульовим суфіксом [14, с. 219]. Корінь *ăg-* має варіант *ĭg-* (аблаут або у романському мовознавстві апофонія *ă* > *ĭ* : під впливом *g* короткий голосний незалежно від первісної якості набуває одного з найбільш закритих тембрів). Варіант *āg-* вживається у декількох складних словах [20, с. 5]. Дієслово *agĕre* зберігає сліди коливання між першою та третьою дієвідміною (підтвердженням є форма *indāgāre*<**indu-agāre*), саме це було характерне дієсловам з перфектом на *-ui* та супіном на *-itum*. На думку Ю.В.Откупщикова, гіпотетично можлива реконструкція таких паралельних парадигм дієслів: *agō (*aguī), *agitum, -agāre* 1 дієвідміна і *agō, (*aguī), *agitum, agere* 3 дієвідміна. Відроджена форма дієприкметника дозволяє стверджувати, що воно слугувало базою утворення фреквентативних дієслів: *agito, agitāre*[19, с. 89].

Морфонологічна характеристика: апофонія *ă* > *ĭ*, розширення *t* і асиміляція *agt* >*act*, синкопа *i*, подовження *ă* > *ā*.

Cado, cecid-i, cas-um, cad-ere *падати.* Основа інфекта *cad-*, основа перфекта – *cecid-*; основа супіна *cas-*.

Основа інфекта має не до кінця чітке пояснення: Ю.Покорний вказує **kad* > lat. *cadō, ĕre* [16, с. 516], А.Ванішек визначає походження кореня від і.-є. **cad-* і ставить дієслово *cadĕre* в один ряд з *cedĕre* : **kad* – падати, йти, ходити [17, с. 29]. И.М.Тронський відзначає наявність паралельної форми *cadēre*, можливо під впливом *iacēre* (утворене, безсумнівно, за аналогією з *iacēre* та *capēre*, і, відповідно, вказує корінь **kād* [14, с. 178], але А.Ерну, А.Мейє не наважуються встановити спільність *cadō, caedō, cĕdō* (82) [18, с. 81-82]. И.М.Тронський відносить *cadĕre - cadēre* до тих дієслів, що у архаїчній латині були утворені від одного кореня, тільки один – тематичний кореневий, а інший – на *-ē-* [14, с. 177]. У класичній мові перший поступився місцем іншо-

му. Існування форми *cadēre* у народній мові підтверджується романськими мовами (фр. *choir*) [18, с. 81-82].

Щодо морфологічного визначення, то вона має подібність з попереднім дієсловом *agĕre*: тематичне дієслово з кореневим голосним *ă - cădō* [15, с. 159] і кореневе тематичне дієслово з нульовим голосним [14, с. 219].

Спосіб утворення основи перфекта успадкований з ІЄМ, у якій часткова редуплікація відбувалася шляхом подвоєння початкового приголосного плюс **i, e/o, *u* [13, с. 221]. Подвоєння *cecĭd-* в основі перфекта характерне для латинських дієслів, у яких коренева морфема починається з приголосного, причому большою мірою проривного [14, с. 55]. Приставлений склад мав, як правило, *-ĕ-* і у найдавніші часи префікс існував як окреме слово [14, с. 257]. М.Нідерман пояснює перехід *cădo > cecĭdi* чергуванням кореневого *ă > ĭ* [21, с. 29] Ф.Мартен зазначає варіанти кореня - *cad* і *cid-* під впливом апофонії, а форма супіна, на його думку, формується під впливом поширення за допомогою *t*: *cās-< cad-t-* [20, с. 27].

Основа дієприкметника можливо утворилася так: *cadō >*kadtos >cāssus >cāsus,* спрощення *–ss-* після довгого голосного [19, с. 180], або *cāsus* від *cădō* (і.-є. **K^{h}at'-t^{h}os >*kāt-tos* > італ. **kāsos*) [13, с. 70].

Морфонологічна характеристика: редуплікація початкового приголосного, чергування кореневого *ă > ĭ (cad > cid-),* спрощення групи приголосних *–ss-*.

Cēdo, cess-i, cess-um, ced-ĕre *йти.* Основа інфекта – *cēd-*, основа перфекта – *cess-*, основа супіна *cess-*.

Спірність етимології цього дієслова підтвержується багатьма джерелами. Лексикографічні джерела вказують на омонімічні форми: *cĕdo, cette* (форма наказового способу) і *cēdo, is, cessi, cessum, cedĕre* (власне дієслово). А.Ерну, А.Мейє підтверджують сумнівне походження, фіксуючи обидві форми, і вказують, що *cedo, cette* має тільки форму 2 особи однини і є наказовим способом, належить до розмовної мови. *Do* у цьому випадку є давня форма від *dare*, подібна до грецької форми з попередньою часткою – *ce-*. [18, с. 109]. Ю.Покорний саме так пояснює цю складну структуру у своєму словнику *cĕdo, cette : ko, ke + do* [16, с. 608]. И.М.Тронський, аналізуючи форму наказового способу, теж підтверджує двоскладність форми і вказує, що ця форма – результат зрощення частки *ce-* з давньою формою атематичного наказового способу **do* зі збереженням повного ступеня кореня в однині [14, с. 252]. М.Нідерман відносить частку *ce-* до головних енклітик, зауважуючи, що ця частка могла мати просторове значення, що саме і властиве семантичній структурі дієслова *cedĕre* [21, с. 24]. Двоскладність форми підтверджує Ю.В.Откупщиков, аналізуючи довготу кореневого голосного у формах дієприкметників, вказує, що форма *cēssus (cĕdo)* походить від двоскладового кореня **ce-sed-* [19, с. 42].

Щодо морфологічного визначення, то А.Ерну класифікує *cedĕre* як тематичне дієслово з кореневим голосним *ē* і пропонує пояснення: *cēdo* "я віддаляюся" від **ce-zd-o*, утвореного від частки *ce-* (пор. *ce-do* "дай") та **-zd-* (редукований ступінь кореня **sed* – «*ітu*», який знаходимо у грецькій : οδος з **σοδος*) [15, с. 155]. *Cedo* вийшло з **cĕzdō* з первісним *ĕ*; довгота *ē-* вторинного походження, виникла у зв'язку зі спрощенням групи приголосних, наголошує А.Ерну [15, с. 156]. Підтримує ці пояснення А.-С.Жюре з більш грунтовним коментарем: *cedo<*cezdo*; *s* була сонорним у ІЄМ; у латинській мові вона теж сонорна перед *m, n, r, l, j, v,* а потім зникає, крім позиції перед *g*» [22, с. 183].

Слід взяти до уваги зауваження А.Ванішека. Він пропонує вважати дієслова *cădĕre* і *cēdĕre* похідними від одного і.-є. кореня **kad-* [17, с. 29]. З одного боку, автор намагається штучно розв'язати існуючу проблему, з іншого, його пропозиція має слушність, виходячи з аналізу семантики цих дієслів. Аналіз семантичної структури двох латинських коренів засвідчує, що сема руху реалізується у семантичній структурі обох дієслів, хоча у різних контекстах: *cădĕre* падати (рух природних об'єктів) < *cēdĕre* йти (рух істот).

Морфонологічна характеристика: подовження первісного *ĕ>ē,* спрощенням групи приголосних *zd.*

Curro, cucurr-i, curs-um, curr-ere *бігти.* Основа інфекта - *curr-*, основа перфекта – *cucurr-*, основа супіна - *curs-*.

Основа інфекта *curr* – походить від і.-є. кореня **kers " бігти"* [13, с. 583];**k[h]rs-o- "бігти"* [16, с. 412], **krsō* [18, с. 160], *curro* < **kr̥sō* [15, с. 157]. Ф.Мартен вказує на вокалізм кореня в латинській мові (пор.: у германських *or*, у кельтській *ar* [20, с. 53]. А.Ванішек вважає, що саме корінь **kar, *kai (kval)* зі значенням *ходити, йти* дає *curr-* [17, с. 35-36].

Щодо морфологічного визначення, то *currere* є тематичним дієсловом з нульовим суфіксом [14, с. 219]. И.М.Тронський вказує на перехід *-rs->-rz->-rr-* [14, с. 123] і далі відзначає, що дієслова на *–rro* отримали дієприкметник на *–rsus* [14, с. 279], тобто при утворенні дієприкметника мав місце зворотний процесс *-rr- >-rs-*.

Редуплікація основи перфекта *cucurr-* є продовженням і.-є.тенденції редуплікації кореня (часткова редуплікація). Редуплікація у корені з *u* належить до особливих типів, оскільки *-u-* у редуплікованій частині основи може відображати давній індоєвропейський голосний *–u-* [13, с. 221]. М.Нідерман говорить про вимоги римських граматиків читати подвоєння приголосних як два звуки, як про оману слухового уявлення і невиправданою вимогою, пояснюючи це тим, що це один, а не два звуки, хоча етимологічний аналіз доводить протилежне: *-rs-> -rr-* [21, с. 113].

Морфонологічна характеристика: вокалізм кореня, редуплікація, асиміляція *-rs->-rz -> -rr-* і зворотний перехід *-rr- >-rs-*.

Duco, duxi, ductum, ducere *везти, вести.* Основа інфекта - *duc-*, основа перфекта - *dux-*, основа супіна - *duct*

Ю.Покорний вказує на походження дієслова від кореня **deuk тянути* [16, с. 221]. Й.М.Тронський відзначає **deuc-ō* > *dūc-ō*: у сполученнях *eu* нульовий ступінь зазнав модифікацію: **eu>ū)* [14, с. 18]. А.Ерну, А.Мейє вказують на два корені з одним значенням вести – **wedh* і **deuk*. Кельтська мова зберегла перший корінь, латинська – другий, відзначають лінгвісти. М.Педерсен твердить можливість підпорядкованої структури: преверб **d-* і **euk-* і зазначає при цьому, що корінь чергується: ** deuk-/*dŭk-* [18, с. 186] А.Ванішек пояснює походження *ducere* від **du* «йти», **du-k* «робити, вести, водити, керувати», подає давньолатинську форму *douc-*, яка і дала саме *dūc-o* [17, с. 74].

Щодо морфологічного визначення, то *dūcĕre* є тематичним дієсловом з кореневим голосним *ū* [14, с. 219]. М.Нідерман зазначає, що *ū* у слові *dūcō* «веду» веде початок від давнього *eu* (проміжна форма *doucō* засвідчена у надписі на похованні одного з Сципіонів кінця III або початку II ст. до н.е., де читаємо *abdoucit*). Цей перехід є результатом фонетичного ланцюжка *eu >ou>ū*, який закінчився у долітературну епоху, і латинські пам'ятки не фіксують жодного прикладу первісного дифтонга *eu*. Давнє *ou*, як і похідне від нього *eu*, перейшло в латинську мову у кінці III ст. до н.е. в *ū*, але *ou* перейшло в *ū* через проміжний етап *ō* [21, с. 64-65].

А.Ерну вказує, що дієприкметник минулого часу зберіг риси ІЄМ, а саме незалежно від основ інфекта і перфекта дієприкметник минулого часу утворювався приєднанням безпосередньо до безсуфіксного дієслівного кореня у його редукованій формі, але це є застиглі і нежиттєві архаїзми: чергування *eu / ŭ – dūcō* > *dŭctus* [15, с. 257-258].

Ф.Мартен визнає різну акцентну характеристику коренів *dŭc-* і *dūc-*, що мають походження від форми з дифтонгом *deuc-*, а форма дієприкметника утворена поширенням за допомогою t : *duct-* [20, с. 65].

Морфонологічна характеристика: монофтонгізація *eu>ou>ū*, поширенням форми супіна за допомогою *t*, вокалізм кореня.

Рамки статті не дозволяють подати морфонологічну характеристику усіх латинських дієслів руху, тому результати здійсненого у повному обсязі морфонологічного аналізу запропоновані у таблиці 1.

Таблиця 1. Морфонологічні процеси у кореневих морфемах латинських дієслів руху

дієслово	cedere	agere	cadere	currere	ducere	fugere	gradi	ire	movere	scandere	sequi	trahere	vadere	vehere	venire	vertere	
Апофонія		+	+				+			+		+				+	7
Асиміляція		+		+													2
Вокалізм кореня				+	+												2
Монофтонгізація					+												1
Подвоєння			+	+	+												3
Подовження	+	+															2
Розширення		+	+	+	+		+	+			+	+		+			9
Синкопа									+								1
Спрощення	+		+														2

Таким чином, до особливостей морфонологічної структури латинських кореневих морфем у дієсловах локативної семантики слід віднести:

1. Спрощення системи дієслівних основ: заміна інфекта, перфекта та аориста на інфект та перфект.

2. Встановлення зв'язку між успадкованими з ІЄМ основами і визнання домінувальної ролі тематичних коренів-основ інфекта як бази для утворення інших основ-коренів шляхом різних фонетичних перетворень.

3. Збереження латинською мовою у більшості дієслів трифонемної моделі коренів ІЄМ та успадкування з ІЄМ основних структурних типів дієслівних форм (більшою мірою $C^{o}_{1}VC^{o}_{2}$-, VC^{o}-).

4. Варіативність латинського кореня та існування паралельних дієслівних форм, що залежало як від індоєвропейського чергування голосних - аблаута (у романському мовознавстві апофонія), так і від різних фонетичних змін

5. Основними морфонологічними особливостями є: апофонія, асиміляція, аферeза, вокалізм кореня, монофтонгізація, подвоєння, подовження, розширення, синкопа, спрощення.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается связь между структурой индоевропейского корня и корневых морфем латинских глаголов движения, установлен инвентарь морфем-корней, участвующих в словообразовании латинских глагольных основ, определены и описаны их морфонологические особенности.

SUMMARY

The present article focuses on the study of the relation between the structure of the Indo-European root and root morphemes of Latin verbs of movement. Root morphemes taking part in the formation of Latin verb bases have been revealed, their morphonilogical peculiarities have been defined and described.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-во иностр.л-ты, 1960. – 372 с.
2. Реформатский А.А. Фонологические этюды. – М.: Н., 1975. – 135 с.
3. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 119 с.

4. Семчинський С.В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства (на матеріалі індоєвропейських мов). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 174 с.
5. Варбот Ж.Ж. Праславянская морфонология. Словообразование и этимология. – М.: Наука, 1984. – 255 с.
6. Грещук В.В. Семантична дериватологія: Передумови формування і перспективи // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип.5. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 12-15.
7. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М.: URSS, 2007. – 510 с.
8. Шантрен П. Историческая морфология греческого языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1953.
9. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. Изд. 2-е, стереот. – М.: УРСС, 2004. – 260 с.
10. Макаев Э.А. Общая теория языкознания / Отв. ред. В.Н.Ярцева. Предисл. К.Г.Красухина. Изд. 2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 224 с.
11. Маковский М.М. Лигвистическая комбинаторика: Опыт топологической стратификации языковых структур. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 232 с.
12. Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков . – М.:Наука, 1983. – 308 с.
13. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ протоязыка и протокультуры. Ч.І. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета, 1984. – 428 с.
14. Тронский И.М. Историческая грамматика латинского языка. – М.: Изд-во лит-ры на ин.яз., 1960. – 320 с.
15. Эрну А. Историческая морфология латинского языка. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1950. – 319 с.
16. Pokorny J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch . – Francke Verlag Bern, 1959, B.I.-1182 S.
17. Vanicek A. Etymologisches Wőrtewbuch der lateinischen Sprache. – Leipzig, 1874. – 256 p.
18. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. – Paris: Klincksieck, 2001. – 833 p.
19. Откупщиков Ю.В. Из истории индоевропейского словообразования. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 320 с.
20. Martin F. Les mots latins groupés par familles étymologiques. – Paris: Hachette livre, 2007. – 340 p.
21. Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка. – М.: Изд-во иност.лит-ры, 1949. – 190 с.
22. Juret A.C. Manuel de phonétique latine. – P., 1921. –384 p.

Надійшла до редакції 14.10.2008 р.

УДК 801.54 – 804.022

ДИСКУРС ЯК СИНТЕЗ КОМУНІКАТИВНОГО, КОГНІТИВНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО АСПЕКТІВ МОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

С.Ю.Кремзикова

Дискурс є одним з найбільш складних й нечітко визначених понять сучасної лінгвістики. Поняття дискурс охоплює різні значення і розглядається в різних аспектах як об'єкт аналізу і як об'єкт теорії: як конкретне реалізоване висловлення та як правила,

© Кремзикова С.Ю., 2008

що уможливлюють його реалізацію. Проблеми аналізу дискурсу розглядаються представниками лінгвістичних шкіл з різних позицій: лінгвістичної концепції дискурсивної діяльності Е.Бенвеніста, семіотики Р.Барта, А.Ж.Греймаса, герменевтики дискурсу П.Рікера, археології знання М.Фуко, комунікативної події Т. ван Дейка, семантико-прагматичного аспекту дискурсу під кутом зору теорії аргументації О.Дюкро, типології та структури типів дискурсу Г.Г. Почепцова, Ф.С.Бацевича, дискурсу як соціокультурного явища Н.Д.Арутюнової, Ю.Габермаса, К.С.Серажим та ін. У низці робіт, присвячених аналізу дискурсу, робиться спроба перетворити його в дисципліну текстового аналізу [1; 2; 3; 4; 5]. Набуло розповсюдження розуміння дискурсу як тексту в подієвому аспекті, зануреного в соціокультурний контекст, тобто реальне життя [7, с.136-137]. У розвідках останніх років обґрунтовується теза про дискурсивну організованість мовлення, яка забезпечує правила та принципи комунікативної діяльності [8; 9; 10]. Поширеним є тлумачення дискурсу як цілісної трансфрастичної мовної одиниці, яка обособлює сукупний продукт актів висловлення в їх послідовності. Висловлюється думка, що дискурс як система комунікації існує в реальному та потенціальному вимірах. У реальному вимірі – це поле комунікативних практик, мовленнєва діяльність у певному соціальному просторі, а також тексти, що виникають в результаті такої мовленнєвої діяльності. У потенціальному вимірі дискурс – це семіотичний простір, що включає вербальні та невербальні знаки, орієнтовані на обслуговування комунікативної сфери [11:11; 12:110]. Крім того, дискурс тлумачиться як особливий засіб вираження певної ментальності, він передбачає та утворює ідеального адресата, який розуміє усі пресупозиції сформульовані в тексті і для якого дискурс-монолог набуває форми діалогу.

Саме визначення дискурсу передбачає орієнтацію у вивченні мови як діяльності та мовленнєвої комунікації. Труднощі його опису пов'язані з тим, що дискурс характеризується співіснуванням одиниць та структур найрізноманітнішої природи, (від фонем до соціально-інтерактивних одиниць – стратегій, трансакцій, комунікативних подій тощо), які виконують різні функції. Визнання дискурсу найзагальнішою категорією організації мовної комунікації, акцентує його динамічний характер і ставить питання про одиниці, що його становлять. У роботах комунікативного напряму такими одиницями пропонується визнати комунікативний акт (послідовність актів, функціонально об'єднаних метою розвитку дискурсу), комунікативний хід (вербальна або невербальна дія одного з учасників), мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт. Мовленнєвий жанр формується мовленнєвими актами, які втілюють пропозиції, вимоги, перемовини, запитання, обіцянки, умови, скарги, докори, зауваження, тощо [13, с.159]. Мовленнєві жанри характеризуються комунікативними ситуаціями та триєдністю: тематичним змістом, стилем і композицією висловлення.

Вчені розмежовують поняття «висловлення», «дискурс» та «текст». Вони вважають, що «висловлення» та «дискурс» (на відміну від «тексту») можуть вживатися як у значенні процесу (діяльності), так і у значенні результату цієї діяльності (її продукту). Текст як результат такої діяльності має певну зафіксовану форму [14; 15; 11]. У деяких лінгвістичних розробках «висловлення» тлумачиться широко – не як умовна одиниця, а як одиниця реального спілкування, яка визначається зміною мовних суб'єктів та характеризується різноманітністю обсягу, змісту та композиційної будови. У такому сенсі і твори різноманітних наукових та художніх жанрів розглядаються як одиниці мовленнєвого спілкування, що як і репліки діалогу спрямовані на активну відповідь, розуміння іншого. Твір тлумачиться як висловлення, що займає своє місце у ланцюгу спілкування. Він пов'язаний з іншими творами-висловленнями, які відокремлені один від одного межами зміни мовленнєвих суб'єктів, цілісністю та предметно-змістовою завершеністю, що забезпечують можливість відповіді чи відповідного розуміння [16, с.407-408].

Деякі вчені вважають, що однією з характеристик певного способу існування дискурсу є «функція, або ім'я автора» [17, с.602-603]. Ім'я автора виконує класифікаційну функцію, оскільки припускає групування в цілість певної кількості текстів, встановлює

зв'язок гомогенності, спорідненості між ними, протиставляє їх іншим текстам. За визначенням інших дослідників, текст стає дискурсом внаслідок інтерпретаційної діяльності адресата, коли наповнюється індивідуальним, особистим змістом; дискурс реалізується в тексті, зумовлений різними видами діяльності адресата – когнітивною, психологічною, естетичною, тощо. Звертається увага на те, що дискурс є складною одиницею, об'ємною за діапазоном мовностилістичних та прагматичних перспектив. З іншого боку, висуваючи тезу, щодо тексту як будь-якого дискурсу, зафіксованого на письмі, лінгвісти визнають той факт, що спочатку цей дискурс необхідно було виголосити, тобто кожен текст був спершу мовленням, а писемність зберігає дискурс для індивідуальної та колективної пам'яті [18, с.305-307]. До того ж, якщо мовлення за теорією Ф. де Соссюра це реалізація мови, а дискурс – продукування індивідуальних висловлень конкретним мовцем, то кожен текст є в тій самій позиції до дискурсу, як мовлення, щодо мови.

Багатоаспектність та міждисциплінарна сутність поняття «дискурс» виявляється в різних визначеннях цього феномену. Широкому тлумаченню дискурсу як родової категорії щодо понять мовлення, текст, діалог віддається перевага в сучасній лінгвістичній літературі [15, с.90; 19, с.190]. Вчені вважають, що різні типи дискурсів мають спільну основу, що дозволяє говорити про дискурс взагалі та прототипову модель дискурсивної діяльності, сутністю якої є «...формування смислу та його становлення, фіксації як тексту» [10, с.81]. Текст, як матеріальний об'єкт (писемний чи усний), вступає в певні відношення з дискурсом, вводить у дію різні форми дискурсу. Ролан Барт звертає увагу на таку рису тексту як його існування в дискурсі: *«... текст відбувається в мовленні: він існує тільки втіленим у дискурс. ...текст випробується тільки в роботі, у продукуванні»* [20:73].

Існує думка, що термін «дискурс» не застосовується до давніх текстів (історичних пам'яток), оскільки дискурс як послідовність мовленнєвих актів відбиває деяку подію «живої» дійсності [21, с.205-206; 7, с.137]. Іншою є позиція вчених, які в основу концепції дискурсу поклали модель, що включає ряд складових: 1) текст, який аналізується; 2) учасники комунікації (їх особисті та рольові характеристики); 3) опис конкретної ситуації спілкування (обставини, місце, час); 4) опис соціального інституту, в якому відбувається комунікативна дія; 5) характеристика суспільства, частиною якого є певний соціальний інститут, місце даного інституту в історії суспільства [10; 11; 13 та ін.]. Із моделі випливає, що дискурс конституює суспільство і, в свою чергу, сам конституюється ним. Дискурс тлумачиться як форма суспільної практики, притаманній будь-якому періоду, що уможливлює його відтворення та вивчення в історичному плані. Акцент робиться на тому, що значення дискурсу не обмежується писемним та усним мовленням, а містить ще й позамовні семіотичні процеси. Корелює з таким підходом до дискурсу і розуміння його як самостійної структурної одиниці, якою оперує мовна свідомість, яка не завжди є зафіксованою в тексті і може передаватись від покоління до покоління в усній формі [22, с.3]. Відзначимо в цьому контексті епічний дискурс старофранцузького періоду, фіксації якого на письмі передував період усного творення та функціонування. Текст імплікує дискурс, актуалізує його, але не завершує, а скоріше надає мовнотекстуальні чи мовноментальні імпульси для подальшого текстотворення і дискурсотворення. Зважаючи на макроструктурну будову дискурсу, вчені виділяють три базові рівні його аналізу: референційний (дослідження тематичної структури дискурсу), предикативний (вивчення семантичної структури дискурсу), ілокутивний (вивчення прагматичної структури дискурсу) [1, с.14-16]. Людина, яка інтерпретує дискурс як певні мовленнєві акти, приписує певну функцію або категорію дії мовленнєвому повідомленню.

У контексті ідей постструктуралізму, вважається перспективним розглядати мовленнєву комунікацію з позиції категоризації соціальних феноменів. У такому сенсі, специфічною для конкретної культури та соціуму мовною реалізацією, що конструює певний соціальний порядок, є дискурс. Оскільки дискурсу притаманні наміри або інтенції, його дослідники мають справу не тільки з лінгвістичними об'єктами, але й з результата-

ми деяких форм соціальної діяльності І якщо на макрорівні це з успіхом роблять різні напрями соціології, філософії, то на мікрорівні суто лінгвістичні підходи дозволяють розвивати методологію дискурс-аналізу з подальшим його застосуванням до вивчення соціально-культурної динаміки суспільства [23, с.158]. Інколи дискурс розглядається як суспільна діяльність в умовах реального світу. Таке широке тлумачення дискурсу враховує взаємозумовленість його форми та змісту, його належність до соціокультурної ситуації. Відповідно й дискурс-аналіз розуміється як широкий міждисциплінарний напрям, що виникає як результат синтезу лінгвістичних та соціальних дисциплін.

Головною тенденцією сучасного дискурс-аналізу є його інтерпретаційна спрямованість, що допомагає встановленню власного смислу дискурсу в соціальному контексті (враховуючи співвідношення етнографічних, соціальних та психологічних даних з мовними). Дискурс-аналіз, як вважають дослідники, не зводиться ні до структурного аналізу, ні до лінгвістики тексту. Широке вживання поняття «дискурс» у сучасному мовознавстві пов'язано з суттєвими змінами в інтерпретації мовлення, що відбулися під впливом прагматики. Вчені виділяють такі ознаки дискурсу як надфразова організація, часово-просторове та цільове спрямування у лінійному розгортанні, діяльнісний та інтерактивний характер, контекстовість. Контекст дискурсу визначає, на що спрямовано прагматичний фокус, як реалізуються сценарії мовленнєвих дій.

На відміну від лінгвістики тексту, яка зосереджується на формально-мовних аспектах побудови тексту, аналіз дискурсу передбачає перенесення акцентів на позалінгвальні чинники його породження. Деякі дослідники вважають, що аналіз дискурсу стосується трьох його найважливіших категорій: дії, будови та варіативності. Аналіз дискурсу досліджує усну та письмову форми мовної комунікації, приділяючи більшу увагу їх соціальній організації. Вчені звертають увагу на те, що однією з основних смислотворчих категорій дискурсу є категорія оцінки. Дослідження дискурсу має на меті й визначення його аксіологічних параметрів, оскільки, як відзначає В.Б.Бурбело «...ціннісне значення концептуально нейтральних ознак... виявляється або на узусно-фреймовому рівні сполучуваності..., або на власне дискурсивному, тобто ситуаційному чи подієвому рівні». При цьому автор вказує на той факт, що певні оцінні структури, які лежать в основі повсякденної свідомості, «...дискурсивно упорядковуються як міф, релігія, наука» [24, с.219]. Висуваючи на перше місце функціональний підхід до вивчення дискурсу, пропонується ретельне дослідження його формальної сторони у відношенні до її функції і навпаки.

Звернення до дискурсу дозволяє розширити уявлення про феномен дискурсивної діяльності, яка відбиває процес творчого освоєння світу нашою свідомістю. У такому сенсі при вивченні дискурсу як комплексної комунікативної події необхідно враховувати знання, інтенції, психологічний стан учасників, тощо. Необхідним компонентом лінгвістичного дослідження з метою розуміння та тлумачення дискурсу вважається моделювання знань про світ, які фігурують під назвами «схема», «сценарій», «фрейм». Когнітивна обробка дискурсу є стратегічним процесом, в результаті якого у пам'яті формується його ментальне уявлення. Конструювання представлення відбувається на основі структурного аналізу та синтезу, внаслідок яких виявляються на різних рівнях значущі одиниці, а також способи їх об'єднання у більш складні одиниці. Відзначається, що когнітивне конструювання представлення дає уявлення не тільки про текст, але й про соціальний контекст, в якому цей текст існує. Мовні одиниці розглядаються як засіб «запуску» в дискурсі таких когнітивних процесів і механізмів, які характеризуються безперервністю перебігу, відтворюючи в свідомості людини образ предмета, уявлення про предмет, деякий концепт, а також постійною змінюваністю як на формальному, так і на глибинному рівні.

Відомо, що не існує єдиного оптимального дискурсу, який би ефективно використовував усі можливості мови, однак можуть бути виділені та описані оптимальні типи дискурсів, які характеризуються за різними критеріями. Розмежовуючи підходи до вивчення тексту та дискурсу, вчені базуються на тому, що вимір дискурсу спрямовано не тільки на дослідження мовних одиниць та правил їх організації, але й цілої низки щіль-

но пов'язаних з ними дисциплін історичного, психологічного, соціального характеру [25; 26, с.3-7]. У сучасних розвідках ставиться питання про пошук та розпізнавання в дискурсах когнітивних моделей різної природи, сценаріїв тощо. Висловлюється думка, що лінгвістика працює з текстом, а дискурс є об'єктом транслінгвістики і визначається як «будь-який закінчений відрізок мовлення, єдиний за змістом, що передається та структурується залежно від вторинних комунікативних цілей, включається в культуру завдяки позамовним факторам» [27, с.457]. Деякими вченими на рівні мовного тексту-дискурсу виокремлюється елементарна інформативно-тематична одиниця – диктема , яка реалізує функції номінації, предикації, тематизації та стилізації, і в межах якої відбувається становлення та розвиток тематично організованого мовлення [28, с.7-8]. Дискурс-аналіз робить акцент на ситуаційні чинники когнітивної обробки дискурсу. Важливим, на нашу думку, є застосування такого підходу до тлумачення дискурсів та розуміння текстів віддалених у часі від дослідника. Якщо текст є реальною маніфестацією та складовою дискурсивної діяльності, тлумачення тексту становить один з видів взаємодії учасників комунікації, що є складовою частиною соціальної ситуації. Функціональні підвалини такого підходу включають в себе різні види контекстуальної інформації, коли розуміння це не просто пасивна репрезентація мовного об'єкта, але й частина інтерактивного процесу.

На функціональному рівні дискурс розглядається як комунікативна подія, ситуація, що інтегрує текст з іншими її складниками – екстралінгвальними чинниками. Уточнюється, що дискурс включає не тільки тексти та висловлення, але й типові моделі мовленнєвої поведінки і набір мовленнєвих дій специфічних для певного типу комунікації. Процес формування дискурсу супроводжується утворенням загального контексту, учасниками якого виступають дійові особи, об'єкти, обставини, і в якому реалізуються певні концепти. У царині окремого типу дискурсу певного історичного періоду відбувається взаємодія концептів, які поряд з основним значенням актуалізують додаткові значення, у тому числі й історичні, формуючи широке багатоядерне концептуальне поле, що становлять лексичні мережі слів [29, с.47; 30, с.23]. Вважається, що концепти не є застиглими ментальними формуваннями: вони еволюціонують, взаємодіють з близькими поняттями, утворюючи динамічні розгалужені мережі, фіксація яких відбувається шляхом вербалізації концептів та інформації, яку вони представляють.

Вербалізація концептів відбувається у процесі реалізації діяльнісних ситуацій, що розглядаються в роботі як структурні складові дискурсу, являють собою гетерогенні, динамічні, системні утворення, які складаються з елементів та відношень. Системотворчими компонентами діяльнісних ситуацій вважаються учасники (елементи) та відношення (пропозиції). Динамічний аспект світосприйняття передбачає подієву концептуалізацію дійсності, тобто представлення ситуації як сегментованого перебігу подій з акцентом на ідею зв'язків та відношень. Такий методологічний підхід валоризує все, що має відношення до дії. План змісту, в такому разі, співвідноситься з дієслівною формою, оскільки дієслово, частина мови найбільш пристосована до номінації динамічних фрагментів світу, може розглядатися в аспекті зміни одних подій іншими. Діяльнісна ситуація на рівні змісту являє собою поліфункціональний комплекс, який відбиває сприйняття динамічного фрагменту світу як зміну подій. Оскільки ситуація може включати декілька подій, зазначимо, що вона має поліпропозиціональну структуру. При аналізі діяльнісних ситуацій враховується контекстуальна інформація, хоча дослідження процесів інтерпретації не є основним його завданням. У цьому дослідженні робиться спроба взаємного зближення двох напрямів: один з яких стосується відношення мовних одиниць до позамовної дійсності, а другий – процесів породження мовних одиниць, їх інтерпретації та внутрішньодискурсивних зв'язків. Тому одним із завдань є виявлення зв'язків, які встановлюються між дієсловом та похідними словами у різного роду формуваннях (словотвірних типах, багатоланкових словотвірних рядах, словотвірних кате-

горіях, тощо), та їх функціонуванням у типових (для певних типів дискурсів старофранцузького періоду) діяльнісних ситуаціях.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются различные точки зрения на «дискурс», обосновывается его понимание как явления, синтезирующего различные аспекты (коммуникативный, социальный, когнитивный) языковой деятельности, его статус в системе лингвистических явлений. Дискурс рассматривается как общая категория организации языковой деятельности, акцентируется его динамический характер, ставится вопрос о выделении единиц, составляющих дискурс. Одной из главных структурных составляющих дискурса предлагается «ситуация деятельности», компонентами которой являются участники ситуации и отношения между ними.

SUMMARY

The article deals with definition of discourse as a synthesis of different types of language activity: communicative, social and cognitive ones; its status in real and potential dimension has been grounded. Acknowledgement of the discourse as the most general category of organizing lingual communication emphases its dynamic character and raises the question of its basis-hidden units. As an elementary unit of studying the discourse we propose the activity-based situation which is analized as its structural block, the components of which are participants (elements) and relations.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Lundquist L. Le factum *textus :* fait de grammaire, fait de linguistique ou fait de cognition ? // Langue française. №121. – P., 1999. – P.56-75.
2. Maingueneau D. Initiation aux méthodes de l'analyse de discours. – P., 1976.
3. Adam J-M. Les textes: types et prototypes. – P., 1992.
4. Adam J-M. Linguistique textuelle. Des genres de discours aux textes. – P., 2004.
5. Charaudeau P. Langage et discours. – P., 1983.
6. Панина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. – М., 2002.
7. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.136-137.
8. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
9. Бурбело В.Б. Сучасні концепції дискурсу та лінгвопрагматичні засади дискурсології // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Іноземна філологія. Вип. 33. – Київ, 2002. – С.79-84.
10. Бурбело В.Б. Модель дискурсу в парадигмальному вимірі // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Іноземна філологія. Вип. 38. – Київ, 2004. – С. 81-85.
11. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – М., Волгоград, 2000.
12. Трошина Н.Н. Социокультурные параметры дискурса // Социолингвистика вчера и сегодгня. – М., 2004. – С.107-131.
13. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. – Київ: Академія, 2004.
14. Лайонз Д. Лингвистическая семантика. – М., 2003.
15. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.:Гнозис, 2003.
16. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. 2-е вид. – Львів, 2001. – С.406-415.
17. Фуко М. Що таке автор? // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. –Львів, 2001. – С.598-613.
18. Рікер П. Сам як інший. – К., 2002.
19. Charaudeau P., Maingueneau D. Dictionnaire d'analyse du discours. – P., 2002.
20. Barthes R. Le bruissement de la langue. Essais critiques IV. – P., 1984.
21. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – М.: Наука, 2005.

22. Борботько В.Г. Общая теория дискурса. Автореф. дис. ... докт. филол. наук.. – Краснодар, 1998.
23. Дейк ван Т.А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. – М., 1988. – С.153-211.
24. Бурбело В.Б. Аксіологічні параметри дискурсу в перспективі історичного розвитку // Мовні і концептуальні картини світу. – Київ, 2003. – С.217-221.
25. Charolles M., Combettes B. Contribution pour une histoire récente de l'analyse du discours // Langue française. №121. –P., 1999. – P.76-116.
26. Karabétian E. S. Phrase. Texte. Discours. Présentation // Langue française № 121. – P., 1999. – P.3-10.
27. Барт Р. Лингвистика дискурса // Система моды. Статьи по семиотике культуры. Пер. с франц. –М., 2003. –С.456-462.
28.Блох М.Я. Текст в становлении и развитии //Стилистика и теория языковой коммуникации. – М.: МГЛУ, 2005. – С.6-9.
29. Степанов Ю.С. Семиотика концептов. Семиотика: Антология. Сост. Ю.С. Степанов. Изд. 2-е. – Екатеринбург, 2001.
30. Picoche J. Intérêt et ses dérivés au croisement de divers réseaux lexico-sémantiques// Langue française, № 103. – P., 1994. – P.23-31.

Надійшла до редакції 18.11.2008 р.

УДК 81'373.46

ДО ПИТАННЯ ПРО СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ СУБКОНТИНУУМУ ІНФОРМАТИКИ Й ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

І.М. Нікуліна

Опис та аналіз спеціальної лексики у мові є одним із основних напрямків лінгвістичних досліджень. Інтерес до спеціальної лексики у сучасному мовознавстві не випадковий. Він пояснюється, з одного боку, зростанням значущості різних галузей знання у розвитку людства, і, з іншого боку, підвищенням ролі термінологічної лексики у сучасних мовах, оскільки спеціальна лексика є базою для розвитку концепції мови науки. Так, Л.Ю.Буянова зауважує, що на сучасному етапі мова науки трактується як особливий складний об'єкт дослідження. Це виявляється у способах кореляції зв'язків, характері організації у систему, у поліморфності ознак, властивостей та функціональній динаміці континууму мови науки і техніки [1, с. 43]. Знання про світ як феномен пізнання чітко і глибоко структуроване. При цьому мовний континуум є інструментом, апаратом його об'єктивації і експлікації [1, с. 81].

Сукупність різних галузей наукового знання це – унікальний континуум, що стратифікується відповідно до потреб термінологічних систем. Наука виявляється особливою частиною культури, а інтегральність – є її науважливішою властивістю. Мова науки стратифікується відповідно до понятійних, структурно-функціональних особливостей на певні континууми: континуум мови науки, континуум мови техніки. Головним засобом інтегрування науки служить мова, основа якої відображається у термінології.

Субконтинуум інформатики й обчислювальної техніки є багатовимірна конструкція, що потребує поліаспектного вивчення. Він екстрагується з загальної схеми континууму мови науки і мови техніки і утворює складну систему, окремі структурні яруси якої перетинаються на різних рівнях: лексичному, семантичному, граматичному, словотворчому. Функціонування цього субконтинууму обумовлюється екстралінгвістичними потребами науково-пізнавального та виробничого процесу.

© Нікуліна І.М., 2008

До номінативних частин мови можна віднести іменник, прикметник, дієслово і прислівник [2, с.95]. Оскільки іменникам властива абсолютна номінативна значущість, вони вважаються основою термінологічного словника.

У процесі дослідження субконтинууму інформатики й обчислювальної техніки було встановлено, що частиномовний склад у французькій, українській та російській мовах майже збігається за кількісними показниками, але в українській та російській мовах, на відміну від французької спостерігається функціонування прислівників.

Таблиця 1. Особливості частиномовного складу інформатики й обчислювальної техніки

мова	частини мови									
	іменник		прикметник		дієслово		прислівник		разом	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
франц.	2106	80	306	12	216	8	-	-	2628	100
укр.	1857	71	477	18,2	273	10,4	12	0,4	2619	100
рос.	1860	71,1	472	18	275	10,5	12	0,4	2617	100

Таким чином, у зіставлюваних мовах простежується тенденція до вживання іменників: франц.: 1860 ТО (80%); укр.: 1857 ТО (71%), рос.: 1860 ТО (71,1%), що цілком доводить тезу про іменникове походження будь-якої термінологічної системи.

Для французького субконтинууму ІОТ характерним є транспозиція прикметників, які вживаються як іменники:

aliquot (кратний) /aliquot m (кратне число);
analogue (аналоговий) /analogue m (аналоговий пристрій);
annexe (допоміжний) /annexe f (допоміжний пристрій);
ascendent (висхідний) /ascendent m(попередник);
blanc (чистий, незаповнений) /blanc m (пробіл);
booléen (булів) /booléen m (багаточлен);
cavalier (визначений, спрямований) /cavalier m (перемичка);
decimal (десятковий) /decimal m (десяткове число);
faux (хибний, помилковий) /faux m (хибний висновок);
iconique (піктографічний) /iconique f (іконіка, методи обробки зображення);
informatique (той, що належить до інформатики) /informatique f (інформатика);
variable (змінюваний, регульований) / variable f (змінна).

В українському та російському субконтинуумі було зафіксовано обмежену кількість випадків транспозиції: укр.: крива, змінна; рос.: кривая, переменная.

Для французького субконтинууму властиве вживання латинських словосполучень, що в українській та російській мовах перекладаються:

франц.: a priori; bonus; ad hoc; id., idem; in situ;

укр.: з первісних міркувань; додатковий інформаційний потік; спеціальний, спеціалізований; те ж саме, вищевказаний; в умовах експлуатації, у пункті використання;

рос.: из первоначальных соображений; дополнительный информационный поток; специальный, специализированный; то же, вышеуказанное; в условиях эксплуатации, в пункте использования.

Не менш важливою проблемою є вивчення можливостей термінотворчого потенціалу субконтинууму інформатики й обчислювальної техніки. Проте необхідно зауважити, що на відміну від словотвору, термінотворення є усвідомленим процесом. При цьому спостерігається певний вплив термінологічної системи, що формується, оскільки саме вона утворює специфічний логіко-понятійний простір. У такому контексті термін виступає як засіб і, у той же час, як спосіб перманентного епістемологічного розвитку спеціального мовного потенціалу.

Таким чином, презентація концептуально-лінгвістичних основ термінотворчої підсистеми загальнонаціональної мови є основним завданням сучасної лінгвістики [1, с. 142]. Термінотворча підсистема вирізняється високим ступенем мобільності й відкритості. Вона являє собою специфічний і автономний мовний субконтинуум, який самостійно розвивається, але підпорядковується правилам розвитку загального мовного континууму. При цьому термінотворча підсистема оперує певними дискретними одиницями деривaційного потенціалу, що безпосередньо виступають носіями особливого термінотворчого значення. Це виявляється у тісному взаємозв'язку, що встановлюється між термінованим логіко-понятійним простором, та вибором морфемно-лінгвістичних термінотворчих структурних елементів, які складають деривaційну систему науково-технічного мовного субконтинууму.

У процесі дослідження було виявлено наявність певних термінологічних словотвірних гнізд.

Упродовж тривалого часу словотвірні гнізда в термінології не вивчались, оскільки термінами вважалися лише іменники [3, с. 179]. Дослідження частиномовних особливостей субконтинууму інформатики й обчислювальної техніки доводить функціонування іменників, прикметників, дієслів і прислівників, отже можна передбачити існування термінологічних словотвірних гнізд. Дослідження структури словотвірних гнізд, вивчення формальних і смислових відношень, виявлення і характеристика словотворчого потенціалу непохідних і похідних термінів – різних частин мови – актуальні проблеми термінології.

Термінологічне словотвірне гніздо – це сукупність однокореневих термінів, пов'язаних деривaційними відношеннями і синхронністю існування [4, с. 57]:

франц.: action, actionner, actionné, actionneur ; activation, activer, activité ; adaptabilité, adaptateur, adaptatif, adaptation, adapté ; adresse, adresser, adressée, adressage, adressable, adressabilité ; afficher, afficheur, affichage, affichable ; ajuster, ajustement, ajustage ; alimenter, alimentateur, alimenteur, alimentation ; annonce, annoncer, annonciation ; appel, appeler, appelation ; bascule, basculer, basculement ; balayer, balayage, balayeur ; associer, associatif, association, associativité ; délimiter, délimiteur, délimitation ; énumérer, énumérabilité, énumération ; enregistrer, enregistrement, enregistreur ; démonstrable, démonstration, démonstrabilité ; demande, demander, demandeur, demandable;

укр.: адаптер, адаптація, адаптувати, адаптивний; адреса, адресація, адресний, адресовність; активація, активізація, активність; актуалізація, актуальність, актуальний; альтернатива, альтернативний, альтернатор, альтернування, альтернувати; аналітик, аналітичний, аналітичність; аналог, аналоговий, аналогія; анулювання, анульований, анулювати, анульовний, анулюючий, анулятор; вимикач, вимикати, вимкнення, вимкнений; випадати, випадання; вирівнювати, вирівнювання, вирівняний, вирівнюваний, вирівнювач;виражати, вираз, вираження, виразний; генератор, генерація, генерування, генерувати; дріб, дробити, дробовий, дроблення;

рос.: адаптер, адаптация, адаптировать, адаптивный; адрес, адресация, адресный, адресуемость; активация, активизация, активность; актуализация, актуальность, актуальный; альтернатива, альтернативный, альтернатор, альтернирование, альтернировать; аналитик, аналитический, аналитичность; аналог, аналоговый, аналогия; аннулирование, аннулированный, аннулировать, аннулируемый, аннулирующий, аннулятор; выключатель, выключать, выключение, выключенный; выпадать, выпадение; выравнивать, выравнивание, выравненный, выравниваемый, выравниватель; выражать, выражение, выраженный, выразимый; генератор, генерация, генерирование, генерировать; дробь, дробить, дробный, дробление.

При вивченні термінологічних словотвірних гнізд у субконтинуумі інформатики й обчислювальної техніки французької мови було виявлено 174 ТСГ, серед них моделі дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести- і семиступеневої структури, в українській та російській мовах 189 ТСГ, серед них також моделі дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести- і семиступеневої структури. Причому у французькій мові переважають гнізда триступеневої

структури 84 ТСГ (48,3%), в українській та російській мовах – дво- по 60 ТСГ (31,7%) і триступеневі ТСГ: 48 ТСГ (25,3%).

При зіставленні словотвірного потенціалу спостерігається певна тенденція, з одного боку до зменшення словотвірного гнізда в українській та російській мовах та поява термінологічної одиниці, що утворюється синтаксичним способом, а з іншого боку до збільшення словотвірного гнізда:

Пор.:

французька мова	українська мова	російська мова
échange	*обмін*	*обмен*
échanger	*обмінюватися*	*обмениваться*
échangeur	*пристрій обміну*	*устройство обмена*
balayer	*розгортати*	*развертывать*
balayage	*розгортка*	*развертка*
balayeur	*блок розгортки*	*блок развертки*
alimenter	*живити*	*питать*
alimentation	*живлення*	*питание*
alimenteur	*джерело живлення*	*источник питания*
boucle	*цикл*	*цикл*
boucler	*циклічний*	*циклический*
bouclage	*циклічність*	*цикличность*
	циклування	*циклирование*

На рівні словотвірної форми гніздо розпадається на гілки, які починаються від вершини і зумовлюються твірною основою. Таким чином формуються дієслівні, ад'єктивні і субстантивні гілки.

Таблиця 2. Особливості словотвірних гілок у субконтинуумі інформатики й обчислювальної техніки

I. Дієслівна гілка		
Французька мова	**Українська мова**	**Російська мова**
adresser	**адресувати**	**адресовать**
adressée	адресат	адресат
adresage	адресування	адресация
adressable	адресація	
II. Ад'єктивна гілка		
adressable	**адресований**	**адресованный**
adressabilité	адресовність	адресуемость
III. Субстантивна гілка		
adresse	**адреса**	**адрес**
adresser	адресувати	адресовать

Необхідно зауважити, що більш поширеною у зіставлюваних мовах виступає дієслівна гілка у різних гніздах. У багатьох випадках – це дво- або триступеневі гнізда.

Таблиця 3. Продуктивні гнізда термінологічного словотвірного потенціалу субконтинууму інформатики й обчислювальної техніки

Дієслівна гілка		
Французька мова	**Українська мова**	**Російська мова**
dévérouiller	**розблокувати**	**разблокировать**
dévérouillage	розблокування	разблокирование
chevacher	**суміщати**	**совмещать**
chevachement	суміщення	совмещение
chevachable	суміщений	совмещенный
compenser	**компенсувати**	**компенсировать**
compensation	компенсація	компенсация
compensateur	компенсатор	компенсатор
balayer	**сканувати**	**сканировать**
balayage	сканування	сканирование
balayeur	сканер	сканер

При цьому спостерігається словотвірна мотивація у межах термінологічного словотвірного гнізда, вона характеризується певними ознаками: є два слова, що мають один корінь, значення одного з них повністю входить до значення іншого, тотожне лексичному значенню іншого, проте синтаксичні позиції цих термінів різні. Словотворчі засоби відіграють значну роль у створенні внутрішньої форми терміна, що вказує на його місце у певній термінологічній системі [5, с. 94].

При дослідженні термінологічного словотвірного ряду, тобто кінцевої множини слів з ідентичним афіксом, було встановлено, що існує певний перелік словотвірного інвентаря, вибір якого зумовлюється безпосередньо вимогами субконтинууму інформатики й обчислювальної техніки. При цьому ми виділили суфіксальні і префіксальні словотвірні ряди.

Суфіксальні термінологічні словотвірні ряди.

Словотвірний суфікс може бути послідовно визначений як частина нового члена опозиції, що залишається після вилучення словотвірної основи [6, с. 107]. Докладне вивчення дозволяє констатувати, що суфікс – це морфема правобічної деривації, яка виконує певні функції:

1) лексико-граматична функція дозволяє суфіксальному деривату переходити в інший лексико-граматичний клас. Це зумовлено тим, що суфікси пов'язані з певною частиною мови. Отже можна вирізнити субстантивні, ад'єктивні та дієслівні суфікси [7, с. 24], [8, с. 71], [9, с. 271];

2) суфіксальні деривати здатні до класифікації за семантичними ознаками , отже у цьому полягає функція угрупування [10, с. 91-92], [7, с. 70];

3) предикативна функція реалізується через здатність суфікса утворювати суб'єктно-об'єктні відношення між твірною основою й похідним словом [7, с. 25], [11, с. 18]. У термінологічній системі суфікси – це матеріальні класифікатори спеціальних семантичних категорій. Кожна термінологія, при цьому, демонструє свої чітко визначені тенденції, які виявляються у регулярній передачі однотипних понять за допомогою однотипних термінотворчих засобів і за допомогою однотипних моделей. При цьому необхідно зауважити, що термінологічні словотвірні моделі у французькій, українській та російській мові однакові: ***oV + suf***.

франц.: augmentation, numérotation, mutilation, actualisation, aimantation, automatisation, centralisation, création, vectorisation, déviation;

rangement, rassemblement, séquencement, basculement, branchement, encadrement, engorgement, doublement, deplacement, ordonnancement, alourdissement, basculement, confinement, discernement, doublement;

contourage, comptage, chiffrage, catalogage, moletage, numérotage, mappage, masquage, secondage, repartage

укр.: адресація, асиміляція, буферизація, векторизація, ідентифікація, каталогізація, генерація, децентралізація, деталізація, маршрутизація;

виключення, викривлення, запізнення, завершення, виготовлення, змінення, вироджения, виведення, накопичення, натиснення, ускладнення, перемикання, звуження, розпізнавання, подвоєння;

викладка, виробка, закладка, обробка, згортка, розбивка, розробка;

рос.: адресация, ассимиляция, буферизация, векторизация, идентификация, каталогизация, генерация, децентрализация, детализация.

ветвление, включение, возмущение, восстановление, гашение, замещение, занесение, извлечение, искажение, исчисление, усложнение, переключение, сужение, распознавание, удвоение;

блокировка, группировка, кодировка, корректировка, регулировка, настройка, балансировка.

Префіксальні термінологічні словотвірні ряди.

У таких рядах функцію модифікатора виконує лівобічний елемент, тобто префікс [11, с. 17]. Необхідно зауважити, що префікси – це частки (particules), які самостійно не існують [9, с. 252], [7, с. 144], [12, с. 48], [13, с. 76]. Але існують певні критерії, за якими можна ідентифікувати префікс. Основними критеріями є: здатність лише до лівобічної дистрибуції щодо твірної основи; морфотактичні особливості; високий ступінь когерентності семантичної валентності; здатність до вираження ознаки або відношення дуже узагальненого поняття. Термінологічні словотвірні моделі також є однаковими для зіставлюваних мов: ***pref.*** + ***S***.

франц.: débottelage, débranchement, décadrage, débobinage, démontage, déplacement, déroutage, désembrouillage ;

укр.: невизначеність, невід'ємність, невірогідність, неготовність, недостовірність, невдосконаленість, ненормальність, неоднозначність, неоднорідність;

рос.: неисправность, неравнозначность, незавершенность, неоднородность, неопределенность, несовместимость, непротиворечивость.

При дослідженні семантичного рівня термінологічного словотвірного потенціалу субконтинууму інформатики й обчислювальної техніки було встановлено, що словотвірні гнізда абстрагуються від категоріальної семи, яка виражає граматичне значення, спеціальні словотвірні гнізда вирізняються високим ступенем однозначності, як правило, формують певну семантичну структуру. Її можна описати такими семами: дія, здатність до дії, суб'єкт дії, особливості дії. У межах словотвірного ряду значення реалізується з урахуванням категоріальної семи, яка виражає словотвірне значення. При цьому необхідно зауважити, що у досліджуваному матеріалі спостерігається наявність лексико-сематичних варіантів ряду: у французькій, українській та російській мовах функціонують варіанти суфіксів, для найменування дії: *франц.: -tion; -age; -ment; укр.: -нн-; -к-; рос.:- ниj-; -к-.*

Таким чином, єдність термінологічної словотвірної системи утворюється внаслідок взаємодії гнізд і рядів. Ряди складають скелет, на якому розміщуються словотвірні гнізда.

Термінотворення – свідомий процес, для якого актуальним є вирішення завдань словотвірного синтезу, тобто конструювання слова за заданими семантичними параметрами на основі існуючих у мові ресурсів [3, с. 181].

РЕЗЮМЕ

Изучение терминологического словообразовательного потенциала в сопоставимом аспекте предопределяется стремлением к выявлению общих и росходящихся черт в субконтинууме информатики и вычислительной техники французского, украинского и русского языков. В статье рассматриваются вопросы частичноязыкового состава ис-

следуемого субконтинуума, свойства словообразовательных гнезд и рядов, осуществляется описание словообразовательных аффиксов, выясняются семантические особенности словообразовательного потенциала.

SUMMARY

The study of terminological word-building potential in contrastive aspect is conditioned by revealing common and distinctive features in the subcontinuum of information systems in French, Ukrainian and Russian. The article considers problems terminological composition of the subcontinuum under consideration, peculiarities of wordformation series, describes word-formation affixes, gives semantic peculiarities of wordformation potential.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Буянова Л.Ю. Терминологическая деривация в современном русском языке (метаязыковой аспект). – Краснодар: Краснодарское книжн. изд-во, 1996. – 252 с.
2. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
3. Симоненко Л.О., Соколова С.О., Короленко І.В. та ін. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах. – К.: Наук. думка. 1993. – 260 с.
4. Аликаева Г.В. словообразовательное гнездо и словообразовательный ряд в терминах теории систем // Филологические науки, 1995. – №1. – С. 55-63.
5. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 216 с.
6. Степанов Ю.С. Структура французского языка. – М.: Высш. шк., 1956. – 182 с.
7. Штейнберг Н.М. Аффиксальное словообразование во французском языке: суффиксация и префиксация. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 203 с.
8. Grévisse M., Goose A. Nouvelle grammaire française: Deuxième tirage. – Paris: Gemblaux, Duculot, 1980. – 352 p.
9. Gaudin F, Guespin L. Initiation à la lexicologie française : De la néologie aux dictionnaires. – Bruxelles: Champs lingistiques Duculot – 2000. – 355 p.
10. Каде Т.Х. Словообразовательный потенциал суффиксальных типов русских существительных. – Майкоп: Адыг. республик. изд-во, 1993. –166 с.
11. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
12. Думбрэвяну Л.А. Очерк по истории словосложения: на материале романских языков. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 111 с.
13. Marouzeau J. Notre langue. Enquêtes et récréatios philologiques. – Paris: Librairie Delagrave, 1955. – 280 p.
14. Borovikova L.I. Dictionnaire français-russe de l'informatique. – Moscou: VIKRA, 1994.–604 p.
15. Dictionaire des structures du vocabulaire savant. Éléments et modèles de formation / H. Cottez. 2e éd. Revue et complétée. – Paris: Les usuelles du Robert, 1982. – 515 p.
16. Nikulina I.N. Dictionnaire français-ukrainien-russe de l'informatique. – Donetsk, 2003. – 264 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ІОТ – інформатика й обчислювальна техніка
ТО – термінологічна одиниця
ТСГ – термінологічне словотвірне гніздо
oV – основа дієслова
pref. – префікс
S – іменник
suf. – суфікс

Надійшла до редакції 10.11.2008 р.

УДК 81'373

ІДЕЯ О. ПОТЕБНІ ЩОДО ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ СЛОВОФОРМ У ПОЗИЦІЙНОМУ СКЛАДІ РЕЧЕННЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ГРАМАТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В.В.Лущай

Так сталося, що у сучасній лінгвістиці, насамперед у функціональній граматиці, оперуючи поняттям «асиметричний дуалізм мовного знака» (С. Карцевский), не згадують ідею О. Потебні щодо функціональної спеціалізації словоформ для позиційного складу речення [Потебня 1874, докторська дисертація «Из записок по русской грамматике»]. Коли ж розглядається проблема співвідношення частин мови і членів речення, то за звичай залишається поза увагою важливість того, що О. Потебня писав про кореляцію членів речення і певних форм певних частин мови (!), а **не** взагалі частин мови і членів речення.

Розробка названої ідеї О. Потебні надзвичайно плідна для сучасної граматики, передусім, для розв'язання проблеми співвідношення у внутрішній структурі мови таких граматичних категорій, як частини мови і члени речення, також для з'ясування закономірностей заповнення позиційного складу сучасного речення і для подальшої розробки критеріїв визначення категоріального значення частин мови. Адже підтверджується попередження О. Потебні про помилкове розширення категоріального (частиномовного) значення прислівника (вчений наполягав, що до категоріального значення прислівника належить тільки ознака процесса або іншої ознаки, але **не** ознака предмета). Стає зрозумілою некоректність визнання самостійною частиною мови так званих «предикативів», в той час як насправді це словоформи різних частин мови, вживані тільки (або переважно) у субпозиції іменної частини складеного присудка, чим, на нашу думку, якраз унаочнюється дія принципу функціональної еквівалентності у заповненні позиційного складу речення. Висвітлюється баланс взаємодії експліцитної граматики і імпліцитної граматики у природній мові та взаємодія доцентрових і відцентрових сил у структурній і функціональній периферії мовних структур. Виявляється перспективність трактування поняття «синтаксеми» як сучасного тлумачення (збагаченого здобутками семантичного синтаксису) традиційного поняття «член речення», оскільки одне й друге являють собою структурно-семантичний компонент у позиційному складі речення, якщо додержуватись концепції симетрії структурно-семантичної побудови речення (випадки ж асиметрії розглядати на тлі симетрії, використовуючи фонові структури). Усе це пов'язане саме із спеціалізацією словоформ у позиційному складі речення, на тлі якої методом інтроспективного аналізу (ІА) виявляються факти функціональної еквівалентності неспеціалізованих форм словоформам, спеціалізованим для позиційного складу сучасного речення. Саме ІА є орієнтованим на взаємодію словесно-логічного мислення з іншими видами мислення, а як відомо, увага до психологічних аспектів мовлення становить одну із складових методології лінгвістичних досліджень О. Потебні. Названі аспекти розробки ідеї функціональної спеціалізації словоформ орієнтовані на таку фундаментальну категорію, як позиційний склад речення.

Позиційний склад сучасного речення відбиває парадигматичні координати речення як структурно-смислової єдності. У синтагматиці відбуваються багатовекторні модифікації прототипічної структури речення (напр., редукція чи екстракція компонента внаслідок взаємодії імпліцитної граматики з експліцитною граматикою, або ж розширення обсягу речення). Ця взаємодія може давати кількісні чи якісні прояви (або їх комбінацію) на рівні позиційного складу. При цьому така універсалія, як принцип економії, балансує з протилежно спрямованим принципом надлишкової мовної репрезентації. Цей баланс закладений у **внутрішній структурі мови** (ВСМ). Досить яскраво унаочнюється він у співвідношенні двох різновидів функціональної еквівалентності

130 © Лущай В.В., 2008

(ФЕ-сті): парадигматичної (ПФЕ-сті) і синтагматичної ФЕ-сті (СФЕ-сті). У разі ПФЕ-сті пріоритету набуває імпліцитна граматика завдяки принципу економії (процедура ідентифікації функціонального еквівалента з відповідним функціональним ідентифікатором здійснюється латентно): *Нема кого спитати* (*Нема тих-то*). СФЕ-сть посилює пріоритет експліцитної граматики завдяки принципу надлишкової репрезентації тієї чи іншої синтаксичної позиції у реченні (СФЕ – функціональний еквівалент присутній поряд з функціональним ідентифікатором – СФІ): *Нема тих, кого можна спитати*. Отже висловлення *Нема що й казати !* (І. Нечуй-Левицький) містить факт ПФЕ-сті у синтаксичній позиції, для якої спеціалізованою є субстантивна словоформа – N2 (*Нема того-то*).

У разі СФЕ-сті (СФЕ + СФІ) вибудовується рекурсивна парадигма на рівні позиційного складу речення, у якій корелятивну пару складають синтагматичний функціональний еквівалент (СФЕ) спеціалізованої словоформи та синтагматичний функціональний ідентифікатор (СФІ) синтаксичної позиції. Щодо інформативного змісту речення СФІ порівняно з СФЕ фактично виконує метамовну функцію експлікатора функціонально-семантичного потенціалу тієї синтаксичної позиції, що заповнена неспеціалізованою формою за принципом ФЕ-сті.

Концепція ФЕ-сті бере свої витоки з ідеї О. Потебні щодо спеціалізації певної форми певної частини мови для певної синтаксичної позиції, а саме: якщо на місці називного чи непрямого відмінка уживаний інфінітив, то він не є справжнім підметом чи справжнім додатком [1]. Це і є протиставлення морфологізованих (МЧР) і неморфологізованих членів речення (НМЧР).

Інфінітив являє собою периферійну форму дієслова на межі з іменником. Як і іменник, він здатен уживатися у функції будь-якого члена речення. Тому він є яскравим прикладом поліфункціональної словоформи, тобто має функціональну парадигму відносно позиційного складу речення: *Чи личить йому отак бідкатися?* (Inf ≈ N1); *Йому поспівчували для годиться* [*для* (Inf ≈ N2)] ≈ Adv. У реченні *Він не буде бідкатися* Inf уживаний як складова аналітичної форми дієслівного присудка, тож може бути кваліфікований як МЧП. Якщо визнати тут не морфологічний, а синтаксичний аналітизм, то сполуку *буде бідкатися*, як і *стане бідкатися*, треба кваліфікувати як НМЧП.

Наявність у поліфункціональної словоформи функціональної парадигми на рівні позиційного складу речення є аргументом для співвіднесення традиційного поняття «член речення» й уведеного до наукового вжитку останнім часом поняття «синтаксема», тому що ця парадигма являє собою омосинтаксемный ряд з ієрархічною структурою: словоформа у спеціалізованій синтаксичній функції (МЧР) є центром функціональної парадигми, а її функціональна периферія виявляється багатоступеневою відносно відстані від центру, зумовленої співвідношенням структурних і функціональних властивостей даної словоформи та тієї, функціональним еквівалентом котрої вона виступає (НМЧР). Отож виникає потреба уживання синонімічних термінів «функціональна парадигма поліфункціональної словоформи» та «омосинтаксемный ряд поліфункціональної словоформи», щоб не сплутувати омоформи (міжчастиномовні чи внутрішньочастиномовні) й омосинтаксеми (поліфункціональна словоформа у різних синтаксичних функціях). А це призводить до розуміння, що за термінами «синтаксема» і «член речення» постає не що інше, як конструктивно-семантичний компонент позиційного складу речення, тобто синтаксема (як і морфема) **не** є маніфестантом тільки семантичної структури речення. Про це свідчить вступ до «Синтаксического словаря» [2] і сама структура цього словника. Про «омонімічність синтаксем» йдеться також у «Коммуникативной грамматике русского языка» [3].

Зіставляючи омоформи з омосинтаксемним рядом поліфункціональної словоформи, бачимо, що саме він актуалізує потребу у розрізненні омоформ одного слова (*дом* – N1 ↔ *дом* – N4; *дім* – N1 ↔ *дім* – N4) й омосинтаксем у складі функціональної парадигми. Прийменник не є елементом омоформи, в той час як він входить до складу омосинтаксеми: *Вошли в дом*; *Посмотрели на дом*; *Зазирнув у дім*; *Подивився на дім*. Цим урівнюється поняття „член речення" й „синтаксема" як складові позиційного складу ре-

чення. Напр., у відмінковій парадигмі російського іменника *мать* маємо 4 омоформи: N2 – N3 – N6 – N1 pl. Пор.: *Рано лишился матери. – Написал матери. – Заботился о матери. – Матери сердцем видят.* Підкреслюємо, що кожна з цих омоформ має свій омосинтаксемний ряд (функціональну парадигму):

Лишился матери. ↔ *Вспоминал слова матери.* ↔ *Это фото – (было) его матери (материно).* **N2** → [(N2 ≈Adj) ↔ (N2 ≈Vf)].

Написал матери. ↔ *Это его подарок матери (= маме).* ↔ *Этот подарок – (будет) матери (= маме).* **N3** → [(N3 ≈Adj) ↔ (N3 ≈Vf)].

Вспоминал о матери. ↔ *Воспоминания о матери взволновали его.* ↔ *Первые строки в письме (были) о матери.* ***о* N6** → [(*о* N6) ≈Adj ↔ (*о* N6) ≈Vf].

Отже коли йдеться про спеціалізовані словоформи, необхідно пам'ятати про функціональну парадигму (омосинтаксемный ряд) поліфункціональної словоформи, цетром котрої є спеціалізована синтаксична функція, а периферію складають неспеціалізовані функції. Це важливо для визначення системи частин мови.

Заслуговує на увагу начебто нелогічне співвідношення у частотності вживання деяких поліфункціональних словоформ у спеціалізованій функції (адекватний знак) і в неспеціалізованих функціях (неадекватний знак). Саме ця «нелогічність» спонукає морфологів і лексикологів (за згодою синтаксистів) кваліфікувати як прислівники субстантивні словоформи *весной, летом, осенью, зимой, утром, днем, вечером, ночью*, незважаючи на наявність у них активної валентності на прикметник навіть у обставинній функції, що є спеціалізованою для прислівника. Ці субстантивні словоформи високочастотні в обставинній функції (N5 ≈ Adv), але рідко вживані у спеціалізованій функції актантів: *Когда **зимою**, ешь свежие огурцы, во рту пахнет **весной*** (А.Чехов). – *Ешь свежие огурцы **суровою зимою (тогда-то)**, а во рту пахнет **ароматной весной (тем-то)**.* Причину «нелогічної» функціональної частотності названих словоформ вбачаємо в їх лексичному значенні, а також у взагалі високій частотності поширювачів обставинно-часової семантики у висловленнях внаслідок їх широкої сполучуваності з предикатами різних семантичних типів.

У позиційному складі речення саме члени речення є одиницями внутрішнього членування речення як структурно-семантичного цілого, а самі речення є дискретними одиницями членування мовленнєвого потоку. Виходячи з погляду О. Потебні на речення як структуру, що постійно змінюється, особливу увагу приділяємо тим елементам позиційного складу, котрі відбивають процеси змін у структурі речення у зв'язку зі змінами у мисленнєвій категорізації дійсності. Тому у складі речення віднаходимо компоненти, які за їх функцією у будові речення є аналогами залишку будівельного риштування при вже завершеній будівлі [4]. Це стає зрозумілим саме з позицій **експлікаційної граматики** (**ЕГ**), котра є орієнтованою на бачення взаємодії різних видів мислення у мовленнєвій діяльності й на експлікацію процедури ідентифікації неадекватного знака з адекватним знаком за допомогою функціональних ідентифікаторів, дистрибутивних маркерів і фонових структур [5.] За звичай, лінгвісти охоче відносять до службових слів (отож і взагалі до службових частин мови), ці слова – аналоги будівельного риштування у складі речення, які насправді є елементами позиційного складу, що відбивають поступ у процесі формування сучасної структурно-семантичної будови речення при сучасному стані мовної системи. В них відбиваються певні закономірності взаємодії різних рівнів і засобів мовної системи у внутрішній структурі мови. Оскільки у мовних структурах зміни відбуваються дуже повільно у порівнянні із спорудженням матеріальних об'єктів, то й „риштування" у реченні залишається довго: *Що се <• так шумить невпинно?* (Л.Українка); *Що се <• ви мовчите?* (М. Коцюбинський); *Ты это <• накрой нам в столовой на троих* (ТБ 2005). Слова *се, это* тут є займенниковими іменниками у функції **формального члена речення** (*се* – у позиції підмета, *это* – у позиції присудка), інформативне наповнення котрого репрезентоване постпозитивною щодо

нього частиною речення. Так відтворюється механізм формулювання висловлення у процесі його породження.

Сучасні лінгвісти відзначають, що О. Потебня ретельно розробляв теорію частин мови у чіткій співвіднесеності з членами речення (бо категорію не можна вивчати окремо від функції) і до того ж у динаміці – в історичній перспективі перетворення частин мови у членах речення.... до тієї давньої пори, коли речення і слово ще є одне й те саме [6]. Тому ми вважаємо, що О. Потебня частини мови розглядав у проекції їхніх форм на позиційний склад речення. Немає сенсу бачити самостійну частину мови у так званих «предикативах», якщо зважити на ґрунтовні міркування О. Потебні щодо специфіки синтаксичної позиції предикату у реченні: під предикативним іменем (предикативним називним) треба розуміти не те, котре є предикат (такого не буває), а те, котре входить до складу граматичного предикату [7]. «Предикативи» тільки входять до складу складеного іменного присудка, заповнюючи субпозицію його іменної частини, а виразником модально-часового плану речення виступає дієслівна зв'язка (її імпліцитна присутність є маркованою).

У сучасному реченні, з одного боку, синтаксичних позицій більше, ніж частин мови, а з іншого боку, форм різних частин мови більше, ніж синтаксичних позицій. Ці невідповідності влаштовуються завдяки принципові ФЕ-сті у заповненні позиційного складу речення. Інтроспективний аналіз передбачає обов'язкову експлікацію процедури ідентифікації компонентів речення з його позиційним складом за допомогою функціональних ідентифікаторів (ФІ), дистрибутивних маркерів (ДМ) та фонових структур (ФС). Напр.: *І не хочеться мені докучати Вам, страх... як не хочеться* (М. Коцюбинский). Функціонально-синтаксичний потенціал субстантивної словоформи *страх* (N1) тут експлікований прислівником – спеціалізованою словоформою, формальним МЧР – *як*. Отже маємо факт СФЕ-сті: займенниковий прислівник *як* (у предикативній одиниці *як не хочеться*) є СФІ відносно іменника *страх*, ужитого за принципом ФЕ-сті: N1 ≈ Adv. Елімінація СФІ – *як* приведе до ПФЕ-сті: *І не хочеться мені докучати Вам, страх не хочеться.* Пор.: *І не хочеться мені докучати Вам, страшенно не хочеться.* Маємо МЧР (обставина із значенням міри і ступеня прояву ознаки), репрезентований спеціалізованою словоформою – прислівником.

При вивченні феномену ФЕ-сті на рівні позиційного складу речення було встановлено, що треба розрізняти транспозиційну й нетранспозиційну ФЕ-сть. Це дуже важливо, тому що нетранспозиційна ФЕ-сть, яка є наслідком поступового розходження поміж мовною й концептуальною (науковою) картинами світу, не тільки не може бути пояснена з позицій теорії транспозиції, але й значною мірою залишається поза межами останньої. Напр., це стосується функціонування таких відносних займенникових прикметників, як *котрий* і *который*, у позиційному складі присубстантивної підрядної частини сучасних українських й російських складнопідрядних речень.

Віднайдено факти вживання словоформ відносного займенникового прикметника *котрий, который* внаслідок реалізації не тільки одноступеневої, а й двоступеневої ФЕ-сті: одноступенева ФЕ-сть: *Сказав їй по-французьки кілька слів, котрих* (Adj ≈ N2) *вона ніколи не забуде.* (О. Кобилянська); *Никогда я еще не видел печника, который* (≈ N1) *работал бы так медленно и вдумчиво.* (В.Солоухин). ↔ двоступенева ФЕ-сть: *Між тим лунав сильний дзвінкий голос дівчини, котрої образ стояв ясно-виразно перед моєю душею.* (О. Кобилянська). – (Adj ≈ N2) ≈ Adj. Пор.: *чий* (морфологізоване означення) *образ*; *День, в.который предположено было отправить статью, ему очень памятен.* (А.Чехов). – [*в* (Adj ≈N4)] ≈ Adv. Пор.: *когда* (морфологізований поширювач із темпоральним значенням) *было предположено* ... А в наступному реченні маємо як одноступеневу, так і двоступеневу ФЕ-сть: *Я стрів її в одній алеї, в.котрій* [*в* (Adj ≈ N6)] ≈ Adv *не надіявся ніколи стрітити* (Inf ≈ *на* N4) *її.* (О. Кобилянська). Маємо відповідні ПФІ до неморфологізованих членів речення: *стрітити там-то; не надіявся на те-то.* (Двоступенева ФЕ-сть: використані квадратні дужки, що позначають другий ступінь ФЕ-сті, а круглі дужки позначають перший ступінь ФЕ-сті).

Проміжний ступінь формування присубстантивних підрядних речень відображено тут: *Къ общей радости нашли тамъ множества дамъ, которых* [(Adj ≈ N2) ≈ Adj] *присутствіе, конечно, есть первое украшеніе всякаго праздника* (А.Грибоедов). Пор.: *присутствие которых* = чьё присутствие (у сучасній підрядній частинині) ← *которых присутствие* (проміжний стан) ← *присутствие которых дам* (давніший стан).

Відзначаємо таку закономірність: двоступенева ФЕ-сть відбувається завжди через ступінь ФЕ-сті субстантивній словоформі: *Нема нічого без але.* (Б. Грінченко). [без (Conjunction ≈ N2)] ≈ Adj: *Нема нічого такого-то.*

Вказівні займенники використовуються для реалізації СФЕ-сті, а для реалізації ПФЕ-сті у натуральній мові утворені саме неозначено-вказівні займенники носіями мови (не лінгвістами !): *... де писар вивів гусячим пером, що Року Божого такого-то і місяця такого-то* ...(Л. Костенко); *Правительства должны сказать: «Мы видим цель перестройки в том, чтобы через 10-12 лет общество выглядело так-то и так-то. Переход к желаемому состоянию может быть достигнут такими-то средствами."* (З преси). У разі необхідності зображення у мовленні найвищого узагальнення змісту чужої мови вказівні займенники фактично виконують роль неозначено-вказівних, адже вони генетично споріднені: *З тим вернулись вірні слуги До Бертольда і сказали: «Так і так поет відмовив, Ми даремне намовляли...»* (Л.Українка); *Орю матері грядки, а мені кажуть: так і так.* (Гр-р Тютюнник).

Актуальною вважаємо думку О. Потебні щодо взаємодії свідомого й позасвідомого у мовленні: «Язык, будучи орудием сознания, сам по себе есть создание бессознательное». [8]. Тому й необхідна увага до взаємодії вербального мислення з іншими видами мислення. При цьому зважаємо на те, що на різних мовних рівнях відмінності різних мов не є однаково значними. Так, на синтаксичному рівні багато мов мало різняться. Напр., у складнопідрядних реченнях займенниково-співвідносного типу співвідносне слово є формальним морфологізованим членом їх головної частини, тобто СФІ. – експлікатором синтаксичної функції підрядної частини відносно позиційного складу головної частини: *Поступай всегда так, будто на тебя смотрят.* (За Грасіаном); *Хто роботу відкладає, той її не кінчає.* (Прислів'я); *Тоді це буде, як зійдуться дві неділі.* (Прислів'я); *To, co widził z okien wagonu, ne było chyba Warszawą* (Jan Knotne); *Ten, jakiesmy znali, nie był najlepshym ze światów* (L. Kruczkowski); *Über diese Antwort mußte das Fluspferd so lachen, daß es sich verschluckte.*("Tiermärchen aus aller Welt"); *...daß es auch immer gehöre dem, der es gut bestellt* (B. Brecht). Цим обгрунтовуємо доцільність цілеспрямованого дослідження мовних універсалій, до яких належить принцип ФЕ-сті у заповненні позиційного складу речення різних мов, і підкреслюємо, що витоки концепції функціональної еквівалентності, як прояву «асиметричного дуалізму мовного знака», знаходимо у О. Потебні, в його ідеї щодо функціональної спеціалізації словоформ у позиційному складі речення.

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются наблюдения, подтверждающие плодотворность идеи А.Потебни о специализации определенных форм определенных частей речи для позиционного состава предложения (на материале украинского и русского языков). Демонстрируется интроспективный анализ фактов функциональной эквивалентности различных языковых структур (словоформ и синтаксических конструкций) определенным специализированным словоформам в заполнении позиционного состава предложения.

SUMMARY

The article deals with the look-out analysis of A. Potebnya's idea about the specialization of some speech of word's forms on the level of sentence positional structure (on the material of Ukrainian and Russian languages). The introspection analysis of facts and regularities of syntactical positions infill according to the functional equivalence has been put out.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1 – 2. М.: Учпедгиз. 1958. – С. 342.
2. Золотова Г.А. Синтаксический словарь. – М.: Наука, 1988.
3. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 2004. – С.186.
4. Лущай В.В. Динаміка позиційного складу речення у процесі формування висловлювання //Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип.8. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 34-37.
5. Лущай В.В. Функциональные идентификаторы, дистрибутивные маркеры и фоновые структуры как инструмент синтаксического анализа предложения //Вісник Донецького ун-ту. Сер.Б: Гуманітарні науки , вип. 1, 1999. – С. 181-185.
6. Колесов В.В. Содержательные формы слова в понимании А.А.Потебни // О.О. Потебня й актуальні питання мови і культури. – К., 2004. – С. 13-24.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. – М.: Учпедгиз. 1958. – С. 111.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. – М.: Учпедгиз. 1958. – С. 62.

Надійшла до редакції 06.11.2008 р.

УДК 81'37: 81-115

ГУСТАТИВНА ЛЕКСИКА ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

М.М.Борисенко

Мовна картина світу – це сукупність уявлень, що склалася історично у повсякденній свідомості народу і відобразилася у мові. Це свого роду колективна філософія, система поглядів, з одного боку, універсальна, а з іншого, національно-специфічна [6].

Проблема мовної картини світу є актуальною у зв'язку із виходом на перший план у лінгвістичних дослідженнях проблеми співвідношення мови, свідомості (індивідуальної й колективної) й культури. Серед актуальних питань лінгвістики слід відзначити спосіб відображення світу у свідомості людини та роль вербальних засобів у цьому процесі. В.Гумбольдт першим висунув ідею про нерозривну єдність мови і мислення. При цьому, мова для В. Гумбольдта виступає як посередник між двома різними світами – об'єктивно існуючим зовнішнім світом і суб'єктивним світом людини [2, с.238]. Ідею В.Гумбольдта підтримали Б.Уорф і Е.Сепір. Вчені стверджують, що світ пізнається тільки через форми мови – будь-яка мова спрямовує мислення її носіїв згідно з напрямком, що визначається світоглядом, зумовленим мовою. Е.Сепір формулює свою гіпотезу так: «уявлення про те, що людина орієнтується в зовнішньому світі...без допомоги мови і що мова є лише випадковим засобом розв'язання специфічних завдань мислення і комунікації – це ілюзія. Насправді «реальний світ» значною мірою неусвідомлено будується на основі мовних звичок тієї чи іншої соціальної групи» [9, с.261]. Інше формулювання цієї ж гіпотези знаходимо у роботі Б.Уорфа: «Ми розчленовуємо природу згідно з напрямком, підказаним нашою рідною мовою» [10, с.174].

Сприйняття світу за допомогою мислення та відображення отриманої інформації через мову відповідає поняттям концептуальної і мовної картин світу. Б.Уорф і Е.Сепір зробили значний внесок у розмежування понять «концептуальна картина світу» і «мовна картина світу». У подальшому ці поняття розробляються у працях О.С.Кубрякової, А.Вежбицької, Р.Джекендорффа, Ю.С.Степанова, Н.Д.Артюнової, Ю.Д.Апресяна, В.Н.Телії, О.Л.Каменської, А.Г.Баранова, О.П.Воробйової. Мовна картина світу визначається як частина концептуального світу, що набула вербальної форми. Концептуальна картина світу є значно багатшою, ніж мовна картина світу. «Картина світу – те, що

© Борисенко М.М., 2008

змальовує людина у своїй уяві, – феномен більш складний, ніж мовна картина світу, яка має «прив'язку» до мови» [8, с.56]. Тобто відношення між концептуальною та мовною картинами світу можна порівняти з відношенням значення – поняття. В основі мовної картини світу лежить мовний механізм творення нових концептів, який приводить у взаємодію і пізнавальні процеси, і емпіричний досвід, і культурні досягнення колективу [4, с.98]. Під концептом, услід за Ю.С.Степановим, розуміємо «осередки культури», згустки національно-культурних змістів. Концепти, або базові когнітивні категорії, є універсальними, тому що відображають спільний для всіх когнітивний процес. До таких універсальних концептів відносяться простір, час, число, дружба та інше [5, с.52]. У процесі життя сучасної людини мовна картина світу передує концептуальній і формує її, оскільки людина здатна розуміти світ і саму себе завдяки мові. Саме в мові закріплюється суспільно-історичний досвід людини – як загальнолюдський, так і національний. При цьому, концептуальні картини світу однакові у різних людей, тому що мислення людини є спільним. Національні мовні картини світу – це лише інше їх «розцвічування» [2, с.51].

Мовна картина світу – це образ світу, що твориться лінгвістичними засобами, а саме:

– номінативними засобами мови (лексемами, фразеологізмами);
– граматичними засобами мови;
– функціональними засобами мови;
– образними засобами мови (переносні значення, внутрішня форма мовних одиниць, національно-специфічна образність);
– фоносемантикою мови;
– дискурсивними засобами мови (засобами і стратегіями текстобудови, аргументації, побудови монологічних текстів, діалогу і т. ін.) [7, с.19].

Метою статті є аналіз густативної лексики як фрагменту мовної картини світу в англійській, українській та німецькій мовах. Відповідно до мети, визначено завдання роботи:

- встановити співвідношення між концептуальною та мовною картинами світу;
- виявити лексику, що впливає на створення мовної картини світу у художніх творах досліджуваних мов;
- простежити співвідношення ядерної та периферійної лексики, що входить до складу лексико-семантичного поля «Смак» у порівнюваних мовах;
- визначити засоби поповнення лексики на позначення смаку у різноструктурних мовах.

Об'єктом дослідження є іменники, дієслова та прикметники лексико-семантичного поля «Смак» у художніх текстах англійської, української та німецької мов.

Як відомо, основою навколишнього світу, який сприймається органами чуття, є дві категорії: предмети та їх ознаки. Тому мовна картина світу відображає та описує ці категорії у формі іменників і дієслів (як мовне відображення предметів), а також прикметників (як мовне відображення ознак). Досліджувані лексичні одиниці мають високу комунікативну цінність і високу частотність уживання. Вони належать до основного «ядра» лексики кожної з досліджуваних мов і входять до складу лексичного мінімуму кожного носія цих мов.

Особливий інтерес для дослідження викликає сприйняття смаку людиною та мовне відображення результатів цього виду перцепції. Смак при цьому визначається як процес сприйняття, а не відчуття. Так, термін «відчуття»відноситься до початкового досвіду, що виникає внаслідок елементарних видів стимуляції, у той час як сприйняття означає участь вищих когнітивних механізмів, що інтерпретують сенсорну інформацію [10, с.324]. З лінгвістичного, погляду, смак цікавий тим, що він вербалізується досить складно, тому основна проблема полягає у пошуку лінгвістичних корелятів для різних значень смакової шкали. Людина не набагато просунулася у розкладанні на елементи цього роду сприйняття. Лексика, яка відноситься до результатів незорового сприйняття,

відносно бідна. Її різноманітність мінлива, вона позичена у конкретної лексики – найчастіше у імен природних реалій (наприклад, смак малини). У позначеннях такого роду, які не подолали етапу порівняння, відображається семантична дифузність найменувань [1, с.212]. Невизначений і дифузний характер цього виду перцепції виявляється у порівняно невеликій кількості лексичних одиниць зі значенням смаку у мові.

Актуальність дослідження визначається великим значенням перцептивної категорії смаку у житті людини, яка значно менше досліджена у порівнянні із зоровим та слуховим модусами перцепції.

Модель світу, як вважають В.В.Іванов та В.Н.Топоров, реалізується у різних формах поведінки людини і в результатах цієї поведінки (наприклад, у мовних текстах, соціальних інститутах, пам'ятниках матеріальної культури і т.ін.); надалі така реалізація називається текстом [3, с.7]. Картина світу існує у свідомості людини в досить неясному вигляді, у неоформленому стані. У необ'єктивованому стані картина світу не сприймається свідомістю в усій повноті. Звичайно об'єктивація картини світу здійснюється не до кінця, ескізно, несистематично, в популярних нарисах викладання основ усіх наук, у філософських трактатах, коментарях, публіцистичних есе, художній літературі [8, с.23]. Через те, що цільно оформленої картини світу як готового об'єкту вивчення не існує, необхідно попередньо здійснити її раціональну реконструкцію, зафіксувати у формі метамоделі, що і проводить метадослідник, «вичитуючи» картину світу по її слідах у текстах [8, с.24]. З метою відображення густативної лексики як частини мовної картини світу, була проаналізована лексика на позначення смаку обсягом дві тисячі вісімсот дванадцять одиниць у художніх творах англійських, українських та німецьких письменників: Ch.Dickens, S.Maugham, O.Wilde, Ю.Андрухович, А.Дімаров, M.Matioc, B.Brecht, Goethe, G.E.Lessing, Schiller.

Як відомо, письменники користуються загальновживаною мовою, проте їх індивідуальне світосприйняття, а також особливості мови зумовлюють створення неповторного мовного світу. Контакт письменників, як і будь-яких інших суб'єктів світорозуміння, зі світом є унікальним, уявлення про світ різноманітним. При цьому, дійсно адекватний глобальний і цілісний образ світу може створити тільки колективний суб'єкт в ході всебічного розглядання зовнішнього світу, створюючи загальну картину світу, в якій усуваються усі нюанси індивідуального світосприйняття. Картина світу – це наслідок побудови суб'єктом образу світу за допомогою певних засобів [8, с.31]. Густативна лексика при цьому є локальним фрагментом світу, або картиною досліджуваної дійсності [8, с.33].

Вибір письменником тих чи інших мовних засобів зумовлено багатьма факторами – задумом, концептом та змістом художнього твору, художнім напрямком. Мовна картина світу письменника відображає особливий спосіб світобачення, властивий даній мові, культурно значущий для неї. Для дослідження густативної лексики як частини мовної картини світу були відібрані художні твори англійською, українською та німецькою мовами. Загальна кількість сторінок художніх творів складає більш ніж три з половиною тисячі (понад одну тисячу двісті сторінок кожною мовою).

У ході дослідження визначилося спільне ядро для лексико-семантичної групи прикметників та іменників досліджуваних мов. Збіг домінувальної лексики не є випадковим, пояснюється він як об'єктивністю відображуваного, так і схожими пізнавальними можливостями людини [8;69]. Так, найпоширенішою лексемою із густативним значенням серед прикметників є лексема *bitter* (англ.*)-16 випадків вживання; *гіркий* (укр.*)-18 випадків вживання; *bitter* (нім.*)-12 випадків вживання. Інша лексема, що теж належить до складу ядра густативної лексики досліджуваних мов, є лексема *sweet* (англ.), *солодкий* (укр.), *süβ* (нім.)-відповідно 9, 14 та 10 випадків вживання. Локальну периферію прикметників із густативним значенням (здебільшого внаслідок синестезії) складають такі лексеми: в англійській мові *hot*-5 випадків вживання; *sick, strong*- по 4 випадки вживання; в українській мові лексеми *смачний, соковитий*- по 9 випадків вживання; солоний-7, *кислий*-6, *прісний*-5 випадків вживання; *масний, міцний, м'ятний*-по 4

випадки вживання; в німецькій мові прикметник *gut*-6; *warm*-5 випадків вживання. Під терміном «синестезія» розуміємо перенесення якісної ознаки відчуттів одного виду на інший (С.Л.Рубінштейн, Б.М.Величковський). Щодо загальної периферії, до її складу належить найбільша кількість прикметників густативної лексики (див. табл. 1):

Таблиця 1. Склад загальної периферії прикметників густативної лексики

Частотність лексеми на позначення смаку у художніх творах	Англійська мова	Українська мова	Німецька мова
3	delicate	гидкий, печений, смажений, сухий	
2	dainty, delicious, faint, fat	гарячий, гірко-солодкий, гидотний, гострий, добрий, молодий, ласий, напівсолодкий, несмачний, отруєний, пекучий, пісний, соковитий, солонуватий, ядучий	berühmt, faul, hart, roh, stark, versalzen
1	acid, boiled, burning, caustic, coarse, cold, decent, excellent, dirty, fresh, fried, good, honey-sweet, meagre, mildewy, moist, nasty, raw, rich, salt, spare, spicy, stale, steaming, stiff, succulent, green/unripe, warm, weak	апетитний, варений, гіркуватий, гнилий, добірний, їдкий, кайфовий, квасний, квашений, медовий, нудотний, пересмажений, підгорілий, пресолодкий, прогірклий, пряний, сласномлосний, солодійський, солодкавий	echt, erbittert, fett, gebraten, geistig, geschmacklos, geschmackvoll, giftig, grauenhaft, herb, kalt, lieblich, matt, niederster, ölig, sauer, schimmlig, schmackhaft, schwach, schmal, trocken, übel, verfault, verhärtet, vortrefflich, vorzüglich

Ядерною лексемою із густативним значенням серед іменників є лексема *taste* (англ.)-5 випадків вживання; *смак* (укр.)-15 випадків вживання; *Geschmack* (нім.)-16 випадків вживання. Інша лексема, що теж належить до складу ядра іменників густативної лексики досліджуваних мов, є лексема *poison* (англ.), *яд* (укр.), *Gift* (нім.) – відповідно 5, 5 та 17 випадків вживання. Досить поширеною є лексема на позначення гіркого смаку: *bitterness/gall* (англ.), *гіркота* (укр.), *Galle* (нім.)-відповідно 5, 5 та 3 випадки вживання. До ядерного складу семантичної групи дієслів на позначення смаку належать такі лексеми: *taste*(англ.), *смакувати*(укр.), *schmecken* (нім.)-відповідно 1, 5 та 5 випадків вживання; *sicken*(англ.), *нудити*(укр.)-6 та 8 випадків вживання; *poison*(англ.), *отруювати*(укр.)-5 та 2 випадки вживання.

Як видно з Таблиці 1, більшість лексем, що вживаються у художньому творі для позначення смаку, набули густативного значення внаслідок синестезії та оцінної характеристики смакових якостей. Синестезійні переноси властиві художнім творам усіх досліджуваних мов. Це перенесення з тактильної, одоративної та візуальної сфер (див. Табл. 2):

Таблиця 2. Синестезійні переноси прикметників на позначення смаку

Тактильна сфера	Одоративна сфера	Візуальна сфера
англ. "*coarse* broken victuals" [22;62]	англ. "pound of best *fresh[butter]*" [22;384]	англ."*moist* sugar" [22;384]
англ."*cold* bits" [22;62]	англ. "*honey-sweet*...blossoms" [30;12]	англ."*dirty* odds and ends" [22;85]
англ."*steaming* jorum" [22;366]	англ. "*mildewy* fragments" [22;254]	англ."dinners had been *meager*" [22;107]
англ."*stiff* drink" [28;119]	англ. "*stale* pieses" [22;66]	англ."*mildewy* fragments" [22;254]
укр."*гарячими* стравами" [13;205]	укр. "*гнилі* помідори" [13;18]	укр."з чимось... *апетитним* у рийці" [12;115]
укр. "*міцні алкоголі*" [12;71]	укр."*м'ятним* ходом рабинь" [13;132]	укр."*підгорілу*... свиняч у задницю" [12;112]
укр."зривали...*соковиті*... ягоди" [13;84]	укр."*прогірклий* кисень буття" [13;12]	укр."*гнилі* помидори" [13;18]
укр. "*сухе* вино" [18;108]	укр."квасне, солене і *пряне*" [18;142]	укр. "*пересмажену* рибу" [13;266]
нім."*stark[Likör]*" [29;100]	нім. "*faulen* Fisch" [21;31]	нім. "*faulen* Fisch" [21;31]
нім."*verhärtetes* Herz" [20;31]	нім."*faules* Wasser" [25;86]	нім."auf *gebratene* Tauben" [19;907]
нім. "*fetten* Kapaun" [21;86]	нім."zog er...*Halbverfaultes*" [19;1152]	нім."kürzergekocht wäre es zu *schwabbelig*" [19;1118]
нім."Kaffee...*kalt* werden" [25;101]	нім."*trocknes* Brot" [19;1030]	нім."*schimmliges* Brot" [21;24]

Ще одним значним джерелом поповнення лексики на позначення смаку є засоби оцінювання, які виражаються у художньому творі за допомогою прикметників. Це прикметники позитивної оцінки – англ. «the *richest* sort [of cheese]» [22; 384], «*decent* meal» [26;83], «*delicious*...oyster» [22;274], «the gin was *excellent*» [22;80], «*good* wine» [21;375]; укр. «*добірного* меду» [13;193], «*добрими* перекусками» [13;111], «келих *доброго* білого вина» [13;262], «чогось *кайфового* (віскі...)» [13;45], «суп здався *смачним*» [15;144], «та й наливка ж *смачна*!» [17;70], нім. «Ihr Branntwein...ist ja *berühmt*» [21;80], «Ihr Branntwein...ist *vorzüglich*» [21;35], «*echter*...Lachs!» [25;55], «Die Limonade ist *gut*» [29;104], «Eine *gute* Mahlzeit von Ochsenfleish» [21;24], «ganz *Vortreffliches* [über Likör]» [25;39], «Nicht *übel*!» [25;39]; та прикметники негативної оцінки – англ. «*dirty* odds and ends» [22;85], «it's...*nastier* in the flavour» [22;475], «*spare* diet» [22;115], «the *weakest* possible food» [22;32], «*dainty [cold bits]*» [22;62], лексема *dainty* (укр. *ласий*) вжита у переносному значенні, укр. «*гидкий* виноградний напиток» [12;63], «*несмачна* каша» [18;27], нім. «*grauenhaften* Geschmack» [19;1063], «die Tasse Schnaps *niederster* Sorte» [20;27], «Die *rohen* Kraftbrühen der Natur» [29;8].

Мова це не тільки знаряддя культури, але знаряддя емоцій. Думки та емоції зливаються у процесі діяльності, і емоції можуть навіть превалювати при цьому. Кожна мовна особистість, незалежно від культурних відмінностей, переживає ті ж самі базові

емоції, і це зближує людей різних культур. Так, концепти *радість* з одного боку і *нещастя* з іншого є базовими емоційними концептами [7, с.228]. Ядерна лексика лексико-семантичного поля «Смак» не випадково виражена лексемами *солодкий* і *гіркий*. У вторинних метафоричних значеннях вона дуже близька до базових концептів *радість* і *нещастя*. Так, метафоричні формування зі складовою лексемою англ. *sweet*, укр. *солодкий*, нім. *süß* мають спільне значення "приємний, радісний"(див. табл. 4):

Таблиця 3. Метафоричні утворення художніх текстів зі складовою лексемою *sweet/солодкий/süß*

Англійська мова	Українська мова	Німецька мова
"music…as *sweet* as that of viol" [30;33]	"якби отой гріх та не був таким *солодким*" [14;21]	"die *süße*, schmeichende Täuschung" [29;7]
"it [the name Dorian] were *sweeter* than honey" [30;109]	"аж серце стенулося од *солодкого* щему" [15;113]	"die *süße*, frühe...Träumerei" [29;78]
"the fruits of experience, *sweet* or bitter" [30;161]	"давно...не відчував...*солодкої* втоми" [15;146]	"in dem *süßen* Traumel entschlafen" [29;94]
"*sweet* and tender recollections" [30;519]	"Іноді в житті хочеться чогось *солодкого*. Якоїсь карамельки" [12;43]	"die *süßen* Kränkungen des Freundes" [24;160]
"*sweet* voice" [30;536]	"фантастично *солодкі* перспективи змальовувати" [12;71]	"beiden *süßten* Freuden" [23;94]
	"депресій *солодкого* перебування" [13;71]	"*Süßer* Schlaf!" [23;93]
		"*Süßes* Leben!" [23;91]

Метафоричні формування зі складовою лексемою англ. *bitter*, укр. *гіркий*, нім. *bitter* мають спільне значення «нещасний, розчарований, зневірений, неприємний» (див. табл. 3):

Таблиця 4. Метафоричні утворення художніх текстів зі складовою лексемою *bitter/гіркий*

Англійська мова	Українська мова	Німецька мова
"triumphs…more *bitter* than defeats" [30;36]	"*гіркі* п'янички" [15;85]	"Nicht so *bitter* die Zähne geknirscht" [29;59]
"hard, *bitter* voice" [30;108]	"на душі тяжко та *гірко*" [15;91]	"Der Feldprediger *bitter*: Hie gut..." [21;44]
"he answered *bitterly*" [30;112]	"І *гірко* додав" [15;93]	"*Bitter*, indem er den Brief..." [24;138]
"fruits of experience, sweet or *bitter*" [30;161]	"з *гіркого* досвіду знав" [15;127]	"Claudia (*bitter* und langsam)" [24;181]
"A *bitter* laugh of mockery" [30;187]	"звик і до *гіркого*, й до пекучого" [16;15]	"hatte *bittere* Gefühle" [19;903]

Сема «сприйняття смаку» утворює концепт. Цей концепт є у свідомості кожної людини, незалежно від культурних відмінностей, що об'єднує людей різних культур. Цим можна пояснити спільні значення густативних прикметників у метафоричних формуваннях. Але існує національна специфіка представленості цього виду перцепції у досліджуваних мовах. Необхідність виділити національну специфіку сприйняття смаку

потребує аналізу результатів його концептуалізації в англійській, українській і німецькій мовах. Ознака смаку не є самостійною, вона тісно пов'язана у процесі комунікації з об'єктом. Ця особливість знаходить відображення в особливому типі номінації – іменних атрибутивних сполученнях. Тому семантична структура ядерних прикметників на позначення смаку досліджується за допомогою аналізу їх лексичної сполучуваності. Кожен прикметник має ряд сполучуваних іменників, але цей ряд не завжди однаковий за своїм складом, що відображає національні особливості концептуалізації предметів за тією чи іншою ознакою.

Так реалізація семем «який має своєрідний їдкий, різкий смак» і «сповнений горя, біди, тяжкий» англійським прикметником *bitter*, українським *гіркий* і німецьким *bitter* можлива на умові їх сполучуваності з іменниками, які відносяться до таких тематичних груп:

- їжа, напої, ліки (beer, herbs; хліб, рідина, пілюлі, таблетка, погань[ліки]);
- емоційний прояв людини, пов'язаний з тілом (voice, laugh, grin, tears; сльози, струмені; die Zähne (knirschen), Lachen, Tone);
- мислення, почуття (memory, answer, disappointment, satisfaction; думки, слова, жаль, біль; Gedanke, Gefühl, Enttäuschung);
- життя, знання (experience; напасти, обставини, доля, досвід, дійсність, час, правда, карнавал).

Реалізація семем «який має приємний смак, властивий цукрові, медові і т. ін.)» і «який викликає приємні відчуття, дає насолоду» англійським прикметником *sweet*, українським *солодкий* і німецьким *süß* можлива на умові їх сполучуваності з іменниками, які відносяться до таких тематичних груп:

- їжа, напої (tea; карамелька, ягоди, диня, вода; Wasser, Marmelade);
- почуття, відчуття, вчинки (recollections, melancholy; щем, передчуття, пахощі, ненависть, втома, гріх; Kränkung, Freude, Träumerei, Schlaf);
- мислення, знання (experience; Täuschung, Traumel);
- життя (мить, перебування, перспективи, забави, люди (звернення), вбивця; Leben);
- звучання (music, name, voice; мелодія, арія; Stimme);
- природні складові (air, root; дим, пилюка, повітря, лабіринт).

Таким чином, у ході дослідження встановлено, що мовна картина світу тісно пов'язана з концептуальною системою, а також з мовою. Різні мови надають картинам світу лише деякої специфіки, деякого національного колориту, що пояснюється відмінностями культури і традицій народів. Виявлено лексику, що впливає на створення мовної картини світу у художніх творах досліджуваних мов; визначено співвідношення ядерної та периферійної лексики, яка входить до складу лексико-семантичного поля «Смак» у досліджуваних мовах; виявлена ядерна густативна лексика, що є спільною для англійської, української та німецької мов; розглянуті засоби формування лексики на позначення смаку – синестезія, оцінні характеристики смакових якостей та метафоризація.

РЕЗЮМЕ

В ходе исследования выявлено общее ядро для лексико-семантической группы прилагательных и существительных рассматриваемых языков, определен состав локальной и общей периферии. Проанализированы синестетические переносы лексики вкуса рассматриваемых художественных произведений с тактильной, одоративной и визуальной сфер; исследованы источники пополнения густативной лексики.

SUMMARY

The article represents a common nucleus for lexico-semantic group of adjectives and nouns of taste in English, Ukrainian and German languages; the structure of local and common periphery. The analysis of synethetic transmission of lexis of taste from tactile, odorous and visual spheres in fiction is made. Soureces of enrichment of lexis of taste are reviewed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Пальвелева Л. Языковая картина мира//От «А» до «Я». http://www.svobodanews.ru/Article/2006/11/28/20061128091832193.html
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию/Пер. с нем. – М.:ОАО ИГ «Прогресс», 2000. –400 с.
3. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи. – М.: Наука, 1993. – 328 с.
4. Солсо Р.Л. Когнитивная психология / Р.Л. Солсо; 6-е изд. – Питер, 2006. – 588 с.
5. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А.Серебренников, Е.С.Кубрякова, В.И.Постоволова и др. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
6. Левицкий В.В. Семасиология. – Винница: Нова Кныга, 2006. – 512 с.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 255 с.
8. Петрова Л.А. Языковая картина мира в русле теоретических изысканий // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №69. – С. 19-23.
9. Артюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
10. Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: (древний период). – М., 1965.
11. Dickens Ch. The Adventures of Oliver Twist. – M.: Foreign Languages Publising House, 1953. – 551 p.
12. Wilde O. The picture of Dorian Gray. – Харків: Ранок-НТ, 2003. – 288 с.
13. Maugham S. Mackintosh // Stories. – Л.: Просвещение, 1976. – С.87-121.
14. Андрухович Ю. Перверзія. – Львів:ВНТЛ-Классика, 2004. – 304 с.
15. Андрухович Ю. Московіада. Роман жахів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 140 с.
16. Матіос М. Щоденник страченої. – Львів, 2005. – 186с.
17. Brecht B. Mutter Courage und ihre Kinder (Eine Chronik aus dem Dreißigjährigen Krieg). – Frankfurt am Mein:Suchkamp Verlag, 1963. – 107 S.
18. Lessing G.E. Minna von Barnhelm oder das Soldatenglück (Ein Lustspiel in Fünf Aufzügen) // Ausgewählte Werke. – Moskau: Ferlag für Fremdcprachige Literatur, 1954. – S.37-136.
19. Schiller. Kabale und Liebe. – Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1967. – 111 s.
20. Brecht B. Dreigroschenroman//Gesammelte Werke, Bd 13:Prosa 3. – Frankfurt am Mein:Suhrkamp, 1990. – S.730-1165.
21. Brecht B. Dreigroschenroman//Gedichte und Prosa. – Moscau: Fremdcprachige Literatur, 1953. – S.22-147.
22. Goethe. Egmont. – Leipzig:Verlag Philipp Reclam jun., 1963. – 96 s.
23. Дімаров А. Три наречені для нашого тата//Містечкові історії.-Київ: Радянський письменник, 1983. – С.46-81.
24. Дімаров А. Гапочка // Містечкові історії. – Київ: Радянський письменник, 1983. – С. 82-158.
25. Lessing G.E. Emilia Galotti // Ausgewählte Werke. – Moskau: Ferlag für Fremdsprachige Literatur, 1954. – S.137-215.
26. Дімаров А. Листи з небуття // Містечкові історії. – Київ: Радянський письменник, 1983. – С. 3-45.
27. Дімаров А. Біль і гнів. – Київ: Україна, 2004. – 926 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

*англ. – англійський
*укр. – український
*нім. – німецький

Надійшла до редакції 17.10.2008 р.

Надійшла до редакції 17.10.2008 р.

УДК 81'373.7 : 811.111 = 112.2

СТРУКТУРА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ КОМПОНЕНТОМ "HOUSE / HAUS" В АНГЛІЙСЬКІЙ І НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Я.В.Просалова

1. Вступні зауваження. У статті досліджуються фразеологічні одиниці (далі – ФО) англійської і німецької мов із основним компонентом "house / Haus", наприклад, англ. *big house* 'в'язниця', букв. 'великий дім'; нім. *im eigenem Hause bleiben* 'займатися своїми справами', букв. 'залишатися у власному домі'.

Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки характеризується різноманітністю досліджень у сфері фразеології. Проблеми її ідеографічного (М.Ф. Алефіренко, А.О. Івченко, К.І. Мізін, Ю.В. Солодуб, В.М. Телія та ін.) і когнітивно-ономасіологічного (Ю.Д. Апресян, О.О. Селіванова, Н.І. Толстой ін.) аспектів викликають особливий інтерес. Актуальним залишається структурно-семантичний аналіз фразеологізмів із подальшим розв'язанням особливостей їхньої мотивації. У слов'янських мовах, зокрема в українській і російській, цьому питанню присвячені праці А.О. Івченко, В.І. Коваль, О.П. Левченко, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченка, Р.І. Яранцева та ін. [1-6]. У германських мовах – англійській і німецькій – цю проблему розглядали Х. Бургер, А. Маккай, Б.І. Лабінська, Н.Г. Лисецька, Л. Сміт, В. Фляйшер, К. Фьольдес [7-13].

Незважаючи на велику кількість праць із фразеології, не вирішеним залишається коло питань, пов'язаних із цією сферою лінгвістичних досліджень. Дослідженню будівель, зокрема житлових, присвячено чимало праць: О.А. Забродкіної (2008), Н.А. Дуксової (2006), Л.В. Мауер (1986), Ю.М. Лебеденко (2006), А.М. Письмиченка (1984) та ін. [13-18]. Однак у фразеологічному аспекті цьому лексичному угрупованню приділено недостатньо уваги. Так, О.А. Забродкіна розглядає семантичне поле "дім" у діалектних варіантах національної російської мови, торкаючись також опису його фразеологічних одиниць. При цьому тематична сітка поширюється і на фразеологію: до набору фразеологізмів дослідниця включає і ті, у складі яких відсутній навіть натяк на поняття "дім", яке окреслюється лише при тлумаченні ФО, як-от рос. *базарная корова* – "людина, яка постійно тиняється з нічого робити чужими хатами, дворами" [14, с. 16]. Залучені у роботі стійкі сполуки не тільки з лексемами «дім, ізба», а й їхні лексичні еквіваленти говірок російської мови значно розширили матеріал дослідження О.А. Забродкіної, однак критерії відбору фразеологізмів не були чітко визначені.

На матеріалі української мови представлена детальна класифікація ФО з компонентом «хата» у праці Ю.М. Лебеденко [17]. Більший емпіричний матеріал представлений у Н.А. Дуксової: тематичне поле «дім/житло» аналізується у російській та англійській мовах. Проте дослідницю цікавить термінологічна лексика на вираження зазначених понять. До того ж, Н.А. Дуксова інакше підходить до питання про визначення матеріалу дослідження й акцентує увагу лише на культурному компоненті у формуванні ФО [15, с. 3]. Актуальність роботи зумовлена відсутністю праць, виконаних на основі контрастивного аналізу споріднених мов, зокрема англійської та німецької. Як зазначається в огляді досліджень в Україні, розробка питань структури фразеологічних одиниць залишається важливою [19, с. 115].

Мета статті полягає у структурній характеристиці фразеологізмів із компонентом «house/Haus» в англійській і німецькій мовах. Об'єктом дослідження є фразеологічні одиниці англійської і німецької мов із зазначеним компонентом. Предмет дослідження становлять структурні особливості фразеологізмів англійської і німецької мов у порівняльному аспекті.

Матеріал дослідження складають 229 ФО, серед яких 108 – із англійської мови і 121 ФО – з німецької мови, вилучені шляхом суцільної вибірки з фразеологічних словників [36-53]. У статті допускається, що форми функціонування ідіом (їх відбір і сполу-
© Просалова Я.В., 2008
ння заданого смислу) досить об'єктивно відображені у словниках, і опис денотативного значення ідіом подається правильно [20, с. 6].

2. Різні підходи до визначення фразеологізмів. Для відбору матеріалу дослідження необхідно встановити його критерії. В аспекті фразеології це питання постає особливо гостро, адже в сучасному мовознавстві досі немає одностайної думки щодо розуміння багатьох теоретичних положень, зокрема ознак фразеологізмів і принципів їх систематизації та співвіднесеності до частин мови. Фразеологізми у науковій літературі мають різні дефініції: вислови (рос. *речения* за М.В. Ломоносовим), ідіоми, ідіоматизми, фраземи, фразеологічні звороти, фразеологічні сполуки, крилаті вислови. Погляди науковців щодо сутності фразеологізму різняться. Так, наприклад, В.В. Виноградов, Л.П. Сміт, М.М. Шанський відносять сюди стійки сполуки; О.І. Смирницький і Н.М. Амосова – лише певні групи [21; 11; 22-24]. Підкреслюючи відмінність ФО у семантиці та синтаксичній структурі від прислів'їв і крилатих висловів, В.В. Виноградов не включає останні до поняття ФО [21, с. 7]. Інший підхід простежується у Г. Айнеке, який включає до фразеологізмів навіть гасла, заклики, паролі, завуальовані форми та ін. [25].

У роботі дотримуємося широкого розуміння фразеології, яке поділяли О.М. Бабкін, О.І. Молотков, а також В.І. Коваль, В.М. Телія, Г. Айнеке, Л.Г. Скрипник, О.В. Кунін, О.С. Єфімов, Ю.М. Лебеденко та ін. [26; 27; 2; 28; 25; 5; 29; 30; 17]. Таким чином, матеріал дослідження охоплює не лише власне ФО (ідіоми), а й прислів'я, приказки, сталі народні порівняння і формули етикету.

У працях англійських, американських і німецьких лінгвістів вживається термін "ідіома" на позначення ФО, одним із перших дослідників яких був Л.П. Сміт. Продемонструвавши багатство і різноманітність англійської фразеології, він згрупував ідіоми за різними критеріями, що перешкодило створенню певної класифікації, оскільки то ті, то інші ФО залишалися за межами обраного критерію [11]. У семи визначених У.Боллом типах ідіом помітна відсутність відповідності загальній концепції ідіоми, в той час як у А.Маккая визначення семантики ідіом і віднесення їх до певного класу має відбуватися на рівні текстового аналізу [8]. Також не зрозумілий принцип виокремлення ФО у Ч.Хоккета, який залучав до поняття «ідіома» власні назви, скорочення, сленгізми, складні слова і різні заклади [31]. Варто відзначити, що чітких меж сфери дослідження ФО іноземні науковці не встановили; радянські дослідники, навпаки, розробили навіть методику аналізу ФО. Всупереч амбівалентності тлумачення, фразеологізми системно описані саме у працях російських і українських лінгвістів, що враховувалося при проведенні аналізу ФО з компонентом «house/Haus».

3. Структурні типи ФО. Функціональний підхід до класифікації німецьких фразеологізмів запропонований упорядниками одинадцятого тому словника Дудена: серед ФО розмежовуються 1) синтагми; 2) самостійні речення, куди належать прислів'я, приказки, цитати; 3) звичайні форми (кліше) [32, с. 12]. Синтагмам відповідають словосполучення – дієслівні, прислівникові, прийменникові, іменникові, причому останні поділені на підмет, додаток, означення, предикат за синтаксичною функцією, яку виконують у реченні. Таким чином, головну роль у цій класифікації відіграють функції ФО як членів речення, якщо це ФО-синтагми, і специфічні функції ФО у тексті, якщо ФО належать до самостійних речень чи кліше.

Фразеологізми з компонентом «house/Haus» були поділені за предикативною структурою на ФО-словосполучення (їх структура – частково-предикативна) і ФО-речення (з цілісною предикативною структурою), що дало можливість детальніше розглянути їх семантичну та структурну наповнюваність. Подібна позиція близька за сутністю до класифікації І.Є. Анічкова, який, по-перше, до ідіом зараховував різні словосполучення, а, по-друге, прислів'я і приказки вважав предикативними одиницями [33].

О.І. Смирницький розмежовував фразеологізми за кількістю повнозначних слів: одновершинні, двовершинні й багатовершинні [23, с. 82]. У зв'язку з тим, що зіставлення ФО зі словом покладено в основу його класифікації, вона стосується лише фразеологізмів у формі словосполучень.

3.1. З урахуванням попередніх класифікацій були визначені структурні типи ФО, що досліджуються. Серед ФО з компонентом «house/Haus» виокремлено:

1) однокомпонентні,

2) двокомпонентні,

3) багатокомпонентні.

Компонентами виступають повнозначні частини мови (іменник, прикметник, дієслово та ін.). Однокомпонентних нараховано небагато: в англійській – 3 одиниці й 1 – у німецькій мові, наприклад, англ. *on the house* 'безкоштовно, за рахунок підприємства або закладу харчування', букв. 'на хаті'; англ. *round the houses* 'неефективно', букв. 'навколо хати'; нім. *von Haus aus* 'із дитинства', букв. 'із хати'. У зв'язку з цим доцільно дослідити їх семантичну структуру в межах словосполучення – разом із двокомпонентними: їх виявлено в англійській мові – 60 ФО, і майже втричі менше у німецькій – 24 ФО, наприклад, англ. *house of cards* 'карткова хатка, щось ефемерне', англ. *a halfway house* 'компроміс, щось, що поєднує властивості двох різних речей', букв. 'будинок на півдорозі'; нім. *altes Haus* позначає 'друга' і 'стару людину', букв. 'стара хата', нім. *ein fidles Haus* 'весела людина', букв. 'весела хата'.

У зв'язку зі семантичними особливостями матеріалу дослідження до двокомпонентних були залучені й такі ФО з компонентом «house/Haus» англійської і німецької мов, у яких міститься два повнозначних компоненти, незважаючи на їх написання разом, одним складеним словом. Словоскладання є досить поширеним способом словотворення у двох мовах, що особливо помітно у словниках, виданих у 50-х роках, і сучасних, виданих після 1999 р. Одні й ті ж елементи ФО раніше писалися окремо, а зараз – разом або через дефіс: англ. *hash-house* 'дешева їдальня' (можливе й окреме написання), букв. 'хата у безладі'; англ. *teahouse* 'чайна хатина у Китаї, Японії; кафе, закусочна', букв. 'чайна хата'. Слід зазначити, що всі подібні ФО належать до категорії іменника. В англійській мові двокомпонентних фразеологізмів, елементи яких пишуться разом, – 14 одиниць, у німецькій – 24.

До багатокомпонентних віднесені не тільки ФО-словосполучення з трьома та більше самостійними частинами мови, а і ФО-речення. Їхній загальний обсяг в англійській мові становить 31 ФО. У німецькій мові багатокомпонентні ФО вдвічі чисельніші від таких англійської мови (72 ФО), наприклад, англ. *bring the house down* 'мати успіх, викликати гучні оплески', букв. 'розвалити хату', англ. *make bets in a burning house* 'займатися несуттєвими справами, коли вагомі проблеми залишаються поза увагою, і ситуація погіршується', букв. 'піти на парі у будинку, що палає'; нім. *das Haus zum Beben bringen* 'зводити дах', букв. 'доводити будинок до землетрусу', нім. *das Haus auf den Kopf stellen* 'створити безлад', букв. 'ставити хату на голову').

3.2. На матеріалі англійських ФО І.В. Арнольд запропонувала їх класифікацію за граматичною структурою (субстантивні, дієслівні, ад'єктивні, адвербіальні, вигукового характеру): приналежність ФО визначається за частиною мови першого повнозначного слова у словосполученні [34, с. 192-193]. Аналогічний принцип розташування ФО за першим словом широко використовується в укладанні словників. Однак у межах ФО-словосполучень, до складу яких входить елемент "house/Haus", такий підхід у класифікації фразеологізмів зводиться до двох типів ФО: субстантивних і дієслівних. Ад'єктивні ФО, вилучені за таким принципом, не відповідають своїй структурі, бо ключовим (стержневим – за О.В. Куніним) словом у них є все-таки іменник. Наприклад, нім. *ein (ganz) eignes Haus* 'дуже дивна людина', букв. 'власна хата', де головним компонентом є іменник, а ціле словосполучення – іменникове.

Таким чином, провідні слова, що є постійними (константами) елементами ФО, відіграють основну роль у встановленні формального типу. Наприклад, у ФО нім. *das*

Haus hüten 'не виходити з дому', букв. 'охороняти хату', головним елементом є дієслово, а залежним – іменник, тобто словосполучення відноситься до дієслівного типу.

3.3. Доречним здається конкретизація і зазначення формальних типів досліджуваних ФО-словосполучень за морфологічною приналежністю кожного компонента. Встановлено, що двокомпонентні ФО з «house/Haus» в англійській і німецькій мовах здебільшого складаються з поєднання іменника (див. табл. - N) + дієслова (V) (англ. *keep house*, нім. *den Haushalt führen* 'вести хазяйство', букв. 'тримати хату / вести домашнє господарство), меншою мірою – сполученням прикметника (Adj) + іменника (англ. *a big house* 'тюрма', букв. великий дім; нім. *elektrischer Hausfreund* 'назва пристрою для розваг у мовленні молоді', букв. 'електричний домашній друг') або іменника + іменника (англ. *liquor store* 'винний магазин', букв. 'склад напоїв'; нім. *Hausdrache* 'сердита, незадоволена жінка, мегера', букв. 'змій удома, домашній дракон').

Окремо були виділені різноманітні за своїми складовими компаративні ФО: англ. *fell apart like a house of cards* 'швидко руйнуватися', букв. розпадатися, як карткова хата; англ. *safe as houses* 'дуже надійно', букв. безпечний, як дім; нім. *Lieber ein Haus im Grünen als einen Grünen im Haus* 'про свої політичні уподобання', букв. 'краще хата у зелені, ніж зелені (поліцейські) у хаті'; нім. *Kopf wie ein Rathaus, aber lauter leere Zimmer* 'дурнувата людина, яка видає себе за розумника', букв. 'голова як ратуша, але лише пуста кімната' (компаративні ФО довгий час залишалися поза увагою, і «вперше були виокремлені із загального фразеологічного складу <...> завдяки працям Х.Бюргера, В.Фляйшера, К.-Д. Пильна..,» – зазначає К.І. Мізін [35, с. 1]).

В обох мовах також поширеною є структура прикметник + іменник + дієслово: англ. *keep open house*, нім. *ein offenes (gastfreies) Haus machen* 'гостинний (приймати багато гостей)', букв. 'тримати відкритою / робити відкритою або вільною для гостей хату'. В англійській мові зустрічаються поодинокі ФО з дещо різною структурою, але ідентичні за значенням, зокрема зі структурами іменник + іменник та іменник + прийменник + іменник: англ. *card castle, house of cards* 'карткова хата'. Проте зміна структури не можлива, оскільки порушиться цілісність фразеологічної сполуки і втратиться переносне значення.

Серед інших типів багатокомпонентних ФО було виявлено близько 16 підтипів ФО в англійській мові і 24 структурно різних словосполучень – у німецькій, але оскільки вони фактично поодинокі, то їх складові за частинами мови у таблиці не наведені, наприклад, нім. *zuerst vor der eigenen Haustür kehren* 'не суйся у чужі справи', букв. 'спочатку перед власними дверима повертати', має структуру Adv+Prep+Adj+N+V.

Інші типи і кількісний розподіл ФО з компонентом «house/Haus» за структурою наведені у таблиці, де Prep – прийменик, Int – вигук, Adv – прислівник:

Таблиця. Структурні типи фразеологізмів зі складовою «house/Haus» в англійській і німецькій мовах

№	Структурні типи	Мови	
		Англ.	Нім.
Однокомпонентні ФО			
1	Prep+ N	3	-
2	Prep+N+Prep	-	1
Усього		3	1
Двокомпонентні ФО			
а) Двокомпонентні ФО-слова			
3.	N + Prep	1	-
4.	V+Adj/ Adv	1	-
5.	Adj+ N	2	4
6.	N+Prep+N	1	-
7.	N+N	9	7
8.	Adj+ N+N	-	3

9.	N+N+N		-	4
10.	N+Adj+N		-	1
11.	V+N		-	2
12.	V+N+N		-	2
13.	Int+N+N		-	1
Усього			14	24
б) Двокомпонентні ФО-словосполучення				
14.	V+ N/ N+V		9	3
15.	V+Prep+N		15	7
16.	Adj+N		15	6
17.	N+Prep+N		6	3
18.	N+N		14	1
19.	(Prep)+Prep+N+V		-	4
20.	Adj/ Adv+V		1	-
Усього			60	24
Багатокомпонентні ФО				
21.	порівн like, as/ wie, als		5	2
22.	інші типи		16	24
Усього			21	26
Багатокомпонентні ФО-речення				
23.	прості		9	27
24.	складні	складносурядні	-	4
25.		складнопідрядні	1	15
Усього			10	46
Разом			108	121

В англійській мові виявлено 16 структурних типів ФО з компонентом «house / Haus», а у німецькій на декілька більше – у цілому 20 типів. Дані таблиці підтверджують поширеність словоскладання у германських мовах, найбільшою мірою – в німецькій мові (24 ФО виникли завдяки злиттю іменника з іншими частинами мови, здебільшого – самого іменника, дієслова і прикметника). Двокомпонентних ФО-словосполучень втричі більше в англійській мові у порівнянні з німецькою, причому співвідношення типів іменник + прийменник + іменник, іменник + дієслово, прикметник + іменник майже однакове, іменникових словосполучень удвічі більше, ніж дієслівних.

Прикметною рисою двох мов є наявність у складі багатокомпонентних ФО іменника з дієсловом.

В обох мовах переважають ФО у формі простих речень, здебільшого це – усталені форми привітання та прислів'я повчального змісту, причому загальна кількість прислів'їв та форм етикету в німецькій мові у 4,5 більша, ніж в англійській (див. табл.).

4. Висновки. Класифікація ФО з компонентом «house/Haus» англійської і німецької мов представила різноманітність структури ФО, що дозволило зробити висновки:

1) Загальна кількість структурних типів ФО дещо більша у німецькій мові.

2) Найменшим за кількістю ФО структурним типом є однокомпонентний, до складу якого входить іменник із прийменником (див. табл.).

3) Висока продуктивність такого способу словотворення, як словоскладання, зумовила наявність двокомпонентних ФО, що пишуться разом, але мають два семантичні ядра (див. 3.1). Були окремо розглянуті двокомпонентні ФО-слова і ФО-словосполучення. Поєднання іменника з іменником виявилося найпродуктивнішим у ФО-словах і досить поширеним у ФО-словосполученнях.

4) Кожна мова має унікальні структурні типи ФО, причому в німецькій мові таких неповторюваних двокомпонентних типів для ФО-слів удвічі більше. Характерними для

німецької мови є так звані «трикомпозити», тобто злиття трьох іменників або прикметника з двома іменниками. В англійській мові не виявлено жодного ФО-трикомпозита.

5) Прийменник є складовою ФО-слів лише в англійській мові.

6) Вигук можна вважати нетиповим елементом ФО, що досліджуються, оскільки зустрічається лише в одній ФО німецької мови.

7) В обох мовах найчисельнішими типами двокомпонентних ФО-словосполучень виявилися поєднання дієслова, прийменника й іменника, а також прикметника й іменника. Прийменник досить часто фігурує у складі ФО як в англійській, так і у німецькій мовах (див. табл.).

8) Прислів'я, приказки, усталені форми, що включені до багатокомпонентних ФО-речень, здебільшого прості за будовою, лише у німецькій мові складнопідрядний тип широко представлений (див. табл.).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фразеологические единицы английского и немецкого языков, в состав которых входит компонент "house/ Haus"; описаны структурные особенности указанных фразеологизмов, что позволило распределить ФЕ по структурным типам. Разграничиваются фразеологизмы-словосочетания и фразеологизмы-предложения.

SUMMARY

The article focuses on the phraseological units with the component «house/ Haus» in the English and German languages. The structural peculiarities of the idioms under study are described that provide the basis to divide idioms according to their structural types. Phraseological units expressed by word-combinations are viewed separately from those expressed by sentences.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Івченко А.О. Фразеологія українських народних говорів: ономасіологічний, ареальний, етимологічний аспекти : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук (10.02.04) / НАН України. – К., 2000. – 36 с.
2. Коваль В.И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение. – Гомель: Гомельск. ун-т им. Ф. Скорины, 1998. – 213 с.
3. Левченко О.П. Безеквівалентна російська і українська фразеологія: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01, 10.02.02 / Львів. держ. ун-т ім. І.Франка. – К., 1995. – 23 с.
4. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
5. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.
6. Яранцев Р.И. Русско-чешская фразеология: (Свойства и качества характера) / Р.И.Яранцев, Л.И.Степанова. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 98 с.
7. Burger Harald. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. – 2. überarbeitete Auflage. – Berlin: Erich Schmidt, 2003. – 224 S.
8. Makkai Adam. Idiom Structure in English. – The Hague: Mouton de Gruyter, 1972. – 207 p.
9. Лабінська Б.І. Німецькі фразеологізми з компонентом на позначення фізичного стану людини : Автореф. дис. ... канд. філол. наук (10.02.04) / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2004. – 20 с.
10. Лисецька Н.Г. Фразеологічні інновації в сучасній німецькій мові: когнітивний та функціональний аспекти: Автореф. дис. канд. філол. н. – Львів, 2004. – 20 с.
11. Смит Л.П. Фразеология английского языка. – М.: Дрофа, 1998. – 158 с.
12. Fleischer Wolfgang. Phraseologismus und Sprichwort: lexikalische Einheit und Text // EUROPHRAS 92: Tendenzen der Phraseologieforschung, (Studien zur Phraseologie und

Parömiologie, 1) / Barbara Sandig (ed.). – Bochum: Universitätsverlag Brockmeyer, 1994. – S. 155-172.
13. Földes Csaba. Konzepte der kontrastiven Phraseologie // Kontrastiv (Der Ginkgo-Baum. Germanistisches Jahrbuch für Nordeuropa) / Jarmo Korhonen and Georg Gimpl (eds.). – Fünfzehnte Folge. – Helsinki, 1997. – S. 167-182.
14. Забродкина Е.А. Семантическое поле «дом» в русских народных говорах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / ГОУВПО «Армазанский гос. пед. ун-т им. А.П.Гайдара». – Киров, 2008. – 22 с.
15. Дуксова Н.А. Сопоставительный системный анализ лексики семантического поля "дом/жилье" на материале английского и русского языков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Моск. гос. обл. ун-т. – М.: РГБ, 2006. – 26 с.
16. Мауэр Л.В. Структура терминологии архитектуры в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Калинин, 1986. – 15 с.
17. Лебеденко Ю.М. Фразеосемантична група з компонентом „хата" в українській мові: структурно-семантичний та етнокультурний аспекти: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2006. – 22 с.
18. Письмиченко А.Н. Основные проблемы генезиса, становления и развития английской строительно-индустриальной терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1984. – 22 с.
19. Каліущенко В.Д., Материнська О.В. Дисертаційні дослідження в Україні за 2003-2004 рр. зі спеціальностей 10.02.03 – германські мови, 10.02.05 – романські мови, 10.02.16 – перекладознавство, 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство // Studia Germanica et Romanica. Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання: Науковий журнал / Ред. кол. В.Д. Каліущенко (голов. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – Т. 2. – № 3 (6). – С. 114-136.
20. Денисенко С.Н. Словник-довідник з фразеологічної деривації на основі існуючої фразеології німецької мови з перекладом прикладів на українську та російську мови. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2005. – 288 с.
21. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избр. труды. – М.: Наука, 1986. – 342 с.
22. Шанский Н.Н. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.
23. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 260 с.
24. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та , 1963. – 186 с.
25. Einecke G. Phraseologie – Idiomatische Wendungen: Analyse von Sprache in Medien // http://www.fachdidaktik-einecke.de
26. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 363 с.
27. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 284 с.
28. Телия В.Н. Что такое фразеология. – М.: Наука, 1966. – 93 с.
29. Кунин А.В. Некоторые вопросы английской фразеологии // Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. – С. 1433-1455.
30. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – 2-е изд. – М.: Учпедгиз, 1964. – 288 с.
31. Hockett Charles F. Idiom formation // For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday, 11 October / M. Halle and other editors. – The Hague: Mouton, 1956. – P. 222-229.
32. Die festen Wendungen in der deutschen Gegenwartsprache / Annete Klosa // Duden, Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten: Wörterbuch der deutschen Idiomatik / bearb. von Günter Drosdowski, Werner Scholze-Stubenrecht. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1998. – 864 s.

33. Аничков И.Е. Труды по языкознанию / Отв. ред. В.П. Недялков. – СПб: Наука, 1997. – 510 с.
34. Arnold I.V. The English Word. – M.: Vyshaja Shkola, 1986. – 295 p.
35. Мізін К.І. Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови: шляхи утворення та ідеографія: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2004. – 19 с.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

36. Бинович Л. Э. Немецко-русский фразеологический словарь. – М.: Аквариум, 1995. – 766 с.
37. Гуревич В.В. Краткий русско-английский фразеологический словарь: ок. 1000 фразеол. ед. / В.В.Гуревич, Ж.А. Дозорец. – 2-е изд. – М.: ВЛАДОС, 1995. – 583 с.
38. Денисенко С.Н. Словник-довідник з фразеологічної деривації на основі існуючої фразеології німецької мови з перекладом прикладів на українську та російську мови. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2005. – 288 с.
39. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2001. – 512 с.
40. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – Изд. 3-е, исп., в 2 кн. – М.: Сов. Энциклопедия, 1967. – 1264 с.
41. Мальцева Д.Г. Немецко-русский словарь современных фразеологизмов / Aktuelle idiomatische Redensarten deutsch-russisches Worterbuch. – М.: Русский язык, 2005. – 512 с.
42. Немецко-русский и русско-немецкий словарь фразеологизмов и устойчивых словосочетаний Polyglossum / Б.П. Шекасюк. – М.: Словарное издательство ЭТС, 2006 // http://slovari.yandex.ru
43. Семенова О.А. 2000 русских и 2000 немецких идиом, фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. – М: Попурри, 2003. – 256 с.
44. Сытель В.В. Разговорные английские идиомы. – М.: Просвещение, 1971. – 128 с.
45. 4000 Sprichwörter und Zitate / Von Elke Gerr. – 4. beobach. Auflage. – Berlin – München – Wien – Zürich – New York: Langescheidt, 2001. – 320 S.
46. Cambridge Idioms Dictionary – 2nd Edition. Intermediate, Proficiency // http://dictionary.cambridge.org
47. Deutsche Idiomatik. Die deutschen Redewendungen im Kontext / von Prof. Dr. Hans Schemann. – 1. Aufl. – Stuttgart; Dresden: Klett Verlag für Wissen und Bildung, 1993. – 1037 S.
48. Duden. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik / Dr. Matthias Wermke (Vorsitzender), Dr. Kathrin Kunkel-Razum und Dr. Werner Scholze-Stubenrecht (Hg.). Der Duden in 12 Bänden, 11. – 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2002. – 955 S.
49. Idiomatische Redewendungen Deutsch – Englisch // http://www.staff.uni-marburg.de
50. Koshemiako W.S., Podgornaya L.I. Deutscher Sprichwörter und russische Äquivalente. – СПб.: КАРО, 2003. – 192 с.
51. NTC's Dictionary American Slang and Colloquial Expressions / Richard A. Spears. – 3rd edition. – NTC Publishing Group, 2000. – 560 p.
52. Röhlich Lutz. Lexicon der sprichwörtlichen Redensarten. Bd. 2: Easy-Holzweg. – 4. Aufl. – Freiburg; Basel; Wien: Herder, 1999. – 734 S.
53. The Merriam-Webster Collegiate Dictionary and Thesaurus online // http://www.usingenglish.com/dictionary.html

Надійшла до редакції 20.11.2008 р.

УДК 811.111" 373.45

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В КАРИБСКОМ ВАРИАНТЕ СТАНДАРТНОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

А.В.Дроздов

В англофонных странах Карибского бассейна – на Ямайке, Барбадосе, островах Кайман, Сент-Кристофер-Невис, Ангилья, Антигуа, Теркс и Кайкос, Белиз, Гренада и т.д. сложился своеобразный тип коммуникативных сообществ. Отличительной характеристикой этих сообществ является то, что английский язык, будучи в них государственным, в своей стандартной форме используется не более, чем 10% населения [1, с.163-171]. Остальные жители этих стран общаются на местном креольском языке в различных формах – от консервативного креольского до его более «англизированных» форм [2, с.15].

По мнению креолистов в упомянутых странах существует посткреольский континуум, реализующийся в диглоссии значительной части местного населения. При этом большинство населения стран этого региона другими языками, как правило, не владеет. Несомненно, что английский язык обслуживает в англофонных странах Карибского бассейна не все общественные сферы: их значительную часть обслуживают только креольские языки [2, с.15].

Актуальность настоящего исследования обусловлена возрастающим интересом к проблемам пространственной вариативности языка, недостаточной изученностью территориального варьирования английского языка в развивающихся странах и механизмов формирования вариантных языковых систем.

Объектом исследования является английский язык стран Карибского бассейна.

Предметом исследования являются лексические заимствования в карибский вариант стандартного английского языка.

Подступы к разрешению проблематики креольских языков были продемонстрированы в работах М.В. Дьячкова [3], Д. Тейлора [4, с.453-477]. Однако же, недостатками этих публикаций мы считаем то, что данные авторы не рассматривают взаимоотношения литературного языка и креольского. «Взаимодействие – главный конструктивный фактор развития языка. Именно оно задает пределы тех или иных свойств и качеств языковых единиц» [5, с.149].

Цель данного исследования выявить дифференциальные признаки СКА на примере лексических инноваций, представленных заимствованиями.

Достижению данной цели подчинено разрешение следующих задач:

1) выявить фонетические, морфологические особенности иностранных заимствований в СКА;

2) рассмотреть лексические инновации СКА, которые образовались в результате взаимодействия с другими языками;

3) рассмотреть семантические пути образования лексических инноваций – карибизмов.

В тематической группе «Растительный мир» рассмотрим наименования растения, особого вида картофеля Yanm-a-tou-ta (n), yam–a-tout-temps.Согласно данным словаря [6, с.617] связанная морфема Карибского английского atuta(n) восходит к креольскому французскому языку: [< Fr Cr a tout temps < Fr en tout temps 'at all times' ' в любое время года'], так как урожай этого вида картофеля можно собирать постоянно [6, с.617]. Данная лексическая единица представлена тремя вариантными написаниями. Растение это произрастает в Сент-Люсии и Тринидаде. На Антигве его называют Yellow yam (Желтый ямс) или Yanm – john (yam jaune) [6,с.617]. [Fr.Cr.< Fr. igname jaune].

В качестве примера употребления формы yam – a – tout – temps приведём строку из народной песни, распространенной в Тринидаде: yam atutan, sweet cassawa, cent a

© Дроздов А.В., 2008

heap anything [6,с. 617]. «Жёлтый ямс, сладкий тапиок, по центу за кучку». Наименование картофеля yam – a – tout – temps отражает идею возможности многократного сбора урожая на протяжении года.

Перейдем к рассмотрению слова yanm в другом варианте наименования картофеля –yanm-atutan. В слове yanm сразу бросается в глаза сочетание согласных /nm/, но оно совершенно недопустимо в литературном английском языке с точки зрения синтактики.. Синтактика – один из планов, или аспектов, исследования языка, выделяющий отношение между самими единицами языка, т.е. рассматривающий их вне их отношения как к обозначаемым ими предметам, так и к лицу или лицам, которые пользуются языком [7, с.411].

Воспользуемся этимологической справкой для слова yam, приведенной в словаре [6,с.616]: «Слово yam восходит к форме [< / nyam/, которая встречается в ряде западно- и центрально-африканских языков в функции существительного со значением «еда, мясо», а также в функции глагола со значением «есть, принимать пищу»]. В данном словаре также отмечено, что в функции существительного существует 55 вариантных орфографических форм, например: nnyam, nyiama, enama и др. Эти вариантные формы, вероятно, часто использовались у африканцев в эпоху рабовладения и работорговли в значении «еда». От этих африканских вариантных форм произошли <Pg inhame, Sp name, Fr igname, E yam» [6,с.616].

На основе вышеизложенного можно заключить, что буквосочетание / nm/ в слове yanm появилось в английском языке карибов благодаря дальнейшему стяжению французского слова igname., что дало бы форму [inm(e)], или благодаря метатезе, имевшей место в испанском слове nama [nyama], в котором произошло взаимное перемещение начального звука [n] и слога [ya].

Остановимся на вариантном наименовании картофеля yanm-john (yam jaune). Это наименование распространено в Доминике. Как связаны английское слово john (мужское имя собственное) и французское слово jaune (желтый)? Заметим, оба слова - john (англ.) и jaune (фр.) имеют почти одинаковую звуковую оболочку. Вероятно, для англоговорящих карибов французское слово jaune было непонятным и это вызывало стремление искать в данном слове внутреннюю форму в качестве рационального объяснения значения данного слова без учета реальных фактов его происхождения. Так возникло новое осмысление заимствованного слова jaune, основанное на ошибочном понимании его этимологического состава - john. Такое новое осмысление заимствованного слова в лингвистике называется народной этимологией.

Такой прием вторичной номинации как «ухудшение значения» лежит в основе номинативной единицы zami(e) (Crcu, Dmca, StLu, Trin) и ее варианта zamie-girl (Trin) – «лесбиянка». Из этимологической справки приведенной в словаре [6, с.623] становится понятным, что данное слово проникло во французский креольский из французского языка: FrCr<Fr des amies подруги. Во французском креольском языке данное словосочетание с легкостью преобразуется в оборот de zami «две подруги» [6, с.622].Таким образом, выстраивается цепочка значений: фр. «подруги»> фр. креол. «две подруги» > карибский английский «лесбиянка». Становится понятным, что лексическая единица СКА zami(e) происходит от формы множественного числа существительного des/les amies – двухморфемных слов с характерной для французского языка особой структурой слога, основывающейся на явлении связывания, при котором в речевом потоке, в положении перед гласным произносится конечный согласный, непроизносимый в изолированном слове. При этом он образует один слог с гласным, перед которым стоит, т.е. когда на стыке двух слов образуется новый слог [8,с.78]. В транскрипции это можно представить так: [de-za-mi, le-za-mi].Итак, в СКА zami – одноморфемное слово в единственном и множественном числе с «осколком» французских артиклей les/des, представленного звуком [z] и графемой «z».

В связи с широким развитием метизации в странах Карибского бассейна возникла целая серия специализированных обозначений степеней смешения рас. Самую угнетенную и бесправную часть колониального общества в Вест-Индии составляли негры-рабы. Встречается вариантный ряд слов для обозначения понятия «чернокожий, негр» в Вест-Индии: Nigger (nager, naiga, naygue, naigur, nea(r)ga, neiger, niaga, niega) adj, n (CarA) [Derog. Joc.] [уничижит, шуточное] «чернокожий человек или чернокожие люди в целом» [6,с.405]. Приведем показательный пример:

You is a poor naigur wid no schooling, five pickney and a sick woman [6, с.405]. Ты бедный, необразованный негр с пятью детьми и больной женой.

Приведем этимологическую справку для орфографического варианта nigger, который, хотя и восходит в конечном счете к испанскому negro, вероятно, произошел от голландского слова neger «чернокожий», от которого в период господства голландцев в работорговле в начале 17 века произошли многочисленные вариантные формы данного слова, приведенные выше [6, с.405].

Если раб получал свободу, он получал совершенно иное положение. Среди освобожденных рабов мулаты (mulatto) всегда стояли выше негров. Слово mulatto [myulato ~ malata] n (CarA) [Derog] [уничижит.] обозначает потомка негритянки и белого. A person of white and black parentage [6,с.394]. Например:

But then comes the question, whether the mulatto is more capable of being educated than the negro [6, с.394]. Но затем возникает вопрос, является ли мулат более способным к обучению, чем негр.

Слово mulatto в переводе с испанского обозначает «молодой мул» (< Sp mulatto «young mule»). Именно поэтому оно сразу приобрело уничижительную окраску. Сегодня оскорбительная коннотация, ингерентно присущая ему, все еще ощущается [6, с.394].

Заметим, что в наименовании расы mulatto (мулат) присутствует скрытое сравнение с животным –young mule (молодой мул). Следовательно, наименование mulatto построено на основе такого приема вторичной номинации, как метафора.

Негр на четверть – потомок белого и мулатки – называется квадрун или квартерон. В словаре [9, с.312] приведен следующий пример: (1834) 106, From the mulatto and white comes the quadroon. – От мулата и белой рождается квадрун (квартерон).

Представляется интересным отметить, что ранние формы данного слова приходят из французского языка в вариантах quarteroon, quarteron = Sp. cuarteron; Позже происходит выравнивание по аналогии со словами, которые начинаются с quadri- [10, с.728].

На следующей ступеньке находится mustee, mestee (мусти или мести), т.е. негр на одну шестнадцатую: From the quadroon and white comes the mustee [9, с.312]. По утверждению словаря [11, с.1302] слово mustee (mestee) представляет собой искаженное испанское слово Sp. mestizo. Оно, в свою очередь, восходит к португальскому (= Pg mestico, Pr. mestis, F.metis): -Rom. mixticius, f. L. miscere mix (смешивать) [10, с.572].

Затем следует мустефино или местифино т.е. негр на одну тридцать вторую. (Mustifino – the offspring of a mustee with a white, i.e. one having one sixteenth negro andfifteen sixteenths white parentage [9, с.312]. Мустифино – отпрыск мусти и белой, т.е. тот, у которого 1/16 негритянской крови и 15/16 крови белых. Рассмотрим следующий пример:

The child of a mustee by a white man is called a musteefino; while the children of a musteefino are free by law, and rank as white persons to all intents and purposes. Ребенок мусти от белого человека называется мустефино. Дети мустефино свободны по закону и их считают поистине белыми людьми [9, с. 312].

С этимологической точки зрения musteefino обозначает «рафинированный метис» [= mustee + Sp fino, fina, fine = refined] [9,с.312].

Следующая лексическая единица, которая имеет отношение к метизации, это слово cob. Cob (caub, cawb) [kob~ ko:b] adj, n (Bdos, Guyn) // brown-skin (CarA) // cob(b)-skin(ned) (Bdos) // (Bdos) // cobre) (Guyn) [6,с.158] – (человек) со смуглой кожей; (зачас-

тую употребляется в функции имени существительного по отношению к любому человеку, кожа которого не совсем черная), например:

I went over to Mr Smiths house and saw a lady named Miss Kitty Stewart, a cob woman [6,с.158]. Я пошел в дом господина Смита и увидел даму по имени Мисс Китти – смуглолицую женщину.

Приведем этимологическую справку о слове cob. Оно происходит от < Pg cobre «copper – медь» или caboclo «copper-coloured, red-skinned» – цвета меди, краснокожий. Обе эти формы, возможно, послужили источником для заимствованных слов. Так, в африканском языке тви: слово kobere обозначает «copper – медь», заимствованое из португальского; в языке эве слово koba обозначает «copper coin – медная монета»; в языке йоруба слово kobo – происходит от английского copper – медь [6,с.158].

Еще один вариантный ряд форм СКА cabucru (caboco, cobungru) n (Guyn) обозначает «метис от брака негра и индианки». Все три формы восходят к португальскому языку: < Pg caboclo «copper-coloured, red-skinned – цвета меди, красно-кожий» [6, с.128].

Таким образом, лексические инновации cob, cabucru, cobungru образованы в соответствии с семантической моделью «материал – изделие». Следовательно, данные лексические карибизмы построены на основе метонимии.

На основе данного исследования можно сформулировать следующие выводы:

1. Для заимствований из французского креольского языка и африканских языков, пришедших в карибский вариант стандартного английского языка, характерна их семантическая деформация в соответствии с некоторыми приемами вторичной номинации такими, как метонимия, метафора, синекдоха, расширение значения слова. Некоторые заимствования-инновации образуются на основе народной этимологии.

2. Для заимствований из французского креольского языка характерно явление сандхи – смещения морфологического шва под влиянием особой структуры слога и явления связывания во французском языке, когда «осколок» французских артиклей множественного числа des или les (фонетически отраженный как [z]), выступает в качестве инициали одноморфемных слов карибского английского.

3. Характерной особенностью карибского варианта стандартного английского языка является наличие аллонимов – карибских регионализмов, представленных наименованиями растений, животных, рас и т.д., принятых в различных карибских государствах для обозначения одного и того же референта.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто запозичення в карибській англійській мові. Було виявлено девіації карибської англійської на рівні лексики. Виявлено фонетичні ознаки запозичень. Методи дослідження: метод словникових дефініцій, метод контекстуального аналізу.

SUMMARY

The article deals with lexical borrowings in Carribean English. We have revealed deviations of Carribean English on the level of lexis, their phonetic features being emphasized. Methods of investigation: the method of vocabulary definitions, method of contextual analysis.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Cassidy F.G. English language studies in the Carribean. – American speech, 1959, Oct., – P. 163-171.
2. Семенец О.Е.Социальный контекст и языковое развитие. Территориальная и социальная дифференциация английского языка в развивающихся странах. – К., 1985. – 174 с.
3. Дьячков М.В. Язык крио. – М., 1981. – 59 с.

4. Тейлор Д. О классификации креолизованных языков. – С.485-493 // Новое в лингвистике. – Вып.6. – М., 1972.
5. Луценко Н.А. Слова свои и чужие (к вопросу о распознавании субстратных языковых явлений) // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах. – Вип.9. – Донецьк, 2004. – С.142-153.
6. Allsopp R. Dictionary of Carribean English Usage. – OUP., 1996. – 697 p.
7. Ахманова О.С.Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – 605с.
8. Рапанович А.Н.Фонетика французского языка.– М., 1969. – 285 с.
9. Cassidy F.G., Le Page R. B. Dictionary of Jamaican English. – Cambridge, 1967. – 489 p.
10. Onions C.T. The Oxford dictionary of English etymology. – OUP., 1978. – 1025 p.
11. Shorter Oxford English Dictionary on historical principles. – Oxford, 1964. – 2515 p.

СПИСОК УСЛОВНЫХ СОКРАЩЕНИЙ

ЛСВ – лексико-семантический вариант.
СКА – карибский вариант стандартного английского языка.
AF – антиофициальный стиль.
Antg – Антигва.
Baha – Багамские острова.
Bdos – Барбадос.
Belz – Белиз.
Brbu – Барбуда.
CarA – карибский регион.
CarA Cr – карибский креольский язык.
Cayl – Каймановы острова.
Crcu – Карриаку.
Derog –уничижительное.
Dmca – Доминика.
F – официальный стиль.
FrCr – французский креольский язык.
Gren – Гренада.
Guyn – Гайана.
IF – неофициальный стиль.
Joc – шуточное употребление.
Jmca – Ямайка.
Nevs – Невис.
SOED – Shorter Oxford English Dictionary – Сокращенный Оксфордский словарь.
StKt – Сент-Киттс.
StLu – Сент-Люсия.
StVn – Сент-Винсент.
Tbgo – Тобаго.
TkCa – острова Теркс и Кайкос.
Trin – Тринидад.
X – неправильный стиль.

Надійшла до редакції 18.11.2008 р.

УДК 811.133.1=161.1'373.423

ВИДЫ ОМОНИМИИ В ВОЕННОМ РЕГИСТРЕ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Н.Г.Масленкина

Актуальность данной работы заключается в том, что в ней затронуты теоретические вопросы, связанные со структурной организацией межъязыковых омонимов, которые до настоящего времени остаются недостаточно изученными. Наше исследование позволит учесть специфику каждого языка и установить более глубокие связи между семантическими и структурными планами межъязыковых омонимов.

Объектом исследования являются слова и словосочетания, в которых встречаются межъязыковые омонимы.

Предмет исследования составляют межъязыковые омонимы, относящиеся к сфере военной лексики во французском и русском языках.

Подступы к разрешению проблематики межъязыковых омонимов были продемонстрированы в работах В.В. Акуленко [1], А.Ф. Бойко [2], Р.А. Будагова [3], Ю.С. Степанова [6], которые представили классификацию основных типов несоответствий, выделяемых в сфере межъязыковых омонимов внутри родственных и близкородственных языков. Такой вопрос, как определение степени омонимичности созвучных слов в русском и французском языках, не получил достаточного освещения в научной литературе, что делает возможным обращение к данной теме.

Целью данной работы является сравнительный анализ структурной организации межъязыковых омонимов, относящихся к сфере военной лексики.

Достижению данной цели подчинено решение следующих задач:

1) проанализировать типы отношений, такие как:
– стилистическая неэквивалентность;
– противопоставление слова с современным значением архаизму;
– противопоставление слов со связным значением словам со свободным значением.
2) охарактеризовать типы отношений, такие как:
– частичная межъязыкавая омономия;
– полная межъязыкавая омономия;
– псевдоомонимия.

Межъязыковая асимметрия, заключающаяся в противопоставлении сигнификатной лексики денотатной, позволяет путем ряда индуктивных или, напротив, дедуктивных (в зависимости от того, от какого языка мы исходим) построений понять значение того или иного межъязыкового омонима, так как значения слов в данной оппозиции хотя и не эквивалентны, но соотносимы. Поэтому рассматриваемый тип межъязыковой асимметрии можно определить как частичную межъязыковую омонимию. К этому типу должны быть отнесены такие разновидности отношения неэквивалентности, как стилистическая неэквивалентность, противопоставление слова с современным значением архаизму, а также противопоставление слов со связным значением словам со свободным значением.

Стилистическое несоответствие между созвучными словами сопоставляемых языков проявляется, например, в таких парах слов, как *альянс – alliance, дефилировать – défiler, пакт -pacte*. Нейтральные во французском, эти слова носят книжный оттенок в русском языке.

Слово *bataille* во французском языке является военным термином и относится к книжной лексике, имеющей нейтральную окраску. Русское слово *баталия*, утратившее свое терминологическое значение и вытесненное из русской терминологической системы словом *сражение*, имеет ироническую окраску.

 © Масленкина Н.Г., 2008

Говоря о стилистической межъязыковой асимметрии, необходимо остановиться на вопросе оценочной коннотации. Так, из приведенных выше пар межъязыковых стилистических омонимов слово *alliance*, нейтральное во французском, противопоставляется русскому *альянс*, которое употребляется главным образом для обозначения денотатов, вызывающих осуждение, неодобрение. Французское слово *aventure* имеет четыре значения, одно из которых (*судьба, будущее*) является устаревшим. В современном французском языке слово aventure в данном значении употребляется только в устойчивых словосочетаниях: *dire la bonne aventure «предсказать судьбу»* ; *diseur (diseuse) de bonne aventure «предсказатель», «гадалка»*. Второе значение этого слова соответствует значениям русских слов *приключение, похождение, история (как «происшествие»)*. В третьем значении слово *aventure* обозначает *«случай», «опасность»*. Четвертое значение оказывается связным и встречается в устойчивых словосочетаниях: *à l'aventure «наугад», d'aventure, par aventure «случайно»*. Ни в одном на этих значений французское слово не имеет отрицательной оценочной коннотации. Созвучное русское слово *авантюра* обозначает *«беспринципное, рискованное, сомнительное по честности дело, предпринятое в расчете на случайный успех»*[4, с.16]. Определения *«беспринципное», «сомнительное по честности», «рассчитанное на случайный успех»* свидетельствуют о наличии отрицательной оценочной коннотации у этого слова.

К разряду частичных или неполных межъязыковых омонимов относятся также такие пары слов, в которых слова с архаичным значением противопоставляются словам с современным значением. Оппозиция устаревшего и современного значений находит интересное выражение в системе военной терминологии. Известно, что начиная с конца XVIIв. русский язык заимствует значительное количество военных терминов из западноевропейских языков, в частности, из французского. На протяжении трех последующих веков изменение терминологических систем французского и русского языков шло параллельно с развитием национальных армий и национального военного искусства. Ряд терминов, обозначающих наиболее общие как бы универсально актуальные понятия в военном деле и сегодня составляют активную часть военного словаря обоих языков, например: *атака - attaque, солдат - soldat, армия - armée* и т.п.

Другие слова, актуальность которых в будущем предсказать трудно, сохраняют свое значение в настоящее время и относятся к активному словарю военной терминологии русского и французского языков. Такими словами являются термины, обозначающие отдельные виды оружия (*граната - grenade, пистолет - pistolet*); элементы боевых порядков (*авангард - avant-garde, арьергард -arrière-garde*); воинские звания (*капитан -capitaine, лейтенант - lieutenant, генерал - général*). Данные семантические классы слов наиболее подвержены устареванию по мере исчезновения обозначаемых ими денотатов. Так, например, отошли в разряд историзмов такие слова, как мушкет - *mousquet, аркебуза - arquebuse* и др., обозначающие вышедшие из употребления виды вооружения.

Нередко слова данных семантических классов, превратившиеся в историзмы, вновь возрождаются в активном словаре, обозначая новые денотаты. Так, слова *фрегат - frégate* и *корвет - corvette* – названия парусных кораблей, до настоящего времени относившиеся к разряду историзмов, стали использоваться для обозначения современных военных кораблей и вновь заняли свое место в активном словаре военной терминологии.

Большая часть созвучных военных терминов развивалась по-разному и занимает различные в историческом плане позиции в терминологических системах сопоставляемых языков.

Первую группу составляют слова, выражающие актуальные понятия, но замененные в русском языке в ходе трехвековой истории русскими терминами, либо терминами, заимствованными из других языков. Во французском языке созвучные слова не утратили своей актуальности до настоящего времени. Так, термин *компания* был заменен в русском языке термином *рота*, заимствованным из польского языка, а термин *инфантерия* был заменен исконно русским словом *пехота*. Во французском языке

слова *compagnie* и *infanterie* до сих пор сохраняют свое военно-терминологическое значение, соответствующее русским терминам *рота* и *пехота*.

Причем интересно отметить, что во многих случаях более длинные и труднопроизносимые слова заменялись более короткими словами, или словами, произнесение которых не вызывало затруднений, например: *компания - рота; деташемент -отряд; ретирада - отход*.

Ко второй группе слов, различающихся в сопоставляемых языках по степени архаичности, можно отнести созвучные лексические единицы, как правило, многозначные во французском языке, которые утратив в обоих языках свое терминологическое значение, развившееся в свое время из переносного, в русском языке перешли в разряд историзмов, а во французском сохранили актуальность в своем основном значении как единицы общего словаря. К этой группе относятся, в частности, термины семантического класса слов, обозначающих понятия из области фортификации, например, слова, называющие применявшиеся ранее виды или элементы фортификационных сооружений: *горжа (gorge) - - «тыльная часть укрепления или тыльный вход в него»; люнет (lunette) - «оборонительное сооружение (укрепление)* состоявшее из *1-2.* фронтальных валов (фасов) и боковых валов для прикрытия флангов» [5, с.606, 58].

Французские слова *gorge «горло», lunette «очки»*, утратив одно из своих значений, продолжают функционировать в своем основном значении как единицы общего словаря.

Третью группу составляют военные термины, имеющие во французском языке хотя и терминологическое, но более широкое значение, чем в русском. Обобщающее значение этих терминов обеспечило им актуальность до настоящего времени. Так, французский термин *retranchement*, обозначающий: «enceinte, position utilisée pour couvrir, protéger les défenseurs (dans une place de guerre); obstacle naturel ou artificiel employé pour se protéger et résister»[9, с.888]. (огражденное пространство, позиция, используемая для укрытия и защиты обороняющихся(в укрепленном районе); естественное или искусственное заграждение, используемое для прикрытия войск и обороны) не утратил своего значения. В русском языке термин *ретраншемент*, обозначавший «вспомогательное фортификационное сооружение в 16-19 вв., являвшееся второй линией укреплений в крепостях и укрепленных лагерях, а также в системе полевых позиций»[5, с.112], является историзмом.

Четвертая группа включает термины, получившие в одном из сопоставляемых языков новое осмысление в результате переноса старого наименования на новый денотат, обнаруживающий некоторую аналогию с предметами и явлениями, носившими эти названия в прошлом. Так, например, в танковых войсках Франции используются термины, перекочевавшие из кавалерии: *cavalerie blindée* «бронекавалерийские части», *cavalier* «солдат бронетанковых войск», «*танкист*», *escadron blindé* «танковый эскадрон (танковая рота)» и т.п. В русской военно-терминологической системе, термины относящиеся к кавалерии, как и сам термин *кавалерия* не нашли применения для обозначения новых денотатов и переходят в разряд историзмов. Среди прочих историзмов «кавалерийские» термины являются наименее устаревшими, так как они вышли из употребления и перешли в пассивный словарь в пятидесятых годах нашего столетия.

Термин *мортира* (ранее мортира), созвучный французскому слову *mortier*, перешел в разряд историзмов в тот же период, что и кавалерийские термины после того, как вышел из употребления обозначаемый этим словом денотат (мортиры, как неоправдавший себя вид оружия во второй мировой войне, были сняты с вооружения). Французский термин mortier, имеющий более обобщающее значение, сохранил свою актуальность в значениях «миномет» или «орудие навесного огня».

Таким образом, среди слов французского и русского языков, имеющих похожие звуковые оболочки и различающихся по степени архаичности, следует различать, с одной стороны, противопоставление архаизмов неархаизмам (первая группа омонимов),

и, с другой стороны, противопоставление историзмов словам с современным значением (вторая, третья и четвертая группы омонимов).

В основе межъязыковой омонимии архаизма и неархаизма лежит противопоставление форм: в одном из сопоставляемых языков для выражения какого-либо денотата заменяется языковой знак. Причем эта замена знака происходит как под влиянием внешних факторов (например, стремление определенных кругов литературной общественности освободить русскую речь от иностранных слов), так и под воздействием внутренних законов языка (замена более длинного и труднопроизносимого слова более коротким и не вызывающим особых трудностей в произношении).

В основе межъязыковой оппозиции историзма и слова с современным значением лежит рассмотренное выше противопоставление денотатной лексики сигнификатной: денотатная лексика выходит из активного словаря и переходит в разряд историзмов по мере того, как отмирают обозначаемые ею денотаты; сигнификатная лексика, обозначая понятия, сигнификаты, а не конкретные предметы и явления действительности, с отмиранием одних денотатов, переносит свое значение на другие, связанные с предыдущим общим понятием.

Особого внимания заслуживает тот тип отношений несоответствия, который сформулирован Р.А.Будаговым следующим образом: «Слово в одном языке вступает во взаимодействие со словосочетанием в другом» [3, с.272] и проиллюстрировано следующими бинарными оппозициями: *автопортрет* (в тексте: Пикассо. Автопортрет) = *Picasso par lui-même. Рояль = piano à queue.*

Этими примерами Р.А.Будагов привлек внимание к чрезвычайно интересному явлению, связанному с «ложными друзьями переводчиков», существенно отличающему данный тип отношений несоответствия от других. Отличие заключается в том, что в этих типах оппозиций мы не наблюдаем межъязыковой омонимии, с которой привыкли сталкиваться, рассматривая примеры «ложных друзей переводчика»; слово *автопортрет* не омонимично словосочетанию *par lui-même* также как и слово *рояль* не омонимично словосочетанию *piano à queue*. И все же и в слове *автопортрет*, и в слове *рояль* чувствуется какая-то «ловушка», позволяющая отнести их к разряду «ложных друзей переводчика». Дело, видимо, здесь не в том, что слову в одном языке соответствует словосочетание в другом. В области терминологии такие случаи не единичны. Для того чтобы убедиться в этом, достаточно проанализировать даже незначительную часть любого словаря специальной терминологии. Так, «Французско-русский военный словарь» [8, с.5] включает в себя 131 статью, содержащую термины, начинающиеся на букву Н. Из них 45 терминов переводятся на русский язык словосочетаниями, например: habitabilité «приспособленность для длительного пребывания людей; hangarage «постановка в ангар» ; hélicoportage «перевозка на вертолетах».

Приведенные примеры раскрывают, на наш взгляд, два типа отношений несоответствия. Первый тип (пример слова *рояль*) заключается в том, что слово одного языка не имеет не только эквивалентного, но и соотносимого значения со сходнозвучащим словом другого языка (*рояль - royale*; *блиндаж- blindage*). Этот тип отношений может быть назван полной межъязыковой омонимией.

Второй тип несоответствия (пример слова *автопортрет*) состоит в том, что слово одного языка, звучащее «на иностранный манер», не имеет в другом языке сходно звучащего слова (*блокада - blocade*; *деплояда - deplojade*). Этот тип отношений можно назвать псевдоомонимией.

Для того чтобы понять причины как полной омонимии, так и псевдоомонимии, необходимо обратиться к истории слов.

Одним из путей возникновения полных омонимов является перенос значения заимствованного слова на другой предмет, т.е. смена денотата. Так, русское слово *блиндаж*, обозначающее «полевое укрытие от снарядов», т.е. сооружение, безусловно, родственно французским словам. Однако слово *blindage* никогда не имело значения «укрытия», как сооружения, а обозначало либо действие «укрепления сооружений дере-

вянным крепежом», либо сам «крепеж» (*blindes*), «материалы для покрытия сооружений», в том числе и «укрытий», «крышу укрытия». Это второе значение (мы не рассматриваем здесь третье значение: «броня», «бронирование») слова *blindage* в русском языке было перенесено с части предмета (крыша укрытия) на весь предмет в целом (укрытие). Во французском языке слово *blindage* такого развития не получило, что и явилось причиной появления межъязыковых омонимов.

Что касается **псевдоомонимов**, то их образование могло осуществиться двумя путями. Во-первых, псевдоомонимы образовываются в результате заимствований из какого-либо третьего языка. Так, например, слово *блокада*, напоминающее заимствования из французского, такие, как *глиссада - glissade, канонада - cannonade* и пр., было заимствовано из немецкого (*blockade)* или из польского *(blokada)* и сходного по звучанию слова во французском языке не имеет. Во-вторых, образование псевдоомонимов могло оказаться результатом совпадения некоторых словообразовательных потенций сопоставляемых языков. Так, ныне устаревшее слово *деплояда*. было образовано от французских слов déployer, déploiement в эпоху Петра I и обозначало *«развертывание»* («развертывание войск, фланга, фронта»). Анализ словарей европейских языков, из которых с наибольшей вероятностью можно было ожидать заимствования (латинский, испанский, итальянский, английский, немецкий, польский), показывает отсутствие в этих языках созвучного слова. Нет такого слова и во французском языке. Это позволяет предположить, что слово *деплояда* было создано в русском языке путем прибавления к иноязычной глагольной основе аффикса -ad(a), имеющего префиксальное значение. Эти образования по своей форме напоминают заимствованные французские имена существительные с суффиксом -ade: *эскалада - escalade; канонада - canonnade; глиссада - glissade*; имеющие процессуальное или собирательное значение.

Французские имена существительные с суффиксом -ade были либо образованы аналогичным способом, путем прибавления к глагольной или именной основе суффикса -ade, представляющего собой натурализацию провансальского суффикса -ada,ado [7, с.66]: *канон - cannonade* (1552), *glisser - glissade* (1556), либо заимствованы из итальянского от имен существительных с суффиксом -ata: *escalade -scalata* (1427). Но, образовывая процессуальное существительное от глагольной основы *deploy*, французский язык развивался иначе, избрав не суффикс -ade, а суффикс -ement, который на протяжении всей истории французского языка предстает как один из наиболее продуктивных. Совпадающие словообразовательные потенции французского и русского языков (суффиксы -ade и -ad, имеющие процессуальное значения и способные образовывать существительные от глагольных основ) были в этих языках реализованы поразному, что и послужило причиной возникновения псевдоомонимов.

Третью группу псевдоомонимов составляют сложные слова, образуемые в большинстве сложением греко-латинских основ и не имеющие созвучных эквивалентов в сопоставляемых языках. К таким псевдоомонимам для рассматриваемой пары можно отнести русские *автомагистраль, автол*, французские *automoteur, radiotransmission.* Итак, среди межъязыковых омонимов следует различать частичные или неполные омонимы, полные омонимы и псевдоомонимы. Частичная омонимия устанавливается между словами, имеющими неэквивалентные, но соотносимые значения. В основе частичной омонимии лежат противопоставления денотатной лексики сигнификатной, архаичной неархаичной, отношения стилистической и оценочной неэквивалентности, а также нерассмотренное в данной статье противопоставление слов со свободным значением словам со связным значением.

Полные омонимы представлены парами слов, не имеющих не только эквивалентных, но и соотносимых значений в сопоставляемы языках.

И, наконец, псевдоомонимы – слова, существующие только в одном из сопоставляемых языков, но по своей фонетической форме «напоминающие» слова другого языка.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються питання, пов'язані із особливостями класифікації міжмовних омонімів на матеріалі військової термінології в російській та французькій мовах. Значна увага приділяється компаративному аналізу структурної організації типів омонімів.

SUMMARY

The article considers issues, connected with the peculiarities of classifying intralingual homonyms on the basis of Russian and French terminology. Much attention is paid to contrastive analysis of the structural organisation of those homonymic types.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. – Автореф. дисс.докт. филол. наук: 10.02.1972. / Московский гос. ун-т. – М., 1972. – 37 с.
2. Бойко А.Ф. О некоторых типах упражнений при работе с «ложными друзьями переводчика» в русско-французской языковой ситуации / А.Ф.Бойко, Э.И. Сушок // Вопросы обучения иностранным языкам в школе и ВУЗе. Сб. науч. трудов. – Брянск, 2004. – С.29-33.
3. Будагов Р.А. Ложные друзья переводчика. – В кн.: Человек и его язык. – М., 1976. – С.268-272.
4. Словарь русского языка / Под. ред. Ожегова С.И. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.
5. Советская военная энциклопедия I Под ред. А.М.Прохорова. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – Т. 4. – 693 с.
6. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения. – М., 1981. – 240 с.
7. Штейнберг М.Н. Аффиксальное словообразование во французском языке. Суффиксация и префиксация. – Л., 1976. – С.96.
8. Французско-русский военный словарь I Под ред. В.П. Остапенко, В.А. Полякова, К.Н. Редозубова. – М.: Прогресс, 1976. – 533 с.
9. Le Petit Larousse. Grand format / M.Legrand et Yves Garnier. – Paris: Larousse, 2002. – 1851 p.

Надійшла до редакції 27.11.2008 р.

І С Т О Р І Я І П О Л І Т О Л О Г І Я

УДК 94 (38) «00-02»

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА БОСПОРСКОГО ЦАРСТВА I-сер. III вв. н.э. В АНТИЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

И.Е.Смирнова

В настоящее время наблюдается повышенный общекультурный и историко-политический интерес к античности и гражданскому обществу, идеи и принципы которого зародились в Древней Греции и были перенесены в другие регионы. Именно в античную эпоху был заложен фундамент функционирования обществ с демократическим устройством, поэтому несомненный интерес представляет изучение процессов, связанных с данным периодом. Среди проблем социальной истории регионов античного мира наименее изучен вопрос об общественном устройстве государств Северного Причерноморья, прежде всего, Боспорского царства. Это уникальное государственное образование, в устройстве которого были объединены полисные и монархические институты, что предопределило своеобразие его социума, многогранность общественных отношений. Боспорское государство стабильно просуществовало на протяжении 1000 лет, что обеспечивалось в немалой степени равновесием элементов социальной структуры, механизмами их взаимодействия. Поэтому важно выявить роль социальной структуры в таком продолжительном существовании и развитии государства. Исследовать проблему общественных отношений на Боспоре возможно, привлекая широкий круг источников.

Рассматривая историографию вопроса, следует отметить, что за исключением статьи С.А.Жебелева «Источники для изучения истории античной культуры Северного Причерноморья», которая была издана в 1955 г. и к настоящему времени существенно устарела, отсутствуют работы, в которых бы давался обзор источников по истории Боспорского царства [1]. Это обстоятельство, а также широкий круг источников, накопленный к настоящему времени, позволяет автору обратиться к исследованию данной темы.

Цель статьи – рассмотреть комплекс источников по социальной истории Боспорского государства I-сер.III вв. н.э.

В настоящее время в распоряжении историков имеется значительное количество литературных, эпиграфических, нумизматических, археологических источников, позволяющих воссоздать многие страницы истории Боспорского царства в античную эпоху. Литературные источники по истории Боспора I-сер.III вв. н.э. довольно немногочисленны и затрагивают лишь некоторые вопросы его социальной истории. В связи с этим возникает необходимость привлечения сравнительных данных об устройстве античных обществ Древней Греции и Древнего Рима.

Первостепенную важность для реконструкции социальной структуры и социальных отношений на Боспоре имеют представления об античном обществе и его структуре, которые сформировались у греческих и римских философов. Так, например, Платон в своем проекте идеального государства выделяет три социальных слоя: правители (философы), стражи и демос (земледельцы и ремесленники) (Plato. R.P. II, 369 E-376 E; III, 412 C – 414 B; V, 473 D – 474 C) [2]. Аристотель представлял себе афинское общество разделенным на такие социальные группы, как эвпатриды, геоморы, демиурги (Aristot. Polit. II, 9,4; Aristot. Athen. Pol. 7) [3]. Цицерон перечисляет следующие римские «сословия» (ordines): сенато-

 © Смирнова И.Е., 2008

ры, всадники, эрарные трибуны, «все свободнорожденные» (то есть сельский и городской плебс) и вольноотпущенники (Cic. in Cat., 4 ,7, 14-8, 16) [4]. Даже из этих примеров видно, что у античных авторов существуют представления о правовом и социальном неравенстве. Основу разделения античного общества они видят в наличии или отсутствии гражданских прав и обязанностей. Так, Аристотель и Платон связывали вопрос о статусе гражданина и мере его участия в делах государства с его правами и обязанностями. В основу полисной организации был положен принцип общественной пользы, и выполнение гражданских обязанностей служило этой цели (Plato. Leg. V, 737 D-738 E; Aristot. Polit. VII, IV, 7) [5, 6]. Полноправный гражданин участвует в народном собрании, суде, имеет доступ к государственным должностям, принимает участие в выборах должностных лиц, владеет земельной и другой недвижимой собственностью, имеет право совершать общественные жертвоприношения. Показателем полноправного гражданства было исполнение обязанностей, прежде всего, служение в тяжеловооруженном войске. Боспорское царство было среди греческих полисов Северного Причерноморья индивидуальным явлением, но при всей его самобытности устройство социума базировалось на античных традициях и гражданских правовых нормах.

От самой античности до нас не дошло, к сожалению, ни одного литературного произведения, в котором бы излагалась в последовательном порядке история Боспорского государства на всем ее протяжении. Очень немногие древние авторы посетили регион Северного Причерноморья и оставили о нем свои свидетельства. Большинство сведений, которые они сообщают, имеют отношение, прежде всего, к политической истории царства, что же касается социальных отношений, то их данные отрывочны. Фрагменты литературных произведений о Северном Причерноморье были собраны и впервые изданы В.В.Латышевым [7]. В его сборник вошли отрывки из произведений Диона Кассия, Аппиана, Диона Хризостома, Аммиана Марцеллина и др.

Ценные сведения по истории Боспора IV-III вв. до н.э. содержатся в труде Диодора Сицилийского «Историческая библиотека», который был написан в более позднее время – во второй половине I в. до н.э. [8]. Его сведения позволяют воссоздать картину функционирования полисного самоуправления, выявить организацию землевладения на царских землях. В частности, Диодор сообщает важные сведения о существовании народного собрания в Пантикапее, раздаче царских земель переселенцам из Каллатии.

Для изучения истории Боспора немалую ценность представляет «География» Страбона, в которой большая часть главы 4 книги VII и главы 2 книги XI посвящены Боспору. Значимость труда Страбона заключается в том, что он достаточно подробно остановился на взаимоотношениях Боспора с варварскими племенами скифов, сираков, меотов, аорсов (Strabo, VII, 4; XI, 2; XII, 4, 3; XI, 5, 8; XI, 2, 11). Важными являются его свидетельства о городе Танаисе как одном из крупнейших торжищ варваров, центре работорговли, что позволяет прояснить проблему рабства на Боспоре (Strab, XI, 2, 3) [9].

Интересные сведения о взаимоотношениях боспорских правителей с римскими императорами, в частности, в период правления царя Савромата I, содержатся в письмах римского государственного деятеля и историка Плиния Младшего к императору Траяну [10]. Эта переписка позволяет выяснить проблему правового и социально-экономического положения римских граждан на Боспоре. Прослойка римских граждан на Боспоре обладала широкими правами и привилегиями, некоторые из них пользовались влиянием на боспорских царей. Рим щедро раздавал свое гражданство боспорской знати, с целью защиты своих интересов.

Важные сведения по истории Боспорского царства периода митридатовых войн содержатся в трудах Диона Кассия и Аппиана. В «Римской истории» (книга XII) Аппиан рассматривает военный конфликт Понтийского царя Митридата Евпатора (правил на Боспоре в конце II-I вв. до н.э.) с Римом и последующие внутриполитические события, которые привели к поражению царя Митридата и его смерти. Повествуя о правлении

царя Митридата на Боспоре. Аппиан рассматривает механизм функционирования царской администрации, ее злоупотребления, которые приводили к восстаниям боспорского населения (App., XII, 107). Значительный интерес представляют свидетельства Аппиана об отношениях боспорских городов с Митридатом (App., XII, 108) [11], а также о племенах, живущих в области Меотиды на территории Азиатского Боспора (App., XII, 102). Дион Кассий в своей «Римской истории» в 80-ти книгах дает описание непосредственно митридатовых войн [12]. Политика Митридата Евпатора в его изложении выглядит непопулярной, прослеживается проримская ориентация автора, который дает отрицательную оценку деятельности Понтийского царя (Dio., Cass., XXXVII, 12). Произведение Диона Кассия содержит материал о последующих внутриполитических событиях на Боспоре, в частности о царствовании внучки Митридата Евпатора Динамии и ее муже правителе Асандре (Dio., Cass., LIV, 24).

Среди сочинений латинских писателей большую ценность представляют отрывки из «Анналов» и «Истории» Корнелия Тацита, касающиеся, главным образом, истории Боспорского царства в I в. н.э. [13]. В XII книге «Анналов» Тацит подробно освещает военные действия римлян против боспорского царя Митридата II (Tac. Ann., XII, 15-21). В его произведении содержится описание варварских племен, населявших Боспор: сираков, аорсов, дандариев. Автор указывает, что некоторые из них являлись опорой царя Митридата в борьбе против Римской империи. Представляет интерес свидетельство Тацита о социальном строе отдельных варварских племен, в частности, племени сираков (Tac. Ann., XII, 17).

Таковы литературные источники по социальной истории Боспорского государства I-сер.III вв. н.э. Греки и за ними римляне, бесспорно, интересовались регионом Северного Причерноморья, причем этот интерес был сосредоточен в большей степени на местном населении: скифах, сарматах и других варварских племенах, чем на боспорских городах. Следует отметить, что литературные источники неравномерно освещают историю Боспорского царства в римский период и дают сравнительно немного материала по социальным отношениям и общественной структуре. Поэтому они могут быть использованы только в комплексе с другими видами исторических источников.

Сведения древних авторов о социальной структуре Боспора в первые века н.э. дополняются более информативными эпиграфическими памятниками, начертанными на греческом и латинском языках. Ценность лапидарных памятников заключается в том, что они создавались в ту же эпоху, когда происходили отраженные в них события. Эпиграфические источники были изданы: 1) в дореволюционный период (их издание связано с именами В.В.Латышева, Д.А. Хвольсона, М.И.Ростовцева) [14]; 2) в советский период (в 1965 г. был издан Корпус боспорских надписей, который остается наиболее общим сводом всех известных до настоящего времени боспорских эпиграфических источников. Отдельные надписи изданы в различных журналах и сборниках Т.В.Блаватской, А.И.Болтуновой, Б.Н.Граковым, И.Т.Кругликовой, С.И.Соломоник и др. [15]; 3) в 1990-2000-е годы (новые боспорские надписи были изданы в различных журналах и опубликованы в сборниках: «Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья», «Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник», «Надписи и языки древней Малой Азии, Кипра и античного Северного Причерноморья», «Эпиграфические памятники и языки древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья») [16]. Значительная часть эпиграфических материалов происходит из Пантикапея, меньшая – из Фанагории, Горгиппии, Танаиса, Гермонассы. По своему содержанию надписи можно разделить на пять групп: 1) почетные надписи и государственные декреты; 2) посвятительные и строительные надписи; 3) надгробные надписи, стихотворные эпитафии; 4) манумиссии; 5) надписи фиасов.

Первая группа надписей содержит документы государственного значения. Это почетные надписи в честь боспорских царей и римских императоров (КБН, №37-60, 869,

901-902, 953, 955, 958, 978-984, 1046-1051, 1118-1121, 1240), постановления городских органов власти (КБН, №432). В этих памятниках говорится о взаимоотношениях Боспора с римскими властями, варварскими племенами. В надписях упоминаются должности общегосударственного значения, царского двора и городского самоуправления. Анализ их соотношения позволяет сделать вывод о синтезе античных и монархических институтов, что отразилось на социальной структуре и обусловило ее специфику.

Очень важны посвятительные надписи (КБН, № 3-36; 911, 942, 971-977, 1014-1015, 1037-1045, 1114-1117, 1237-1239) и надписи о строительной деятельности боспорских царей и городской верхушки (КБН, №61-68, 897, 966, 970, 1052, 1241-1258). Эту группу надписей можно использовать при характеристике социальных групп Боспорского царства, прежде всего, городской элиты и служилой аристократии. Надписи позволяют определить социальную и этническую принадлежность лиц из окружения боспорских правителей. Строительные надписи говорят о сохранении в боспорских городах литургической системы, активно поддерживаемой знатью.

Для Боспора характерно большое количество надписей на надгробиях, особенно многочисленными являются стихотворные эпитафии (КБН, № 134-815). Изучение текста эпитафий, материала, из которого сделан памятник, работы резчика, позволяет получить вполне объективную информацию об имущественном и социальном положении погребенных. Ценность эпитафий заключается в том, что они содержат материал о боспорской аристократии, среднем слое, а также неполноправных и зависимых категориях общества: иноземцах, отпущенниках боспорского и римского происхождения. В некоторых эпитафиях указаны профессии погребенных: кораблестроитель, судовладелец, торговец.

Следует отметить, что надписи, содержащие материал о рабах, отсутствуют. Эпитафии, которые сообщают об отпущенниках, где указывается их статус, практически единичны. Большое значение для исследования вопроса о рабстве представляет привлечение эпиграфических источников и ономастических материалов из городов Древней Греции, Рима, Малой Азии [17]. В этих надписях представителей бесправных слоев общества выдают специальные имена, присущие данной категории населения, а также нехарактерная для свободного человека структура имени. Аналогии, проводимые с памятниками из других регионов, позволяют конкретизировать вопрос о количественном соотношении рабов и отпущенников в социальной структуре Боспора.

Боспорские манумиссии (КБН, № 69-74; 985-986; 1021, 1123-1128) позволяют заключить о появлении на Боспоре в первые века н.э. новой социальной группы – вскормленников, правовое положение которых представляло собой патриархальную форму зависимости от своих хозяев. В римский период вскормленники отпускаются на свободу своими владельцами, но широких прав не приобретают, часто продолжая жить вместе с бывшими хозяевами. Манумиссии являются важным свидетельством появления на Боспоре новых этнических групп, прежде всего иудеев, с деятельностью которых в I-сер.III вв. н.э. распространяются новые религиозные культы.

Значительный интерес представляют надписи участников религиозных союзов (фиасов), которые в первые века н.э. появляются практически во всех крупных боспоских городах (КБН, № 76-108, 870, 968, 1129-1136, 1259, 1292). Они демонстрируют изменения в религиозных верованиях общества, когда происходил переход от древнегреческой религии к местным синкретическим культам. Надписи фиасов говорят о создании на территории государства общественно-религиозных и профессиональных союзов, которые включали в себя население различного этнического и социального спектра. Объединяющим фактором в деятельности данных союзов была профессиональная торгово-купечская деятельность или же поклонение «Богу Высочайшему». В I-сер.III вв. н.э. фиасы представляли собой важную форму организации общественной жизни и деятельности городского населения.

Важными для изучения социальной истории являются керамические клейма на амфорах и черепицах, граффити, дипинти, надписи на металле. Они заключают сведения о социальном и этническом составе населения, свидетельствует о материальном благосостоянии различных слоев, прежде всего торгово-ремесленного среднезажиточного населения Боспора [18].

Несмотря на сравнительное однообразие эпиграфических источников, они имеют большое значение в качестве документального материала. Надписи отражают события той эпохи, в которую были созданы. Они дают возможность увидеть особенности государственно-правовой, социальной, религиозно-культовой и бытовой сфер жизни боспорского общества. Анализ эпиграфических источников позволил заключить, что развитие боспорского социума в римский период базировалось на античных традициях. В I-сер. II вв. н.э. в общественном устройстве сохранили свое значение полисные элементы, решающую роль играло правовое положение индивида. В городах функционировали органы полисного самоуправления (народные собрания, выборные магистратуры). Эллинистические традиции регулировали отношения в гражданских коллективах. Граждане обладали правами и обязанностями, являлись активными участниками общественной жизни. Во 2 пол. II-сер.III вв. н.э. происходит усиление монархических институтов. Кризис античного гражданского общества, укрепление царской власти и их централизаторская деятельность были важнейшими факторами трансформации социальной структуры, формирования социальной организации, при которой правовые различия между гражданами и неполноправными слоями населения значительно ослабели. Правители создают собственную царскую администрацию, зависимую лично от них, что приводит к появлению служилой аристократии. Статус свободного гражданина меняется на статус подданного.

Следует отметить, что исследование и анализ эпиграфических источников затрудняется фрагментарностью надписей, поэтому они должны использоваться в совокупности с другими материалами. Ономастические сведения, содержащиеся в надписях, необходимо использовать осторожно, проводя аналогии с подобными материалами из италийских, греческих и малоазийских центров.

Важным источником для характеристики имущественного и социального положения различных слоев боспорского населения являются данные нумизматики. Особое значение имеют монеты местной чеканки, своды которых были опубликованы Б.В.Хэдом, А.Н.Зографом, Д.Б.Шеловым, Н.А.Фроловой, В.А.Анохиным [19]. Нумизматические источники содержат ценные сведения о социально-экономическом развитии Боспора, его торговых связях. Чеканка монет боспорскими городами позволяет проследить уровень их автономии, уточнить виды официальных полисных празднеств, сопровождающихся общественными играми. Наличие монет в некрополях свидетельствует о зажиточности погребенных. На ряде монет изображены пленники, что говорит о взаимоотношениях Боспора с подвластными племенами.

Следующую группу источников по социальной структуре Боспора представляют археологические материалы. Для этого исследования были привлечены как опубликованные материалы археологических раскопок, так и неопубликованные архивные материалы ИА РАН, ИА НАН Украины. Достаточно информативными являются материалы некрополей, на основании которых можно реконструировать и исследовать имущественное и социальное положение различных слоев общества, сравнить уровень дифференциации городских и сельских центров.

Раскопки боспорских погребений начались в конце XIX – начале XX вв. Наиболее активно они проводились под руководством В.В.Шкорпила. С 1900 г. и до начала первой мировой войны под его началом велись систематические раскопки некрополя Пантикапея и других памятников Боспорского царства. Полученные материалы были опубликованы в Известиях Императорской Археологической Комиссии с 1904 по 1916 гг.

[20]. Но отсутствие датировок вещественных памятников, суммарное описание многих захоронений затрудняет работу с этими комплексами.

В советское время В.Ф.Гайдукевичем, В.Д.Блаватским, Г.А.Цветаевой, М.М.Кобылиной, И.Т.Кругликовой, Е.М.Алексеевой, В.Н.Корпусовой и др. были произведены раскопки на значительных площадях античных городищ и городских некрополей, а также сельских поселений Боспора [21]. Изучение большого числа погребальных комплексов одного времени убедительно свидетельствует о значительном имущественном расслоении среди боспорского населения, социальной дифференциации общества. Выделяются погребения, принадлежащие знати, среднезажиточному слою и бедноте. Раскопки городских и сельских некрополей свидетельствуют о различиях в имущественном и социальном облике жителей, их разнообразных хозяйственных занятиях. В последние годы раскопки связаны с материальными трудностями, поэтому объемы выполненных работ невелики [22]. Многочисленный материал о результатах раскопок еще не опубликован.

Раскопки городских оборонительных сооружений, общественных зданий, городских кварталов свидетельствуют об экономическом потенциале общества, уровне благосостояния и зажиточности населения. Об имущественном расслоении жителей Боспора говорят размеры домов, укрепленные усадьбы, количество и размеры приусадебных построек, находки золотых и серебряных украшений, количество и качество керамических изделий. Терракотовые статуэтки, обнаруженные при раскопках, являются важным источником для характеристики общественно-политической деятельности граждан, их религиозных верований, быта, культуры.

Для реконструкции имущественного положения боспорского общества значительную важность представляет богатый и разнообразный археологический материал некрополей. Именно погребение отражает прижизненное положение индивида, обладает имущественной и социальной содержательностью. При рассмотрении отдельных погребений возможно искажение информации и будут сделаны ошибочные выводы об уровне материального достатка населения. Поэтому анализ погребений должен быть комплексным. Обработку массового археологического материала погребений, обладающего однородной информацией, облегчает созданный автором компьютерный банк данных (на основе использования программы СУБД Access), а также статистические и количественные методы, широко применяемые в исторических исследованиях. Компьютерная база данных включает погребальные памятники четырех некрополей Боспорского царства I-сер.III вв. н.э. (Пантикапея, Горгиппии, Нимфея и Золотого).

Обработка археологических источников при помощи базы данных позволяет сделать выводы о соотношении богатых, зажиточных и бедных погребений в этих некрополях и дает возможность связать имущественную неоднородность с социальными различиями отдельных слоев общества, определить уровень социальной стратификации. Исследование некрополей Боспора I-сер.III вв. н.э. с использованием статистических и количественных методов (суммарная характеристика и сравнительный анализ некрополей, демографический анализ, вычисление коэффициентов корреляции, дисперсии, вариации) способствовало выявлению существенных отличий в погребальном обряде европейского и азиатского Боспора, городских и сельских поселений.

Таким образом, следует отметить, что к настоящему времени накоплен богатый и разнообразный массив источников, который можно в полной мере использовать для изучения социальной структуры Боспорского царства в первые века н.э. Правда, все эти материалы фрагментарны, неравномерно распределены хронологически, неравноценны по своему содержанию и удельному весу. Но использование всех этих источников в совокупности, их комплексный анализ, позволяет все же осветить основные особенности и эволюцию социальной структуры и социальных отношений в Боспорском царстве с I в. н.э. и до сер. III в. н.э. Следует отметить, что для изучения социального состава населения Боспора необходимо использовать данные ономастики, просопографии. Определенное значение

для выяснения многих вопросов по социальной структуре имело привлечение сравнительных материалов из Малой Азии, древнегреческих и римских центров.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена дослідженню джерел з історії Боспорської держави I-сер.III ст. н.е. Автор аналізує дані писемних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел, які висвітлюють особливості соціальної структури в однієї з античних держав у регіоні Північного Причорномор'я. Автор дійшов висновку, що використання всіх видів джерел та їх комплексний аналіз дає можливість сформувати уявлення про соціальні відносини у Боспорському царстві.

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of sources on a history of the Bosporian State in the I-mid. III cc. AD. The author analyzes the data of written, epigraphically, numismatics, and archaeological sources which reveal the peculiarities of social structure in one of the antique states of Northern Black Sea Littoral. The author comes to conclusion that using of all kinds of sources and their complex analysis enables to form a notion about social relations of the Bosporian kingdom.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жебелев С.А. Источники для изучения истории античной культуры Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. – М.:Наука, 1955. – С.5-22.
2. Платон. Филеб, Государство, Тимей, Критий / Под ред. А.Ф.Лосева, В.Ф.Асмуса, А.А.Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1999. – 655 с.
3. Аристотель. Никомахова этика. Политика. Поэтика // Сочинения: В 4-х т.-Т.4 / Пер. А.И.Доватура. – М.: Наука, 1983. – 830 с; Аристотель. Афинская полития: Государственное устройство афинян / Пер. С.И.Радцига. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 198 с.
4. Цицерон Марк Туллий. Философские трактаты / Пер. с лат. М.И.Рижского. – М.: Наука, 1985. – 382 с.
5. Платон. Законы // Сочинения: в 3-х т.-Т.3.-Ч.2 / Пер. А.Ф.Лосева, В.Ф. Асмуса. – М.: Наука, 1972. – 678 с.
6. Аристотель. Никомахова этика. Политика. Поэтика // Сочинения: В 4-х т.-Т.4 / Пер. А.И.Доватура. – М.:Наука, 1983. – 830 с.
7. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – СПб., 1893. – Т.1. – Вып.1. – 296 с; СПб, 1896. – Т.1. – Вып.2. – 600 с; СПб, 1906. – Т.2. – 454 с; Scythica et Caucasica e veteris scriptoribus Graecis et Latinis: V. 1-2. / Ed. B. Latyschev.-Petropoli, 1893-1906. – Т.1. – Ч.3. – С.609-623; Т.1. – Ч.2. – С.526-539; Т.2. – Ч.2. – С. 323-344; Т.1. – Ч.3. – С.787-810; Т.1. – Ч.1. – С. 171-178.
8. Диодор Сицилийский Историческая библиотека / Пер. с греч. И.Алексеева. – Ч.1-6. – СПб., 1774-1775. – 231 с.
9. Страбон. География. В 17 кн. / Пер. с греч. Г.А.Стратановского. – М.: Ладомир, 1994. – 943 с.
10. Плиний Младший. Письма / Пер. с лат. М.Е.Сергеенко. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 577 с.
11. Аппиан Римская история / Отв. Ред. Е.С.Голубцова. – М.: Наука,1998. – 726 с; Аппиан Митридатовы войны / Пер. С.П.Кондратьева // ВДИ. – 1946. – №4. – С. 239-288.

12. Dio Cassius Cocceianus. Dio's Roman History // Scythica et Caucasica e veteris scriptoribus Graecis et Latinis: V. 1-2. / Ed. B. Latyschev. – Petropoli, 1893-1906. – Т.1. – Ч.3. – С.609-623.
13. Корнелий Тацит. Сочинения. Т.1.Анналы / Изд. подгот. А.С.Бобович. – Л.: Наука, 1969. – 444 с; Корнелий Тацит. Сочинения. Т.2. История / Изд. подгот. Г.С.Кнабе. – Л.: Наука, 1969. – 369 с.
14. Древний мир на юге России. Изборник источников. – М., 1918. – 100 с; Хвольсон Д.А. Сборник еврейских надписей. – СПб., 1884. – 527 с; Latyschev B.B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae at latinae. – СПб., 1890. – Т2. Надписи Боспорского царства. – 720 s; Latyschev B.B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae at Latinae. – Petropoli: Ed. B.Latyschev, 1916. – 2-ed. – Vol.I. – 594 p; Латышев В.В. Греческие и латинские надписи найденные в Южной России в 1889-1891 годах // МАР. – 1892. – №9. – С.1-64; Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК.-1904.-Вып. 10. – С.1-91; Ростовцев М.И. Новые латинские надписи с юга России // ИАК. – 1908. – Вып.27. – С.55-67.
15. Корпус Боспорских надписей. – М.-Л.: Наука, 1965. – 951 с; Блаватская Т.В. Надпись Агафа из Фанагории // ВДИ. – 1948. – №4. – С.77-84; Блаватская Т.В. Горгиппийская манумиссия 67 г. н.э. // СА. – 1958. – №28. – С.91-96; Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // СА. – 1965. – №2. – С.197-209; Болтунова А.И. К надписи IOSPE, II, 400 // ВДИ, 1954. – №1. – С. 168-176; Болтунова А.И. Неизданные надгробия из Керчи и окрестностей // ВДИ. – 1965. – №2. – С.95-100; Болтунова А.И. Новая строительная надпись из Танаиса // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Л.: Наука, 1968. – С.46-55; Болтунова А.И. Новые эпиграфические материалы из Горгиппии // ВДИ. – 1982. – №3. – С.61-66; Болтунова А.И. Надписи Горгиппии (Из находок 1971-1981 гг.) // ВДИ. – 1986. – №1. – С.43-61; Граков Б.Н. Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикапее // ИГАИМК. – 1934. – Вып. 104. – С.202-210; Кругликова И.Т. Новые эпиграфические памятники из Горгиппии // ВДИ. – 1967. – №2. – С.191-198; Мацулевич Л.А. Кто был Каллисфен, названный в надписи, открытой в Керчи в 1894 г.? // СА. – 1941. – №7. – С.61-80; Соломоник С.И. Две латинские надписи из музея Крыма // СА. – 1976. – №3. – С. 312-317.
16. Даньшин Д.И. Фанагорийская община иудеев // ВДИ. – 1993. – №1. – С.59-72; Сапрыкин С.Ю., Куликов А.В. Новые эпиграфические находки в Пантикапее // Северное Причерноморье в античную эпоху. Вопросы источниковедения. – М.: Наука, 1992. – С.201-206; Сапрыкин С.Ю., Чевелев О.Д. Фрагмент греческой надписи из Пантикапея: к вопросу об организации боспорских религиозных союзов // РА. – 1996. – №2. – С.161-167; Сидоренко В.А., Зинько В.Н. Воинский медальон с клятвой Зевсу Димеранскому, найденный на Боспоре // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. Сборник научных материалов II боспорских чтений. – Керчь, 20-23 мая 2002. – С.219-222; Кашаев С.В. Кашовская Н.В. Новые боспорские надгробия // Боспорский феномен: колонизация региона, формирования полисов, образования государств. – СПб., 2002. – С. 164-174; Яйленко В.П. К проксенической деятельности Ольвии и Боспора // Этногенез народов Балкан и северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – С. 219-222; Яйленко В.П. Новые надписи Горгиппии // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. – М.: Наука, 1985. – С.148-161; Яйленко В.П. Одна боспорская эпитафия // Проблемы античной культуры. – М.: Наука, 1986. – С.222-226; Яйленко В.П. Материалы по боспорской эпиграфике // Надписи и языки древней Малой Азии, Кипра и античного Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1987. – С.4-201; Яйленко В.П. Династическая история Боспора от Митридата

Евпатора до Котиса I // Эпиграфические памятники и языки древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1990. – С.128-215; Яйленко В.П. Поход Савромата на азиатский Боспор // Эпиграфические памятники и языки древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1990. – С.216-228.

17. Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – №3. – С.231-315; Штаерман Е.М. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории Римской империи // ВДИ. – 1955. – №4. – С.207-234; Dittenberger G. Sylloge Inscriptionum Graecarum. –Ed.3. – Lipsiae: Apud S. Hirzelium. – Vol.I. – 1915. – 780 p.
18. Придик Е.М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах. – Пг, 1917. – 191 с; Борисова В.В. Черепица с клеймами римских легионов // СХМ. – 1961. – Т.2. – С.39-45; Брашинский И.Б. Успехи керамической эпиграфики // СА. – 1961. – №2. – С.293-305; Виноградов Ю.Г. Дипинто из раскопок поселения в Широкой балке близ Новороссийска // Новое в археологии. – М.:Наука, 1972. – С.90-93; Граков Б.Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. – М., 1928. – 223 с.
19. Head B.V. Historia numorum. A manual of greek numismatics. New and enelarge. – Oxford: Clarendon Press, 1911. – 366 p; Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. – 1951. – №16. – 264 с; Зограф А.Н. Монеты из раскопок Тиритаки и Мирмекия в 1932-1934 гг. // МИА. – 1941. – №4. – С. 157-172; Зограф А.Н. Описание монет, найденных при раскопках Тиритаки и Мирмекия в 1935-1940 гг. // МИА. – 1952. – №25. – С.363-386; Шелов Д.Б. Монетное дело Боспора VI-II вв. до н.э. – М., 1956. – 222 с; Фролова Н.А. Начальные эмиссии меди Савромата I // КСИА. – 1978. – Вып. 156. – С.22-26; Фролова Н.А. Монетное дело Боспора в правление Котиса III (227-233) // СА. – 1973. – №3. – С.49-61; Фролова Н.А. Монеты Савромата III (229-231) // КСИА. – 1973. – №133. – С.32-41; Фролова Н.А. Медные монеты Котиса I как исторический источник // СА. – 1976. – №3. – С.103-111; Фролова Н.А. История правления Рискупорида V (242-276) по нумизматическим данным // СА. – 1980. – №3. – С.58-76; Фролова Н.А. О проблеме чеканки монет с надписью АПОЛ // Боспорский сборник. – 1995. – Т.5. – С.205-212; Анохин В.А. Монетное дело Боспора. – К.: Наук. думка, 1986. – 174 с.
20. Шкорпил В.В. Отчет об археологических раскопках в г.Керчи и его окрестностях в 1902г.// ИАК. – 1904. – № 9. – С.73-176 и др.
21. Гайдукевич В.Ф. Раскопки Мирмекия в 1935-1938 гг. // МИА. – 1952. – №25. – С.135-220; Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935-1940 гг. // МИА. – 1952. – № 25. – С.15-134; Блаватский В.Д. Раскопки некрополя Фанагории в 1938, 1939, 1940 гг. // МИА. – 1951. – № 19. – С.189-226; Блаватский В.Д. Исследования города Пантикапея // АИБ. – 1952. – Ч.1. – С.43-54; Блаватский В.Д. Раскопки Пантикапея в 1954-1958 гг. // СА. – 1960. – № 2. – С.168-192; Блаватский В.Д. Отчет о раскопках Пантикапея в 1945-1949, 1952, 1953 гг.// МИА. – 1962. – № 103. – С.6-85; Кобылина М.М. Раскопки «Южного» некрополя Фанагории в 1947г. // МИА. – 1951. – № 19. – С.236-240; Кобылина М.М. Фанагория // МИА. – 1956. – № 57. – С.5-101; Кобылина М.М. Исследования Фанагории в 1959-1960, 1962 гг. // СА. – 1963. – № 4. – С.129-138; Кругликова И.Т. Исследование сельских поселений Боспора // ВДИ. – 1963. – №2. – С.65-79; Кругликова И.Т. Раскопки Горгиппии // КСИА. – 1966. – №108. – С.42-51; ; Кругликова И.Т. Некрополь поселения у дер. Семеновки // СА. – 1969. – №1. – С.98-119; Кругликова И.Т. Раскопки поселения у дер. Семеновки // МИА. – 1970. – №155. – С.4-81; Цветаева Г.А. Грунтовой некрополь Пантикапея, его история, этнический и социальный состав // МИА. – 1951. – №19. – С. 63-86; Цветаева Г.А. Курганный некрополь Пантикапея // МИА. – 1957. – №56. – С.227-250; Алексеева Е.М. К изучению сельских поселений вокруг Горгиппии // «Горгиппия» I (Материалы Анапской

археологической экспедиции). – Краснодар, 1980. – Т.1. – С.18-50; Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

22. Фролова Н.А. Уникальный клад боспорских монет III вв. до н.э. – 238 г. н.э. // ВДИ. – 1996. – №2. – С.44-72; Фролова Н.А., Савостина Е.А. Находки под стенами боспорской усадьбы: клад или строительная жертва // РА. – 1998. – №1. – С.140-155; Винокуров Н.И. Рыбозасолочные комплексы хоры Европейского Боспора // РА. – 1994. – №1. – С.154-170; Археологические исследования в Крыму. 1993 г. / Под ред. В.А.Кутайсова и др. – Симферополь, 1994. – 308 с; Журавлев Д.В. Керамический комплекс римского времени из Пантикапея // Боспорские исследования. – Вып.2. – Симферополь, 2002. – С. 193-208; Зинько В.Н. Некоторые итоги изучения сельской округи античного Нимфея // МАИЭТ. – 1996. – Вып.5. – С.13-20; Зинько В.Н.Античное сельское поселение близ Мирмекия // Археология и история Боспора. – Керчь, 1999. – Т3. – С.133-142; Зинько Е.А. Проблемы исследования позднеантичных боспорских расписных склепов // МАИЭТ. – 2001. – № 8. – С. 67-73; Молев Е.А. Монеты из раскопок городища и некрополя Китея (раскопки 1970-1987 гг.) // АМА. – Вып.7. – Саратов, 1990. – С.111-121; Молева Н.В. Археологические исследования на мысе Такиль в Восточном Крыму // Античный мир и археология: Межвуз. науч. сб. / Под ред. В.Г. Борухович и др. – Саратов, 1990. – Вып.7. – С.105-111; 117-128; Масленников А.А., Безрученко И.М. Земельные наделы античного времени в Крымском Приазовье // КСИА. – 1991. – №204. – С. 37-45; Масленников А.А. Сельские поселения Европейского Боспора (некоторые проблемы и итоги исследований) // Боспорские исследования. – Вып.1. – Симферополь, 2001. – С. 75-100; Грач Н.Л. Некрополь Нимфея. – СПб: Наука, 1997. – 195 с.

Надійшла до редакції 21.09.2008 р.

УДК 94(38)

РАННИЙ БОСПОР И ЭЛЛИНСКАЯ ПРАКТИКА ОБРАЗОВАНИЯ СОЮЗОВ

Л.Г.Шепко

Боспорское царство среди известных северопричерноморских древнегреческих держав выделяется обширностью своей территории. Различные аспекты его ранней истории обсуждаются учеными уже более столетия. Одной из наиболее дискуссионных проблем в течение долгого времени продолжает оставаться проблема объединения полисов, расположенных по берегам Керченского пролива, и связанные с ней вопросы о характере власти первых правителей и обстоятельствах смены династий.

Проблематичность данной тематики в значительной мере обусловлена информационной ограниченностью письменных источников. Вся информация исчерпывается одним свидетельством Диодора (Diod.XII.31.1), из которого следует, что «в Азии царствовавшие в Боспоре Киммерийском, называемые Археанактидами, правили сорок два года, далее власть получил Спартак и правил семь лет». Интерпретация этой фразы и привела к появлению большого количества гипотез, объясняющих создание Боспорского царства.

Причины объединения полисов видят в экономическом, социальном развитии греческих колоний Северного Причерноморья, в единстве религиозного мировоззрения Анализ взглядов некоторых авторов (В.Д.Блаватского, Т.В.Блаватской, Д.П.Каллистова, В.Ф.Гайдукевича, С.А.Жебелева) на данную проблему приведен в обобщающих работах по истории Северного Причерноморья и античной Греции [1].

© Шепко Л.Г., 2008

В последние десятилетия большинство исследователей называет решающим обстоятельством, определившим особый путь развития Боспора и своеобразие его политической организации, скифскую экспансию [2], т.е. внешний фактор. Вместе с тем скифское вторжение в земли Боспора или даже угроза его на рубеже VI-V вв. до н.э. выглядят несколько гипотетично [3]. В то же время следует иметь в виду, что хотя внешняя угроза неоднократно приводила к консолидации племен и народов, но также часто с устранением ее союзы или федерации распадались.

На настоящий момент известно, что Боспор на протяжении нескольких веков был довольно крупным территориальным образованием. Он включал в периоды своего расцвета земли Керченского и Таманского полуостровов, область Нижнего Дона. Объединение боспорских городов под властью Археанактидов фиксируется Диодором Сицилийским около 480 г. до н.э. При этом наиболее крупные из них еще обладали определенной самостоятельностью.

В конце V – начале IV в.до н.э. завершается этап формирования боспорского территориального государства. Сменившая Археанактидов новая династия Спартокидов (ок. 438 г. до н.э.) ведет активную завоевательную политику, подчиняя своей власти, как греческие полисы, так и местные племена Таманского полуострова и Синдику. В результате этого появляется «тираническая территориальная держава» [4].

Скорее всего, скифский фактор был не единственным в складывании нового политического образования. Складывание державы Археанактидов, власть которых характеризуют как тираническую, происходило в результате внутренних процессов развития полиса таких, как и в Греции при возникновении «старшей тирании» [5]. В.Д.Блаватский в 1954 г. первый поставил вопрос о политической международной ситуации в V в. до н.э., в которой происходило объединение боспорских полисов [6].

Но в последующих исследованиях авторы сосредоточились на обстановке рубежа VI-V вв. до н.э. главным образом в северопонтийском регионе. Предметом изучения становится широкий спектр вопросов, характеризующих взаимоотношения скифских, лесостепных народов и эллинских колоний. Взаимосвязи Боспора с греческим миром рассматривались в плоскости торговых отношений, и, прежде всего с Аттикой, в последнее время внимание исследователей привлекают контакты в религиозной сфере.

К теме образования союзов полисов обращалась Н.А.Фролова при рассмотрении вопроса о союзной чеканки монет Боспора. Она отметила, что объединения городов, имеющие союзную чеканку (единая система весов для монет, общая типология), известны в VI в. до н. э.: это Акарнанская, Этолийская, Эолийская, Фессалийская, Халкидская, Эпирская Лиги [7].

С боспорским объединением Археанактидов по времени совпадает создание Делосской симмахии (478 г. до н.э.) Процесс ее трансформации в Афинскую архэ некоторые исследователи стали рассматривать в качестве фактора, повлиявшего на положение полисов в составе объединения [8].

И все же в настоящее время число исследований, посвященных взаимодействию северопонтийских греков с балканскими и малоазийскими центрами, значительно уступает греко-варварской тематике. И этот вектор связей боспорских городов также нуждается в более детальном изучении, так как античность Северного Причерноморья является неотъемлемой частью общегреческой истории.

В связи с боспорской тематикой, вероятно, следует обратить внимание на эллинскую практику создания различных объединений в архаический период и более раннее время. Интерес вызывают политические формы, созданные в доклассический период и, прежде всего сам факт их существования. В таком контексте можно рассмотреть проблему формирования Боспорского царства. Возможно, эти данные помогут пролить свет на раннюю историю Боспора.

Сведения об объединениях народов и городов, как мифологические, так и исторические, демонстрируют создание союзов, начиная с ахейского времени, как довольно распространенное явление. Данные о росте территорий и образовании союзов греков встречаются в произведениях Геродота, Фукидида, Ксенофонта, Аристотеля, Полибия, Страбона, Павсания, в эпиграфических памятниках. В древнегреческом языке имеется целый ряд терминов, связанных с союзами. Это амфиктиония, архэ, симполития, симмахия, синойкизм, синедрион. В политической истории Эллады образование политических и религиозных объединений не было исключительным явлением.

Союзы, федерации, конференции возникали во многих областях Эллады и действовали на протяжении почти всего периода античности. Наиболее известными и достаточно влиятельными уже в VI-V вв. до н.э. были Пелопоннесский союз, Афинская архэ, Дельфийская амфиктиония, из которых первые два объединения имели военно-политический характер, а последнее – религиозный.

Естественно, что их история не оставлена без внимания антиковедами. Проблемы межплеменных и межполисных союзов Эллады рассматривались как в рамках истории отдельных исторических областей, так и в системе международных отношений и в контексте образования государств.

Внимание к теме образования греческих федераций появляется еще в XIX в. в связи с изучением политического строя древних государств, их политических и правовых учреждений. Одна из первых попыток теоретического осмысления сущности объединений была предпринята в связи с изучением истории Беотийского союза. На материале сравнительного изучения различных типов объединений В.Фишер (Vischer W.1877) сделал вывод о том, что федерации, созданные этносом в архаическое время, впоследствии превращаются в единое государство. Им он противопоставлял союзы, возникшие в эллинистическую эпоху, например, Ахейский и Этолийский [9].

Среди авторов XX в., работы которых посвящены формам и типам древних союзов, следует назвать Латышева, Лурье, Дж.Ларсена, А.Джиованнини, К.Таузенда, В.Ф.Кутергин, О.В.Кулешова и др.

Следует отметить, что в силу существующей презентативности источников, основное внимание при изучении союзов уделялось и уделяется истории IV в. до н.э. и эллинистическому периоду. Для этого времени отмечается расцвет федеративного движения в древней Элладе. Как справедливо отметил В.Ф.Кутергин, многие ученые этот процесс объясняют кризисом полиса, а вернее, попытками преодолеть этот кризис. Но многие союзы складываются в архаическую эпоху, когда о кризисе говорить рано. И в IV в. до н. э. федеративным движением были охвачены Фессалия, Этолия, Ахайя, Аркадия, где менее всего ощущался кризис. В свою очередь, исследователь рассматривает необходимость объединения определенного этноса или племени, его консолидацию как показатель стремления к этническому единству (по крайней мере, на примере Беотийского союза) [10]. Однако такое заключение вряд ли объясняет причины образования различных форм союзов.

Среди форм союзов наибольший интерес вызывала такая форма объединений, как амфиктиония, особенно Дельфийская. Существующие мнения о ее характере и роли характеризует О.В. Кулешова, отмечая, что основное направление исследований связано с определением ее значения в политической жизни греков [11].

Вопросы устройства союза, его задач и функций, организации управления помещают проблему в плоскость истории формирования государства (политогенеза). Для ранних периодов это также вопрос соотношения следующих категорий: «полис» – «город» – «государство», а также «полис» – «этнос». Таким образом, проблема межполисных и межплеменных объединений и союзов требует комплексного подхода, учета современных разработок в области теории государства и этно-политических проблем.

Пример наиболее древнего объединения эллинских народов представляет Троянская война. Поход ахейцев на Трою можно рассматривать как военную акцию союза племен.

Сказания, племенные культы, монеты позволяют в ряде случаев составить представление о взаимоотношениях отдельных городов, племен, о заключенных союзах между ними. Объединение нескольких ранее независимых общин явление нередкое в истории Греции. Путем синойкизма были образованы Сиракузы, Олинф, Мегалополь, Мантинея и др.

Образцом объединительного процесса может служить известный синойкизм Тесея. Так, известно, что Аттика представляла собой несколько самостоятельных областей. Независимые общины объединились вокруг уже существующего центра. Мифологические сюжеты (борьба Эрехтейя, представителя Афин, с Эвмолпом, представителем Элевсина) дают основания полагать, что слияние в один политический организм не было мирным. До VII в. до н.э. Элевсин сохранял свою независимость. Памятью о синойкизме считалось, по Фукидиду, празднество Συνοικια, учрежденное Тесеем, который «уничтожив советы и магистраты других городов, соединил всех в одном городе, устроив одно помещение для совета и одно для магистратов» [12]. В Аттике сохранялись долго следы самостоятельных областей, на которые ранее распадалась страна. К мифологическому времени относится объединение поселений северо-восточной Аттики, т.н. Марафонское четырехградье, которое было создано по преданию легендарным героем Ксуфом (Страбон, VIII, 7, 1). Но и в позднейшие времена существовало устроенное в целях культа соединение четырех городов (Тетраполис) на Марафонской равнине.

Среди ионийских народов известен Панионийский союз двенадцати городов, который сыграл консолидирующую роль в период миграций и в VI – начале V в. до н.э. Вероятно, в конце IX в. Милет, Миунт, Приена, Эфес, Колофон, Лебедос, Теос объединились и составили союз городов, в который входили только общины ионийского происхождения. Впоследствии в этот союз вошли Клазомены, Фокея, Самос, Хиос и Эритра [13].

Наиболее серьезные общие вопросы решались этими городами сообща. Причем власть не была номинальной, они могли решать вопросы совместного выведения колоний (Геродот I, 170). Однако единого властного органа объединение не имело, во всяком случае о нем ничего неизвестно. Единственной засвидетельствованной в источниках реальной формой его существования были проводимые ежегодные общие праздники (Паниони), главными из которых считались – Геликонии – дни Посейдона, справлявшиеся на мысе Микале в октябре – ноябре, а также Апатурии – священные дни всех ионийских родов и фратрий, праздновавшиеся в ноябре-декабре (Геродот I, 147-148) [14].

Однако в силу различных причин, этот союз не стал основой для политического объединения ионийских полисов перед угрозой персидского завоевания [15]. Описывая ионийские города, Геродот не употребляет терминов, определяющих характер их союза. Он использует οἱ Ἴωνες – ионийцы [16]. Таким образом, это было объединение по этническому признаку.

Одним из древнейших союзов греков был Ахейский союз. Его создание уходит во времена дорийского вторжения. Двенадцать маленьких городов, объединившись, разделили территорию, ранее заселенную ионийцами на севере Пелопоннеса; вероятной целью объединения было совместное поклонение Посейдону. В данном случае Геродот также использует этническое имя οἱ Ἀχαιοί (Геродот I, 145) [17]. История союза времени ранее IV в. до н.э. известна мало. Во время греко-персидских войн союзные отношения были нарушены. Только после ослабления Македонии в III в. до н.э. союз был восстановлен. Он воспринимался как продолжение прежней федерации. Полибий называет Ахейский союз симполитией ахейцев со значением «содружество государств», политический союз или федерация Ахейский союз συμπολιτεία τῶν Ἀχαιῶν (Полибий 3.5.6). Устройство восстановленного союза было основано на началах федерации: входившие в состав его отдельные общины сохраняли независимость внутреннего управления, но во всех внешних делах были подчинены общим постановлениям всего союза и не имели права действовать отдельно. У них была одна общая система весов, мер и монет, а граждане их носили общее имя. Таким образом, федерация представляла собой одно союзное государство, а не союз отдельных государств. Верховная власть союза вопло-

щалась в общем народном собрании, решению которого подлежали все важнейшие политические дела. Кроме общего собрания делами союза заведовал союзный совет, исполнительная власть находилась у должностных лиц [18].

Практику образования союзов может дополнить дорийский Союз шести городов – Гексаполис. Около 1100 г. до н.э. остров Родос захватили воинственные дорийцы. Они основали города Линд, Ялис и Камир, ставшие впоследствии процветающими мегаполисами. К середине VIII в. завершилось распределение территории острова между тремя родосскими городами. Линд, Ялис и Камир вместе с Галикарнасом, Книдом и Косом создали в архаическую эпоху своеобразную федерацию, так называемое «Дорийское шестиградье».

Каждый из городов со своей территорией был автономен. В VI в. Линд и Камир начинают чеканить собственную монету. Во главе родосских областей стояла знать, тесно связанная с родовыми традициями. Но между городами существовала тесная связь, которая особенно ярко выступала во время колонизации. Последующие события VI и V веков – персидское владычество и греко-персидские войны – не способствовали тесной консолидации островных земель. И только во время ослабления и Спарты и Афин на рубеже V-IV до н.э. происходит объединение в единое государство с централизованным управлением. Условием общеродосского синойкизма стало основание нового города Родоса в 408-407 гг. до н.э. [19].

История Мегариды также представляет пример объединительных процессов. По-видимому, до прихода дорийцев Мегарида была разделена на несколько небольших независимых областей. Правившие в них «цари» обладали, должно быть, незначительной по объему властью, распространявшейся на небольшое поселение и его ближайшие окрестности. Мегары еще не выделялись среди других поселений этого региона. Усиление Мегар и объединение вокруг них соседних территорий произошло после прихода дорийцев, которые, совершив поход на Аттику, захватили оказавшийся на их пути город и сделали его центром своей дальнейшей экспансии. Скорее всего, процесс синойкизма начался спустя какое-то время после вторжения дорийцев, когда в Мегариде установилось определенное равновесие между этническими группами, т. е. не ранее X в. до н. э. О том, как осуществлялась централизация независимых поселений Мегариды мирным или насильственным путем, или сочетались разные методы объединения, неизвестно [20].

Природные условия Балканского полуострова рассматривают как фактор, препятствующий политической консолидации эллинов. Однако географические условия Фессалии были сравнительно благоприятны для создания более тесного политического единения, но тем не менее отдельные части страны были вполне независимы одна от другой. Правда, во время войны правители Ларисы, Краннона, Фарсала, Фер объединяются для совместного похода. «Таг» в качестве предводителя союзных сил руководил фессалийским войском, например, в первую Священную войну. Но из этого не развилось более тесного единства. Общего фессалийского государства, объединенного царства не образовалось [21]. В шестом столетии Фессалия доминировала в северной Греции, частично управляя амфиктионией благодаря контролю над голосами маленьких племен на их границах.

Значительная попытка соединить различные округа в один более обширный союз исходила в VII в. из Аргоса, который основал территориальную державу и объединил под своим главенством северо-восточный Пелопоннес. Этот союз при правителе Фидоне обеспечил Аргосу заведование олимпийскими играми (Геродот VI, 127). Но это объединения просуществовало не долго. После смерти своего создателя оно вскоре распалось[22].

К концу IV в.до н.э значительную власть приобрел и сохранил это даже во время первого периода римского вмешательства Этолийский союз. В III в. он осуществлял протекторат над Дельфами и через их расширение обеспечил свой интерес в амфиктионии. Но само образование союза произошло ранее. Это был союз племен, связанных общностью происхождения, обычаев и языка, единым религиозным центром. Особо почитаемыми у этолийцев были Аполлон и его храм в г.Фермоне [23].

Более успешную попытку объединения представляет Спарта. В VII в., присоединив Аргос и Аркадию, из-за сопротивления Тегеи перешла от завоевательного к конфедеративному пути расширения своего могущества. К VI в.до н.э. в эллинском мире возникла политическая сила, которая охватывала практически весь Пелопоннес в целях обороны и нападения. Пелопоннесский союз являлся старейшей греческой симмахией. Он имел характер международного соглашения городов-государств.

Симмахией называли военный союз греческих полисов, заключенный либо только в целях обороны (эпимахия), либо также и для нападения (симмахия). Часто симмахия возникала вокруг полиса-гегемона. Таким было объединение полисов и народов вокруг Спарты. Но «Пелопоннесский союз» – это современное название этого образования. В источниках чаще всего употреблялось «лакедемоняне с союзниками» [24].

В VII в. до н.э. Беотия образует союз под главенством Фив, но это было непрочное объединение. На протяжении V в. до н.э. союз неоднократно распадался. Поэтому его историю правомерно рассматривать как процесс затянувшегося синойкизма Беотии. Причем этот синойкизм не нашел в ней полного завершения. Политическое развитие Беотии шло в направлении создания унитарного государства, как в Аттике [25].

Приведенные примеры показывают, что практика образования союзов в доклассический период была довольно распространена и основывалась как на этническом единстве, так и на племенных разногласиях. В архаический период в Греции был предпринят ряд попыток создать значительные соединения путем синойкизма или федерации. При этом синойкистические объединения обычно существовали длительное время, в то время как федеративные союзы были непрочны [26].

Более стабильными были религиозные союзы, особенно укрепившиеся со времени формирования общегреческих культовых центров. В эпоху колонизации у греков активизируется чувство национальной общности, начинает возникать понятие общей родины, идея этнического единства. Наиболее ярким выражением этого чувства единства служит развитие панэллинских празднеств. Особой значимостью отличались Дельфы, которые становятся духовной столицей эллинского мира. Дельфийские жрицы оказывали наряду с религиозным и определенное политическое влияние на развитие внутренних и внешних отношений эллинских государств. Дельфийская амфиктиония охватывала уже в VII в. почти все племена метрополии [27].

Возникновение амфиктионии относится к древнейшему периоду. Так назывались религиозные союзы соседних народов для общего почитания какого-нибудь божества, не имеющего отношения к их племенному родству. В них могли участвовать и одноплеменные народы, как, например, в делосской, и разные племена, как в дельфийско-фермопильской. Первоначальной целью амфиктионий были общие жертвоприношения и празднества в честь почитаемого божества при его храме, защита этого храма и его сокровищ, накапливавшихся благодаря частным и общественным приношениям, и наказание святотатцев. Во время праздничных собраний могли происходить и совещания о политических делах, имевших общий интерес для жителей данной местности. Поэтому амфиктионии постепенно приобретали влияние и на политические отношения.

Появление Дельфийско-фермопильской амфиктионии относится еще к доисторическим временам: по преданию Амфиктион, сын Девкалиона, поселившись в Фермопилах, основал там в 1522 г. до н.э. союз из окрестных народов, который впоследствии аргосский царь Акрисий соединил с другим подобным союзом, основанным им в Дельфах. Первоначальным центром союза был храм Деметры Амфиктониды при Фермопилах, в деревне Анфеле [28]. По словам Эсхина, в союзе участвовали 12 племен (ἔθνη). Эсхин также приводит слова древней клятвы амфиктионов, которая определяла задачи объединения: «не разрушать ни одного города, принадлежащего к союзу, не отводить у него воды ни в военное, ни в мирное время; если кто нарушит это, против того идти войной и уничтожить его города; также если кто похитит принадлежащее божеству, или замыслит что-либо против

святилища, или будет знать об этом, тому мстить и рукой, и ногой, и голосом, и всеми средствами» (Эсхин. О преступн. посольстве, 116, 115) [29].

Организация союза была обусловлена историей возникновения амфиктионии. Она предоставляла одинаковое право голоса, как самым незначительным, так и сильным государствами и препятствовала созданию такой власти, которой могли бы подчиниться союзники. Амфиктиония ограничивалась интересами дельфийского культа и вопросами сакрального права, под которое могло быть подведено очень многое [30].

Заведывание союзными делами принадлежало религиозным представителям племени – иеромнемонам, которые назначались каждым государством по числу его голосов в союзе. Сохранился подробный документ 380 г. до н.э., где приводится клятва иеромнемонов и перечисление их обязанностей [31].

Они должны были заниматься делами, относящимися к культу и управлению союзом, заботиться об охране храма, его сокровищ и земельных владений, устраивать Пифийский праздник, наблюдать за исполнением амфиктионских уставов, особенно священного перемирия, наконец, созывать большие собрания, которые, вероятно, выносили окончательное заключение по важнейшим вопросам. Кроме иеромнемонов, представителями союзных государств в амфиктионских собраниях являлись пилагоры, которые были политическими представителями союзных государств. Как видно, деятельность амфиктионии была достаточно организована и регламентирована.

В политической истории эллинов дельфийская амфиктиония впервые появляется в связи со священной Крисейской войной (в начале VI в. до н.э.) В дальнейшей истории амфиктионии прослеживается преобладание в ней влияния тех народов, которые имели наибольшее политическое могущество (афинян, лакедемонян).

Значительное место рядом с храмом дельфийского Аполлона занимал храм Аполлона на острове Делосе, при котором издавна существовал священный союз народов ионийского племени. Из амфиктионии соседних островов (Киклад) в течение VIII в. здесь вырос союз, охвативший весь ионийский мир от Афин до Эвбеи вплоть до Азиатской Ионии.

В гомеровском гимне Аполлону, который обычно датируют VII в. до н.э. [32] есть упоминание о собраниях на о. Делосе ионийцев, которые во время празднеств прославляли бога состязаниями, хвалебным пением и танцами (ст. 146 сл.) [33]. Об этом же говорит Фукидид, посвятивший главу истории делосской амфиктионии [34].

Организация и число членов комиссии амфиктионов, заведовавшей делами союза, также определялись уставами. Главными распорядителями ее делами после событий греко-персидских войн стали афиняне.

Были у греков и другие амфиктионии, о которых сохранилось очень мало сведений. Страбон (VIII, 6, 14) упоминает о калаврийской амфиктионии (при храме Посейдона на о. Калаврии близ берега Арголиды), к которой принадлежали города: Гермиона, Эпидавр, Эгина, Афины, Прасии, Навплия и Орхомен минийский (в Беотии). Участие последнего в амфиктионии показывает, что основание ее относится к древнейшей эпохе, когда область Орхомена доходила еще до моря. Впоследствии на место Навплия вступил в амфиктионию Аргос, а на место Прасий – Спарта. Амфиктиония онхестская при храме Посейдона в Онхесте у Копаидского озера в области г. Галиарта в Беотии известна только по имени (Страбон IX, 2, 33). Потом этот храм был общим святилищем Беотийского союза. Упоминается Павсанием аргосская амфиктония (Павсаний. IV,5).

Жители отдельных областей являлись в то же время членами высшего общения, которое выражалось общим племенным названием, общим культом, племенными собраниями и общими учреждениями, устроенными с целью защиты страны, облегчения взаимного общения и пр. Общий культ и племенные празднества известны у аркадцев в честь Зевса Ликейского. У ахейцев северного побережья Пелопоннеса были празднества в честь Зевса Эгийского. В олимпийских надписях сохранились постановления племенных собраний элейцев. В средней Элладе беотийцев объединял общий культ Афины Итонии со святилищем у Ко-

роней. Подобные же племенные союзы упоминаются у этолийцев, акарнанцев, энианцев, долопов, фокидян и дорийцев, у озольских локров, малийцев, фессалийцев и эпиротов. Но во всех этих объединениях не было политической концентрации и подчинения, ограничивающей самостоятельность отдельных членов в пользу всего племени [35].

Таким образом, эти данные показывают, что в доклассический период существовала довольно широкая практика создания объединений, в основе которых лежали родоплеменные связи. При этом можно отметить, что существовали коалиции, созданные на основе этнического родства (в рамках одного племени) и межплеменные объединения на основе общих интересов военных или религиозных.

В эпоху поздней архаики с развитием ремесла и торговли, приводивших к значительной урбанизации жизни и усилению влияния иных слоев населения, прежние связи не могли быть крепким основанием для создания союзов. Необходимость учитывать интересы всех слоев требовала создания полисных объединений. При рассмотрении процесса объединения боспорских городов и формирования территориального государства следует принимать во внимание традиции и исторический опыт эллинских народов.

РЕЗЮМЕ

В статті автор звертається до однієї з дискусійних проблем боспорської історії, пов'язаної з характером та умовами об'єднання полісів, розташованих вздовж узбережжя Керченської протоки, обставинами зміни династій в країні. У зв'язку з цим приділяється увага еллінському досвіду створення різних об'єднань в архаїчний період і більш ранній час, а також використанню в писемних джерелах низки термінів, пов'язаних з коаліціями. Автор показує, що в доколонізаційний період існувала досить широка практика утворення союзів. Об'єднувальні процеси відбувалися на основі як родоплемінних зв'язків, так і на основі загальних інтересів – військових або релігійних.

SUMMARY

The article deals with one of the debatable issues in the history of Bosporus, concerning the character and conditions of unification of the polises situated on the shores of Kerch strait and the circumstances of the changes of the dynasties in the country.

The attention is focused on the Hellenic practice of forming various alliances in the archaic and earlier periods, on the usage of a number of ancient Greek terms connected with alliances in the primary sources. It is shown that in the pre-colonial period the practice of forming alliances was widely spread. The processes of unification were based on tribal relationship and common interests – either military or religiou.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье// Античная Греция. Т.1. – М.: Наука, *1983. – С. 394-398.*
2. Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. – СПб.: Алетейя, 2005. – С.260-261.
3. Васильев А.Н. К вопросу о времени образования Боспорского государства// Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. – СПб., 1992. – С.114-128; Григорьев Д.В. К вопросу о военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI – первой половине V в. до н. э. // *Проблемы истории, филологии, культуры.* Вып. V.1998. – С.38; Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI-IV вв до н.э. – Н. Новгород, 1997. – С.27-33.
4. Виноградов Ю.Г. Указ соч. – С. 419-420.
5. Сапрыкин С. Ю. Боспорское царство: от тирании к эллинистической монархии //ВДИ. – 2003. – № 1. – С.19.
6. Блаватский В.Д. Архаический Боспор // МИА. – 1954. – N 33. – С.7-44.

7. Фролова Н.А. Проблемы монетной чеканки Боспора VI-II вв. до н.э. (по поводу выхода книги В.А.Анохина «Монетное дело Боспора»)// ВДИ. – 1988. – №2. – С. 126-132.
8. Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V-IV вв. до н.э. – М., 1959. – С.55; Завойкин А.А. Краткий очерк истории Боспора VI- первой четверти III вв. до н.э. // Проблемы истории, филологии, культуры. Вып.14. – М.: Магнитогорск. – 2004. – С.62.
9. Кутергин В.Ф. Беотийский союз в 379-335 гг. до н.э. – Саранск: Изд-во Морд. ун-та, 1991. – С. 22.
10. Там же. – С.166-167.
11. Кулишова О.В. К вопросу о роли Пилейско-дельфийской амфиктионии в политической жизни Эллады// Античное государство. Политические отношения и государственные формы в античном мире / Под ред. профессора Э.Д. Фролова. – СПб., 2002. С.35-42. Она же. Современная историография о роли Дельф в общественно-политической жизни древней Греции //Жебелевские чтения-2. Тезисы докладов научной конференции. 26-27 октября 1999 г. office@centant.pu.ru
12. Грейвс Р. Мифы древней Греции. – М.: Прогресс, 1992. – С.128-129. Фукидид. История. – М.: «Ладомир» ООО «фирма Издательство АСТ», 1999. II, 15.
13. Геродот. История.В 9-ти кн./ Перевод и примечания Г.А.Стратановского. – М.: НИЦ «Ладомир», 1993. 1, 141-148; Страбон. География. В 17 кн. / Перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского. – М.:НИЦ «Ладомир», 1994. – С.365, 598. (Далее ссылки в тексте)
14. Kleine Pauly. Lexikon der antike / Der classischen Altertumswissenschaft. – Stuttgart, 1964. – S. 1325-1326.
15. Кулишова О.В., Фролов Э.Д. Пятые Жебелёвские чтения в Санкт-Петербурге // ВДИ. – 2004. – №3. – С. 228.
16. Herodotos. Erster Band. Berlin. 1870, 1, 141-148, 170.
17. Там же.
18. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. – Вильна, 1880. – С.257-258.
19. Колобова К.М. Из истории раннегреческого общества (о. Родос IX-VII вв. до н.э.). – Л., 1951. – С.259-260, 263, 265.
20. Пальцева Л.А Из истории архаической Греции: Мегары и мегарские колонии. – СПб., 1999. – С. 62.
21. Пёльман Р. Очерк греческой истории в связи с источниковедением. – СПб., 1906. – С.50-51.
22. Там же. С.52-53.
23. Латышев В.В. Указ.соч. – С. 252
24. The Oxford classical dictionary. Laconia. – P.575.
25. Кутергин В.Ф. Указ. соч. – С.167.
26. Хвостов М. История Греции. – М., 1924. – С. 233.
27. Пёльман Р. Указ.соч – С.47.
28. Латышев В.В.Указ.соч. – С.30-31.
29. Эсхин. О преступном посольстве. 116, 115: см. Латышев В.В. Указ.соч. – С.32-33.
30. Пельман Р. Указ. соч. – С.48.
31. Латышев В.В. Указ.соч. – С.34 .
32. Античные гимны/ Под ред. А.А.Тахо-Годи. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 303.
33. К Аполлону Делосскому. // Античные гимны. – С.62.
34. Фукидид. История. III, 104.
35. Пёльман Р. Указ соч. – С.51.

Надійшла до редакції 28.08.2008 р.

УДК 902 (4-11) «6373/75»

ДО ОЦІНКИ ПЕРИФЕРІЙНИХ ГРУП БАБИНЕ ПОЛІСЬКО-ЛІСОСТЕПОВОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Р.О. Литвиненко

Постанова питання. Основний ареал культурної області Бабине припадає переважно на степову й меншою мірою – південно-лісостепову зони Надчорномор'я. Північний же Лісостеп і Південне Полісся є периферійними територіями розповсюдження бабинських пам'яток. Причому останні тут присутні не масово і далеко не повсюдно, а вузько локально. До сьогодення не вийшло жодної узагальнюючої праці, присвяченої бабинським старожитностям окреслених територій, за винятком стислого нарису М.М. Кривальцевича по матеріалам білоруського Прип'ятського Полісся [1]. Відтак уявлення про кількість і характер бабинських пам'яток в регіоні, як то й загальний перебіг культурно-історичних процесів у поліcько-лісостеповому краї за доби середньої–пізньої бронзи, наразі є доволі непевними і невиразними. Пропонована увазі читача стаття є спробою дещо виправити існуючу в історіографії ситуацію і ставить за мету надання характеристики, хронологічної та культурно-історичної оцінки північно-периферійних пам'яток культурного кола Бабине, яку, втім, не варто сприймати як остаточну. Географічні рамки дослідження визначаються північним ареалом пам'яток бабинського типу в басейні Дніпра і охоплюють Чернігівсько-Сумське Подесення та Посейм'я, Гомельсько-Чернігівську Наддніпрянщину, гомельську ділянку Прип'яті (рис. 1).

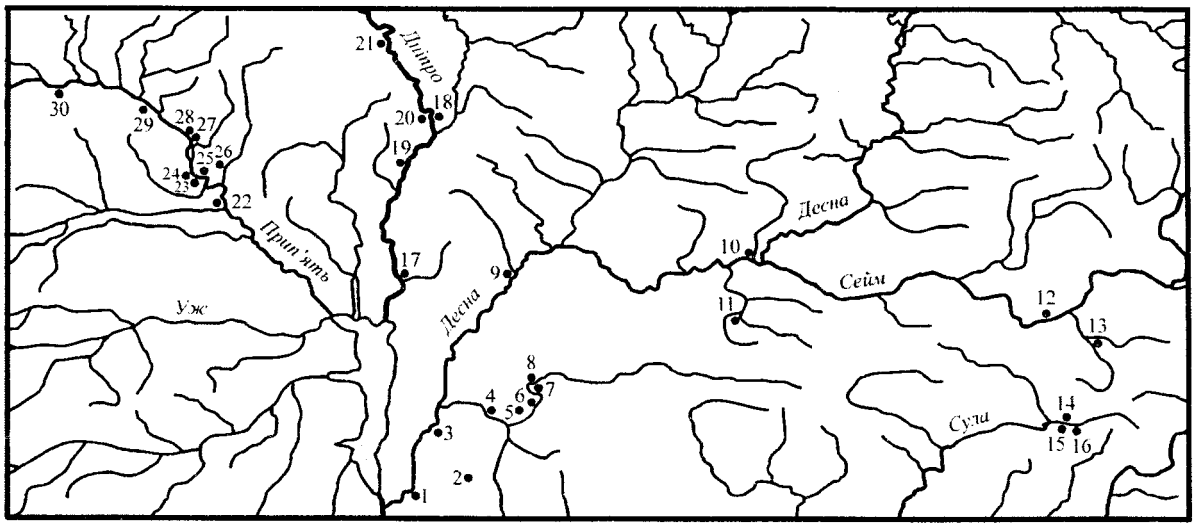

Рис. 1. Пам'ятки північної периферії культурного кола Бабине: 1 – Пухівка; 2 – Рудня; 3 – Боденки; 4 – Гломазди; 5 – Пилятин; 6 – Козарі; 7 – Адамівка; 8 – Ведмедівка; 9 – Білоус; 10 – Чаші (ур. Красна Гірка або Церковище); 11 – Борзна; 12 – Волинцеве (ур. Городок); 13 – Білопілля; 14 – Беседівка; 15 – Комишанка; 16 – Гай; 17 – Пустинка; 18 – Абакуми 1; 19 – Бивальки (Рубіжний Рів); 20 – Мохів; 21 – Заспа 2; 22 – Тешків; 23, 24 – Наровля 1, 2; 25 – Ломиш 2; 26 – Тульговичи; 27, 28 – Юровичи 3, 5; 29 – Мозир; 30 – Жаховичи.

Характеристика джерел. Загалом слід відзначити порівняно слабкий рівень археологічної вивченості поліcько-лісостепового регіону і нечисленність відомих там пам'яток бронзової доби, зокрема й бабинських. Враховуючи особливості локалізації цих пам'яток, вони умовно об'єднані у дві групи.

 © Литвиненко Р.О., 2008

Деснянсько-Сеймська група. Ця локальна група наразі визначає північні межі розповсюдження пам'яток бабинського кола в області Дніпровського Лівобережного північного лісостепу й південного Полісся. Будучи розпорошеними на значній території Нижнього й Середнього Подесення, Нижнього Посейм'я та Верхнього Посулля, ці пам'ятки об'єднані в групу доволі умовно. Слабка археологічна дослідженість територій сучасної півночі Лівобережної України та суміжних з ними районів Росії практично унеможливлює наразі відповідь на питання чи просувався ареал бабинської культури далі на північ, в межі Деснянського і Сеймського правобережжя. Втім, існують деякі підстави схилятися до негативної відповіді на це питання. Зокрема, йдеться про результати багаторічного, суцільного і разом з тим ретельного обстеження т.зв. Мезинського мікрорайону в Коропському р-ні Чернігівської обл., здійснений В.Є. Куриленком. Цей мікрорайон охоплює ділянку середньої течії Десни довжиною до 20 км і шириною впоперек заплави 3-8 км (загальна обстежена площа дорівнює близько 115 км^2). На кінець 1990-х рр. на цій території виявлено одних тільки пам'яток бронзової доби до 90 пунктів [2, с. 46-47, рис. 1]. Незважаючи на таку щільність, серед них абсолютно відсутні місцезнаходження бабинської культури, за наявності чисельних свідчень середньодніпровської (14 пунктів), мар'янівської (31), сосницької (35), лебедівської (8) культур [2, с. 53-54; 3, с. 241]. Ця обставина дозволяє стверджувати, що розглядуваний мікрорайон південно-східної частини Новгород-Сіверського Полісся знаходився вже поза бабинським ареалом, від кордону якого, на думку В.Є. Куриленка та В.В. Отрощенка, його відокремлювало близько 40-50 км [2, с. 50]. При цьому автори, посилаючись на С.С. Березанську, проводили північний бабинський кордон лівим берегом Нижньої Десни та Сейму. Погоджуючись з таким висновком в цілому, вважаємо невиправданим обмежувати зону перебування бабинського населення лише лівим берегом названих річок, адже відповідні свідчення відомі й на правому березі Десни (поселення в околицях Сосниці) та Сейму (поселення Волинцеве-Городок). Проте, загальні положення щодо сучасних уявлень про північні межі бабинського ареалу в цій області Дніпровського Лівобережжя названі факти не порушують, бо навіть відстань Мезинського мікрорайону від найближчих пам'яток бабинської культури навколо х. Чаші та сел. Сосниця однойменного р-ну все-одно складає не менше 45 км.

Бабинські пам'ятки Деснянсько-Сеймської групи представлені винятково поселеннями (півтора десятка пунктів), відомими переважно за матеріалами розвідок 1950-60-х рр.: Адамівка, Беседівка, Білопілля, Білоус, Борзна, Ведмедівка, Гай, Гломазди, Замчисько, Козарі, Комарівка, Комишанка, Пилятин, Сосниця (урочище Царина), Чаші (урочище Красна Гірка або Церковище) [4; 5]. Лише на одній пам'ятці провадилися розкопки (Волинцеве-Городок) [6; 7; 8].

Топографія, планіграфія і стратиграфія поселень. Узагальнюючи доступну інформацію, можна стверджувати, що відомі в розглядуваному регіоні бабинські поселення характеризуються невисокою топографією, тяжіють до перших надзаплавних терас та дюнних узвишшів. Стосовно планіграфії поселень нічого певного сказати неможна за браком відповідних даних, які могли б з'явитися лише за наявності розкопаних повною або значною площею пам'яток. Зафіксована на Волинцевому ситуація дозволяє говорити про деяку упорядкованість у взаємному розміщенні жител, що полягає у рівномірній їх щільності на дослідженій площі (на відстані 4,5-6,5 м) і спільній орієнтації (три з чотирьох) (рис. 2, *1*).

Про архітектуру жител можна судити, знову-таки, з матеріалів Волинцевського селища, де розкопано рештки 4 напівземляних будівель, а також обмежених даних Білоусівського поселення, на якому шурфами виявлено «декілька великих ям з кострищами на дні (вочевидь, жител)» [8; 9, с. 32-33; 10, с. 15, рис. 4, *б*]. Котловани жител у плані мали підпрямокутну з заокругленими кутами форму і незначні розміри: 3×4 м, 3,2×4 м, 3,7×4 м, 3,8×5 м, глибину 0,8-1 м (за іншою інформацією 0,5-0,7 м) [9, с. 33; 10,

с. 15], що визначали внутрішню площу від 11 до 18 м^2. В середині, на долівках зафіксовані по 1-2 відкритих вогнища і стовпові ямки. На поселенні Волинцеве також досліджено декілька господарських ям, заповнених керамікою та кістками тварин.

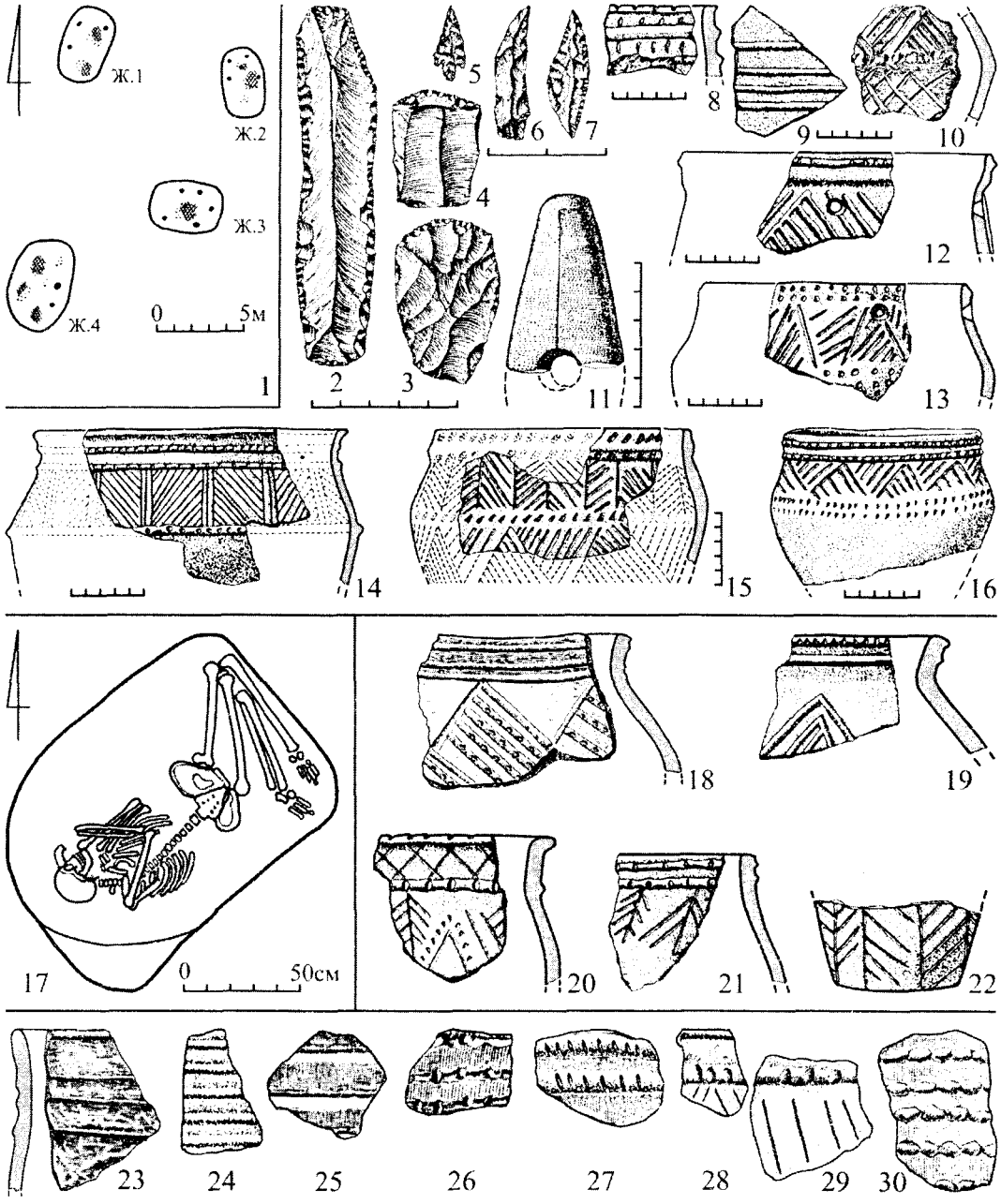

Рис. 2. Матеріали Деснянсько-Сеймської групи бабинської культури: 1-16 – Волинцеве («Городок»); 17 – Хар'ївка п. 2; 18-22 – Білоус; 23-30 – поселення р. Остер [за: 4; 9; 10; 22].

Майже усі поселення представляли собою пам'ятки з різночасовими відкладеннями, що іноді, в супереч стратиграфії та літології, не зовсім коректно називаються «багатошаровими». Відтак бабинські матеріали на них траплялися разом зі знахідками інших культур і вирізнялися лише за типологічними ознаками. Оскільки ж культурній ідентифікації з масиву поселенських матеріалів найбільш надійно піддається лише кераміка, то саме вона й репрезентує бабинські колекції цих пам'яток. Інші артефакти відносяться до кола бабинських доволі умовно, за більш-менш надійними аналогіями, нерідко сумнівними. Те само стосується

атрибуції одиничних випадкових (безпаспортних) знахідок, які з подачі деяких авторів залучаються до реєстру бабинських без достатніх на це підстав. Іншими словами, матеріальний комплекс бабинської культури, що складається з нечисленних свідчень, здобутих в результаті розвідок поселень, виглядає доволі обмеженим і бідним. Така ситуація лише деякою мірою виправляється завдяки матеріалам розкопок поселення поблизу с. Волинцеве Путивльського р-ну Чернігівської обл., що знаходилося в урочищі «Городок». Автор розкопок, С.С. Березанська, повідомляє про тришаровість цієї пам'ятки, за якої нижній горизонт належав до ранньобронзової доби, верхній – до ранньозалізної, а середній містив «рештки поселення типу Бабине III» [7, с. 30-32; 9, с. 32-33]. Звернемо увагу також на повідомлення стосовно наявності культурного шару потужністю 0,4-0,5 м на поселенні Білоус [10, с. 15].

Матеріальна культура. Основу матеріального комплексу, як зазначалося вище, складає керамічний посуд. На превеликий жаль, найбільш презентабельна колекція кераміки, що походить з поселення Волинцеве, вже понад півстоліття залишається неопублікованою. Уявлення про неї переважна більшість дослідників має на підставі 7-9 фрагментів посудин, рисунки яких кочують по сторінках археологічних видань. Волинцевська керамічна серія деякою мірою оброблялася С.Н. Братченком, який оприлюднив по ній кілька цікавих статистичних результатів [11, с. 339]. Керамічна колекція Волинцева-Городка, а також інших деснянсько-сеймських поселень, має доволі виразні особливості, що виділяють їх на загальному тлі пам'яток, відомих в основному ареалі Бабине [9, с. 34; 10, с. 15; 11, с. 339-340]. Ці особливості примітні навіть при порівнянні волинцевської кераміки з керамікою бабинських поселень сусіднього регіону Лівобережного Українського лісостепу, зокрема пам'яток басейнів Ворскли, Псла й Сули. Сутність їх полягає в цілому комплексі ознак, починаючи від рецептури тіста з великою домішкою піску і завершуючи набором керамічних форм, а особливо способами декорування посуду. Так, на Волинцевому і Білоусі переважаючими типами горщиків є такі, що характеризуються порівняно слабким і згладженим профілюванням тулубу. Серед них майже не відомі класичні тричасні посудини з чітко вираженими ребристими плічками та високими розтрубними шийками. Навпаки, тут добре представлені круглобокі форми зі слабко виділеними шийками і ледь відігнутими назовні вінцями. Найбільш значущими тенденціями оформлення зовнішньої поверхні є висока питома вага декорованої кераміки, переважання прокресленого орнаменту (38%) разом з наколами та штампами (18%) над валиковим [11, с. 339]. Звернемо увагу на таку особливість посуду, як забезпечення вінець характерними потовщеними комірцями. Серед орнаментальних сюжетів виділяються трикутні, прямокутні та ялинкові паркети, навскісні сітки, виконані у прокресленій техніці. Гладенькі або карбовані валики, як правило, утворювали одинарні/подвоєні пояски, що оперізували шийку або перегин тулубу (рис. 2). Попри цю локальну забарвленість, кераміка розглядуваної групи, водночас, демонструє виразні ознаки пам'яток типу Бабине III. Більш того, в колекції самого Волинцевського поселення присутня досить об'ємна серія посуду, який своєю морфологією та орнаментом відбиває традиції класичних бабинських зразків, відрізняючись від них лише рецептурою тіста.

Кам'яні та крем'яні вироби. З пам'яток Деснянсько-Сеймської групи походить серія кам'яних знарядь, які з більшою чи меншою вірогідністю відносять до бабинської культури. Сокири-молотки представлені кількома фрагментарними екземплярами, вочевидь, човноподібної форми, виготовленими з твердих порід каменю (рис. 2, *11*). Вістря стріл також відомі у кількох екземплярах, що походять з поселення Волинцеве. Вироби морфологічно відмінні від звичних бабинських зразків з виїмчастою основою. Наконечники належать до різновидів черешкового типу: з трикутним пером і короткими шипами (рис. 2, *5*); з листоподібно-ромбічним пером (рис. 2, *7*). Крім стріл, до набору кременевих знарядь належать ножі та скребачки (рис. 2, *2-4, 6*).

У зв'язку з розглядуваним питанням, звернемо увагу на одну принципову плутанину, широко тиражовану у вітчизняній історіографії. Мова йде про знахідку уламка глиняної ливарної форми для виготовлення металевої сокири, яку, слідом за авторкою

розкопок, традиційно пов'язують з поселенням Волинцеве-Городок і, відповідно, матеріальним комплексом бабинської культури [9, рис. 7; 11, с. 20, рис. 3, *15*; 12, рис. 3, *8*; 13, с. 87; 14, с. 180; 15, с. 15; та ін.]. Наразі важко встановити обставини, що призвели до такого поєднання, але не це є важливим. Куди важливішим видається відновлення об'єктивного факту, який полягає в тім, що згадуваний фрагмент ливарної форми було знайдено не на Волинцевому, а на поселенні Попова Левада, що розташоване на березі Сейму за кілька кілометрів від першого. Причому на Поповій Леваді представлено лише матеріали сосницької культури [7, с. 34-35, рис. 8, *9-11*].

Кістяні вироби. Представлені незначною кількістю різноманітних проколок.

З досліджуваного регіону походить єдина металева знахідка, яку пов'язують з бабинською культурою. Мова й де про чудовий зразок бронзового наконечника списа сейменського типу, знайдений в процесі земляних робіт у с. Печі Бортнянського р-ну Чернігівської обл., у верхній течії р. Остер [16]. Власне у бабинському культурному контексті цей виріб розглядається за бессарабською аналогією [17, с. 140]. Однак принципова позиція автора цієї статті щодо культурної невизначеності самого Бессарабського скарбу утримує нас від залучення печівської знахідки до бабинського металокомплексу. Цими нечисленними даними практично й обмежуються свідчення щодо бабинських проявів у басейні Десни та Сейму.

Наддніпрянсько-Прип'ятська група. Досить компактне скупчення бабинських пам'яток, що нараховує близько півтора десятка пунктів, вимальовується в Чернігівській та Гомельській Наддніпрянщині, а також на Нижній Прип'яті [1; 10, с. 14, рис. 1, *62*; 18, с. 154-156, мал. 11-12]. Самі північні пункти доходять у Верхній Наддніпрянщині до Могилівської обл. Пам'ятки цієї поліської групи представлені винятково поселеннями, на яких зафіксована бабинська кераміка: Пустинка, Бивалкі (Рубіжний Рів), Мохів, Заспа 2, Абакуми 1, Оташів, Тешів, Наровля 1, 2, Тульговичі, Ломиш, Юровичі 3, 5, Жаховичі [1; 19; 20]. Більшість з названих пам'яток обстежено лише розвідками, під час яких зібрана кераміка з багатоваликовою орнаментикою. Тільки на двох поселеннях, Пустинці та Заспі 2, провадилися розкопки.

Найбільш масштабні дослідження здійснені С.С. Березанською на поселенні Пустинка, де загальна розкрита площа складає близько 4000 м^2 [19, с. 12]. Окрім основної маси сосницьких матеріалів, з цієї пам'ятки походять артефакти бабинської культури. Так, кераміка з багатоваликовою орнаментацією траплялася в заповненні та на підлозі багатьох напівземляних жител, на площі наземних господарських споруд, в заповненні стовпових ям і просто в культурному шарі [19, с. 118]. Умови знахідок бабинської кераміки не дозволили авторці розкопок «прийти до остаточного висновку, чи є ця кераміка одночасною з рештою і такою, що опинилась на поселенні в результаті культурних зв'язків чи це є механічна домішка, що випадково потрапила з культурного шару стоянки, яка існувала тут у попередній час» (переклад мій – *Р.Л.*) [19, с. 141]. На жаль, бабинські матеріали з Пустинки не увійшли до монографічного видання і залишилися неопублікованими.

На поселенні Заспа 2 розкопано декілька сот кв. метрів площі. Переважна більшість матеріалів віднесена автором розкопок, Н.В. Бичковим, до пізньобронзового віку. Серед супроводжуючих знахідок траплялася кераміка середньодніпровської та бабинської культур. Остання представлена фрагментами від чотирьох посудин, форми двох з яких вдалося частково реконструювати [1, с. 149; 20].

Топографія і стратиграфія поселень. Обмеженість даних дозволяє говорити про організацію бабинських поселень в Наддніпрянсько-Прип'ятському Поліссі лише у самих загальних рисах. За спостереженнями М.М. Кривальцевича, бабинські селища виникали на берегах лише крупних річок (Дніпро, Прип'ять, Сож), які виконували роль з'єднуючих артерій з південними лісостеповими районами. Пам'ятки тяжіють до річкових заплав і розміщуються або на піщаних дюнах (Пустинка, Юровичі, Ломиш, Заспа та ін.), або по краю надзаплавних терас (Абакуми, Бивалкі, Мохів та ін.) [1, с. 149].

Жоден з півтора десятка пунктів не можна назвати чистою пам'яткою бабинської культури. Зазвичай багатоваликова кераміка супроводжувала матеріали інших культур – дніпро-донецької, середньодніпровської, тшинецької, що виявлялося навіть розвідувальними обстеженнями. Ця ж ситуація, як зазначалося вище, мала місце і на двох розкопаних поселеннях. Незначна кількість бабинських свідчень, відсутність відповідних нашарувань і навіть окремих господарсько-будівельних об'єктів у культурному шарі Пустинки та Заспи 2 (за умов немалої загальної потужності культурних відкладень, відповідно 0,4-1,5 м та 0,5-1,0 м), дозволяють думати про нетривале перебування на цих поселеннях носіїв бабинських культурних традицій.

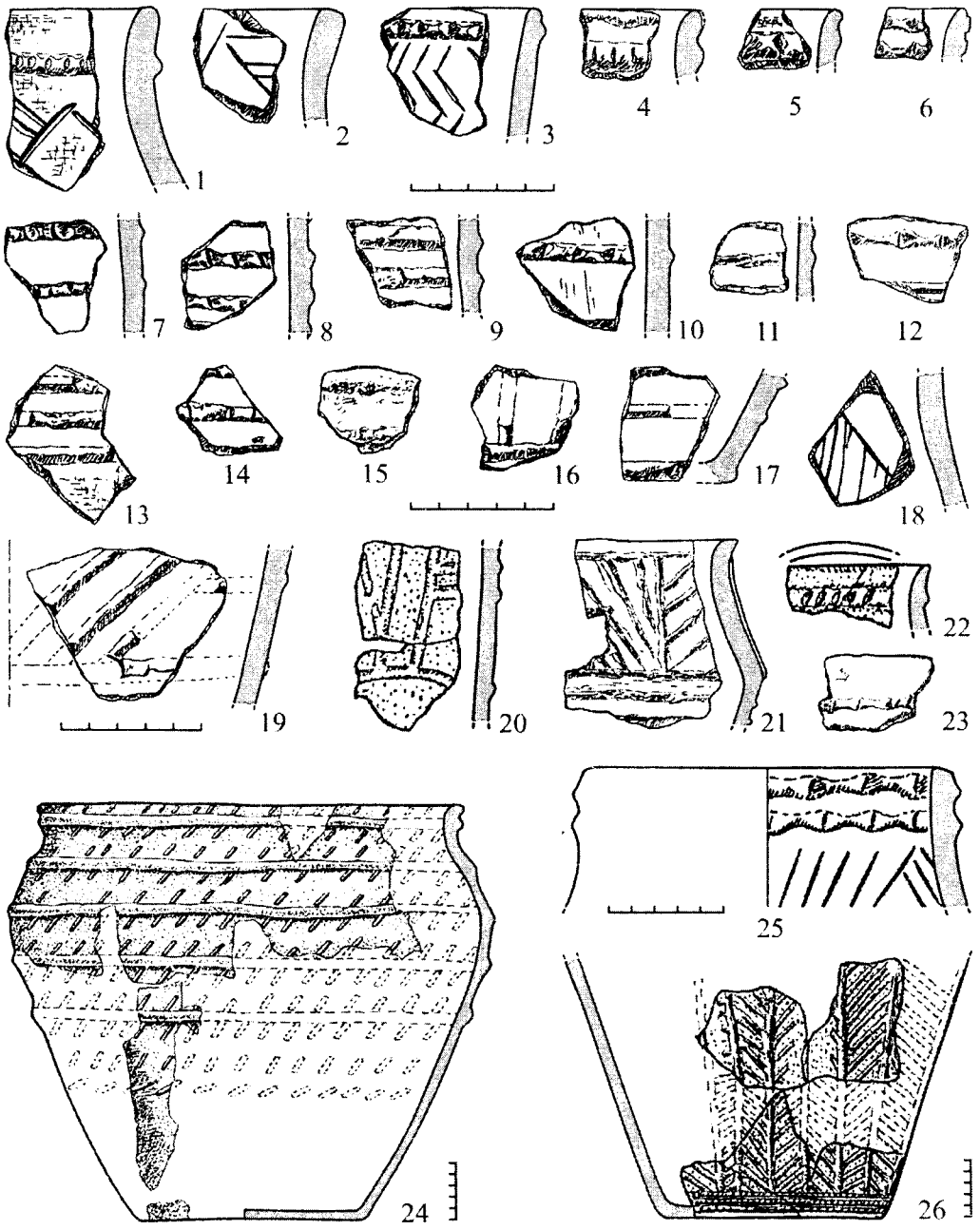

Рис. 3. Бабинська кераміка з поселень Наддніпрянсько-Прип'ятської групи: 1, 2, 18 – Тульговичі; 3 – Наровля 2; 4, 7, 8 – Ломиш 2; 5, 14 – Наровля; 6, 11, 15, 21, 23 – Абакуми 1; 9 – Жаховичі; 10 – Юровичі 3; 12 – Бивалькі; 13, 16, 17, 19 – Тешків; 20, 22, 24, 26 – Заспа 2; 25 – Юровичі [за: 1, рис. 2; 3].

Матеріальна культура. Відомі в Наддніпрянсько-Прип'ятському Поліссі пам'ятки надають вкрай обмежені й однобічні дані для характеристики матеріального комплексу місцевої бабинської групи, який, по суті своїй, представлений лише незначною серією керамічного посуду (рис. 3). Бабинська кераміка розглядуваного регіону, поряд з комплексом загальнокультурних ознак, характеризується деякими локальними особливостями у технології та способах декорування, про які можна говорити лише у попередньому плані. До них, у першу чергу, відноситься рецептура тіста. Для виготовлення посуду використовувалась щільна глиниста маса з великою домішкою дрібнозернистого піску [19, с. 118]. Крім того, до тіста додавався шамот і жорства. Наприклад, для бабинської кераміки з пам'яток Нижньої Прип'яті було «характерним використання шамотних домішок, в окремих випадках з дрібнозернистим піском або дрібною жорствою» [1, с. 150]. Поверхня посуду добре загладжена, іноді навіть підлискована, має колір від темно-коричневого до яскраво-помаранчевого. Часто-густо на ній простежуються дрібні розчоси, сліди загладжування жмутом трави.

Наскільки дозволяє судити фрагментарний матеріал поселень, посудини здебільшого представлені середніми та крупними ємностями, біконічних і тричасних форм з більш-менш високою шийкою й вираженим ребром, денцями без закраїн. Орнамент виконано переважно гладкими або карбованими пальцями валиками, рідше – прокресленими лініями, одного разу відбитками плаского штампу. Композиції зазвичай складаються з кількох стійких елементів, серед яких найбільш розповсюдженими є пояски з одного-трьох горизонтальних оперізуючих валиків по шийці або в її основі та по ребру. Зрідка в такий спосіб прикрашена вся або більша частина тулуба, як верхня, так і нижня. На плічка ребристих горщиків здебільшого наносився горизонтальний фриз у вигляді зигзагу, трикутників, трикутного чи іншого виду паркету, виконаний валиками або прокресленням. Нижня, придонна частина прикрашалася різноманітними геометричними композиціями з наліпних валиків, серед яких, окрім вищезгаданих горизонтальних поясів, найбільш типовими можна вважати вертикальні ялинкові паркети.

Не можна обійти увагою також одиничний поховальний комплекс, який білоруські дослідники наполегливо намагаються залучити до бабинської культури (багатоваликової кераміки). Йдеться про поховання. розкопане Л.Д. Поболем поблизу с. Борисовщина Глуського р-ну Могилівської обл. Білорусі, в середній течії Птичі [21]. Поховання було відкрите на піщаній надзаплавній косі, справлене в округлій неглибокій ямі за обрядом кремації: в заповненні та на дні могили траплялися вуглинки, фрагменти обпалених кісток та людського черепа, а також фрагменти глиняної посудини та набір крем'яних виробів. Безсумнівно, що згадану культурну атрибуцію спровокував керамічний горщик, який викликає певні бабинські асоціації через свою біконічну форму і окремі елементи декору, зокрема карбовані горизонтальні валики та наліпні шишечки. Попри це, дана посудина має й інший елемент орнаменту, який є абсолютно нехарактерним для бабинської кераміки за технікою виконання і композицією: вся поверхня горщика щільно вкрита оперізуючими рядами коротких навкісних гусеничних вдавлень, що подекуди утворюють горизонтальні ялинки; цими ж гусеничками карбовані валики. На невідповідність борисівського горщика бабинським канонам не випадково звернув увагу М.М. Кривальцевич, зазначивши, що «загальна форма посудини має значну схожість з пізньонеолітичною східнополіською керамікою дніпро-донецької культури», а «такі риси, як використання шамотних домішок, прикрашання короткими гусеничними штампами, заштрихованість поверхні деякою мірою зближують її з середньодніпровською культурою» і насамкінець прикрашання круглими наліпними шишечками своїми витоками може сягати місцевої неолітичної традиції декорування посудин наколами зсередини [1, с. 150-151]. Якщо до цих контраргументів додати нехарактерний для бабинської поховальної традиції обряд кремації, а також значну теренову відірваність на північ борисівського поховання від прип'ятського скупчення бабинських пам'яток, то

на користь бабинської культурної атрибуції розглядуваного комплексу майже не залишиться аргументів.

Аналіз. Отже бабинські прояви в поліссько-лісостеповій периферійній зоні репрезентовані винятково поселеннями. Відсутність досліджених розкопками в Деснянсько-Сеймському регіоні поховальних комплексів ускладнює культурну діагностику місцевих бабинських пам'яток, зокрема співвідношення їх з сусідніми на південному сході Дніпро-Донською та на південному заході Дніпро-Бузькою культурними групами Бабине[1]. Втім навіть матеріали побутових комплексів дають певні підстави говорити про своєрідність Деснянсько-Сеймської групи і дещо особливе її місце в системі культурного кола Бабине. У відзначених вище особливостях керамічного комплексу Деснянсько-Сеймської групи, що ніс на собі відбиток якихось лісостепових або лісових керамічних традицій, дослідники з самого початку вбачали «певну спадщину, одержану від попередніх місцевих культур, таких, як середньодніпровська та тип Мар'янівки» [11, с. 340; порівняй: 10, с. 23]. Крім того, в поясненні цього синкретизму неможна відкидати й можливий вплив з боку синхронних культур. В цьому сенсі, зокрема, на особливу увагу заслуговує та обставина, що пам'ятки типу Волинцеве на сході–північному сході межують з воронезькою культурою, з якою вони мають багато спільних рис на рівні керамічних комплексів. У свою чергу, глиняний посуд воронезької культури також знаходить чимало спільного з керамічною серією передуючої їй середньодніпровської культури [23, с. 73]. Розібратися в реальних причинах цих культурних паралелей наразі не видається можливим. Посприяти цьому зможе лише накопичення джерельної бази по пам'ятках середньої бронзи у лісостеповому Дніпро-Донському межиріччі.

Культурно-таксономічна оцінка бабинських проявів у Наддніпрянсько-Прип'ятському Поліссі ускладнена відсутністю в даному регіоні досліджених поховальних пам'яток. Відтак, якісь висновки з цього приводу, причому висновки попередні, можна робити лише на підставі поселенських матеріалів, а конкретно – керамічних комплексів з цих пам'яток. Головним результатом їхньої оцінки має бути твердження про те, що в Києво-Чернігівському та Гомельському Поліссі, дійсно, відомі свідчення проникнення сюди, вочевидь з південніших лісостепових районів, і перебування тут людності – носіїв бабинських культурних традицій, можливо, в оточенні чи навіть у складі іншокультурного середовища (пізньосередньодніпровського?, ранньотшинецького?, ранньососницького?). Нечисленність як самих пам'яток, так і відповідних матеріальних свідчень на них, натякають на те, що перебування бабинського населення в цих північних околицях було або нетривалим, або епізодичним. Друге важливе спостереження стосується локальних особливостей керамічних колекцій Дніпровсько-Прип'ятської групи, які натякають на можливе успадкування або переймання тутешнім бабинським населенням керамічних традицій автохтонного середньодніпровського населення і тим самим зближають цю бабинську групу з розглянутою вище Деснянсько-Сеймською [1, с. 151]. Лише накопичення джерел дозволить з'ясувати співвідношення між цими сусідніми групами, які в перспективі можуть злитися в одну.

---

[1] У зв'язку з розглядуваною проблемою звернемо увагу на один поховальний комплекс, відкритий на правобережжі Нижнього Сейму. Мова йде про курган, розкопаний 1950 р. загоном Сейменсько-Деснянської експедиції ІА АН УРСР поблизу с. Хар'ївка Путивльського р-ну Сумської обл. [22]. В ньому, крім інших, досліджено поховання 2, що за своїми обрядовими характеристиками повністю відповідає ознакам Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК), аж до такої, як північний сектор впуску до насипу, хоча й не супроводжується культурно-діагностичним реманентом (рис. 2, *17*). Незважаючи на деяку непевність культурної атрибуції, даний комплекс може виявитися симптоматичним і його присутність на Сеймі варто враховувати з огляду на культурно-таксономічну діагностику бабинських проявів в цьому регіоні. З іншого боку, хар'ївське поховання може слугувати для уточнення північно-західних кордонів ДДБК, у всякому разі крайніх меж інфільтрації людності ДДБК в означеному напрямку.

Наведені вище обставини водночас ускладнюють визначення відносної хронології бабинських культурних проявів на північній поліcько-лісостеповій периферії. Відкритий характер культурних шарів тутешніх поселень, більшість з яких навіть не підлягала розкопкам, майже унеможливлює надійне співвіднесення в часі знайденої на них бабинської кераміки з матеріалами інших культур – середньодніпровської, сосницької, тшинецької. Лише екстраполяція стратиграфічних спостережень, отриманих південніше, в курганах Києво-Черкаської Наддніпрянщині [24], дозволяє припускати, що й тут бабинський горизонт є пізнішим за середньодніпровський. У зв'язку з відсутністю переконливих фактичних даних, наразі залишається відкритим питання хронологічного співвідношення бабинської культури з мар'янівською і сосницькою, хоча й висловлювалися думки щодо більш раннього віку останньої [12, с. 43-46, рис. 13; 25, с. 401-402], або часткової чи навіть повної синхронності цих культур [2, с. 50; 26, с. 407-412; 27, с. 38; 28, с. 175]. Виходячи з ситуації, простеженої у Середній Наддніпрянщині [12, с. 60-66; 29, с. 164-164], а також відштовхуючись від загальної схеми відносної хронології культур середньої-пізньої бронзи України, можна стверджувати що пам'ятки тшинецького культурного кола є достеменно пізнішими за бабинські. Втім для Правобережного Українського і Білоруського Полісся ця теза може бути вже такою що не відповідає реаліям, враховуючи хронологічний пріоритет західнотшинецьких старожитностей над східнотшинецькими [30, p. 303-306]. Виходячи з відносно пізнього характеру бабинських пам'яток лісостепової України, зокрема Дніпро-Бузького локального варіанту Бабине [31], залишається також відкритим питання щодо можливої їхньої часткової синхронності раннім сосницьким [32, с. 28]. Так чи інакше, хронологічні аспекти дослідження поліcько-лісостепових бабинських груп мають бути відкладеними до накопичення достатніх для того джерел.

Висновки. Басейн Нижнього Подесення, Гомельської Наддніпрянщини й Нижньої Прип'яті є крайньою північною периферією культурної області Бабине. Бабинські пам'ятки в цьому регіоні представлені винятково поселеннями, за відсутністю могильників, що значно ускладнює як їхню культурно-таксономічну, так і хронологічну оцінку. Разом з тим можна припускати, що перебування людності – носіїв бабинських культурних традицій на цих поліcько-лісостепових теренах було нетривалим, можливо епізодичним і припадало на пізній період розвитку культурного кола Бабине. Незважаючи на це, прибульці з півдня зазнали певного впливу з боку автохтонного культурного середовища, про що свідчать особливості місцевого бабинського керамічного комплексу.

РЕЗЮМЕ

В статье дана характеристика, намечена культурно-таксономическая и хронологическая оценка памятников культурной области Бабино, расположенных на ее северной периферии – в Полесско-Лесостепном Поднепровье. Бабинские памятники в этом регионе представлены исключительно поселениями, при отсутствии могильников, что очень усложняет их оценку. Вместе с тем возможно предполагать, что пребывание сообществ – носителей бабинских культурных традиций в этой полесско-лесостепной зоне было непродолжительным и приходилось на поздний период развития культурного круга Бабино. Несмотря на это, пришельцы с юга испытали определенное влияние со стороны автохтонной культурной среды, о чем свидетельствуют особенности местного бабинского керамического комплекса.

SUMMARY

In article the characteristic is given, planned cultural-taxonomic and a chronological estimation of monuments of the Babine cultural area located on its northern periphery – to Polesye – Forest-steppe basin of Dnepr. Babine's monuments in this region are submitted exclu-

sively by dwelling places, at absence of burial grounds, that very much complicates their estimation. At the same time it is possible to assume, that stay of communities – carriers Babine's cultural traditions in this a forest – forest-steppe zone was short and fell at the late period of development of Babine cultural circle. Despite of it, newcomers from the south have tested on themselves the certain influence with a side of the aboriginal cultural environment to what features a local Babine ceramic complex testify.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кривальцевич Н.Н. Многоваликовая керамика на территории Беларуси // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 149-156.
2. Куриленко В.Є., Отрощенко В.В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у Мезенському мікрорайоні на Десні // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 46-56.
3. Куриленко В.Є., Отрощенко В.В. Сосницька культура Понесення та її зв'язки із східними сусідами // «Trzciniec» – system kulturowy czy interkulturowy process? – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – S. 239-241.
4. Березанская С.С. Разведка в северных районах Украины // АИУ в 1967 г. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 30-35.
5. Березанская С.С. Отчет об археологических работах на осушительных системах Северной Украины в 1967 г. (по рекам Иква, Сноход, Борзна и Остер). – 22 с. – НА ІА НАНУ. – № 1967/28а.
6. Березанская С.С. Отчет о работе Сейминского отряда в 1954 г. – 20 с. НА ІА НАНУ. – № 1954/8.
7. Березанская С.С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – С. 28-35.
8. Березанская С.С. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 36-47.
9. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-41.
10. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5-43.
11. Братченко С.Н. Пам'ятки багатоваликової кераміки // Археологія Української РСР: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 334-344.
12. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – 211 с.
13. Братченко С.Н. Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1995. – С. 79-92.
14. Братченко С.Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // МДАСУ. – № 6. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2006. – С. 32-311.
15. Черных Л.А. Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Матер. украинско-российского полевого археологического семинара. – Луганск, 1995. – С. 15-16.
16. Молодцов Б.А. Находка сейминского копья // АДУ 1990 р. / Препр. – К., 1991. – С. 43.
17. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.
18. Крывальцэвіч М.М. Беларускае Палессе ў перыяд пераходу ад неаліту да эпохы бронзы: праблемы ы перспектывы археалагычнага вывучэння // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski. – Warszawa, 2004. – S. 137-159.
19. Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. – К.: Наук. думка, 1974. – 176 с.

20. Бычков Н.В. Исследования в Гомельской области // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 383.
21. Поболь Л.Д. Погребение эпохи бронзы близ дер. Борисовщина Могилевской обл. // СА. – 1966. – № 2. – С. 294-297.
22. Молодцов Б.А. Памятники эпохи бронзы у с. Харьевка // АДУ 1993 р. – К., 1997. – С. 5-89.
23. Беседин В.И. Воронежская культура эпохи бронзы // Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1984. – С. 60-77.
24. Бунятян К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 26-36.
25. Березанская С.С. Памятники марьяновского типа // Археология УССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 397-403.
26. Березанська С.С., Отрощенко В.В. Бронзовий вік // Давня історія України: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – С. 384-529.
27. Отрощенко В.В. Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 7-44.
28. Отрощенко В.В. Епоха енеоліту–бронзи // Археологія України. – К.: Либідь, 2005. – С. 106-202.
29. Лисенко С. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCXLIV: Праці Археологічної комісії. – Львів, 2002. – С. 155-178.
30. Górski J., Lysenko S., Makarowicz P. Radiocarbon chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper basins // Baltic-Pontic Studies. – Vol.12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – P. 253-306.
31. Литвиненко Р.А. К оценке культуры многоваликовой керамики Левобережной украинской лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конф. – Харьков, 1999. – С. 9-10.
32. Молодцов Б., Сердюкова І. Особливості культурогенезу в Середній Наддніпрянщині за доби середньої бронзи // Тез. всеукраїнської конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький, 1994. – С. 27-28.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	– Археологічні дослідження на Україні
АИУ	– Археологические исследования на Украине
АО	– Археологические открытия
КСИА	– Краткие сообщения института археологии
КСИИМК	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
МДАСУ	– Матеріали і дослідження з археології Східної України
НА ІА	– Науковий архів Інституту археології НАН України
СА	– Советская археология

Надійшла до редакції 05.10.2008 р.

УДК 94(477), «18»

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Н.І.Ольхіна

У статті зроблена спроба проаналізувати досягнення українських істориків першої половини XIX ст. у вивченні історії Запорозького козацтва. З цією метою розглянуто наукову спадщину Д.М.Бантиш-Каменського[1], М.А.Маркевича[2], І.І.Срезневського[3], А.О.Скальковського [4], а також твір невідомого автора «Історія Русів»[5]. Кожен із зазначених дослідників намагався дати свою оцінку, вивчаючи об'єкт індивідуальним шляхом.

Політичний твір кінця XVIII – початку XIX ст. «Історія Русів» заповнив собою прірву, що виникла між козацько-дворянською та новітньою національно – народницькою епохами в українській історіографії. Він не лише зберіг, а й збагатив традиції державницької суспільно – політичної думки, доповнивши її історіософськими спостереженнями над безперервністю історичного життя українського народу в цілому та козацтва зокрема.

Перехід від белетризованої літописної традиції до наукового дослідження історії запорозького козацтва знаходимо у праці Д. Бантиш-Каменського «История Малой России» (1822, 1830, 1842 рр.). Про запорожців автор писав у дусі офіційної історіографії, наголошуючи на їхній мінливості, непокорі, схильності до пияцтва та грабунку. Водночас дослідник подав чимало фактів про особисту хоробрість запорожців у бою, їх побут, звичаї, військово-адміністративний устрій.

Першість в обґрунтуванні можливості залучення фольклорних джерел до вивчення історії України та Запорозької Січі належить І. Срезневському. Ця ідея знайшла відбиття у його історико-етнографічній, науково-літературній збірці «Запорожская старина» (1833-1838 рр.). А перше ґрунтовне спеціальне синтезне дослідження в історичній науці, присвячене Запорозькій Січі («Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького»), здійснив А. Скальковський. Його праця написана на основі знайдених ним архівних матеріалів і витримала три видання (1841, 1846, 1885-1886 рр.).

Робота М.А. Маркевича «Історія Малоросії», надрукована в 1842-1843 рр., стала містком, перекинутим від історіографії епохи Просвітництва через романтичну культуру до позитивістсько-народницької традиції. У даній публікації «українська історична думка поступово набувала вигляду наукової концепції, що ґрунтувалася на документальній основі і включала в себе спробу періодизації історичного процесу, критику джерел і літератури, узагальнюючі висновки»[6]. Належне місце в дослідженні посідали питання, пов'язані із Запорозькою Січчю.

При аналізі творів зазначених авторів встановлено, що стосовно версій про походження запорозького козацтва між істориками на той час не було одностайності. Автор «Історії Русів» не заперечував в принципі скіфської чи хозарської теорій за умови визнання їх слов'янського походження [7]; Д.Бантиш-Каменський сприйняв так звану кавказьку версію походження козацтва [8], намагаючись простежити риси подібності запорозьких козаків і черкесів (хоча у першому виданні «Історії Малої Росії» вказував на місцеве походження козаків). І. Срезневського ця проблема не цікавила, він зовсім не приділяв їй уваги. А.О. Скальковський виводить походження козаків від людності Південної Русі [9]. М.А. Маркевич зазначає, що початки козацтва слід шукати ще в епоху Київської Русі та йдуть вони від торків, які служили руським князям, складаючи їх військо. Після вигнання торків їх місце заступило корінне населення, що перебрало їх назву і спосіб життя [10].

© Ольхіна Н.І., 2008

Більша єдність поглядів прослідковується серед дослідників щодо поняття «козак». А.Скальковський і Д.Бантиш-Каменський вказують на татарське походження терміну і коментують його як «легко озброєний воїн», «наїзник, завжди готовий до бою». Щоправда, серед усіх дослідників лише А. Скальковський дає визначення запорожцям, яких турки і татари називали «туткали» або «поткали», що означає «суміш», «набрід народу» [11]. Схиляються до цього терміну, не даючи йому трактування, але описуючи життєдіяльність козаків, І. Срезневський, М. Маркевич і навіть автор «Історії Русів», хоча і виводить назву козаків від козар, констатуючи, що ними були всі ті, хто їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги, а зрештою цю назву дістали всі слов'янські воїни, вибрані з їх же народу для війни та оборони вітчизни.

Серед вказаних авторів лише А. Скальковський присвятив своє дослідження Запорозькій Січі, і тому він чітко визначає хронологічні рамки існування на історичній арені запорозького козацтва [12]: початок XVI ст. – 1775 р. Аналогічну дату подає і М.Маркевич. Початок XVI ст. вважають періодом виникнення запорозького козацтва автор «Історії Русів» і Д.Бантиш-Каменський, хоча обидва автори на сторінках своїх досліджень не подають відомостей про знищення Запорозької Січі. І лише І.Срезневський вважає, що Запорозька Січ відокремилась від козацького війська і зажила самостійним життям у 1648 р. Відомості про дату її падіння відсутні, бо хронологічно цей твір завершується початком XVIII ст.

Щодо питання, хто був організатором Січі [13], історики у своїх працях називають Предслава Лянцкоронського, першого гетьмана Руського («Історія Русів»). Сучасні ж дослідники вважають Предслава Лянцкоронського старостою Хмельницьким і одним із перших організаторів козацтва, але не Запорозької Січі [14]. В «Історії Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського та в «Історії Малоросії» М.Маркевича ця роль відводиться Євграфію Дашкевичу [15], якого М. Маркевич називає ще й першим кошовим отаманом на Січі. З точки зору сучасних істориків, Є.Дашкевич – це спочатку Канівський, а згодом Черкаський староста. Його відносини з козаками не мали офіційного характеру, Дашкевич відзначався в першу чергу як державний діяч Литовської доби. А. Скальковський констатує, що запорозьке козацтво було організоване в героїчний, міфічний, доісторичний період кінець (XV – 1576 р.) і розпочинається появою витязів типу Є. Дашкевича. І. Срезневський висловлює новаторську ідею щодо одночасного існування кількох Січей та козацьких формувань – «кравчин». Серед лідерів, які були її організаторами, він називає міфічних А. Тешлика та Ф.Лінчая.

Відносно питання ролі Січі в історії України дослідники визначились наступним чином [16]: автор «Історії Русів», М. Маркевич, Бантиш-Каменський вважали запорожців прикордонною сторожею, підпорядкованою українським гетьманам та польським королям [17]; І. Срезневський початкову історію запорозького козацтва уявляв у вигляді розбійних ватаг і вольних артілей [18], які згодом перетворилися на земське військо захисників Вітчизни; і лише А. Скальковський бачив низову громаду як державу, республіку, православно-іменитy країну Запорозьку [19].

Стосовно території Запорозької Січі: автор «Історії Русів» та М. Маркевич [20] окреслюють землі по обидва боки Дніпра і між рік Кінські Води, Самара, Кальміус, Ташлик і Буг. Д. Бантиш-Каменський та І. Срезневський територію Січі зовсім не вказують, А. Скальковський докладно визначає землі, які навічно були подаровані козакам за грамотою Б. Хмельницького, де згадувались усі давні заслуги запорожців. У розділі «Географічне положення краю, де мешкало запорозьке військо, його володіння, або вольності, кордони і сусіди» автор дає вичерпні відповіді щодо місця розташування Запорозької Січі.

Роль Д. Вишневецького в історії Запорозького козацтва історики констатували порізному [21]: автор «Історії Русів» описує його як гетьмана Малоросійського, називає «батьком народу», що прославився громадянськими чеснотами. Як вождя дніпровських козаків Вишневецького характеризують Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич. І.Срезневський

не зупиняється на його особі, а Скальковський згадує єдиною фразою в переліку керманичів доісторичного періоду, пам'ять про якого збереглась в піснях і переказах.

Місце розташування запорозьких січей протягом існування Низового товариства[22] цікавило дослідників першої половини не в однаковій мірі. У праці «Історія Русів» ми не зустрічаємо жодної назви запорозьких січей. Складається враження, ніби вона була на одному і тому ж місці протягом всього існування. Д. Бантиш-Каменському було відомо 5 із 8 січей – Хортицька, Томаківська, на Микитиному Розі, Нова Січ (щоправда, так він називав Кам'янську Січ), Олешківська. У своїй «Запорожской старине» І.Срезневський називає 3 січі – Хортицьку, Микитинську, Тешлицьку, хоча дає читачам зрозуміти, що їх існувало набагато більше. А. Скальковському відомо 6 січей із 8. Це Хортицька, Стара Січ (Чортомлицька), Кам'янська, в Олешках, Нова Січ, Задунайська Січ. Стільки ж називає їх і М.Маркевич: Хортицька Січ, Томаківська Січ, Січ на Микитиному Розі, Калницька, Кам'янська та Нова Січ.

Отже, Хортицька Січ була відома усім дослідникам, про Томаківську згадали у своїх працях Д.Бантиш – Каменський та М.Маркевич. Базавлуцька не була відома нікому, а Микитинську не вказує один А. Скальковський, зате про Чортомлицьку Січ відомо лише йому. Кам'янську Січ не називає І. Срезневский, Олешківську – І. Срезневський та М. Маркевич. Нова Січ відображена в роботах А. Скальковського та М. Маркевича, Задунайська Січ згадується лише А. Скальковським. І. Срезневський та М. Маркевич зупиняються на подіях, які відбувались у неіснуючих Січах – Тешлицькій та Калницькій.

Отже, історики першої половини XIX ст. внесли вагомий вклад в дослідження Запорозької Січі. На основі праць козацьких літописців, фольклорно-етнографічних та документальних джерел вони утвердили героїко-патріотичний образ минулого України, де січове товариство посідало чільне місце. Хоча соціокультурні функції історіографії в цей час домінували над науково-пізнавальними і дещо міфологізована картина українського минулого здобула перевагу над реальною, дослідникам цього періоду вдалось залишити цінний спадок щодо історії Запорожжя. Вони збагатили наукову думку версіями походження запорозького козацтва і дослідженнями терміну «козак», внесли свої корективи відносно хронології виникнення січі-січей та місць їх розташування, показали значення Січі у національній історії. Їх творчий доробок спонукав дослідників другої половини XIX і початку XX ст. до критичного аналізу накопичених знань з проблеми, філософського осмислення місця і ролі Запорозької Січі у вітчизняній та світовій історії, подальших наукових пошуків (відносно організаторів та керманичів Січі, зокрема Д.Вишневецького, формування державницьких функцій на Запорожжі, повстанського руху під назвою Гайдамаччина, ґрунтовного вивчення і дослідження архіву Коша Запорозького Нової Січі, виявленого А.О. Скальковським та ін.). Висвітленню окреслених проблем та ряду інших питань історіографії Запорозької Січі другої половини XIX – початку XX ст. і буде присвячена наступна стаття автора.

РЕЗЮМЕ

В статье сделана попытка проанализировать знания о Запорожской Сечи, которые накопились на протяжении первой половины XIX столетия. С этой позиции рассмотрено научное наследие Д.Н. Бантыш-Каменского, Н.А. Маркевича, И.И. Срезневского, А.А. Скальковского, а также произведения неизвестного автора «История Русов». Сопоставлены точки зрения вышеуказанных авторов относительно происхождения запорожского казачества, трактовки понятия «казак», хрологии существования Запорожья, его границ и организаторов, роли в истории Украины, роли Д.Вишневецкого в истории запорожского казачества, топографического расположения Сечей на протяжении XVI-XVII столетий. В статье обозначены исследовательские проблемы, которые историки первой половины XIX ст. оставили своим последователям.

SUMMARY

In the article an attempt was made to analyze knowledge about Zaporozhskaya Sich which had been accumulated during the first half of XIX century. From this point of view the scientific heritage of D. Bantysh-Kamenskiy, N. Markevich, I. Sreznevskiy, A. Smalkovskiy as well as works of the unknown author «The History of Russes» are considered. The points of view of above-mentioned persons are compared as far as the origin of Zaporozhskoy Kazachestvo, interpretation of the word «kazak», chronology of the existence of Zaporozhiy, its borders and organizers, its part in the history of Ukraine, D. Vishnevetskiy' s part in the history of Zaporozhskoy Kazachestvo, topographic location of Sich during XVI-XVII centuries. In the article we stress the research problems which the historians of the first half of XIX century left for their followers.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. – К.: Час, 1993. – 656 с.
2. Маркевич Н. История Малороссии. – М.: Издание книготорговца О.И. Хрусталева, 1842. – Т.1. – 387 с.; М., 1842. – Т.2. – 642 с.; М., 1843. – Т.3. – 406 с.; М., 1843. – Т.4. – 486 с.; М., 1843. – Т.5. – 345 с.
3. Запорожская Старина. Харьков. – 1833, ч.1, кн.1. – 113 с.; кн.2. – 152 с.; кн.3. – 145 с; 1834, ч.2, кн.1. – 111 с.; 1835, ч.2, кн.2. – 184 с.; 1838, ч.2, кн.3. – 164 с.
4. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
5. Історія Русів. – К.: Рад.письменник, 1991. – 316 с.
6. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – С.323
7. Історія Русів. – С.38.
8. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. – С.64.
9. Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С.29-30.
10. Маркевич М. Історія Малоросії. – К.: Концерн видавничий дім «Ін юре», 2003. – С.7.
11. 11. Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С.30.
12. Там само. – С.31, 551.; Маркевич М. Історія Малоросії. – С.18, 626.; Історія Русів. – С.50, 318; Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. – С.64, 461.; Запорожская Старина. – Харьков, 1835, ч.2, кн.2. – С.113.
13. Історія Русів. – С.50.
14. Українське козацтво: мала енциклопедія. – К.: Генеза, Запорожжя: Прем'єр, 2002. – С.302.
15. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. – С.62, 72; Маркевич М. Історія Малоросії. – С.19-20; Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С.19; Запорожская Старина. Харьков. – 1835, ч.2, кн.2. – С.1-10, 113-118.
16. Історія Русів. – С.50.; Маркевич М. Історія Малоросії. – С.19-20.
17. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. – С.65.
18. Запорожская Старина. Харьков. – 1835, ч.2, кн.2. – С.3.
19. Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С.66, 118.
20. Історія Русів. – С.50-51; Маркевич М. Історія Малоросії. – С.19.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С.42-56.
21. Історія Русів. – С.51; Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. – С.74-76.; Маркевич М. Історія Малоросії. – С.23-30.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С.222.
22. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России. – С.74-75, 134, 413-416, 418; Запорожская Старина. Харьков. – 1835, ч.2, кн.2. – С.113.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – С.220, 232-233, 251-264, 582; Маркевич М. Історія Малоросії. – С.28, 30, 288, 539, 591.

Надійшла до редакції 10.09.2008 р.

УДК 94(477.7) «11-13» : 902.2

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НОМАДОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ XII-XIV вв. ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В.Н.Никольский, Д.В.Пилипенко

Проблема выяснения этнического состава средневековых кочевников, несмотря на достаточно широкий круг исследователей, посвятивших ей свои работы, продолжает во многом оставаться нерешенной. Немалый вклад в разработку этого вопроса внесли и ученые-археологи. Общеизвестно, что одним из наиболее распространенных археологических источников являются погребальные памятники. Об их немаловажном значении говорит уже тот факт, что многие археологические культуры были выделены исключительно на их материалах, а для некоторых они остаются почти единственным источником информации. Данные погребальных памятников служат основой для различного рода реконструкций, особенно социальных и этнических. В настоящее время накоплен достаточно обширный археологический материал как результат работы многочисленных экспедиций, исследовавших курганные и грунтовые могильники. В связи с этим по-прежнему актуальной является задача их всестороннего анализа с целью выявления закономерностей, позволяющих более уверенно определить этнический состав оставившего их населения.

Могильник как археологический объект представляет собой совокупность остатков, в которых материализовался определенный погребальный обряд той или иной этнической группы. Сам погребальный обряд – это традиционные рациональные и иррациональные действия, связанные с захоронением умерших [1]. Они отражают два основных исходных мотива человеческого поведения – стремление избавиться от умершего (инстинкт опрятности) и стремление удержать его около себя (инстинкт социальной привязанности) [2]. Погребальные памятники отображают в опредмеченной форме определенную систему погребальной обрядности – деятельности, связанной с обеспечением «потустороннего» существования человека после его смерти в соответствии со взглядами, идеями и представлениями, существующими в каждом обществе. Погребальный обряд в конечном итоге отражает объективную реальность, поскольку в нем консервируются глубинные традиции социальной действительности. Сами памятники – это массовые материалы, порой исчисляемые тысячами исходных единиц в виде отдельного захоронения. Массовость этого источника отражает процесс протекания социальной жизни – накопление захоронений проходило постепенно, поэтому по их данным можно проследить повторяемость и изменчивость социальных явлений. Материалы погребальных памятников используются для реконструкции процессов культурогенеза, межкультурных контактов, социальной структуры и пр. Безусловно, вследствие того, что далеко не все действия погребального обряда находят материальное воплощение и сохраняются в виде следов, предметов или сооружений, любая схема ритуала, построенная на основе структуры погребального памятника, будет неполной. Однако различия в погребальной обрядности, достаточно четко выраженные в материальных остатках, позволяют предполагать принадлежность умерших к разным этническим группам.

Вопрос об этническом составе средневековых кочевников восточноевропейских степей, несмотря на большое количество посвященных ему исследований, продолжает оставаться в центре внимания археологов-медиевистов [3-6]. Первые работы, в которых была предпринята попытка определить этническую принадлежность поздних кочевников на основании данных русских летописей, появились в середине XIX в. и принадлежат перу И. Березина, Н. Аристова, П.В. Голубовского [7-9]. Работа российских археологов по изучению курганов так называемых «поздних кочевников», датирующихся в

© Никольский В.Н., Пилипенко Д.В., 2008

основной массе XII-XIV вв., активизировалась в начале XX в. Н.Е.Бранденбург раскопал около ста курганов в Поросье (Правобережье Днепра), Д.И.Эварницкий — на Левобережье Днепра, В.А.Городцов исследовал кочевнические погребения в бассейне Северского Донца [10-12]. Археологи сразу попытались определить этническую принадлежность открытых ими материалов. В этой работе принял деятельное участие крупнейший российский археолог А.А.Спицын [13], который разделил все раскопанные в Поросье погребения на печенежские, торческие и берендеевы. К необходимости предпринять типолого-хронологическую обработку позднекочевнических памятников археологи пришли еще в середине XX в., поскольку в это время стал активно накапливаться археологический материал. Тогда же в ряде работ исследователи продолжили начатое еще А.А.Спициным осмысление курганных погребений, пытаясь связать их с кочевавшими в те столетия по степи определенными, достаточно четко локализуемыми в письменных источниках народами. При разделении материалов на группы авторы исходили, прежде всего, из того, что каждый народ имел свой особый погребальный обряд. Так, С.А.Плетнева предложила свое деление позднекочевнических комплексов на этнохронологические группы [14]. В 1966 г. вышла в свет монография Г.А.Федорова-Давыдова, в которой автор, обработав более 1000 известных в то время комплексов, разделил весь этот весьма значительный вещевой материал на датированные блоки: I – X-XI вв., II – XII в., III – конец XII – начало XIII в. В четвертый блок автор включил материалы XIII-XIV вв., время господства и расцвета Золотой Орды. Помимо анализа инвентаря, Г.А.Федоров-Давыдов разработал типологию признаков погребального обряда, характерных для каждого из периодов. Например, к четвертому блоку он отнес погребения в подбоях с западной ориентировкой в сопровождении коня. Возросло количество погребений с северной ориентировкой. В Подонцовье им отмечена высокая доля погребений с восточной ориентировкой в простой яме без костей коня [15].

С.А.Плетнева выделяет следующие особенности половецкого обряда: курганные насыпи сооружались с применением камня, умершие ориентированы головой на восток, рядом укладывали целого коня мордой на восток или, реже, на запад, т.е. к ногам погребенного. Исследовательница отмечала, что основная масса кочевнических погребений во все периоды, а особенно в половецкий (XII – начало XIII в.), имеет смешанный характер: печенего-торко-половецкий. По существу, в результате постоянных передвижений населения и смешения различных орд в степях сложился новый погребальный обряд, в котором нашли отражение черты обрядов всех трех этносов.

Исследованию типов членения ног у чучела коня, помещаемого в могилу, посвятил свою работу А.Г.Атавин [16]. Согласно его выводам, членение ног по первый и второй сустав является признаком печенежских и торческих погребений, а членение по третий сустав, как и помещение в могилу целого коня, характерно для половцев. Таким образом, длина оставленных для чучела ног выступает в качестве «этнохронологического» признака. С этим не согласна С.А.Плетнева. Она считает, что чучела с третьим типом ног и туши целого коня, уложенные в могилу, это не этнический признак, а социальный, и он мог использоваться при погребении любого более или менее богатого кочевника, независимо от его этнической принадлежности.

Ориентировка погребенных, как известно, является лишь частью погребального ритуала и соблюдается не только в границах «этнической территории», но и за ее пределами. Именно по этой причине, выявляя, насколько это ныне возможно, этнокультурные особенности тюрок и монголов, современные исследователи смогли обосновать и предложить конкретную этнокультурную атрибуцию различных групп кочевников на территории Восточной Европы по археологическим материалам.

В специальной литературе давно является общеизвестным и признанным соотнесение с половцами сугубо восточной ориентировки погребенных; северную ориентировку большинство исследователей связывают с «монголами» или представителями кочевых

племен из Сибири, Алтая и Центральной Азии [17]. Однако С.А.Плетнева отмечает, что хотя меридиональная ориентировка и преобладает в золотоордынский период, но появилась она в степях раньше – еще при половцах. Такая необычная ориентировка, по мнению исследовательницы, имеет аналогии не только в далеких азиатских погребениях, но и в более раннее время на территории восточноевропейских степей [18]. Значительно сложнее дело обстоит с этнической атрибуцией захоронений, совершенных в ямах, в которых скелеты ориентированы головой на запад (подробнее об этой проблеме см. ниже).

Нет у исследователей и единого мнения относительно происхождения и атрибуции погребенных в ямах с подбоями. Многие из них, столкнувшись с проблемой определения этнической принадлежности подобных погребальных сооружений, очень часто указывают на то, что ямы с подбоем существовали в Приобье, Прииртышье и других сопредельных с ними регионах еще в эпоху раннего (VIII-IX вв.) средневековья. Распространение таких типов ям на территории Золотой Орды увязывается с возможным перенесением указанной традиции, распространившейся вместе с ее носителями, уведенными из традиционных мест обитания Чингизидами. Другие авторы вполне справедливо полагают: из-за ограниченности источниковой базы эта проблема и сегодня продолжает оставаться открытой [19], хотя решать ее необходимо. Третьи указывают на сообщения средневековых источников, повествовавших о существовании аналогичного способа захоронения у средневековых монголов. Однако подобная неопределенность и разнобой во мнениях сильно затрудняет восприятие имеющегося в нашем распоряжении археологического материала и его этнокультурную оценку.

Наряду с захоронениями в вытянутом положении отмечены и случаи поворота погребенных на правый бок. Например, по данным С.А.Плетневой, среди погребений печенегов без сопровождения чучела коня более половины умерших уложены вообще без вещей. Среди них попадаются иногда скелеты с черепом, лежащим на правом виске, т.е. лицом к югу. Скорее всего, заключает автор, это погребения, совершенные по мусульманскому обряду. Не исключено, что ислам стал проникать в кочевую европейскую степь значительно раньше образования Золотой Орды [20].

Данные обстоятельства могут оказаться не менее важными, т.к. если брать в расчет раннесредневековые материалы хазарского времени, встречающиеся там аналогичные случаи зачастую оцениваются как фактор социальный. Иногда такие трупоположения рассматриваются как свидетельство присутствия иноэтничного компонента в однородной этнической среде, либо же не исключается возможность их соотнесения с захоронениями представителей исламизированного населения [21]. Этот же тип трупоположений широко распространен и на раннесредневековых мусульманских некрополях [22]. Более того, Е.А.Халикова, описывая каноны погребального обряда мусульман, также указывает такую разновидность погребенных как одно из основных требований ислама к погребальному обряду [23].

Ряд исследователей, оценивая вероятные причины такого смешения форм погребального обряда, выдвигает гипотезу о существовании некоего «переходного» этапа, на котором средневековые кочевники начинают утрачивать характерные для них еще с «домонгольской» поры черты погребального обряда [24-25]. На протяжении золотоордынской истории происходила смена традиционных ориентировок кочевнических захоронений на одну «всеобщую» – западную, что справедливо связывается исследователями с исламизацией. И это, в принципе, касается не только ориентировок.

Давая характеристику попыткам предшественников соотнести погребальные памятники средневековых кочевников с определенными племенами и народностями, А.О.Добролюбский отмечает, что они редко оказывались удачными. Большинство исследователей стремились выделить и «закрепить» определенную совокупность формально-типологических характеристик обряда и инвентаря за различными этническими группами кочевников. Лишь Г.А.Федоров-Давыдов после распределения памятников

по хронологическим периодам и сопоставления полученных данных со сведениями письменных источников попытался установить возможные разновидности типов погребальных сооружений, допускающих этнические признаки. Оказалось, что количество типов «чистых» комплексов с достоверными этническими характеристиками крайне незначительно. Подавляющее большинство представлено как бы смешанными типами погребений, являющимися результатом этнокультурных контактов. В типологическом отношении такая смешанность признаков проявляется в заимствованиях деталей погребальных конструкций, способах уложения в могилу умершего и коня или его частей, ориентировках могил, взаиморасположении всех компонентов.

Рассуждая далее, тот же исследователь пишет: «Практические возможности соотнесения этнических признаков с погребальными сооружениями очевидны далеко не всегда. Так, не во всех случаях можно быть уверенным, что привнесение в них нового элемента отражает именно культурное взаимодействие, а не обусловлено иными причинами, например, социальными» [26].

Высказывая же свое отношение к ряду типов погребальных сооружений кочевников, включая и те, в которых отмечена преимущественно западная ориентировка, А.О.Добролюбский подчеркивает присущую им смешанность различных признаков. «Разумеется, смешение признаков, – подчеркивает этот автор, – легче и логичнее всего объяснить культурными взаимовлияниями. Но в таком случае этническая характеристика большинства памятников будет оставаться неясной – невозможно судить, какой из показателей определяющий» [27].

По мнению А.О.Добролюбского, в золотоордынскую эпоху процесс этнокультурной ассимиляции многих групп кочевников выразился, в частности, в отказе от сознательного сохранения ориентировок могил по странам света – они потеряли для них былой смысл или же приобрели какой-то новый.

Развивая эту идею, Е.И.Нарожный отмечает, что подобные инновации в системе погребальной обрядности следует рассматривать как отражение каких-то процессов повседневности, имевших место при жизни населения, как наступление нового этапа в развитии средневековых кочевников. А с его наступлением, в силу пока что непонятных нам обстоятельств, что-то вынуждает их либо сознательно отказываться от прежних, традиционных ориентировок погребенных, либо же новая (головой на запад) ориентировка начинает приобретать принципиально иной смысл. Другими словами, речь идет о каких-то весьма существенных переменах в погребальной обрядности, вызванных как изменениями внутри кочевого общества, так и воздействием внешних причин и условий.

Как уже отмечалось, большинство исследователей полагает, что смена восточной ориентировки половецких захоронений на западную происходит в золотоордынскую эпоху. С.А.Плетнева, в свою очередь, считает, что западная ориентировка в погребениях половецкого периода – следствие влияния печенежского обряда. Исследовательница отмечает, что в целом ряде случаев при нетрадиционном или же нехарактерном обряде погребений с западной ориентировкой, все же встречаются вполне ясные «этномаркеры», к примеру, находки распрямленных гривен («жезлов»), считающихся одним из маркеров «половецких» погребений [28].

Однако смена традиционных ориентировок погребенных в золотоордынское время происходила не только у половцев, но и у «монголов». Общеизвестно, что еще в 1966 году Г.А.Федоров-Давыдов, рассматривая погребальный инвентарь позднекочевнических захоронений, пришел к выводу о том, что одними из маркирующих «монгольские» захоронения признаками являются находки остатков головных уборов – бокк и бронзовые онгоны. По его мнению, с пришлым с монголами из Сибири этносом можно связывать погребения с северной ориентировкой, подбойные могилы, каменные выкладки над могилами, иногда встречающиеся среди инвентаря вырезанные из листовой бронзы идольчики-онгоны и головные уборы типа описанной Карпини шапки-бокки.

Уже в рамках Золотой Орды не сами пришлые в конце 30-х годов XIII века монголы и сопутствующие им разноэтничные и разноплеменные выходцы из глубин Центральной Азии, а их прямые потомки, родившиеся и выросшие уже на территории Восточной Европы, становятся участниками не только миксационных процессов, но и процессов взаимовоздействующего синтеза. Несомненным результатом последних должно было стать, как минимум, распространение тех самых признаков «смешанного» погребального обряда, о котором писал А.О.Добролюбский. Можно предположить, что с какого-то момента, сугубо «традиционные» маркеры, раннее характеризовавшие захоронения «монголов», становятся присущими и для погребений, для которых «монгольские» черты являются не этническим показателем, а показателем, к примеру, социальным. Или же эти погребальные комплексы оставлены населением уже смешанным, т.е. – сложившимся в Золотой Орде и ставшим результатом межэтнического синтеза между потомками половецкого и «монгольского» населения XIV столетия.

Процесс этнокультурного смешения половцев и монголов должен был способствовать проявлению своего рода «этнообразующих процессов» в Золотой Орде. Подобные явления, на наш взгляд, должны были не только нивелировать этнические различия, но и способствовать трансформации и некоей унификации еще сохранявшегося этнокультурного своеобразия, в XIII веке различавшего эти племена. Весьма вероятно, что подобные изменения могли затронуть не только повседневную жизнь в рамках Золотой Орды, но и погребальную обрядность этого времени. В таких ситуациях обязательно должны были складываться некие общие, универсальные каноны обряда, вместе с тем, намеренно подчеркивавшие, в большей степени социальный статус и конфессиональную принадлежность погребенных. Этнокультурная специфика при такой унификации должна была уходить на второй план.

Наряду с западной ориентировкой «монгольские» комплексы характеризуются и другими изменениями погребального обряда, аналогии которым мы находим в канонах погребального обряда в исламе. Это – разворот погребенных на правый бок. Можно предположить, что, приняв ислам, монголы были вынуждены изменить традиционную («языческую») северную ориентировку на западную, т.к. в исламе такая ориентировка имела вполне определенную мотивировку: необходимостью соблюдения Кыблы.

Таким образом, если распространение западной ориентировки у кочевников эпохи Золотой Орды связывать с начавшимися в Золотой Орде миксационными процессами, на которые наложился, к тому же, и процесс исламизации, наиболее активно проходившей во времена Узбек-хана и Джанибека, – это еще один, если не самый главный фактор, объясняющий «всеобщее» и «универсальное» изменение традиционных ориентировок на западную, широко распространившуюся у разноэтничных обитателей Золотой Орды.

На первый взгляд, этому противоречит факт наличия в кочевнических захоронениях нередко обильного погребального инвентаря. А это, как известно, не согласуется с основным требованиям к мусульманскому погребальному обряду. Однако на начальных стадиях распространения новой религии пережитки старых верований остаются по-прежнему сильны и могут еще долгое время соблюдаться основной массой населения.

Вполне вероятно, что в Степи сложилась ситуация, когда под влиянием ислама, со временем превратившегося в государственную религию Золотой Орды, постепенно нивелировались прежние этнокультурные различия. Изменение ориентировок в системе погребальной обрядности, возможно, лишь одно из массовых проявлений таких изменений. С другой стороны, процесс исламизации вполне мог вызвать к жизни и аналогичную его этнизацию, которая и обусловливала наличие в захоронениях номадов погребального инвентаря. Естественно, что на каждой отдельно взятой территории, несмотря на их вхождение в состав Золотой Орды, эти процессы могли иметь свою специфику и нести отпечаток конкретных политических, этнокультурных и прочих ситуаций, и их выявление и осмысление, наверное, должно происходить отдельно.

Данное предположение, безусловно, лишь одно из возможных объяснений того, почему кочевники отказываются от старых, использовавшихся ими не одну сотню лет традиций. Но именно так на сегодняшнем уровне понимания этой проблемы можно пытаться объяснить постепенную трансформацию прежних погребальных традиций и унификацию погребального обряда – феномен, остающийся по-прежнему дискуссионным.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються питання етнічної атрибуції археологічних пам'яток відповідно до особливостей поховального обряду. Проблема полягає в тому, що основна маса поховань поєднує в собі елементи обрядності, притаманні різним етнічним групам. Наводиться огляд думок різних дослідників про причини цього явища й робиться висновок про необхідність подальшого вивчення специфіки поховального обряду в кочівників Північного Причорномор'я XII-XIV ст.

SUMMARY

The paper considers the questions of ethnic determination of archaeological monuments on the basis of the funeral rite peculiarities. The problem is that most burials combine the funeral rite features inherent to different ethnic groups. The review of researchers' opinions concerning causes of this phenomenon is given and there is made the conclusion that the further investigation of specific character of the 12th-14th cc. Northern Black Sea Littoral nomads' funeral practice is needed.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). – Киев.: Наук. думка, – 1990. – С. 9.
2. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1964. – С. 155-170.
3. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья, 1981.
4. Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV-XIII века): Учеб. пособие / С.А.Плетнева; Институт археологии АН РФ. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003.
5. Гарустович Г.Н., Иванов В.А. Огузы и печенеги в евразийских степях. – Уфа. 2001.
6. Круглов Е.В. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия 2-й половины IX – I половины XI в. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.2. – Донецк, 2001.
7. Березин Н.И. Очерки внутреннего устройства Улуса Джучиева // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – Т. VIII. – СПб. – 1864.
8. Аристов Н.О земле половецкой // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса. – Т. III. – 1877.
9. Голубовский П.В. Печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар // Университетские известия, год 23. – Киев, 1883. – №1.
10. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок 1888-1902 гг. – СПб., 1908.
11. Эварницкий Д.И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907.
12. Городцов В.А. Типы погребений печенегов, торков, половцев и татар до XIV в. // Труды XIII Археологического съезда. – М. Т.II. 1907.
13. Спицын А.А. Курганы киевских торков и берендеев // Записки Русского археологического общества. – СПб. Т.XI, вып. 1-2. 1899.
14. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – 1981. – С. 213-222

15. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 161
16. Атавин А.Г. Некоторые особенности захоронений коня в кочевнических погребениях X-XIV вв. // Советская археология. – №1. – 1984.
17. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 156 и сл.
18. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – 1981. – С. 219
19. Могильников В.А. 1981. Памятники кочевников Сибири и Средней Азии X-XII вв. // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М. – С.193.
20. Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV-XIII века): Учеб. пособие / С.А.Плетнева; Институт археологии АН РФ. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. – С. 140.
21. Баранов И.А. Население Крымской Хазарии // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань., 1990.
22. Кравченко Э.А., Гусев О.А., Давыденко В.В. Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца (По археологическим источникам) // Археологический альманах. Вып.7. – Донецк, 1998. – С. 113-140.
23. Халикова Е.А. Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X – начала XIII вв. – Казань, 1986. – С. 42-46.
24. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – Киев, 1988. – С. 31.
25. Нарожный Е.И. Средневековые кочевники Северного Кавказа. – Армавир. – АГПУ. – 2005.
26. Добролюбский А.О. Указ.соч. – С. 31.
27. Там же. – С.38.
28. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. 1981. – С. 218.

Надійшла до редакції 15.11.2008 р.

УДК 94-051 (477) «19»

К. ХАРЛАМПОВИЧ: ОСОБА ІСТОРИКА СЕРЕД ОБСТАВИН ЧАСУ

А.В. Гедьо

Сучасний етап розвитку української історичної науки характеризується відродженням їх національних традицій, підвалини яких були закладені на рубежі XIX-XX ст., застосуванням нових підходів і методів до вивчення актуальних проблем історії. Подолання наслідків тоталітаризму, відновлення незалежності України, демократизація суспільства, утвердження свободи наукових пошуків і доступу до архівів дозволили правдиво й об'єктивно відтворювати історію українського народу та видатних її діячів на основі залучення широкого кола джерел, перегляду стереотипів партійно-класового підходу до їх вивчення та використання.

Провідним чинником зростання ролі української історичної науки став фактор особистісний. Закономірно, що одним із пріоритетних напрямів досліджень новітньої історіографії є вивчення творчого доробку українських істориків, зокрема тих, життя й творчість яких замовчувалися або спотворювалися. Наукове студіювання біографій і спадщини вчених, що самовіддано та натхненно працювали на ниві науки, об'єктивна оцінка їх наукового доробку і звільнення його від ідеологічних нашарувань радянської доби –

© Гедьо А.В., 2008

справа необхідна та актуальна. Серед цих імен одне з чільних місць посідає Костянтин Васильович Харлампович (18.07.1870 – 21.03.1932) – автор понад 250 наукових праць, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук, ординарний професор Казанського університету, співробітник і дійсний або почесний член найпрестижніших товариств і спілок: Товариства археології, історії, етнографії при Казанському університеті (з 1899, 1922-24 – його голова), Товариства історії та старожитностей при Московському університеті (1913), Товариства шанувальників старовинної письменності (1914), Російської вченої архівної комісії (1914), Московського археологічного т-ва (1918), Товариства вивчення місцевого краю Чуваської автономної області (1922), Центрального бюро краєзнавства (1923) [1]. З 1928 р. К. Харлампович працював в Україні.

Творчість К. Харламповича не дістала всебічної наукової оцінки ані в пореволюційній Україні, зануреній в політичні та економічні проблеми, ані в наші часи масового демократизму й наукового самоствердження. Довго не знаходилося йому місця і в численних енциклопедичних виданнях радянської доби. В офіційних українських джерелах ім'я К. Харламповича починає з'являтися тільки з середини 1980-х років [2]. Слід зауважити, що про наукові здобутки вченого не забували українці за кордоном. «Енциклопедія українознавства» 1955-1984 рр., перевидана в Україні [3], вміщувала статтю про відкинутих офіційною наукою вчених та їхній доробок. У 1985 р. свідчення про ученого були опубліковані в виданні «Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР» [4]. Отже, ці коротенькі біографічні статті в енциклопедіях довго були єдиним джерелом інформації про життя вченого. Тільки на початку XXI ст. про К.В. Харламповича як українського академіка змістовно написали Є. Чернухін [5] та О. Морозов [6].

Проливають світло на біографію вченого архівні матеріали з фонду Академії наук і чисельні матеріали листування К. Харламповича з видатними науковцями М.С. Грушевським та М.М. Могилянським частина з яких опубліковані [7], а оригінали зберігаються в Інституті Рукопису ЦНБУ НАН України та особистому фонді К.В. Харламповича в Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області [8].

Як історик К.В. Харлампович належав до старої наукової академічної школи. Хоча через драматичні обставини життя головна праця вченого так і залишилася незавершеною, ім'я К.В. Харламповича та його науковий доробок навіки вписані в українську історіографію, а його дослідження з історії Західно-Руської церкви (київської митрополії) та шкільної освіти доби феодалізму на теренах України та Білорусі XVI-XVIII ст., досі не втратили своєї вагомості та актуальності.

Перше ґрунтовне дослідження «Западно-Русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православия», в якому детально і систематично розглядалася діяльність православних братств та братських шкіл на теренах України і Білорусі часів польського панування вийшло друком у 1898 р. в Казані [10].

Ще більший успіх та визнання приніс К. Харламповичу виданий ним у 1914 році перший (і, на жаль, єдиний) том із задуманого тритомного дослідження «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь». Використовуючи ще не зведений до наукового обігу архівний матеріал, К.В. Харлампович поставив собі за мету вивчити ту роль, яку відіграли вихідці з України, у тому числі вихованці Києво-Могилянської Академії, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Росії від середини XVII ст. до початку царювання Катерини II (1762 р.). Саме за цей труд у 1916 р. К.В. Харлампович стає членом-кореспондентом Санкт-Петербурзької академії наук [11].

Відзначаючи важливість впливу українців на всі сфери культурного життя у Росії, К.В. Харлампович зауважував, що українці («малороси») як народність «більш культурна, більш витривала, більш, так би мовити, вперта і косна» у всьому переважали росіян («великоросів»). Там, де українці переселялися на російські землі і колонізували їх, вони «переймали від великоросів мову, залишаючи їм водночас свої пісні, свої звичаї,

побутові риси». Незважаючи на певні негативні риси (це, на думку К.В. Харламповича, – фанатизм, аристократизм, зверхність по відношенню до нижчих прошарків та запопадливість перед вищими, любов до розкошів, схильність до діалектичних дискусій, латинська мова у навчанні, мертва схоластика та ін.), устрій церковного життя в Україні відзначався позитивними тенденціями. Зокрема, тут зберігалися «виборність усіх церковно-ієрархічних посад та широка участь парафіян у справах церкви, що знайшло свою реалізацію в діяльності братств» [12]. У той же час у Московській державі XVI-XVII ст. церковний устрій відрізнявся «бюрократизмом, безправністю духовенства, повним підпорядкуванням його державній владі» [13].

Рецензуючи працю К. Харламповича, академік Д.І. Багалій зазначав, що найцінніше в ній це зібраний і науково систематизований історичний матеріал, який історик обробив і на підставі якого він зробив свої певні історичні висновки, як широкі головні – про еволюцію і про стадію українського впливу на Великоросію, так і спеціальні дрібні по другорядним питанням, які торкаються цього впливу [14]. Д. Багалій підкреслював, що в цій праці К. Харлампович склав повний каталог «малоросіян», які працювали у Великоросії на всіх посадах, монастирських, церковних, шкільних у всіх парафіях. «Це була надзвичайно клопітлива, морочлива, марудна робота, навряд чи хто після нього дуже помітно поповнить цей його біографічний і бібліографічний Словник українських діячів у Великоросії» [15].

Вагомий внесок історика у вивчення української історії не лишився непоміченим і в Україні. 7 травня 1919 р. Українська Академія Наук обрала К.В. Харламповича своїм дійсним членом по кафедрі історії української церкви. Враховуючи важливість теми, яку розробляв історик, УАН доручила йому продовжувати цю роботу і водночас запросила переїхати до Києва [16].

Однак, революційні зміни в країні, які негативно позначилися на долях тисяч людей, не обминули відомого історика. Після скасування Казанської духовної семінарії та реформи навчання у Казанському університеті професор церковної історії виявився нікому не потрібним: для радянських чиновників дослідження церковної історії не було актуальною проблемою. Гірше того, статус відомого академіка двох академій не міг врятувати К.В. Харламповича від переслідувань спецслужб і навіть арешту: 20 вересня 1924 р. вченого заарештували [17]. Його звинуватили у «зберіганні та розповсюдженні контрреволюційної літератури» (ст. 72 Карного кодексу), якою, на думку слідчих ГПУ, були «Известия» Казанського товариства археології, історії та етнографії та «дискредитації Радянської влади» (ст. 73 Карного кодексу): в Звіті Товариства за 1923-1924 рр. містилася невтішна фраза про місцевий Комбінат видавництва і друку [18].

Після арешту вчений вимагав, щоб його справу передали до суду, але, побоюючись виправдального вироку, ГПУ вирішило розправитися з ним адміністративним шляхом: без суда і слідства К.В. Харламповича відправили на заслання до Киргизії строком на три роки. Незважаючи на свавілля влади, Костянтин Васильович виявив неабияку мужність та стійкість, не визнавши за собою провини. З обуренням він писав: «Я розумію, що престиж влади вимагає наполягати на виконанні того вироку, що був мені винесений колегією ОГПУ. Але я не бачу, який є державний сеанс в усуненні мене, члена двох Академій Наук, від наукової діяльності і в тривалому розлученні мене з родиною, опіки якої, я, людина вже немолода, так потребую» [19].

За Харламповича безуспішно клопотали як Українська АН, що просила відпустити його до Києва, так і Російська АН. Згідно ухвали Особливої наради при ОГПУ від 19 січня 1925 р. Харлампович був висланий на 3 роки до Оренбургу, потім до Актюбінська і, нарешті до Тургайського степу.

Особливе занепокоєння долею К.В. Харламповича виявив академік ВУАН Михайло Сергійович Грушевський, який 1924 р. щойно повернувся з еміграції до Радянської України. Саме він став клопотати про дозвіл репресованому вченому переїхати в Україну. За його ініціативою К.В. Харламповича включили до складу одразу двох комі-

сій ВУАН – Старої історії України та Археографічної. Це дозволило залучити опального історика до наукової роботи, головним чином у вигляді наукових публікацій та рецензій в академічних виданнях.

В період заснування Української Академії Наук найважливішою проблемою було вивчення раніше забороненого і тому зовсім не дослідженого комплексу питань з історії українського етносу. З точки зору історії шлях до української минувшини лежав через конкретну особу і не випадково постала проблема створення «українського пантеону», тобто Словника діячів України, котрі уславились, чи зробили внесок у культурний, науковий та політичний розвиток національної культури. Головним завданням, яке поставили перед собою укладачі Словника, було, так би мовити, олюднення багатовікової історії українського народу, істотне доповнення до наукових праць про становлення і розвиток різних галузей знань, виявлення нових імен славетних співвітчизників, збереження відомостей про попередні покоління, висвітлення їхнього внеску у справу дальшого поступу української державності, її економіки, науки, освіти, літератури, мистецтва [20].

23 січня 1919 р. на спільних зборах ВУАН було прийняте рішення про створення Постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів [21]. 8 лютого 1919 р. відбулися наступні збори ВУАН, на яких було обрано Д.І. Багалія – головою комісії, а В.Л. Модзалевського – керуючим справами. З першого ж року існування комісії розпочалась органічна праця в трьох напрямках: 1) складання списку імен тих діячів, біографії яких мають увійти до словника; 2) перегляд джерел та складання до них біобібліографічних даних; 3) замовлення біографій, головним чином, на перші чотири літери абетки [22]. Як свідчать протоколи засідань, співробітники проводили велику пошукову, наукову і методологічну роботу. Комісія залучила до наукової праці співробітників з Поділля, Чернігівщини, Волині, Кубані. Серед них були професори з відомими в науковому світі іменами і автори-початківці. Одним з цих діячів, які писали історію України через призму особистостей був К.В. Харлампович, якому належить близько 200 біограм [23].

Однак, на жаль, місця для роботи К. Харламповича в Академії наук не знайшлося, і він змушений був у 1926 р. поїхати до м. Ніжина. Виконуючи поставлену перед ним академією задачу – відтворення історії Ніжинського грецького братства, К. Харлампович був першим, хто детально опрацював архівні справи самого братства, на яких і ґрунтуються його змістовні нариси про історію греків Ніжина. За задумом академіка, його праця повинна була складатися з шести нарисів: 1) «Загальний огляд історії ніжинських греків – зростання їхніх привілеїв і боротьба за них з іншими станами та урядами»; 2) «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані»; 3) «Права, по котрим судились» ніжинські греки»; 4) «Ніжинські греки й місцева промисловість»; 5) «Ніжинські греки й торгівля»; 6) «Просвітня діяльність ніжинської грецької громади. Заходи соціальної допомоги».

Проте за життя академіка було надруковано лише перший із нарисів. Чернетки другого, п'ятого та шостого зберігаються в архіві ВУАН в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та в особистому архіві К. Харламповича у м. Ніжині [24]. П'ятий нарис «Ніжинські греки й торгівля» було надруковано у 2000 р. [25], другий нарис «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані» – у 2001 р. [26], а шостий «Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади» – у 2003 [27]. Третій та четвертий нариси вченого досі не виявлені.

Сумлінний дослідник грецької спадщини К. Харлампович, незважаючи на свою колосальну працю (за підрахунками Є. Чернухіна, К. Харлампович обробив близько 10 тис. справ), скромно повідомляв у передмові до першого нарису, що «неможливість для мене, через умови мого життя, використати архіви харківські, московські тощо, примусили мене одмовитися од думки скласти історію ніжинської грецької колонії. Я поставив собі обмежену мету: на основі ніжинського архіву й, звичайно, друкованої

літератури дати кілька нарисів з історичного життя грецької громади, поповнюючи й спростовуючи те, що вже друкувалося про греків» [28].

Присвячуючи перший нарис загальній історії ніжинської громади, К. Харлампович головним його змістовним стрижнем зробив боротьбу греків за привілеї й атрибути автономії. І це невипадково, адже саме автономні інституції греків Ніжина були тим центром, навколо якого оберталася життєдіяльність спільноти, саме ці структури становили необхідний політико-правовий каркас існування і консолідації громади.

Зростання привілеїв, як головний сюжет нарису, визначило і його внутрішню структуру. Десять параграфів відображають еволюцію організаційних засад громади, відносини її з владними структурами, а також розглядають ситуацію з грецькими привілеями в контексті політики окремих українських гетьманів та російських самодержців. До речі, назви параграфів сформульовані за традиціями російської дореволюційної історіографії, яка критерієм періодизації того чи іншого явища визначала правління самодержця. І це невипадково, адже радянський академік К. Харлампович сформувався як науковець у дореволюційній Росії. До речі, у праці немає й сліду радянської ідеології та нової історичної методології, яка ще остаточно не запанувала серед істориків. Тільки одного разу зустрічається ритуальний для радянських істориків термін «класова боротьба» і, що головне, в його офіційному тлумаченні більшовицькими ідеологами.

Учений починає свій перший нарис із розгляду передумов появи греків на українських теренах. Він зазначає, що вже польсько-литовський уряд надавав торгівельні пільги грецьким купцям, які у XVI ст. оселялися переважно у Західній Україні, зокрема, у Львові та Острозі. Серед причин переселення греків до України історик називає також їхні тісні духовні та комерційні зв'язки з Московією [29]. Називаючи напрями грецько-східнослов'янських контактів, а також характеризуючи перші універсали українських гетьманів, що заохочували грецьку торгівлю в Україні, історик, натомість, не пов'язує цю міграцію з ніжинською колонією, адже для такого зв'язку немає достатніх фактів.

У другому параграфі К. Харлампович розглянув проблему початків грецької колонії в Ніжині. У цьому сюжеті з особливою чіткістю простежується дослідницька обережність автора, його намагання всіляко уникати категоричних висновків, якщо для цього бракує міцних доказів. Так, з одного боку, може здатися, що К. Харлампович (до речі, першим із дослідників) нібито пов'язує формування ніжинської громади з універсалом гетьмана І. Самойловича від 28 листопада 1675 р. Утім, К. Харлампович ніде категорично не стверджує про те, що саме цей рік засвідчує існування ніжинської грецької громади. Деякі сучасні дослідники, які не дуже уважно вчиталися в текст К. Харламповича, помилково вважають його непряме й обережне припущення за категоричне визначення нижньої межі історії ніжинської грецької спільноти.

У третьому параграфі нарису К. Харлампович досліджує процес організації грецької парафії та церковного братства. На його думку, саме невеличка церковна парафія стала початковою формою організації майбутнього купецького братства. Ніжинська грецька громада, не зважаючи на те, що вона набула форми церковного братства, не стала парафією в територіальному розумінні, оскільки до неї входили греки не лише з міста, але й приїжджі [30].

Дослідник констатує, що «у 80-х роках громадське життя ніжинських греків вилилося у форму двох організацій – церковнопарафіяльної й суто торгівельно-станової; члени їхні здебільшого одні й ті ж». Цей висновок К. Харламповича настільки чітко і влучно роз'яснював досить заплутану ситуацію з початковими організаційними формами грецької спільноти Ніжина, що сучасні дослідники проблеми часто передають його без купюр у власних розвідках.

Невід'ємною рисою організації греків у братство була їхня торгівельно-станова організація – самоусвідомлення себе як носіїв спільних майнових, торговельних і громадських інтересів, для захисту яких потрібно було здобути певний соціальний статус.

На той час такий статус визначався кількістю особливих привілеїв (безмитна торгівля, звільнення від військових постоїв тощо), що їх дарували найвищі посадові особи держави – гетьмани, а згодом російські царі й імператори. Боротьба за привілеї та грамоти, за К. Харламповичем, є основною рисою, тим стрижнем, навколо якого закручена вся історія громади [31]. А основними антагоністами греків виступали місцеві органи влади, насамперед Ніжинський міський магістрат.

Четвертий параграф знайомить читача з відносинами ніжинських греків із московським урядом. Причинами безпосереднього звернення греків уже до Москви історик називає зниження авторитету та впливу гетьманського уряду за правління І. Скоропадського, активне втручання ніжинських урядовців та полкової адміністрації у справи грецької громади.

Загалом за даними К. Харламповича, російсько-грецькі відносини у XVII – на початку XVIII ст. вирізнялися двозначним і суперечливим характером. З одного боку, поїздки греків до Москви відбувалися досить часто, особливо духовних осіб; з іншого, московський уряд був змушений посилити митні обмеження, намагаючись не допустити торгівлі підробленими ювелірними товарами, а також забороненими до продажу приватними особами вином і тютюном [32].

Нарис, що був присвячений грецькому судочинству, на жаль, досі не виявлено. Дещо із цього питання К. Харлампович розповів у восьмому параграфі першого нарису. Незважаючи на обмежений обсяг цього сюжету, висвітлення в ньому не всіх форм братського судочинства, це було першим у часі більш-менш детальним повідомленням про суд у грецькій громаді. Увагу дослідника привернула така форма, як компромісний («компроміціальний») суд, сама поява якого для К. Харламповича свідчить про зміну сутності братства. «Церковне братство, що складалося переважно з купців, перетворилося на купецьку громаду з мало не виключними комерційними інтересами, для яких і заведено компроміціальний суд» [33]. Компромісний суд, сутність якого полягає в тому, що дві сторони вибирають спільно суддів і зобов'язуються підкоритися їх рішенню, прийшов на зміну судові ради 12-ті, яка «була більш прив'язана до церковних справ і, мабуть, не завсіди вдовольняла в питаннях чисто купецького характеру» [34].

К. Харлампович зазначає, що крім компромісного суду у греків був ще суд, який розглядав усі інші справи. Цей суд дослідник називає то мировим, та судом грецького братства.

Ознайомлення з архівами братства дозволило К. Харламповичу не тільки прояснити важливі акти з його історії, які залишалися поза увагою попередників. Так, характеризуючи поступливість гетьманських урядів щодо грецьких привілеїв усі дослідники говорили про неабияку важливість грецької комерції для економічного розвитку України. К. Харлампович, володіючи новим матеріалом, доповнює цю мотивацію особистою зацікавленістю представників гетьманської влади, що мали торгово-фінансові стосунки з греками [35].

Останній параграф нарису присвячено створенню та початковій діяльності Ніжинського грецького магістрату. 21 квітня 1785 р. російський уряд видав Міське положення, за яким управління містами переходило до компетенції магістратів, а купці поділялися на гільдії [36]. Створення магістрату, на думку К. Харламповича, стало вирішальним кроком на шляху формування особливого грецького стану в Ніжині, як додатку до станів дворянського, козацького, міщанського, духовно-чернецького. Оглядом структури грецького магістрату, механізму його функціонування, напрямів діяльності до 1801 р. завершується перший нарис.

Демографічні та соціально-професійні аспекти розвитку грецької громади розглядаються у другому нарисі на підставі ревізій. Так, на 1711 р. серед ніжинських греків, окрім купців були – лікар, кушніри, баришник, священик.

Саме у другому нарисі К. Харлампович аргументовано спростовує тезу про нібито занепад братства уже з початку XIX ст. Він говорить про збільшення у 1795-1801 рр. ба-

жаючих вступити до громади, серед яких були і впливові московські та сибірські купці – греки. Таким чином, братство ще залишалося вигідним осередком як для новоприбулих з Росії, так і для давніх підприємців, що хотіли мати міцний «дах» над головою.

В п'ятому нарисі, присвяченому комерційним справам ніжинських греків, К. Харлампович зосереджує увагу на аналізі складових внутрішньої та закордонної торгівлі: торговим шляхам, митним зборам, ролі біржі, ярмарок та ін. Посилення ролі грецьких купців в українській торгівлі К. Харлампович пояснює зменшенням кількості польських та єврейських купців, які були змушені втікати з України після початку національно-визвольного повстання Б. Хмельницького. Нездатність ж українців скласти конкуренцію грекам пояснюється розмірами мобілізації, яка охопило суспільство в часи Хмельниччини, а також відсутністю в Україні обробної промисловості [37].

Аналізуючи культурне життя громади, зокрема діяльність Олександрівського училища в м. Ніжині, учений висловлює думку про низький рівень релігійного, культурного та й національного почуття ніжинських греків, обумовлюючи це надмірним розвитком «торгівельного духу».

Завершуючи розгляд історії ніжинської грецької громади, К. Харлампович зауважує: «Грецька громада в Ніжині у XVII ст. була сливе виключно купецька, у XVIII ст. в ній диференціювалися зайняття, інтереси. І коли все-таки вона виглядала була як якась цілість, то не завдяки братерській любові, що її ставало дедалі менше в міру того, як зростала громада, і не у силу національного походження й почуття, а на підвалині професійно-станових інтересів» [38]. Таким чином, історик ще раз підкреслив, що не зважаючи на пріоритетну роль саме грецького етнічного елементу, ніжинська громада ввібрала у себе і представників інших народів, зокрема українців, поляків, татар та ін., об'єднаних комерційно-корпоративним інтересами.

Останній нарис К. Харлампович присвятив просвіті та благодійній діяльності ніжинської грецької громади. Він зберігся у двох варіантах машинописного тексту з правками автора і зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Нарис було проаналізовано Є. Чернухіним, який вказує на те, що за першопочатковий момент і джерело культурного життя громади К. Харлампович вважає заснування грецької парафії, братства і спорудження церков [39]. Варто відзначити, що на відміну від своїх попередників, К. Харлампович особливо акцентує увагу на культурно-просвітницькій місії грецької школи при братстві. Він називає її невід'ємною частиною релігійно-культурного життя греків, символом і засобом їхнього національного усвідомлення. Хоча К. Харлампович пише, що «як органічна частина братства школа ледве чи могла залишатися тільки на папері», Є. Чернухін зауважує, що окрім кількох перших грамот, немає жодного документального свідоцтва про її практичну діяльність [40]. Спираючись на свідчення К. Харламповича про поширену практику навчання дітей грецьких купців Ніжина в інших містах, Є. Чернухін додає, що греки, дійсно, віддавали цьому перевагу і їхали до Москви навчатися комерції, до Санкт-Петербургу – військовій справі, до Чернігівської духовної семінарії та Києво-Могилянської Академії – богослов'ю.

Отже, науковий доробок К. Харламповича являє собою найбільш ґрунтовну на той час розвідку з історії ніжинських греків, написану на найзмістовнішому джерельному комплексі – архіві братства. Незважаючи на дещо зайву деталізацію окремих аспектів (торгівля ніжинських греків), дослідник ретельно висвітлив основні сюжети життєдіяльності грецької громади, аргументовано довівши свою точку зору стосовно ключових дискусійних питань – створення грецької громади, періодизація, еволюція організаційних форм від релігійного об'єднання до купецького, спростував поширену точку зору про занепад братства на початку XIX ст.

На жаль, з п'яти нарисів ученого, присвячених різним аспектам буття ніжинської грецької громади за життя історики було видано лише перший і саме в рік його публі-

кації за пропозицією наркома освіти М. Скрипника, його «формально виключили з лав академіків» [41].

Дослідження з історії ніжинських греків стало останньою фундаментальною працею історика. 6 червня 1930 року Костянтин Васильович нарешті отримав повідомлення про те, ідо йому дозволено «вільне проживання», і 30 вересня 1931 року К.В. Харлампович нарешті виїхав до Києва.

Про останні місяці життя видатного історика, на жаль, ми знаємо дуже мало. Можна гадати, що попрацювати на новому місці вченому вже так і не пощастило. Не додали йому здоров'я і драматичні події, що у цей час відбувалися у Києві. Гучна справа так званої «Спілки визволення України», з якої розпочався давно спланований радянськими репресивними органами розгром Всеукраїнської Академії Наук, депортація у Москву та арешт академіка М.С. Грушевського навесні 1931 року, галаслива кампанія цькування у партійній пресі його «буржуазно-націоналістичних концепцій» та арешти колишніх соратників, загальна атмосфера безвиході та загострення старих хвороб – усе це прискорило смерть Костянтина Васильовича Харламповича. Він помер у 21 березня 1932 р. Не покривимо душею, коли скажемо, що передчасна кончина вченого врятувала його від чергової розправи радянських репресивних органів: слідчі з ГПУ готували йому чільне місце серед діячів ніжинського відділу вигаданого ними «Національного центру», яким буцімто керував сам М.С. Грушевський.

РЕЗЮМЕ

В статье освещена деятельность академика Санкт-петербургской и Украинской академий наук К.В. Харламповича. На основе архивных источников, творческого наследства ученого, материалов его личного архива проанализирована научная деятельность историка, реконструирован его сложный жизненный и творческий путь на фоне общественно-политических явлений, которые происходили в стране.

SUMMARY

In the article of the Activity of K.V. Harlampovich is reflected academician of the Saint Petersburg and Ukrainian academies of sciences. On the basis of studying of archival sources, a creative heritage of the scientist, materials of his personal archive has been analyzed due to all aspects of scientific activity of the scientist, his difficult life and creative activities are reconstructed on the basis of social and political events which had happened in the country.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. – М.: Наука, 1995. – С. 195; Чернухін Є. До історії обрання К.В. Харламповича до ВУАН // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2003. – Вип. IV. – Кн. 1– С. 165-175.
2. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. 2-е вид. – К., 1985. – Т. 12. – С. 23; Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. – 2-е вид. – К., 1987. – Т. 3. – С. 561; Украинский советский энциклопедический словарь: В 3-х т. – К.,1989. – Т. 3. – С. 548.
3. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3566-3567.
4. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. – М.: Наука, 1995. – С. 195.
5. Чернухін Є. До історії обрання К.В. Харламповича до ВУАН // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2003. – Вип. IV. – Кн. 1– С. 165-198.
6. Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комент. Олександра Морозова // Сіверянський літопис. – 2000, № 1. – С. 71-87.

7. Каран Д. Листи К. В. Харламповича до М. С. Грушевського // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 122-144; Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комен. Олександра Морозова // Сіверянський літопис. – 2000, № 1. – С. 71-87. Каран Д. Діяльність Постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів в контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича // Студії з архівної справи та документознавства / Гол. редактор І. Б. Матяш. – К., 2004. – Т. 11. – С. 165-172.
8. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 6475-6491; 5442-5448.
9. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. – М.: Наука, 1995. – С. 195.
10. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. – К., 1998. – Т. ІІІ. – С. 306.
11. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. – 2000, № 1. – С. 72.
12. Харлампович К.В. Малороссийские влияния на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – С. 5, 161.
13. Там само.
14. Чернухін Є. До історії обрання К.В. Харламповича до ВУАН // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2003. – Вип. IV. – Кн. 1– С. 174.
15. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр 18941. – Арк. 18.
16. Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 443.
17. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К.: Україна, 1996. – С. 190, 195-196; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К.: [б.в.], 1993. – С. 185-186.
18. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. – М.: Наука, 1995. – С. 195.
19. Філія Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. Р. – 6214, оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 116 зв.
20. Історія Академії наук України. 1918 – 1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 299.
21. Там само. – С. 226.
22. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 5221. – Арк. 2.
23. Каран Д. Діяльність Постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів в контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 168.
24. ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр 6789, 6990; Філія Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. Р. – 6214, оп. 1. – Спр. 6-7.
25. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2000. – Випуск ІІІ. – С. 87-158.
26. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис 2. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані // Греки в Ніжині. – К., 2001.- С. 51-68.
27. Харлампович К. Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади. – Нарис VI // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. IV, кн. 1. – К, 2003. – С. 131-164.
28. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.) // Записки Історико-філологічного Відділу ВУАН. – К., 1929.- № 24 – С. 9.
29. Там само. – С.10.
30. Там само. – С.22.
31. Там само. – С. 17.
32. Там само. – С. 25.

33. Там само. – С. 39.
34. Там само.
35. Там само. – С. 49.
36. Там само. – С. 77.
37. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля. // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2000. – Вип. III. – С. 87.
38. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). – С.97.
39. Чернухін Є. Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків// Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2000. – Випуск III. – С. 170.
40. Там само. – С. 171.
41. Самойленко О. Ніжинські кореспонденти видатного українського вченого (до проблеми наукових та особистих зв'язків М.Грушевського з вченими Ніжинського інституту народної освіти у 20-х – на поч. 30-х рр. XX ст.) //Науково-історичні читання присвячені 140-річчю з дня народження М.С. Грушевського [22 грудня 2006 р.]. – Ніжин, 2007. – С. 39-40.

Надійшла до редакції 14.10.2008 р.

УДК 941/ 949

ПОСТАНОВКА АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ ЗЕМСТВАМИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

В.П.Лук'яненко

Для України початку XX ст., переважна більшість населення якої займалась сільськогосподарським виробництвом, важливою складовою було аграрне питання. Минуле століття виявилося для України багатим на спроби втілити в життя різні програми аграрних перетворень, відображених у державній політиці, а також діяльності політичних партій, громадських організацій, земств. Але остаточно розв'язати аграрну проблему не вдалося жодному уряду, який перебував при владі в Україні протягом XX ст. Внесок у постановку та вирішення аграрної проблеми початку XX ст. робили земства, в діяльності яких простежуються елементи громадянського суспільства.

Зазначена проблема має досить широку історіографію. Вивчення її розпочалося в дореволюційний час. Значний фактичний і статистичний матеріал зібрано в узагальнюючих працях, написаних до ювілею земств [1]. Вони показані як органи місцевого самоврядування, спроможні вирішувати доленосні питання. Взаємовідносини губернських і повітових земств знайшли відображення у працях Н. Авінова, М. Свєшнікова, С. Шаха, М. Каришева [2, 3]. Свій погляд на земський рух виклав М. Драгоманов [4]. С.Вітте проаналізував перспективи співіснування урядових установ та органів місцевого самоврядування [5]. Радянська історіографія лише в 1950-ті роки привернула увагу до земств. Праці П. Зайончковського, В. Борисенка, А. Волощенка, А. Катренка та інших, не зважаючи на панування певних ідеологічних схем, в цілому відтворили діяльність цих органів [6]. Чільне місце в емігрантській зарубіжній історіографії земств посідають дослідження О. Моргуна та В. Кедровського. [7]. В сучасній українській історіографії земська проблематика відноситься до популярних [8, 9]. Отже, науковцями різних поколінь проаналізована діяльність земств щодо розвитку освіти, медицини, агротехніки, зв'язку, але в літературі не знайшло спеціального відображення розуміння земствами шляхів розв'язання аграрної проблеми. Тому метою даного дослідження є

 © Лук'яненко В.П., 2008

з'ясування ступеню усвідомлення земствами аграрної проблеми в українських губерніях у передреволюційну добу.

Джерелами даного дослідження послужили документи громадських об'єднань, земств, матеріали судочинства. Вони зосереджені в архівах, насамперед Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, частина їх опубліковані і зберігаються в бібліотеках України, передусім у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського.

Землеробська праця на початку XX ст. служила головним джерелом селянського добробуту, і тому всі прагнення села були спрямовані на те, щоб вивести селянське господарство із вкрай важкого становища і поставити його в умови, котрі б забезпечили нормальний і успішний розвиток. У вироках і петиціях селяни називають себе споконвічними хліборобами, а землеробство – споконвічним заняттям, яке доводиться кидати через нестатки. Причин занепаду селянського господарства вказувалося багато: надмірні податки й оренди, відсутність освіти й спеціальних знань тощо, але всі вони, зрештою, зводилися до однієї – до малоземелля й утисків з боку поміщиків. Сам факт малоземелля ніким не заперечувався, навіть поміщиками й дворянами. Але якщо всі сходилися у визнанні факту малоземелля, то в оцінці його думки розходилися.

Оцінку земськими діячами аграрної пробелми яскраво демонструє обговорення на засіданнях Харківської губернської земської ради 3 квітня й 28 травня 1905 року. Вже з перших зауважень воно звелося до питання про землю. Так, І.К. Грищенко на першому засіданні запропонував порушити питання «зовсім прямо», розглянути принципово, «чи досить у населення землі чи її недостатньо» [10]. На наступному засіданні М.М. Миклашевський визнав за необхідне залишити правове питання осторонь і обговорити аграрну проблему. М.І.Ковалевський зауважив, що без нового наділення селян землею обійтися не можна: «Тепер припадає 0,2 дес. на душу населення. При цих умовах одна воля не дасть добробуту». М.М. Медиш погоджується, що «треба спочатку вгамувати голод у землі й паралельно із цим всіма способами допомогти народу підтягтися до самодопомоги й самодіяльності» [11]. У визнанні малоземелля в раді не виникало розбіжностей; вони почалися під час обговорення заходів щодо усунення малоземелля, в оцінці малоземелля. Одні вбачали тягар в общинному землеволодінні й пропонували «стерти з обличчя землі громаду»; інші – в дефіциті у населення «самодопомоги й самодіяльності»; треті вважали аграрне питання «по суті ще в значній мірі агрокультурним і фінансовим». Далі відстежуються ще разючіші розбіжності. Проф. Левитський визначав дві основні причини селянського об'єднання: малоземелля й недолік творчих сил у самому селянстві, і далі, розвиваючи ці положення, висловлює переконання, що «аграрна реформа повинна відбутися на ґрунті приватної власності» і «що тільки латифундії повинні бути експропрійовані» [12]. П.А.Петров стверджував, що «правильно поставлене велике господарство дає більше навколишньому населенню, ніж воно саме може одержати, господарюючи по-своєму». Історик і громадська діячка О.Є. Єфименко подала історичну довідку про те, що вимога народу – «земля повинна належати робітникам» є «особливість російського історичного розвитку». Зрештою рада прийшла «до одностайного переконання», що аграрне питання не можна вирішити «без статистичного дослідження» [13]. Питання було перенесено до повітових економічних рад – Харківської, Зміївської, Куп'янської і Старобільської, на засідання яких були запрошені селяни.

На засіданні Харківської земської ради частина селян вказувала на малоземелля й громаду як головні гальма в розвитку селянського добробуту. Селяни підняли питання про бажаність збереження общинного землеволодіння. Переважна більшість висловилися проти збереження як великих, так і дрібних громад, при цьому вказувалося на закон від 14 грудня 1893 року, що створив примусове общинне землеволодіння. Перед розглядом питання про малоземелля селяни висловили свою точку зору на розміри споживчої земельної норми на родину в 4-5 душ. Із двадцяти учасників обговорення один виступив за 4 дес.,

один – за 5 дес., вісім – за 6 дес., два – за 8 дес., чотири – за 9 дес. і чотири – за 12 дес. Селяни також висловилися з приводу питання про те, хто має право на нове наділення землею, в тому розумінні, щоб ураховувалися всі «тяготеющие» до землі.

На засіданні Зміївської земської ради після тривалих обговорень норма наділу була прийнята в розмірі 20 дес. на родину, або 4 дес. на душу. Рада висловилася за перевагу общинного володіння перед товариським і подвірним. Стосовно націоналізації рада дійшла висновку, «що населення бажає, щоб вся земля була державною власністю» [14].

Питання про споживчу норму гаряче дебатувалося на засіданні Куп'янської земської ради; думки розділилися. Більшість зупинилися на нормі в 30 дес. А селянин Попов вважав, що селянський двір не в змозі обробити таку площу і пропонував норму в 10 дес. Рада, однак, зупинилася на попередній нормі, але, окрім цього, одностайно визнали необхідним негайно довести наділ малоземельних і безземельних селян до 9 дес. Рада визнала «кращою формою селянського господарства подвірне при подвірному володінні землею». Щодо націоналізації землі висловлюватися відмовилася, тому що це питання виявилося малознайомим населенню.

На засіданні Старобільської земської ради були представлені результати опитування населення з аграрного питання. Повітовий агроном дав зведення близько 400 думок про норми наділу, причому, виявилося, що середня норма «для прогодування» визначалася в 1,25 дес. на душу (від 1 до 2 дес.), а для використання робочих сил – 5 дес. на душу. Інший доповідач із тому ж питання дав інші дані, добуті також шляхом опитування сільського населення, а саме: для прогодування родини в 5 осіб необхідно 5 дес. землі, а для використання робочих сил – 10, а краще – 20 дес. Рада зупинилася на нормі, запропонованій першим доповідачем – по 1,25 дес. для продовольства й по 2,5 для використання робочих сил. Опитування населення про громаду не дало позитивного результату; думки опитаних осіб розділилися навпіл: половина була за громаду й половина – проти. Рада одностайно визнала повну волю переходу від общинного володіння до подвірного й назад. З питання про націоналізацію землі від 30 до 40 % опитаних селян ухилилися дати певну думку, тому що не розуміли питання, а інші висловилися за націоналізацію землі при неодмінній умові, що розподіляти землю на правах оренди будуть не чиновники, а місцеві народні виборні [15]. Селянин С. на засіданні ради поставив запитання про право ради обговорювати питання про визнання землі державною власністю як питання загальнодержавного значення. Просторість і неясність питання, мабуть, збудила в ньому деякі побоювання. Інший селянин відмовився висловитися по питанню про націоналізацію, тому що вважав себе не уповноваженим по цьому питанню, а селянин С. запитав: «Кому вигідно, щоб селянська земля була державною власністю?» [16].

У Катеринославській губернії 12-15 грудня 1905 року відбувалися наради земських голосних під керівництвом голови губернської земської управи з питань державного благоустрою; у числі питань було поставлено й аграрне. От постанови, прийняті нарадою: «1) варто наділити землею безземельне й малоземельне сільське населення; 2) безземельними визнаються ті селяни й хлібороби, які живуть у селі, займаються хліборобством і в цей час законного права на землю не мають; 3) збори не в змозі визначити норму, нижче за яку господарства повинні вважатися малоземельними; для встановлення цієї норми в повітах повинні бути утворені комісії, які зберуть необхідний матеріал; 4) питання про негайне задоволення земельних потреб безземельних і малоземельних селян і інших дрібних землевласників, а також питання про впорядкування переселення, повинні бути поставлені на першу чергу для того, щоб Державна Дума виробила закон про обов'язкове відчуження приватновласницьких земель у випадках державної необхідності» [17]. Потім збори висловилися про порядок дозволу питання на місцях, про роль земств і Селянського банку, а також про місцеві комісії.

Ананьївське повітове земство Херсонської губернії на надзвичайних зборах 5 лютого 1906 р., обговорюючи питання «про сприяння повітового земства Селянському ба-

нку в справі допомоги селянам Ананьївського повіту», ухвалило порушити клопотання, щоб розширення селянського землеволодіння було почато з казенних земель, при цьому вказували на бажаність, щоб названий банк купував нарівні із приватновласницькими землями землі повітові й монастирські. На надзвичайних Таврійських губернських земських зборах голосним м. Пастка була внесена пропозиція порушити клопотання про націоналізацію землі; пропозиція була підтримана селянами, але відхилена землевласниками, які становили в зборах більшість [18].

У Миколаївських повітових екстрених земських зборах взяло участь до п'ятисот селян із правом дорадчого голосу. Ці надзвичайні збори (10 січня 1906 року) пройшли дуже жваво, у зразковому порядку й винесли резолюцію, в якій земельне питання вирішувалось у двох коротких пунктах: «1) земля, як дарунок божий, повинна належати всьому народу; 2) тимчасово користуватися землею може тільки землевласник, обробляючи власною працею своєї родини на общинному початку при зрівняльному користуванні нею, а інші, котрі не обробляють своїми руками землю, мають право пристрою на ній необхідного житла [19]. Таку ж резолюцію винесла нарада із селянами Кременчуцької повітової земської управи. Зокрема пункт сьомий пропонував розв'язати аграрне питання в такий спосіб: «Для усунення волаючого нестатку в землі й несправедливості в користуванні нею необхідно, щоб всі землі, будь-то державні, удільні, кабінетські чи приватновласницькі, були визнані народними й передані йому безплатно; закони про користування землею повинні бути встановлені установчими зборами» [20].

Таким чином, на початку XX ст. аграрне питання стало головним не тільки на земських зборах, але й усякого роду нарадах, мітингах, на яких обговорювалися поточні державні питання. Аграрне питання на земських зборах було одним із найважливіших, але активності в його вирішенні, проаналізувавши різноманітні джерела, ми не простежуємо. Обговорення шляхів вирішення аграрної проблеми відбувалося в'яло; широка постановка питання викликала глуху й рішучу опозицію в більшості зборів, які намагалися ухилитися від розгляду питання у всій його повноті. У жодному питанні місцевого життя земство не почувало себе таким відірваним від населення і його кровних інтересів, як у питанні про землю. Земські наради з аграрного питання оживали тільки тоді, коли в нарадах брали участь представники селян, і тому в більшості земств обговорення аграрного питання переносилося в економічні ради й приватні наради за їхньої участі. Такі наради виносили більш певні постанови, ніж земські збори у звичайному їхньому складі. Присутність на земських нарадах селян скрізь надавало рішенням силу, змістовність і рішучість. Чим більше було селян, тим слабшав вплив земців на результат наради, і резолюції вироблялися в дусі дуже широких, але невизначених вимог. Аграрне питання на початку XX ст. обговорювалося на дуже багатьох земських зборах, і майже скрізь земства доходили висновку про необхідність розширення селянського землеволодіння.

На початку XXI ст. реформування аграрного сектору не втрачає своєї актуальності для нашої держави. Вивчення досвіду земств щодо розробки проектів перетворень у даній сфері та втілення їх у життя повинно бути вартим уваги не лише дослідників, а й відповідних державних структур. Це допоможе краще зрозуміти сутність тенденцій нинішнього розвитку сільського господарства України, дозволить уникати попередніх помилок і прорахунків на сучасному етапі. З огляду на це перспективи вивчення репрезентованої проблеми пов'язані передусім із поглибленням її джерелознавчого аналізу.

РЕЗЮМЕ

В статье на широкой источниковедческой базе освещены основные требования земств Украины в начале XX в., сформированные в ходе обсуждения аграрного вопроса. На конкретных примерах показана тональность его обсуждения. Отмечено, что поч-

ти всегда земства приходили к выводу о необходимости расширения крестьянского землевладения.

SUMMARY

In article explored agrarian problem in Ukraine begin XX centuries in activity zemstvo. On significant documentary base are shown the main requirements zemstvo, formed in the course of fight for decision of the agrarian question. The Agrarian question was discussed on many zemstvo meeting, and nearly everywhere zemstvo came to conclusion about need of the expansion peasant land holdings.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мордовцев Д. Десятилетие русского земства. 1864-1875. – СПб., 1877.; Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет: В 4 т. – СПб.: Изд. О. Поповой, 1911.; Юбилейный земский сборник / Под ред. Б. Веселовского, З. Френкеля. – СПб.: Изд. О.Поповой, 1914; Милов Г. К 50-летию учреждения земства // Черниговская земская неделя. – 1914. – №1, 3, 5, 7.; Львов Г., Полнер Т. Наше земство и 50 лет его работы. – М.: Задруга, 1914.
2. Свешников М.И. Программа сведений для истории земских учреждений в России. – СПб.: Тип В. Демикова, 1890; Шах С. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств // Русская мысль. – 1900. – Кн. 2. – С. 80-94.; Авинов Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств. – Саратов: Изд. Сарат. зем. Недели, 1904.
3. Карышев Н. Земские ходатайства 1864-1884 гг. – М.: Изд. кн.. маг. А. Ланга, 1890.
4. Драгоманов М.И. Земский либерализм в России // Собр. полит. соч.: В 2 т. – Paris: Освобождение, 1906. – Т. 2.
5. Витте С.Ю. Самодержавие и земство. – Штудгарт: Заря, 1903.
6. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Укураїні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1974; Катренко А.М. Земський буржуазно-ліберальний рух на Україні в 70-80-х рр. XIX ст. // Вісник Київ. ун-ту. Істор. науки. Серія історія. – К., 1975. – Вип. 17; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-80-х роках XIX ст. – К., 1980.
7. Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – Мюнхен, 1969. – №1-3. – С. 56-68.; Кедровский В. Обриси минулого // Константи. – 1996. – № 2. – С. 67.
8. Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1999.
9. Рахно О. Листи Олексадра Русова до Іллі Шрага // сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С. 142-147.; Журавльова Т. Діячі чернігівського земства початку XX ст. (за спогадами М. Могилянського) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 135-139.; Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865-1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 45-53.; Половець В. Федір Михайлович Уманець: громадська та наукова діяльність (1841-1918 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 97-121.
10. Обзор экономических мероприятий харьковского земства. – Харьков, 1906. – С. 109-110.
11. Там само. – С. 117.
12. Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей. Т. 2. – М.: Беседа, 1907. – С. 375.
13. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України), ф. 2023, оп 1, спр. 57, арк. 178.
14. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 82, оп. 1. спр. 116, арк. 2-3.
15. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 2. спр. 317, арк. 127.
16. ДАХО, ф. 304, оп. 2. спр. 213, арк. 16.

17. Протоколы общего собрания земских гласных Екатеринославской губернии 12-15 декабря 1905 г. – Екатеринослав, 1906. – С. 30-32.
18. ДАХО, ф 5, оп. 1. спр. 14, арк. 20-21.
19. Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Вказ. праця. – С. 380.
20. Там само. – С.382.

Надійшла до редакції 07.10.2008 р.

УДК 94(4):323.17

РЕГІОНАЛІЗМ ЯК ФАКТОР ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ЄДНОСТІ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

О.Р.Чугріна

Практично в кожній державі одна частина території помітно відрізняється від інших частин, тому регіональність притаманна практично всім країнам світу. Одним з факторів, що впливають на територіальну, економічну та політичну стабільність держави є регіональна політика.

Ідеї регіоналізму в сучасній політичній і правовій думці набули значного поширення. А це дає підґрунтя для узагальнення, наукового осмислення практичних кроків і вироблення певних власних рекомендацій. Вагомий внесок в розробку проблеми внесли Ж.Зіллер, Д.Мейс, Р.Агранофф, У. Альтермат, Ф.Тоді, І.М.Бусигіна, М.О.Шульга та інші. На основі спадщини минулого, враховуючи реалії останніх років сучасні дослідники прагнуть осмислити феномен регіоналізму, умови його появи та причини активізації регіональних намагань, аналізуються заходи реалізації регіональної політики в західноєвропейських країнах. Узагальнюючи ці та деякі інші дослідження, слід зробити висновок, що проблеми регіонального розвитку вже знайшли своє відображення в науковій літературі, однак проблема впливу регіональної політики на узгодження міжнаціональних та міжетнічних відносин ще чекає більш глибокої розробки.

Регіоналізм як складний соціально-політичний феномен виникає лише за певних умов (загострюються регіональні проблеми, актуалізуються суперечності між територіями та центром, або між окремими територіями); в період глобальних суспільних криз, коли відбувається переосмислення, перегляд уявлень про територіальний устрій держави, форми територіального управління, статус регіонів; при процесах демократизації суспільних відносин та державної політики. Тому до питання регіональної, як і будь-якої іншої політики, як справедливо відмічають вітчизняні дослідники, ми маємо підходити на основі принципів історизму і комплексності бачення предмета: територіальних, економічних, державно-політичних, етнонаціональних, культурно-психологічних та інших реалій; єдності аналізу і синтезу, досвіду і теорій [1].

Не претендуючи на повноту висвітлення проблеми і остаточність висновків, розглянемо вплив регіоналізму на територіальну цілісність та етнополітичну єдність країн Західної Європи.

Регіоналізм у широкому, узагальненому вигляді може розглядатися як система заходів щодо самостійного управління та особливих привілей, які надаються окремим регіонам (округам, областям, провінціям). Це крайня форма адміністративної децентралізації. В сучасних умовах регіоналізм висувається як тенденція суспільно-економічного розвитку індустріально-розвинутих країн. Але він набуває актуального значення і в країнах Східної Європи, які перебували тривалий час в дуже централізованій системі тоталітарного режиму.

© Чугріна О.Р., 2008

Процеси суспільно-політичного життя, пов'язані з реалізацією ідей регіоналізації, надання територіям особливого статусу, створення відповідних державних органів і органів місцевого самоврядування можуть бути визначені поняттям регіоналізації. Система регіоналізації, перш за все, містить у собі економічні основи сучасних державних та міждержавних відносин. На їх основі можуть бути сформульовані соціально-економічні і політичні інтереси регіональних, в тому числі національних еліт.

Регіоналізм може виявити позитивні наслідки, сприяти суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку, а може вести до ускладнення його, гальмувати й посилювати негативні тенденції у суспільстві. Він має віддзеркалювати особливі інтереси тієї чи іншої території в межах єдиної держави, але повинен відсіювати сепаратизм. Регіоналізм, обласництво стає все більш і більш суттєвим фактором політичної історії. Регіоналізм нерідко змішують з націоналізмом, тому що регіоналізм може супроводжувати націоналістичний рух та буває дуже важко їх розрізняти.

При розгляданні питань етнонаціональної політики варто уважно придивитися до зарубіжного досвіду регіонального устрою держави. Взірцем мають стати держави з усталеними демократичними формами устрою, які є або унітарними, або федеративними, що свідчить про те, що рівень їх цивілізованості та демократичності не перебуває у прямій залежності від форми державного устрою.

У багатьох місцях Європи регіоналізація постала частково як пошук територіальних та інституційних рамок, більш придатних, ніж держава, для стимуляції економічного розвитку із збереженням ринкової економіки. Вона постає також, і мабуть, ще з більшою мірою, як відповідь на вимоги автономії, що виходять від певних груп населення, чия специфічна культура пов'язана з частиною території, яка має свою власну історію.

Проекти регіоналізації були дуже різними. І сам термін "регіон" в деяких країнах Європи, таких, як Велика Британія, Нідерланди, Португалія, Данія та ін., має інше значення і багато відмінностей від тих, що він має у країнах, де вже існують регіони, землі чи області. Такі держави як Люксембург, Данія, Ірландія, уникнули моди на регіоналізм (очевидно, з причин розміру).

Територіальне верховенство держави як одна з головних складових державного суверенітету обумовлює її вищу владу стосовно всіх спільнот і етнічних груп, що знаходяться на території держави. Територіальне верховенство не означає жорстокої централізації державної влади. Навпаки, цілісність держави буде посилюватись завдяки економічній, соціальній та культурній самостійності регіонів.

Між державою та регіональними структурами вкрай необхідна співпраця внаслідок взаємозалежності їхньої політики та особливої природи їх компетенцій. Завдання координації між регіонами бере на себе держава (окрім Німеччини). Наприклад, в Іспанії у зв'язку з перспективою відносин з Європейським Співтовариством нещодавно розпочався процес, який, можливо, приведе до зростання числа спільних конференцій. У Франції закон про територіальну адміністрацію 1992 р. відкриває шлях для можливої міжрегіональної співпраці через спільні громадські установи.

Аналіз інституцій і механізмів, покликаних забезпечити зв'язок між регіональними та загальнодержавними інституціями, показує, що в країнах, які нас цікавлять, існує три моделі відносин між національною державою і регіональними утвореннями:

1) коли землі представлено у федерації, а не навпаки (як у Німеччині);

2) коли держава представлена на регіональному рівні (як в Іспанії, Італії, Франції);

3) коли існує взаємне ігнорування між інституціями держави та інституціями регіону чи громади (як в Бельгії).

Протягом більшої частини двадцятого сторіччя державна й місцева політики поєднувались між собою завдяки розширенню й ускладненню функцій і зростанню взаємозалежності місцевих і державних функцій. У 60–80-х рр. XX ст. в багатьох розвину-

тих країнах були проведені реформи адміністративно-територіального поділу. Так, наприклад, у 1972 р. в Великій Британії був прийнятий новий Акт про місцеве управління, реалізація якого була почата в 1974 р. Його ціллю був перехід до двух-трьохрівневої системи управління за рахунок укрупнення місцевих територіальних одиниць. В 1995 р. була переглянута система адміністративно-територіального поділу Англії. Зараз вона поділяється на 45 унітарних округів з широким колом повноважень і 36 графств. У склад округів і графств входять райони, які складаються з приходів. На всіх рівнях існують свої органи влади. Територія Північної Ірландії поділена на 26 районів. Адміністративна структура регіонів у Франції законодавчо була визначена у 1982 р., згідно з якої було введено п'ятирівневий територіально-адміністративний поділ на комуни, кантони, округи, департаменти і регіони, однак перші спроби регіоналізації відносяться ще до 50–60-х рр. В цей же час в Італії було здійснено перехід на трьохрівневий адміністративно-територіальний поділ на комуни, провінції та області [2].

Ці реформи характеризуються скороченням кількості наявних територіальних одиниць шляхом збільшення їх розмірів або створенням нової, укрупненої ланки адміністративно-територіального поділу – регіону. За умов унітарної форми державного устрою створення та зміна цих одиниць здійснюються централізовано, в федерації відповідні питання, як правило, вирішуються на рівні суб'єктів. Крім того, якщо мова йдеться про федеративну державу (ФРГ, Австрію, Швейцарію, Бельгію), регіон уявляє собою барометр розвитку федеративних відносин.

Протягом останніх десятиріч багато європейських країн зробили рішучі кроки в плані децентралізації повноважень, пов'язаних з регіональним розвитком, спостерігається зростання значення проміжного ярусу врядування, розташованого між центральною і місцевою владами. Проміжні структури набули цілком нових форм регіональних виборних органів влади, що здійснюють виконавчі, а інколи й законодавчі повноваження (Бельгія, Франція, Іспанія, Португалія, Італія), або ж виникли у формі оновлених органів управління окружного рівня (Норвегія, Швеція, Данія, Велика Британія та деякі землі Німеччини). Це пояснюється рядом чинників. Серед них важливішим є необхідність розвинути такий тип автономії, який потрібен для „заспокоєння" етнічного націоналізму, що з 1960-х рр. йшов поруч з вимогами самоврядування. У деяких країнах посилення регіонів пов'язувалося з рухом за децентралізацію та демократію, як в Іспанії, Італії, а після Другої світової війни – Норвегії, Данії, Німеччині і до деякої міри Франції. Нарешті, проміжний рівень урядування був також засобом задоволення групових політичних та економічних інтересів [3]. На початку 90-х рр. XX ст. на всій своїй території загальні структури регіонального рівня мали Бельгія, Німеччина, Іспанія, Франція та Іспанія. Ці структури різного віку і типів і так само мають різний розмір. Внаслідок цих тенденцій органи влади, що стоять між центральним та місцевим рівнями, стали новими захисниками або речниками інтересів, а також одиницями визначення й проведення політики.

Нині існують різні підходи до побудови регіональної політики, але можна однозначно стверджувати: нема в Європі країн, де не визнавалося б за регіональною політикою право на життя. Крім того, в окремих європейських країнах застосовуються свої національні стратегії регіонального розвитку, вже кілька десятиліть існує такий феномен, як регіональна політика Європейського Союзу.

В Європі з середини 70-х рр. розпочався процес формування та реалізації саме регіональної політики ЄС. Сучасна «Європа регіонів», як вважають дослідники інтеграційних процесів, народжувалось в ході важких пошуків шляхів та форм відновлення зруйнованого під час Другої світової війни господарства західноєвропейських країн. Головна ставка була зроблена на інтеграцію економічних зусиль народів і країн на створення таких соціально-економічних механізмів, які б дозволили поєднати їх зусилля в інноваційному процесі [4]. Поступово в ЄС склалася трьохступенева система: регіон (земля, кантон, провінція) – держава – співтовариство. Офіційною моделлю Євро-

пейського Співтовариства стала «Європа регіонів» (раніше нею була „Європа батьківщин"). Все це було офіційно затверджено у Хартії регіоналізму, прийнятій у 1988 р.

Доречно навести визначення регіону, сформульоване Асамблеєю Європейських регіонів: «Регіон – це територіальне об'єднання під безпосередньою юрисдикцією суверенної держави з системою самоврядування. Регіон повинен мати свою конституцію, статус автономії чи інший закон, який є складовою законодавства держави і яка визначає організацію та повноваження регіону» [5].

Мабуть, виходячи з цього, регіоналісти часто дуже гарно ставляться до об'єднаної Європи, тому що чекають від неї підтримки в боротьбі проти централізації в своїй власній національній державі. Філософ Г. Люббе сформулював це так: «Регіоналізм – це націоналізм маленьких націй, які повинні затвердитись в своєму опорі тиску великих націй» [6].

Так, в Іспанії існує сильна регіональна традиція, прикладом якої служить потужний рух за незалежність Каталонії («Велика Каталонія») та життєздатність каталонської мови, рух за створення суверенної баскської конфедерації за формулою 3+4=1, що означає об'єднання трьох іспанських провінцій автономної області Країни Басків (Біскайя, Гіпускоа, Алава), іспанської автономної області Наварра та трьох французьких районів (Лабур, Суль, Нижня Наварра). Французька частина цього проекту уявляється достатньо проблематичною тому що у Франції взагалі традиційно не прийнято визнавати локальні етнічні меншини, не говорячи вже про надання їм національної автономії. Ідеологи баскського сепаратизму висловлюють зараз принципово нову ідею створення баскської держави в межах Європейського Союзу. Тому можливість за допомогою політики під назвою «Європа регіонів» зменшити те, що часто сприймається як надмірна централізація державної влади, викликає тут енергійну підтримку. Іспанці розглядають членство в ЕС як спосіб інтегруватись до Європи [7].

На початку 80-х рр. XX ст. практично в усіх країнах ЄС значні повноваження отримали регіональні та місцеві органи влади, а в Маастрихтських угодах був офіційно визнаний взаємозв'язок між наднаціональним об'єднанням та субнаціональним поділом (регіоналізацію) та передбачені гарантії політичних прав регіонів з боку європейських інститутів. Після підписання в 1992 р. Маастрихтського договору в його структурі Європейських комісій був створений спеціальний управлінський відділ – Комісія регіонів, який має завдання регулювати специфічні проблеми територій.

Ініціатором створення даного органу були, перш за все, федеральні землі ФРН. Його значення полягає в тому, що він закріпив на договірній основі у якості суб'єктів права, землі, регіони, а також автономні суспільства. Комітет регіонів має лише дорадчі функції. Однак землі і регіони намагаються у майбутньому добитися для нього справжнього права участі в прийманні рішень.

У 1994 р. був створений Конгрес місцевих і регіональних влад Європи, який складається із Палати місцевих влад і Палати регіонів. Він був створений в якості консультативного органу Ради Європи з тим, щоб допомогти новим державам-членам Ради Європи виконувати практичні завдання, здійснення яких необхідно для встановлення справжньої місцевої і регіональної автономії [8].

Важливо підкреслити, що в процесі інтеграції та регіоналізації Західної Європи пріоритетне значення постійно надавалося гармонізації міжетнічних відносин. Наприклад, можна вважати, що економічна інтеграція та регіоналізація сприяли франко-німецькій злагоді. Інтеграційні зв'язки сприяли адаптації в 1970-1980 рр. приблизно 30 млн. трудящих-мігрантів, що прибули на роботу до найбільш розвинутих західноєвропейських країн. Взагалі Європейський Союз побудований, перш за все, на основі міцного та довгострокового рішення міжетнічних відносин, але це безумовно не є гарантією рецидивів міжетнічних зіткнень.

Економічні чинники розвитку регіонів країн-членів ЄС вимагають проведення ефективної політики з метою ліквідації територіальних диспропорцій в середині кожної

держави ЄС. Тому метою національної політики країн-членів ЄС є регіональне вирівнювання. Не слід забувати, що поведінку меншин великою мірою обумовлює економічна ситуація. Якщо вона буде гіршою, ніж на історичній батьківщині, то можна очікувати зростання негативних явищ, і навпаки. Взагалі міжетнічна толерантність знаходиться в безпосередньої залежності від рівня добробуту.

Економічне об'єднання Європи, а також політична інтеграція держав європейського континенту зазнає швидких змін і, по суті, є викликом часу, відображає зростаючу потребу політики об'єднання держав континенту в контексті реалізації єврорегіональної політики з метою зменшення диспропорцій у розвитку регіонів та сприяння стабільності в різних вимірах у більш різноманітній Європі [9]. Реально масштабна політика почала проводитися з 1975 р., коли був створений Європейський Фонд регіонального розвитку (ЄФРР).

Аналіз соціально-економічного становища єврорегіонів виявляє основні відмінності між динамічним центром і периферійними регіонами. ВВП на душу населення в десяти найсильніших регіонах ЄС утроє перевищує ВВП у десяти найслабших.

Найбагатшими регіонами Європи в останні десятиріччя були: Лондон (229%) – Велика Британія; Гамбург (198%), Дармштат (167%), Бремен (146%) – Німеччина; Люксембург (172%) – Люксембург; Брюссель (170%), Антверпен (138%) – Бельгія; Відень (166%) – Австрія; Іль-де-Франс (156%) – Франція [10]. Ці регіони значно перевищують середні показники розвитку регіонів у Європі. 56 регіонів мають рівень менший, ніж 75% в середньому по ЄС.

Серед «найбідніших» лідирувала Греція (чотири регіони по 51%), Іспанія (три регіони: Екстермадура – 54%, Андалузія – 58%, Соут – 59%), Португалія (один регіон: Мадейра – 55%). Грецький регіон Іпейрос (43%) та португальський Азори (49%) не досягають навіть рівня 50% [11].

У 1993 р. для підтримки найбільш економічно слабких країн-учасниць – Іспанії, Португалії, Італії та Греції – був створений Фонд сприяння економічному зближенню держав-учасниць (Фонд згуртування).

Дискусія, викликана перспективами ЄС внутрішнього європейського ринку 1993 р., вимагає порівняння регіональних утворень за такими показниками, як населення, площа й багатство. Показники у таблиці свідчать про різноманіття, що панує у цьому питанні.

Порівняння ведучих європейських країн (у середньому показнику): населення, площа, багатства*

Країна	Площа регіонів, земель і автономних областей, кв. км	Населення регіонів, земель і автономних областей, осіб	Багатство регіонів, земель і автономних областей на душу населення (серед. пок. для ЕЄС – 100)	
			min	max
Бельгія	10200	3 316 000	83,4	154,2
Іспанія	28000	2 162 000	53,5	109,2
Італія	15100	2 879 000	58,7	137,3
Німеччина	22300	5 698 000	94,5	182,7
Франція	24400	2 573 000	41,6	112,7

* *Складено за даними Ж. Зіллера «Політико-адміністративні структури країн ЄС». – К., 1996. – С. 123-124.*

За площею німецькі, іспанські та французькі регіони досить однорідні за середніми показниками. Зіставлення кількості населення показує, звичайно, що німецькі землі населені більше, ніж регіони інших великих країн співтовариства. Слід, однак, підкреслити, що шкала розподілу є набагато більшою, а це зменшує можливість порівняння.

Набагато важче знайти задовільні показники для зіставлення економічного потенціалу регіонів. Якщо триматись показника внутрішнього валового доходу на душу населення, який загалом пов'язаний з відношенням між ресурсами і витратами у даному регіоні, то видно, що відносне багатство регіонів країни пояснюється не їх площею і населенням, але у значно більшій мірі багатством країни в цілому. Однак треба констатувати: відмінності між регіонами ЄС у XXI ст. не тільки не зникають, а, навпаки, вони знову посилюються завдяки вступу нових членів.

На сучасному етапі стратегічного значення набуває пошук надійних шляхів зміцнення та розвитку міжрегіонального співробітництва, спрямованого на забезпечення стабільності в сфері національних та міждержавних відносин.

Частина парламентаріїв різних держав об'єдналися в Асамблею Європейських регіонів, що ставить за мету всіляко сприяти регіональній інтеграції та співробітництву в Європі поза існуючими державними інституціями.

З огляду на динамічну зміну геополітичної ситуації та економічного об'єднання Європи, пріоритетного значення набуває міжрегіональне співробітництво за допомогою діяльності Комітету регіонів. Цей Комітет було створено згідно Маастрихтської угоди, що можна вважати першою спробою врахування регіонального чинника у європейському правовому, економічному та політичному просторі. Як позитив слід відзначити посилення від 90-х років міжрегіонального співробітництва в Європі.

Для розвитку міжрегіонального співробітництва в сьогоднішній Європі існує досить розвинене юридичне та міцне інституційне підґрунтя. Юридичну основу складають європейські хартії та конвенції. Такі, як, наприклад, Європейська Хартія місцевого самоврядування (Страсбург, жовтень 1985 р.), Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (Мадрид, травень 1980 р.) і особливо Протокол №2 (Страсбург, травень 1998 р.), Європейська хартія регіональних мов і мов меншин (Страсбург, листопад 1992 р.), Хартія Конгресу місцевих і регіональних влад Європи (січень 1994 р.), Європейська хартія регіонального самоврядування (червень 1997 р.).

ЄС відзначає регіональне співробітництво як один із своїх політичних пріоритетів з метою створення політичної стабільності забезпечення прав людини та демократії, економічного розвитку. Одним з переважень проектів є захист меншин та їхня економічна і соціальна інтеграція, розвиток громадянського суспільства. Подібне співробітництво є засобом послаблення напруженості у відносинах між національними групами та засобом сприяння зближенню між урядами та країнами [12].

Російська дослідниця І.М. Бусигіна вважає, що саме інтеграція скоріше веде до загострення міжрегіональних диспропорцій, замість їх вирівнювання. Це пояснюється тим, що з'явилась стійка група регіонів, які все більш і більш відстають і не спроможні до прискореного розвитку, спираючись лише на власні можливості. Тому ЄС має певну відповідальність за долю таких регіонів, логіку розвитку яких порушила інтеграція [13].

Тенденції економічного зростання та зміцнення політичного статусу регіонів, а також наявні диспропорції між регіонами Євросоюзу є постійним явищем. Отже, суть ефективної регіональної політики ЄС на сьогодні визначається тим, якою мірою ЄС спроможний контролювати ситуацію в регіонах.

Суть вирішення питання проведення ефективної регіональної політики полягає в реалізації головних принципів європейської регіональної політики із врахуванням специфіки держав Європи. Так, визначені такі базові критерії регіональної політики ЄС:

1) субсидіарність (громадсько-політичний принцип, за яким вищі суспільні одиниці мають право і повинні розв'язувати лише ті проблеми, на виконання яких нижчі структури не здатні);

2) децентралізація (перерозподіл повноважень регіонів з метою їх ефективного використання та заохочення регіональних ініціатив, оптимізації практичного вирішення питань саме на регіональному рівні);

3) партнерство (співробітництво) між суб'єктами різних рівнів (Євросоюз, держава, регіон) територіально-адміністративних одиниць для реалізації конкретного проекту;

4) програмування (це розробка на основі партнерства стратегії розвитку з урахуванням пріоритетних довгострокових та короткострокових цілей);

5) концентрація та адиціоналізм (фінансові ресурси, які надала ЄС окремим державам-членам чи суб'єктам територіального, регіонального розвитку мають бути доповнені за рахунок місцевих джерел).

Отже, з кінця 70-х – 80-х рр. XX ст. дедалі посилювався процес регіоналізації взагалі, і зокрема, етнічної, підвищувалася роль етнорегіоналізму тощо. Це свідчить про певну ерозію національно-державних суверенітетів і вступу Західної Європи до нового етапу розвитку. Регіональна політика Європейського Союзу в 1990-х рр. XX ст. досягла самостійності. Європа розглядає регіон як найбільший резерв для внутрішньої єдності ЄС. Метою регіональної політики ЄС було ліквідація територіальних диспропорцій економічного та соціального розвитку в середині розвинутих держав ЄС. Реалізація адекватної єврорегіональної політики сприяла розв'язанню етнополітичних конфліктів та запобіганню виникнення передкризових ситуацій на локальному рівні. Включення регіональних одиниць в комунітарний політичний механізм поглиблювало міжрегіональне європейське співробітництво, «цивілізувало» національний феномен та об'єктивно сприяло послабленню етнічної складової національного почуття. Органи інтеграційного рівня були, в даному випадку, арбітром та гарантом дотримання загальновизнаних прав і свобод. Тим самим знижувався рівень напруженості у відносинах національно-регіонального та національно-державного рівнів.

Підвищення статусу регіону в системі ЄС та посилення міжрегіональних зв'язків вели до послаблення власно націоналістичних, етнічних компонентів регіоналізму: представництво корінних народів, етнонаціональних меншин на інтеграційному рівні в перспективі може бути здійснено лише в формі представництва субнаціональних територіальних одиниць (в Комітеті регіонів, Раді регіонів та общин Європи). Регіональні програми, що мають мету стабілізувати соціально-економічну ситуацію в тому чи іншому неблагополучному регіоні, здійснюються в Шотландії та Уельсі, Країні Басків та на Корсиці, в інших регіонах мешкання етнонаціональних меншин.

Для ефективного здійснення регіонального розвитку нашої країни необхідно: створення ефективного правового поля; узгодження регіональної політики з загальною стратегією розвитку держави; дотримання принципу субсидіарності; децентралізація влади; використання внутрішнього потенціалу територій; кооперація і співробітництво між регіонами. Важливим моментом є подальше вивчення досвіду регіональної політики ЄС і апробація європейських методик регіональних досліджень.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу и обобщению опыта региональной политики европейских стран. Автор считает, что регионализация несет в себе потенции для согласования интересов етнонациональных общностей как на внутригосударственном, так и на общеевропейском уровне. Изучение этого вопроса является важным для построения гармоничной модели политического и этнонационального развития современной Украины.

SUMMARY

The article analyses and generalizes experience of European countries regional policy. The author believes that regionalization has potential for reconciliation of interests of ethnonational communities both within a particular country, as well as in Europe in general. The research into the problem is very impotent for constructing a concord model of political and ethnonational development of modern Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шульга М.О. Проблеми формування державної політики // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф. (10-11 лист. 1994 р.). – К.: Ін-т націон. відносин і політології, 1995. – С. 4-5; Кононенко П.П. До проблеми регіональної політики України і розвитку духовної культури // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнар. наук.-практ. конф. (10-11 лист. 1994 р.). – К.: Ін-т націон. відносин і політології, 1995. – С. 34.
2. Пронкин С.В., Петрунина О.Е. Государственное управление зарубежних стран. – М.: Аспект Пресс, 2001. – С. 85-86, 263-268, 337-339.
3. Агранофф Р. Огляд європейських традицій місцевого самоврядування // Саєнко Ю., Ткачук А., Привалов Ю. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози. – К.: Ін-т соціології, 1997. – С. 13-14.
4. Основы национальных и федеративных отношений / Под общ. ред. Р.Г. Абдулатипова. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – С. 312.
5. На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів / За ред. С. Максименка, І. Студеннікова. – К.: Логос, 2000. – С. 22.
6. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000. – С. 217.
7. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу: Пер. з англ. – К.: Аналіт.-досл. центр "Анод"; К.І.С. – 2001. – С. 78.
8. Конгресс местных и региональних властей Европы. – http://www.coe.ru/win/19zagl.htm
9. Основополагающие принципы устойчивого пространственного развития европейского континента... – http://www.prometa.ru/kpr/frames/d&g/GPSDEC.htm; Проект Тасис EDRUS 9602 «Региональная политика, направленная на сокращение социально-экономической и правовой асимметрии». – http://ieie.nsc.ru/~tacis/
10. На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів. – С. 14-15.
11. Там само. – С. 14-15.
12. Дикарєв О. Єврорегіональне співробітництво етносів // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т світової економ. і міжнар. відносин, 1998. – Вип.4. – С.40-53; Основополагающие принципы устойчивого пространственного развития европейского континента... – http://www.prometa.ru/kpr/frames/d&g/GPSDEC.htm
13. Бусыгина И.М. Региональная политика Европейского Союза на рубеже веков: новые тенденции и вызовы // Европа на пороге XXI века: Ренессанс или упадок? – М.: ИНИОН, 1998. – С. 110-111.

Надійшла до редакції 12.12.2008 р.

УДК 94(477)

СХІДНА УКРАЇНА В РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

І.Я.Тодоров

Одним із основних чинників, що визначають життєздатність і безпечне існування держави, є проведення її урядом адекватної зовнішньої політики. Активність і систематичність, цілеспрямованість і безперервність цього процесу гарантують отримання державою певних гарантій політичної та економічної безпеки, дозволяють запобігти появі деяких негативних явищ у внутрішньому житті країни, забезпечують її існування і пода-

 © Тодоров І.Я., 2008

льший розвиток. На сучасному етапі розвитку України її зовнішньополітичні орієнтири, залежно від внутрішньої ситуації і міжнародного становища, періодично корегуються та змінюються. Передумовою розуміння цілісної картини історії зовнішньої політики України є поєднання досвіду минулого й сьогодення, врахування прорахунків і здобутків. Унаслідок цього виникає потреба в усвідомленні причетності українського суспільства до процесів, що відбуваються у світовій політичній, фінансово-економічній, інформаційно-технічній і екологічній сферах. Україна є інтегрованою і відкритою до тих трансформацій, які відбуваються на планеті, тому всі позитивні й негативні зміни в глобальному вимірі позначаються також і на становищі українського соціуму. Головна його проблема – досягнення громадянської консолідації та суспільної стабільності. Доцільно відзначити, що Українська держава формує свої власні національні інтереси, свою зовнішньополітичну стратегію, вирішує широке коло проблем, які стоять перед нею у зв'язку з необхідністю європейського геополітичного вибору. Від тотожності пріоритету європейського вектору національним інтересам, від якості її міждержавних стосунків, особливо з країнами-сусідами буде залежати майбутнє України.

Студіюванню участі регіональних владних структур та органів місцевого самоврядування в реалізації державної політики спрямованої на всебічну європейську та інтеграцію присвячено чимало досліджень [1]. Заслуговує, зокрема, на увагу стаття І.Довбні, де відстежено участь східноукраїнських областей в діяльності Асамблеї Європейських Регіонів, доведений потенціал Слобожанщини щодо здійснення європейської інтеграції України [2].

Мета статті полягає в розгляді особливостей внеску східноукраїнських областей в реалізацію державної політики інтеграції до Європейського Союзу. Відповідно завданнями даної розвідки є аналіз політичних та правових засад європейського вибору України; простежити діяльність українських регіонів, регіональних органів виконавчої влади в напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції; визначити місце і роль регіонального та місцевого самоврядування в реалізації європейського покликання держави.

Джерельну основу статті складають документи державної виконавчої влади на місцях, міських рад та інших органів місцевого та регіонального самоврядування [3]. На жаль, не в усіх областях регіональне втілення політики європейської інтеграції знаходило відповідне відображення. Втім, саме ці документи найбільш детально та ґрунтовно демонструють, що відповідна справа була не лише справою центральних органів виконавчої влади. Найбільшого віддзеркалення цей напрям знайшов в документах Дніпропетровської, Донецької, Сумської, Харківської та Чернігівської областей. До цієї ж групи варто віднести документи і матеріали державних та приватних підприємств, установ та організацій [4].

Основними нормативно-правовими документами, які визначали практику управління регіонами, були Конституція України та Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», які передбачали, з одного боку, принципи збереження України як унітарної держави, узгодження інтересів регіонів із загальнодержавними і міжрегіональними інтересами, з іншого, – можливості передачі регіонам широких повноважень у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку.

Безпосередніми виконавцями державної політики щодо європейської та євроатлантичної інтеграції в регіонах були обласні державні адміністрації. В усіх регіонах України на початку 1993 року на базі відділів зовнішньоекономічних зв'язків були утворені управління зовнішніх економічних зв'язків обласних держадміністрацій. Згідно Постанови Кабміну від 18 травня 2000 року №821 в перелік управлінь було внесено нову позицію «управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності» [5]. Основними завданнями цих управлінь були такі, як забезпечення реалізації на території області державної політики у сфері зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності, туризму і курортів, розвитку туристичної та курортно-рекреаційної індустрії; сприяння розвитку міжнародного співробітництва у галузі економіки, торгівлі, захисту прав лю-

дини, боротьби з тероризмом, екологічної безпеки, охорони здоров'я, науки, освіти, культури, туризму, фізкультури і спорту та інших сфер суспільного життя; сприяння активізації зовнішньоекономічних зв'язків та виходу на зовнішній ринок розташованих на території області підприємств, установ та організацій; здійснення заходів та сприяння створенню належних умов, спрямованих на розвиток та організацію міжрегіонального, прикордонного та прибережного співробітництва у сфері зовнішньоекономічної діяльності; створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку внутрішнього, міжнародного та іноземного туризму, туристичної та курортно-рекреаційної індустрії, провадження екскурсійної діяльності на території області; забезпечення раціонального використання та збереження туристичних ресурсів, природного та історико-культурного середовища на території області тощо.

Управління відповідно до покладених на них завдань представляли інтереси обласної чи міської державної адміністрації у зносинах з відповідними органами адміністративно-територіальних утворень іноземних держав, дипломатичних установ, міжнародних організацій, сприяли проведенню та брали участь у переговорах з представниками ділових кіл, установ та організацій іноземних держав з питань розвитку зовнішньої торгівлі, аналізували результати зовнішньоекономічної діяльності в регіоні, вносили пропозиції щодо дотримання суб'єктами підприємницької діяльності вимог законодавства, правил міжнародної торгівлі, надавали їм консультації і методичну допомогу, здійснювали захист їх прав та інтересів, надавали допомогу в організації, участі та проведенні міжнародних торговельно-промислових і торговельних виставок, ярмарків та презентацій, сприяли проведенню переговорів з питань розвитку інвестиційної діяльності в регіоні, залученню іноземних інвестицій, створенню спільних підприємств (з іноземними інвестиціями), визначали перспективні об'єкти та напрями інвестування, проводили державну реєстрацію іноземних інвестицій в регіоні, в межах делегованих головному управлінню повноважень здійснювали оформлення та видачу суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності регіону документів дозвільного характеру (карток реєстрації-обліку зовнішньоекономічних договорів (контрактів), експортно-імпортних ліцензій, разових (індивідуальних) ліцензій), сприяли удосконаленню ринкової інфраструктури туризму, розвитку ринкових відносин у цій галузі та конкуренції на ринку туристичних послуг, провадили інформаційну, рекламну та видавничу діяльність у галузі туризму і курортів, сприяли залученню інвестицій для розвитку туристичної індустрії, координували діяльність підприємств туристичної галузі з питань обслуговування туристів.

Потужні кроки щодо втілення державної політики європейської інтеграції були зроблені найпотужнішими регіонами Сходу України. Дніпропетровською облдержадміністрацією підписано та реалізовувалися домовленості з окремими регіонами держав – членів ЄС з питань регіонального співробітництва. Зокрема, з землею Бранденбург (Німеччина, 1993 р.), землею Саар (Німеччина, 1994 р.), Департаментом Рони (Франція, 1995 р.), землею Північний Рейн-Вестфалія (Німеччина, 1996 р.). Окремо, слід зазначити участь в співробітництві бізнесову громадськість. Так, в 1998 була укладена угода між Дніпропетровським обласним союзом промисловців та підприємців і фінансово-промисловим концерном «Гала-Капітал» з Європейською Конфедерацією малих і середніх підприємств та Союзом малих і середніх підприємств Німеччини [6].

У період 1995-1999 років було надано значну технічну допомогу Запорізькій області з боку Уряду Німеччини. Більше сорока проектів у рамках програми «ТРАНСФОРМ» було спрямовано на підтримку розвитку малих і середніх підприємств різних форм власності, проведення приватизації, реструктуризації машинобудівного комплексу області. Було створено модельний навчальний та технологічний центри з метою надання допомоги молоді у профорієнтації. Банк даних міського кадастру, започаткований німецькими фахівцями, дав змогу займатися розробкою сучасних рішень у галузі планування та господарського використання усіх майнових споруд, які входять до

складу підприємства. Було укладено також Генеральну угоду між ЄБРР та Запорізькою областю про підтримку проекту "Програми інвестицій та розвитку системи водопостачання та очищення води в м. Запоріжжі". На міжрегіональному рівні розвивалося співробітництво Запорізької області з Бургаською областю (Республіка Болгарія), побратимські відносини між Запоріжжям та Бельфором (Франція), Бірмінгемом (Велика Британія), Лахті (Фінляндія), Лінцем (Австрія), Оберхаузеном (Німеччина) [7].

Одним з головних торгових партнерів Харківської області була Німеччина. ФРН була провідним постачальником в Харківську область електротехнічного та транспортного обладнання, машин та механізмів, товарів народного споживання, продукції харчової та фармацевтичної галузей. Здійснювалася низка кооперaційних проектів з Німеччиною. Зокрема, в галузі енергетичного машинобудування – між ВАТ «Турбоатом» і «Сіменс» та «МАН-Енергія», в галузі сільськогосподарського машинобудування між Харківським тракторним заводом і фірмою ДОЙТЦ, між корпорацією «Українські мотори» та фірмою МАН, між ВО «Завод імені Малишева» і фірмами Кляйне Ландтехнік та КРОНЕ, в галузі приладобудування та засобів зв'язку – між Харківтелеком і Дойче Телеком, в галузі енергетики – між заводом «Електроважмаш», ЦКБ «Енерго» та фірмою «Сіменс»; між концерном «Котлопроміневест» і фірмою «Шталь Індустрі», в галузі охорони навколишнього середовища між фірмою «Умвельттехнік» і Європейським банком реконструкції та розвитку. Крім того було впроваджено кілька українсько-німецьких проектів з різних секторів економіки: проект Харківського авторемонтного заводу спільно з «Євробус-Мерседес-Бенц», проект Харківського заводу тракторних та самохідних шасі спільно з фірмою СІСТРА енергетичних установок на базі однойменних тракторів; створення найбільшого в Україні виробництва памперсів та засобів жіночої гігієни спільно з німецькою компанією «Неопластик», створення спільної українсько-німецької страхової компанії «Інтерриск», спільних українсько-німецьких підприємств ТММ, МАКС, Мікро-Сервіс, оновлення вагонного парку та засобів автоматизованого управління рухомим складом метрополітену за рахунок німецьких поставок.

У травні 1999 року з ініціативи Бюро Делегата німецької економіки, а також при сприянні Федерального Міністерства економіки і технологій Німеччини, в харківському Інституті Монокристалів було проведено Міжнародний контрактний семінар «Дослідницька кооперація». З українського боку в ньому взяли участь близько 100 представників харківських підприємств, понад 30 представників німецьких компаній, а також потенційні партнери з Росії, Білорусі, Грузії, Узбекистану. Організатором семінару виступив Центр розвитку малого бізнесу «Харківські технології». Розширювалося регіональне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища, зокрема у листопаді 1999 року у м. Харкові за дорученням ЄБРР перебувала група експертів з метою вивчення можливості реалізації у м. Харкові інвестиційного проекту розвитку системи управління роботою з побутовими відходами [8].

Безумовно, що задекларований європейський курс мав постійно знаходити підтвердження у внутрішній політиці держави. Саме «європейськість» вимагає більшої уваги до ролі і місця регіонів в усіх сферах життя держави. Донбас заявив про себе як певний загальнодержавний локомотив виходу України з десятиліття кризи і руйнації.

Для Луганської області держави – члени ЄС стали головними діловими партнерами. Найбільший за обсягом товарообіг був з Німеччиною, Італією, Францією. В області здійснювалася низка проектів, що фінансувалися ЄС. Передусім це був проект Tacis EDUC 96.01 «Підтримка у рішенні питань, пов'язаних з наслідками реструктуризації вугільної промисловості у Донбасі». У рамках цього проекту працювала програма надання підтримки малому та середньому бізнесу і зниження соціальної напруженості у результаті реструктуризації вугільної промисловості в Луганському регіоні. Між Луганською торгово-промисловою палатою і Польсько-литовською торгово-промисловою палатою у Варшаві з 1999 р. діяла спеціальна угода. Розширювалися партнерські стосу-

нки між Луганською областю та графством Рінгкобінг (Данія). Основними аспектами співробітництва були розвиток взаємовигідної торгівлі, створення спільних підприємств, вивчення можливостей для інвестування в текстильній, металообробній, харчовій промисловості. В 1999 році було укладено Угоду між Старобільським районом Луганської області та Каменногурським повітом Дольшленського воєводства Республіки Польща [9]. Вагомим показником, що свідчить про регіональні пріоритети отримання прямих іноземних інвестицій. За даними Луганського обласного управління статистики, із країн СНД і Балтії в 2002 році надійшло лише 2,1% від загального обсягу, з інших країн світу – 2 млн. 526 тис. дол. або 97,9% від всього об`єму інвестицій. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в цю область на 1 жовтня 2002 року склав 42 млн. дол. США. Інвестиції надійшли з 28 країн світу, найбільший обсяг (біля 70%) внесений нерезидентами припадав на країни ЄС, або на держави-претенденти на вступ до ЄС . (Іспанія –23% від загального обсягу, Угорщина – 14,3%, Нідерланди – майже 12%, Велика Британія – 9,1%, Кіпр – 6,4%) [10]. Проте, слід зазначити, що в більшості випадків структура інвестицій складається не на користь високотехнологічних виробництв. Вісім інвестиційних проектів за участю країн ЄС реалізовані в Антрацитівському районі Луганської області в рамках програми розвитку території зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності. За даними Головного управління економіки Луганської облдержадміністрації, ці проекти реалізовувалися в агропромисловому комплексі та вугільній промисловості. На думку місцевої влади, найбільш важливим для економіки району був інвестиційний проект спільного українсько-австрійського підприємства «Плутон», спрямований на будівництво шахти «Петровеньковська». Цей проект вартістю 12 млн. дол. США передбачав створення 220 нових робочих місць. У стадії доробки знаходився інвестиційний проект спільного українсько-словацького товариства з обмеженою відповідальністю «А-плюс-лтд» – «Забезпечення екологічної безпеки підземного видобутку вугілля і його витяг з породних відвалів і іловідстойників» [11].

Співробітництво Донецької області з іноземними партнерами державами-членами ЄС в різних сферах значно поширилось в умовах реалізації Закону України «Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області». Радою з питань спеціальних економічних зон та спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій області за станом на 2000 рік з моменту запровадження пільгового режиму інвестування схвалено для реалізації на територіях пріоритетного розвитку 71 інвестиційний проект на загальну суму 586,1 млн. доларів США, в тому числі 16 проектів за участю іноземних інвесторів держав – членів ЄС (Великої Британії, Німеччини, Бельгії, Італії, Греції). Крім того, на загальних засадах залучено 259,4 млн. доларів США іноземних інвестицій.

В області здійснювався ряд проектів, що фінансувалися ЄС за програмою Tacis та Британським урядовим фондом «Ноу-Хау». Зокрема, в Донецьку було відкрито консалтинговий центр вугільної промисловості з метою передачі «ноу-хау» у сфері управління та розвитку вугільних підприємств, а Маріуполі відкрито бізнес-центр, який надавав інформаційно-консультаційну допомогу підприємцям.

Були укладені і діяли міжрегіональні угоди Донецької області з регіоном Тампере (Фінляндія), з Адміністрацією Катовицького воєводства Польщі, Загальними Зборами області Комаром-Естергом Угорщини (1996 р.). Діяли договори про співробітництво між містом Донецьком та містами Нарвою (Естонія, 1996 р.), Вільнюсом (Литва 1996 р.), Шеффілдом (Велика Британія, 1956 р.), Шарлеруа (Бельгія, 1985 р.), Бохумом (Німеччина, 1987 р.), Таранто (Італія, 1985 р.), Комп'єном (Франція, 1997 р.) і Труа (Франція, 1998 р.); між Маріуполем та Пореєм та островом Калімпос (Греція, 1998 р.); між Артемівськом та Мостом (Чеська республіка), Хайнувкой (Польща) та Слобозією (Румунія); між Горлівкою та Барнслі (Велика Британія, 1987 р.); між Макіївкою та Битумом (Польща, 1998 р.), між Торезом та містами Салломін і Авьон (Франція, 1974 р.) [12].

В січні 2003 року в Брюсселі відбувся широкомасштабний бізнес-семінар «Інвестиційні можливості Донецького регіону», а у Європарламенту пройшла презентація Донеччини. Європейські політики, депутати, дипломати, бізнесмени і вчені знайомилися з промисловим потенціалом регіону. Проведенню презентації сприяв депутат від Європарламенту від Великої Британії, член парламентського комітету зі співробітництва з Україною Р.Гудвіл, завдяки якому донецьким підприємцям і бізнесменам дозволили використовувати приміщення Європарламенту для розповіді про свою діяльність. Р.Гудвіл відзначав, що більшість людей на Заході знають, що Україна робить сільськогосподарські продукти, у той час як Донецька область є найбільшим виробником вугілля, сталі і машин. Донецька делегація відвідала бельгійське місто-побратим Донецька Шарлеруа [13]. В представницькій делегації Донбасу були керівники бізнесових і підприємницьких структур, промислових підприємств, відомих далеко за межами регіону. Зокрема, до складу делегації ввійшли представники таких підприємств, як «Азовмаш», «Азовсталь», «Істіл-Україна», «Донецьктелеком», Азовське морське пароплавство, спільне українсько-канадське підприємство «Ліберті». Інтерес до співробітництва з підприємствами нашої області виявили близько 100 іноземних компаній. Тільки з керівництвом маріупольського комбінату «Азовсталь» з метою налагодження ділових відносин зустрічалися більше ста представників різних фірм. Тим часом бельгійське металургійне підприємство, де побував генеральний директор «Азовсталі» А.Білий, випускає щорічно ті ж п'ять мільйонів тонн металу, що і маріупольці, з тією лише різницею, що в них задіяне п'ять тисяч робітників, а в нас – двадцять п'ять [14]. В складі представницької делегації Донбасу був директор Донецької дирекції «Укртелеком» В.Тесля, який визначив напрями співпраці щодо інформатизації донецького регіону [15]. Між торгово-промисловими палатами Донецька, Бельгії і Люксембургу була підписана угода про співробітництво. Делегацію Євросоюзу запросили відвідати у вересні 2003 року Донецьку область [16]. Проте, цього візиту на підставі низки чинників, не відбулося . Результатам поїздки делегації Донецької області до Брюссельської штаб-квартири Євросоюзу був присвячений спеціальний випуск громадського науково-виробничого журналу «ВСЁ» [17].

Таким чином, процес співробітництва України з Європейським Союзом набув стратегічного характеру. Відносини з ЄС були провідним чинником української зовнішньополітичної стратегії і головним вектором національної зовнішньої політики, важливою ланкою всієї сучасної системи міжнародних відносин. Проте, залишилася невирішеною низка проблем. Досвід регіонального співробітництва доводить, що європейська інтеграція України неможлива без всебічної участі східних регіонів держави, докорінної зміни у ставленні населення до майбутнього вступу до ЄС. Розгляд втілення державної політики щодо європейської інтеграції на регіональному рівні наочно засвідчив, що ця політика залишилася осторонь переважної більшості громадян. Без засвоєння українцями спільних європейських цінностей, які визначають політичний та економічний лад сучасної європейської спільноти вільних націй, годі вважати, що європейська інтеграція матиме позитивні наслідки для нас. Сухі рядки Указів Президента про європейську інтеграцію та Угод з ЄС зможуть набути реальних обрисів лише завдяки засвоєння та використання ними тих «правил гри», за якими живуть європейці. Впровадження європейських принципів життя – процес не з легких. Але альтернативи йому немає, якщо ми хочемо, нарешті, гідно жити. Для інтеграції до Європи необхідна наявність чіткої регіональної політики, громадянського суспільства, дієвого місцевого самоврядування.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы место и роль восточно-украинских регионов, региональных органов исполнительной власти, регионального и местного самоуправления в реализации европейского призвания государства.

SUMMARY

The paper considers of the policy of European integration, studies the place and role of the east regions in Ukraine, regional bodies of the executive authorities, regional and local self-management while implementing the European orientation of the country.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці?: Матеріали міжнар. «круглого столу» експертів (м. Ужгород, 7-9 листопада 2002 р.) / Національний ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал); Фонд Фрідріха Еберта (Регіональне бюро в Україні, Білорусі, Молдові); Фонд «Європейський дім» / За ред. О.С. Власюка. – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2002. – 180 с.; Береза А.В. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: європейський досвід і Україна: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К., 2007. – 19 с.; Кузьмін Д.В. Регіональні виміри європейської та євроатлантичної інтеграції України: погляд з одеського регіону // Дослідження світової політики.- 2004. – № 27. – С.39-43; Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України / С.Максименко, Є.Кіт, І.Студенніков та ін. – К.: Логос, 2000. – 170 с.; Роль органів місцевої влади в процесі європейської інтеграції. Польський досвід. І.Я.Тодоров, В.В.Дьомкіна, А.С.Донець та ін. – Донецьк, 2004. – 96 с.; Тодоров І.Я. Зовнішня політика України на зламі тисячоліть: погляди з Донбасу та Галичини//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 68-70. К., 2003. – С. 20-24; Тодоров І.Я., Тодорова Ю.І. Німецькі інвестиції в економіку Донецького регіону // Соціально-економічний розвиток регіонів України: історія і сучасність / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Донецьк, 2001. – С. 75-78 та ін.
2. Довбня І. Євроінтеграційні процеси в Україні – історичні, політологічні, економічні дослідження. Особливості розвитку Слобожанського єврорегіону // Регіональна аналітика. – Харків: Фонд місцевої демократії, 2004. – С. 56-67.
3. Офіційні сайти регіональних органів виконавчої влади України: Дніпропетровська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: http:www.adm.dp.ua; Донецька обласна державна адміністрація. – Режим доступу: http:www.donoda.gov.ua; Запорізька обласна державна адміністрація. – Режим доступу: http:www.zoda.gov.ua; Сумська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: http:www.state-gov.sumy.ua; Харківська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: http:www.kharkivoda.gov.ua; інші.
4. Сайт Державного підприємства «Завод імені В.А.Малишева». – Режим доступу: http:www.malyshev-metallurg.com.ua. Сайт Державного Підприємства «Виробниче Об'єднання Південний Машинобудівний Завод імені А.М. Макарова». – Режим доступу: http:www.yuzhmash.com; Сайт Кондитерської корпорації «Рошен». – Режим доступу: http:www.roshen.ua; сайт Консорціуму технічних університетів «ЄС-Україна». – Режим доступу: http:www.ec.kharkiv.edu та ін.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2000 року N821. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. – Режим доступу: http://www.km.gov.ua. 27.04.2003.
6. Новини. Офіційний сайт Дніпропетровської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: http://www.adm.dp.ua. 22.01.2004.
7. Новини. Офіційний сайт Запорізької обласної державної адміністрації – Режим доступу: http://www.zoda.gov.ua. 18.02.2004.
8. Новини. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації – Режим доступу: http://www.kharkivoda.gov.ua. 24.04.2004.

9. Новини. Офіційний сайт Луганської обласної державної адміністрації – Режим доступу: http://www.loda.gov.ua. 22.04.2002.
10. Новини прес-служби ОДА "Новини Луганська і Луганської області" 2002. – 21 грудня.
11. Новини // Східно-українське інформаційне агенство «Схід-Інфо». 2002. – 13 вересня.
12. Новини. Офіційний сайт Донецької обласної державної адміністрації – Режим доступу: http://www.donoda.gov.ua. 23.02.2002.
13. В Европе про Донбасс знают // Донбасс. – 2003.- 23 января.
14. Как равноправные партнеры // Донбасс. – 2003. – 29 января.
15. Наши в Европе//Депеша. – 2003. – 25 января.
16. Новини. Сайт телерадіокомпанії «Україна» www.trkukr.org.ua. 28.01.2003.
17. ВСЁ. Общественный научно-производственный журнал. Донбасс – Брюссель. – 2003. – №1 (29). – 96 с.

Надійшла до редакції 15.11.2008 р.

УДК 94(477.6) «1943/1953»-058.862

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІЛІЦІЇ ДОНБАСУ ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ І БЕЗДОГЛЯДНОСТІ У 1943-1953 РОКАХ

І.М.Грідіна., Н.М.Касьянова

З визволенням території Донбасу від німецько-фашистських загарбників розпочалася величезна за своїми масштабами робота по нормалізації життя людей. Складовою частиною відбудовних робіт була турбота про підростаюче покоління, в тому числі дітей-сиріт. Через масове сирітство та бездоглядність, дитяче волоцюжництво стало розповсюдженим явищем. У ліквідації цих соціальних проблем важливу роль відігравали органи внутрішніх справ. Мета даної статі полягає насамперед у висвітлені питань діяльності та ролі органів міліції Донбасу в подоланні такого явища як дитяча безпритульність та бездоглядність.

Проблема діяльності органів міліції Донбасу щодо ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у перше повоєнне десятиріччя знайшла відображення у працях науковців-істориків [1]. У цих роботах прямо й побіжно розглядаються питання усунення негативних наслідків гітлерівського окупаційного режиму та охорони громадського порядку. У запропонованому дослідженні використано матеріали й документального характеру [2].

Архівні джерела представлені фондами Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади України, державних архівів Донецької та Луганської областей. Це доповідні записки, звіти, протоколи засідань обкомів партії, райкомів та міськкомів КП(б)У, адміністративних органів про боротьбу з дитячої безпритульністю та бездоглядністю.

Оскільки дитяча безпритульність – це небезпечне суспільне явище, що поступово призводить не лише до порушення громадського порядку, але й спричиняє деградацію суспільства, до її ліквідації неодмінно залучалися представники внутрішніх органів, які відігравали першорядну роль у виявленні знедолених дітей, їх вилучення з вулиць, а часто-густо й зі складу злочинних угрупувань та наступному влаштуванні. У своїй діяльності працівники міліції керувалися постановами РНК СРСР «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» від 31 травня 1935 р., «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» від 23 січня 1942 р., а також наказом Прокурора СРСР «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і злочинністю

© Грідіна І.М., Касьянова Н.М. 2008

серед неповнолітніх» від 22 червня 1943 та наказом НКВС СРСР «Про організацію роботи щодо ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності» від 7 червня 1935 року. У цих документах підкреслювалося, що організація допомоги дітям-сиротам є найважливішою державною справою, а також передбачалося створення відділів у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у складі НКВС [3].

Діяльність міліції у справі ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності можна поділити на декілька етапів, тісно пов'язаних поміж собою. Передусім задля забезпечення порядку та виявлення дітей-сиріт міліція здійснювала повсякденне вилучення безпритульних та бездоглядних з вулиць шляхом постійного чергування та обходів, проведення систематичних рейдів у межах міста, по вокзалах і базарах, підвалах та горищах, тобто у місцях можливого перебування безпритульних. Рейди були поширеним заходом та давали значні результати. Так, чергові наряди дорожнього відділку міліції Північно-Донецької залізниці за перший квартал 1946 р. здійснили вісім рейдів за участю військ МВС та воєнізованої охорони, унаслідок чого було затримано 1 090 дітей, серед яких виявлено 686 безпритульних та 404 бездоглядні дитини, що були відправлені до приймальників-розподільників, на працевлаштування чи повернуті батькам [4]. Лише за 1947 р. у Макіївському районі Сталінської області органами МВС було проведено 16 рейдів з метою вилучення безпритульних та бездоглядних з вулиць. Як наслідок, було затримано 179 безпритульних дітей та 330 бездоглядних [5].

Після затримання безпритульних, бездоглядних дітей і підлітків, що загубилися, доправляли до дитячих кімнат, спеціально створених при відділках міліції. Наявність таких кімнат пояснювалася неможливістю утримання дітей у загальних ізоляторах через цілком об'єктивні причини – контакт, хоча й нетривалий, із злочинцями міг негативно вплинути на формування світогляду підлітка. Отже, відповідно до інструкції НКВС СРСР від 7 червня 1935 р. «Про порядок затримання та подальшого влаштування безпритульних і бездоглядних дітей» дитячі кімнати міліції мали бути добре освітленими, чистими, мати стільці, столи та вмивальник. Окрім цього, вони мали забезпечуватися дитячими книжками та газетами. Безпосередньо для роботи з дітьми із складу робітників міліції призначався витриманий, бажано з педагогічною підготовкою, інспектор, який здійснював опитування дітей, яких доправляли до кімнат міліції [6]. Яким же насправді був стан дитячих кімнат міліції Донбасу у перші повоєнні роки? Результати перевірки кімнат міліції Сталінської області, проведеної у 1946 р. виявили, по-перше, брак дитячих кімнат міліції. Так, замість запланованих 27 дитячих кімнат, по Сталінській області у 1946 р. діяла лише 21. Зовсім не було дитячих кімнат міліції у м. Горлівка, лише одна замість трьох було у м. Макіївка [7]. Зазначена проблема мала вагоме підґрунтя – гострий брак приміщень для даної потреби. Так, дитяча кімната при 1-му відділі міліції м. Сталіно була придатна для використання лише влітку через напівзруйнований стан. Приміщення дитячої кімнати при 13-му відділку міліції м. Сталіно було дуже вологим. А, наприклад, дитяча кімната у м. Дебальцеве була розташована разом з паспортним столом [8]. Подібний стан речей спостерігався й у дитячих кімнатах при відділках міліції Ворошиловградської області [9]. По-друге, приміщення дитячих кімнат та їх обладнання у переважній більшості було в незадовільному стані. По-третє, дитячим кімнатам міліції катастрофічно не вистачало кваліфікованих співробітників, що відбивалося на якості спілкування із затриманими, проведення з ними профілактичної роботи.

Вказані недоліки були зумовлені перш за все соціально-економічними труднощами повоєнного часу. Однак слід зауважити, що політика місцевої партійної влади щодо ліквідації негативних соціальних наслідків та активної участі громадськості у справі дотримання громадського спокою поступово мала свої результати, і справа у боротьбі з дитячої безпритульністю та бездоглядністю поступово нормалізувалася.

Як свідчать архівні документи, кожна дитяча кімната міліції в середньому пропускала по чотири-п'ять дітей на добу [10]. Проте були й винятки. Так, до дитячої кімнати Цен-

трального Климовського району м. Ворошиловграда щоденно приводили по 10-12 дітей [11]. Органи міліції затримували дітей переважно через порушення правил громадського спокою (катання на буферах трамваїв, пошкодження дерев та кущів, псування квітів, биття вікон та ліхтарів, бійки у громадських місцях, а також жебрацтво та кишенькові крадіжки).

Направляючи затриманих безпритульних та бездоглядних до кімнат міліції, черговий міліціонер обов'язково складав протокол затримання. Кімнати міліції призначалися для утримання дітей впродовж 8-10 годин. Однак інколи, у зв'язку з переповненням приймальників-розподільників, які були наступним закладом, куди направляли затриманих, діти-сироти залишалися у кімнатах міліції більше визначеного терміну [12]. За цей час з дітьми проводили відповідну роботу, а саме: дізнавалися під час розмови місце народження та вік; з'ясовували, чи має батьків або осіб, які виконували їх обов'язки; чи навчається і де; якщо ні, то чому; з'ясовували, чи була дитина у дитячих закладах і, якщо втекла звідти, то чому.

По закінченні опитування дітей та підлітків відправляли до приймальників-розподільників, якщо затриманий був безпритульним або його батьки мешкали у іншому місті. Якщо ж дитина виявлялася бездоглядною, то її повертали батькам, яких попередньо опитували та залежно від ступеня скоєного дитиною правопорушення, притягували до адміністративної або карної відповідальності [13].

Таким чином, дитячі кімнати міліції були першим пунктом на шляху ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності та мали, безперечно, велике значення. Утім, на початковому етапі функціонування вони стикалися з певними організаційними труднощами, які позначалися на процесі влаштування дітей-сиріт, однак загалом це не зменшували їх позитивної ролі. На початку 1950-х років по Ворошиловградській області діяло сім дитячих кімнат міліції, а саме: дві – в обласному центрі (1-го Климовського та 2-го Кам'янобродського відділків міліції) та по одній в Кадіївці, Попасній, Ворошиловську, Красному Лучі, Лисичанську. По Сталінській області функціонувало понад 27 дитячих кімнат міліції. Окрім цього, у районах вказаних областей, де не було спеціальних дитячих кімнат міліції, діяли чергові кімнати, куди співробітники внутрішніх органів доправляли затриманих безпритульних та бездоглядних [14].

Як вже зазначалося, черговим пунктом у влаштуванні осиротілих дітей було спрямування їх до приймальників-розподільників. Згідно з положенням «Про приймальник-розподільник НКВС» від 7 липня 1935 р., приймальник-розподільник представляв собою заклад зачиненого типу для приймання та короткотривалого утримання (не більше одного місяця) безпритульних, вилучених з вулиць, у віці до 16 років із подальшим розподілом їх по дитячих установах відповідного типу. Серед функцій приймальників-розподільників були: санітарно-гігієнічна обробка та медичний огляд безпритульних, що приймалися; вивчення особистостей безпритульних з метою з'ясування даних про минуле життя та навчально-трудові інтереси; прищеплення безпритульним початкових культурно-побутових навичок; відновлення зв'язку безпритульних з родинами, з яких вони пішли, а також створення умов для їх повернення до родини; подальше спрямування безпритульних до родин, дитячих будинків Міністерства освіти, Міністерства здоров'я, Міністерства соціального забезпечення та до трудових колоній НКВС; облік та реєстрація безпритульних, що проходили через приймальник-розподільник.

Безпритульні, що спрямовувалися до дитячих приймальників-розподільників, приймалися їх працівниками цілодобово та беззаперечно. До приймальників приймалися не лише безпритульні, яких направляли співробітники відділків міліції, але й ті, що приводилися представниками громадських організацій та окремими громадянами, а також ті, що приходили самостійно [15]. На кожного безпритульного заводили реєстраційну картку, до якої згодом вносили дані спостереження та вивчення особи безпритульного, а також місце його подальшого перебування.

У досліджуваний період по Донбасу діяло сім дитячих приймальників-розподільників: п'ять – у Сталінській області (Сталіно, Микитівка, Дебальцеве, Слов'янськ та Маріуполь) та три – у Ворошиловградській (Ворошилівськ, Старобільськ і Ровеньки). Усі приймальники знаходилися на державному утриманні, утім мали підсобні господарства та отримували допомогу від шефських організацій.

Умови утримання в дитячих приймальниках-розподільниках важко було б назвати задовільними. Переважна більшість їх розташовувалась у непридатних, часто напівзруйнованих приміщеннях. Так, усі розподільники Сталінської області потребували ремонту, здійснення якого ускладнювалось через відсутність будівельних матеріалів, транспортних засобів та робочої сили [16]. Окрім цього, бракувало твердого та м'якого інвентарю, а саме речей першої необхідності – меблів для спальних та класних кімнат, ковдр, подушок, білизни та одягу. Так, Сталінський приймальник-розподільник у 1943 р. зовсім не мав постільного приладдя. Приміщення приймальника були холодними та вологими. Майже повністю були відсутні медикаменти [17]. Отже, коли з вулиці надходило багато хворих дітей, для їх утримання не було належних умов. Були випадки, коли в ізоляторах на одному ліжку розміщувалося по дві-три дитини з різними хворобами [18].

Разом з тим, спостерігалося значне перевантаження дитячих приймальників-розподільників. Так, при загальній плановій пропускній спроможності всіх розподільників Сталінської області в 205 дітей станом на 16 жовтня 1946 р. в них утримувалося 700 осіб. Лише у приймальнику-розподільнику м. Сталіно при плановому контингенті у 50 дітей – знаходилося біля 190 осіб [19]. При цьому кількість дітей, що потрапляли до приймальників, значно перевищувало дітей, які звідти розподілялись по інших установах або повертались до родин. Наочно демонструють загальний стан дитячих приймальників-розподільників Донбасу статистичні дані по приймальнику м. Сталіно, наведені у таблиці 1.

Таблиця 1. Динаміка змін кількісного складу утриманців Сталінського ПР [20]

	вересень	жовтень	листопад
Кількість дітей у приймальнику-розподільнику станом на 1 число місяця 1946 р.	273	362	541
Прибуло впродовж місяця	267	437	331
Відбуло впродовж місяця	178	258	301
Залишилося на кінець місяця	362	541	571

Отже, щомісяця дитячі приймальники-розподільники приймали значну кількість дітей, яка щонайменше втричі перевищувала їх планову місткість. Влаштування ж знедолених дітей з приймальників-розподільників до відповідних виховних установ не встигало за потоком безпритульних, які прибували, що викликало значне перевантаження дитячих приймальників.

Активний приплив дітей до дитячих приймальників-розподільників викликав труднощі у функціонуванні останніх. Перевищення у декілька разів планової місткості не дозволяло створити нормальні умови для утримання дітей-сиріт. Окрім елементарної нестачі мануфактури, постала загроза спалаху епідемічних захворювань. У Сталінському, Микитівському та Слов'янському розподільниках у 1946 р. поширилися інфекційні захворювання, зокрема кір та паротит [21]. У таких випадках у дитячих приймальниках-розподільниках оголошувався карантин, а їх робота була паралізована на невизначений термін, що ускладнювало вилучення з вулиць безпритульних та бездоглядних та перевантажувало ще більше решту дитячих приймальників.

Серед причин затримки дітей у приймальниках-розподільниках слід виокремити не лише їх велику кількість, але й відмови директорів підприємств, дитячих будинків, шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ приймати дітей на працевлаштування, утримання та навчання, відповідно. Так, у м. Сталіно були випадки, коли

керівники Рутченківського машзаводу ім. Хрущова, Сталінського азотного заводу, Металургійного заводу ім. Сталіна відмовлялися працевлаштовувати підлітків. У деяких випадках діти, що спрямовувалися за путівками обласного відділу народної освіти до дитячих будинків, останніми не приймалися. Так, у вересні 1946 р. директор Ульяновського дитячого будинку з 11 дітей прийняв лише п'ять, мотивуючи свою відмову відсутністю вільних місць. 29 вересня директор Волноваського дитячого будинку не прийняв трьох дітей із Сталінського приймальника-розподільника. Відмову пояснив браком постільного та іншого приладдя [22]. Приблизно такими були справи і в інших дитячих приймальниках-розподільниках. Завод «Червоний металіст», Ново-Содовий завод м. Слов'янська категорично відмовлялися приймати підлітків на працевлаштування. Директор школи ФЗН при будівельній ділянці ст. Дебальцеве Ларкін також не приймав дітей-сиріт, мотивуючи це тим, що не має необхідних матеріальних умов та виховного персоналу [23]. У таких випадках втручалися обласні та міські виконкоми і прокуратури, фактично силоміць зобов'язуючи установи та підприємства влаштовувати дітей та підлітків. Зрозуміло, що така практика не могла вирішити проблему, що призводило не тільки до матеріальних труднощів, але й до ускладнень з соціалізацією дітей та підлітків у нових, не завжди дружелюбних до них колективах.

Наявні труднощі, організаційні прорахунки та недоліки приводили до втеч дітей. У жовтні 1943 р. з приймальників-розподільників Ворошиловградської області зі 124 прийнятих дітей втекли 40 осіб [24]. За перший квартал 1946 р. з дитячих приймальників-розподільників Сталінської області втекла 21 дитина [25]. Ще однією причиною дитячих втеч було неуважне ставлення до них через низьку кваліфікацію співробітників приймальників. Часто опитування та вивчення умов життя дітей здійснювалося поверхово. Як наслідок, з розподільників до дитячих будинків інколи відправлялися підлітки, старші 14 років, а подекуди й правопорушники. Такі діти здійснювали втечі під час дороги до виховного закладу або ж дезорганізовували роботу вже у дитячому будинку, а найчастіше втікали з нього після того, як одержували одяг та взуття [26].

Поступово справа утримання дітей у приймальниках-розподільниках значно покращилася. Відповідно до розпорядження Міністерства освіти, під час відбору дітей до дитбудинків у кожному приймальнику був присутній представник відділу народної освіти [27]. Покращилися матеріальний стан приймальників-розподільників та виховна робота з дітьми. У дитячих приймальниках були влаштовані різноманітні гуртки (драматичний, хоровий, фізичної культури, образотворчого мистецтва та ін.), з вихованцями проводилися навчальні заняття, бесіди індивідуального та колективного характеру, перегляди кінострічок [28]. Означені заходи підвищили авторитет приймальників-розподільників, доказом чого були випадки самостійної явки дітей до них. Так, до приймальників Ворошиловградської області в перші місяці 1944 р. самостійно приходило до 50 дітей щомісяця [29].

Отже, на шляху подолання безпритульності значну роль відігравали дитячі приймальники-розподільники, серед функцій яких були не лише прийом та розподіл по виховних закладах дітей та підлітків, але й початкова їх адаптація та соціалізація.

Важливою складовою у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю був розшук дітей. Відомо, що органи міліції проводили велику роботу з розшуку зниклих людей під час війни. У складі паспортного відділу НКВС СРСР діяло центральне довідкове бюро. При ньому та інших управліннях міліції працював дитячий довідковий відділ з розшуку дітей за заявами громадян. Ці органи мали дані про місцезнаходження дітей, які перебували в дитячих приймальниках-розподільниках і були направлені до дитячих установ або на патронат, а також тих, що були працевлаштовані. Зазначені дані до довідково-адресних столів поступали від народних комісаріатів освіти, здоров'я, соціального забезпечення, Управління трудових резервів та дитячих приймальників-розподільників НКВС. Робота відділу з розшуку дітей мала реальні результати та високо оцінювалася населенням республіки, про що свідчили численні подяки громадян, що

надходили на адресу працівників міліції [30]. Так, громадянка Ф.І. Пантелійчук, мешканка м. Старобільська Ворошиловградської області, під час евакуації втратила зв'язок з власними дітьми Ідою та Володимиром, які перебували у дитячому будинку Ізмаїльської області. Під час війни дитячий будинок був евакуйований, і співробітник довідково-адресного столу знайшов дітей у Медвенському районі Курської області [31].

Окрім основних службових обов'язків з оперативно-адміністративної роботи, органи міліції проводили виховну, пропагандистську діяльність серед населення та молоді. Систематично читались лекції на теми «Принципи виховання дітей в радянський час», «Права та обов'язки батьків у справі виховання дітей», «Батьківський авторитет» тощо. Робились доповіді на відповідну тематику. Так, за три квартали 1946 р. співробітниками міліції Сталінської області було зроблено 128 доповідей на пленумах районних та селищних рад, проведено 433 бесіди з учнями шкіл, батьками та населенням з охопленням 35 551 особи [32]. Зараз важко оцінити вплив цих заходів на профілактику таких явищ, як бездоглядність, дитяча злочинність, але безпосередній контакт органів міліції з дітьми, їх батьками створював певну атмосферу довіри, взаємодопомоги.

Отже, здійснюючи узагальнення, слід відзначити, що органи внутрішніх справ відігравали важливу роль у боротьбі з найрозповсюдженими наприкінці та після війни явищами: дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Незважаючи на об'єктивні труднощі, проблеми та прорахунки в організації цієї справи, у цілому можна вважати її успішною. Поєднання різноманітних форм і методів щодо виявлення і влаштування «дітей вулиць», взаємодія з місцевими партійними та адміністративними органами, активне залучення громадськості давало позитивні результати, серед яких особливо показовим було те, що діти самі приходили до приймальників-розподільників при відділках міліції. Спільними зусиллями відповідних органів та громадськості у важкі післявоєнні роки безпритульність та бездоглядність як явище було фактично ліквідовано, що дає підстави для вивчення позитивного історичного досвіду діяльності усіх задіяних у цьому процесі структур і використанню його у сучасній практиці.

РЕЗЮМЕ

В статье авторы, основываясь на обширном документальном материале, проанализировали деятельность органов милиции Донбасса по ликвидации беспризорности и безнадзорности в 1943-1953 гг. Рассмотрена деятельность детских комнат милиции, приемников-распределителей, справочных отделов по розыску детей. Отмечено положительные черты и организационные недостатки.

SUMMARY

The authors analyzes the militia activity in Donbass in liquidation homeless children from 1943 till 1953 based on a great amount of documents. The authors show the actions of militia-rooms for children, homeless placement centres, the departments for searching of children. The positive and negative moments of their function is marked.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вовк В.Г. Деятельность милиции восточных областей Украины по устранению последствий гитлеровского оккупационного режима, охране общественного порядка и борьбе с преступностью в 1946-1950 гг. // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 1999. – № 3. – С. 32-43; Лагоша Н.Н. Милиция Украины в 1945-1953 гг.: Дис. на соиск. учен. степ. к. и. н. – Донецк, 2000. – 239 с.; Він же. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946-1953 рр.) // Схід. – № 7 (57). – вересень-жовтень 2003. – С. 82-85.

2. История милиции Украинской ССР в документах и матеріалах 1917-1937. – Т.1. – Киев, 1969. – С. 884; Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах та матеріалах: У 3-х т. – К.: Генеза, 2000. – Т. 3.: 1946-1990. – С. 616.
3. Зезина М.Р. Система социальной защиты детей в СССР // Педагогика. – № 3. – 2000. – С. 60.
4. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО), ф. П-179, оп. 3, спр. 437, арк. 111.
5. Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. Р 303, оп. 2, спр. 152, арк. 9.
6. История милиции Украинской ССР в документах и матеріалах 1917-1937. – С. 850.
7. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 48.
8. Там само.
9. ЦДАВО, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 594, арк. 530.
10. ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 21.
11. ЦДАВО, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 594, арк. 529.
12. ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 9.
13. История милиции Украинской ССР в документах и матеріалах 1917-1937. – Т.1. – Киев, 1969. – С. 851.
14. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Вказ. пр. – С. 470.
15. История милиции Украинской ССР в документах и матеріалах 1917-1937. – С. 855.
16. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 161.
17. ЦДАГО, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 8.
18. Зезина М.Р. Вказ. пр. – С. 62.
19. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 475, арк. 84.
20. Там само, арк. 101, 106.
21. Там само, арк. 100.
22. Там само, арк. 85.
23. Там само.
24. ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 2.
25. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 50.
26. ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 225.
27. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 513, арк. 118.
28. Там само, ф. 903, оп. 1, спр. 180, арк. 4-5.
29. ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 2.
30. Лагоша М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946-1953 рр.). – С. 83.
31. ЦДАГО, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 23.
32. ДАДО, ф. 326, оп. 4, спр. 252, арк. 15.

Надійшла до редакції 25.08.2008 р.

УДК 947.1/9 (477.61/62)

УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ ДОНБАСУ В РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ ВИХОВАННЯ (1920-1930-ті рр.)

О.О.Негода

Становлення радянської системи освіти давно є предметом вивчення дослідників. Але в умовах розбудови незалежної України зацікавленість в історії становлення радянської школи постійно зростає. Адже зміст діяльності школи визначає ефективність розвитку освіченості нації її культури та громадянськості. В цьому контексті важливим є історичний досвід розбудови та функціонування української школи у 1920-1930-х рр.

© Негода О.О., 2008

У вивченні проблеми чітко окреслюються три етапи. У науковій літературі першого періоду (1920-1930-ті рр.) переважали твори радянських та партійних діячів – Г.Гринька, Я.Ряппо, М.Скрипника та інших, які виступали безпосередніми будівниками нової системи освіти, визначаючи її пріоритетні напрямки [1]. Наступний етап (1930-1980 рр.) характеризується узагальненням успіхів у радянській освіті та піднесенням ролі Комуністичної партії і особливо В.І.Леніна в розвитку освіти в Україні. Автори ігнорували наявність в Україні відмінної від РРСФР освітньої системи в 1920-х рр. Також внаслідок ідеологічного тиску деякі процеси, які відбувалися в суспільному житті, не набули об'єктивної оцінки [2]. Новий період у вивченні обраної проблеми розпочався в умовах незалежної України. Серед проблем, які привернули увагу науковців, була українізація, її вплив на тогочасне суспільство [3]. З інших позицій оцінюється внесок Г.Гринька, О.Шумського, М.Скрипника у процесі розбудови нової освітянської системи [4]. Останнім часом з'явилися узагальнюючі праці з історії становлення нової системи освіти в УРСР у 1920-ті рр. Зокрема В.Липинський висвітлює такі проблеми як модель освіти в УРСР, мережа і фінансування освітніх закладів; особливості національної системи освіти, державну політику щодо розвитку загальноосвітніх закладів. [5]. Л.Борисов досліджує вплив українізації на розвиток загальноосвітніх шкіл для представників інших національностей, аналізується кадрова політика Наркомату освіти та її зв'язок з соціально-економічним та політичним життям країни.[6]. Становлення і розвиток шкільної справи в Донбасі привертав увагу багатьох дослідників. Так, формуванню та підготовці педагогічних кадрів у регіоні присвячене дослідження І.В.Богінської [7]. Процеси, пов'язані з національно-культурним будівництвом серед етнічних меншин, висвітлюють І.І.Мартинчук, О.В.Обидьонова [8]. В.С.Курило узагальнив історію становлення освіти та педагогічної думки східноукраїнського регіону в XX ст. [9]. Отже, як свідчить аналіз наукової літератури, історія української школи в Донбасі ще не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Мета статті полягає в аналізі навчально-виховного процесу в українських школах Донбасу у 1920-1930-х рр. як складової радянської системи виховання. Географічні межі дослідження охоплюють Донбас, тобто сучасні Донецьку та Луганську області. Хронологічні межі становлять 1920-1930-ті рр. – термін від встановлення радянської влади в Донбасі до припинення процесу українізації. Джерельну базу становлять законодавчі акти вищих органів влади та управління УСРР, документи ВКП(б) і КП(б)У, виступи працівників наркомату освіти УСРР, звіти наркомату освіти УСРР, статистичні збірники, періодичні видання.

Після остаточного встановлення радянської влади в Донбасі розгорнулися заходи щодо її зміцнення. Одним із напрямків цієї діяльності було культурне будівництво. В галузі народної освіти більшовики передбачали: 1) надання освіти рідною мовою коштом держави та органів самоврядування; 2) відокремлення церкви від держави; 3) запровадження безкоштовної обов'язкової загальної освіти для дітей до 16 років, забезпечення їжею, одягом та навчальними приладдям бідних дітей коштом держави [10]. Для здійснення цієї програми необхідні були роки напруженої роботи для створення нової школи, оскільки дореволюційна не відповідала потребам радянського суспільства. Завдання нової школи полягало в тому, щоб «бути ідейним провідником організаційного виховавчого впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного до остаточного встановлення комунізму» [11]. Таким чином, у нових історичних умовах школа перетворювалася на провідника комуністичних ідей.

Характерною ознакою нової школи було повне ігнорування більшовиками досвіду та надбань попередніх поколінь. Радянська система освіти створювалася досить швидкими темпами під керівництвом Народного комісаріату освіти (Наркомос). До його складу входило п»ять управлінь: соціального виховання (Упрсоцвих), професійної освіти (Упрфос), політосвіти (Уполітос), науки (Упрнауки), літератури й видавництв (Укрліт). При колегії Наркомосвіти було утворено Державний науково-методологічний комітет і Раду національних меншостей. На місцях Наркомос спирався на окружжі ін-

спектури народної освіти (окрінспектури). Отже, за короткий термін нова влада заклала основи освітянської системи, яка здійснювала пролетарське виховання дітей. З 1920 р. в Донбасі створювалися нові заклади освіти. Зокрема 14 січня 1920 р. був утворений Бахмутський відділ народної освіти (ВНО). Протягом року аналогічні відділи освіти розпочали свою діяльність у всіх містах Донецької губернії.

Створення мережі шкіл з українською мовою викладання на початку 1920-х рр. мало велике політичне значення. До революції в Україні не було жодної школи з мовою викладання корінної нації. Водночас українці в Донбасі становили 64% населення. Кількість шкіл з українською мовою викладання поступово зростала: у травні 1922 р. в Донецькій губернії працювало три школи з українською мовою викладання, а 1 з січня 1928 р. їх нараховувалося вже 1308 [12]. Слід зауважити, що відкриття шкіл з українською мовою викладання в регіоні розпочалося ще до офіційного впровадження курсу українізації.

У порівнянні з дореволюційною соціальна функція нової радянської школи суттєво змінювалася. Якщо дорадянська школа повинна була передавати знання, то у радянській перше місце як у аудиторній, так і в позакласній роботі посів виховний процес. Комуністичне виховання охоплювало всі форми навчальної діяльності, набуваючи політико-ідеологічного характеру. Базувалося воно на формуванні у дітей таких цінностей, як «класові форми поводження та навички» [13]. Вони покладалися в основу «соціального виховання» (соцвиху). Вихідною точкою соцвиху була програма Комуністичної партії, в якій, зокрема йшлося: «Соцвих вступив на шлях практичної роботи з пролетарсько-класовою установою щодо організаційних заходів у справі обслуги різних ланок дитинства, але із старою педагогікою» [14]. Остання виходила, по-перше, з уяви про дитину взагалі та про властиві їй особливості, що визначалися її біологічною природою і в решті-решт спадковістю; по-друге, з науки про особливості національної вдачі, про відмінні риси соціальних станів, про культ родинних особливостей.

Ув'язка такої педагогічної «теорії» з завданням пролетарсько-класового виховання дітей та пролетарської політики щодо народної освіти взагалі річ неможлива. За підвалину радянської педагогіки взято науки не про біологічні та психологічні особливості, а про поведінку людини, обґрунтовувалося переважне значення соціального чинника у визначенні класових норм поведінки. Водночас «...комуністичний рух розглядався як єдино класово-витримана форма суспільно-політичної організації дитинства. Розвиток дитячого комуністичного руху разом з теорією про першенство соціального чинника в поводженні людини сприяли остаточному викореню з нашої школи педагогіки. Школа наша стає організацією класового виховання дітей» [15].

У школах мав розвиватися в різних формах комуністичний дитячий рух (комдітрух). Формувалися групи жовтенят, піонерів, комсомольців. У зв'язку з цим було необхідно розробити нові програми, підпорядковані виховній меті. З цього питання у Москві в 1921 р. почала діяти науково-педагогічна секція Державної вченої ради (російською – ГУС) Наркомосвіти на чолі з Н.К.Крупською. Секція запровадила вперше не предметну, а комплексову розробку шкільних програм, так званий «комплексний метод». При цьому методі знання та навички учні повинні були набувати при вивченні конкретного матеріалу із життя природи, людської практики, політики. Вчитель мав проводити таку роботу, використовуючи різноманітні засоби з урахуванням читання, письмових робіт, арифметичних дій, прищеплювати учням відомості з суспільствознавства, природничих наук, техніки, сільського господарства та інших галузей знань. На цих засадах була побудована схема ГУСа. Ці педагогічні інновації у повній мірі відчули на собі вчителі великої в географічному розумінні країни Рад, які мали втілювати цей метод у педагогічну практику. Ці зміни не оминули і України.

У 1923 р. Наркомос запропонував перейти до «комплексової системи» навчання, коли замість вивчення окремих предметів вивчалися комплекси, а формальні знання з різних предметів повинні були пояснювати і доповнювати зазначену тему комплексу.

Вихідною точкою комплексових програм була думка про ув'язок шкільного навчання з виробництвом. «Комплексовість була лише першим кроком наперед до нього. Подальшим кроком мусить стати вже безпосередні взаємини між оточенням та школою, як знаряддя поліпшення селянського господарства, в місті – оставити перед школою соцвиху завдання практично ознайомити дітей з найпростішими елементами заводської праці» [16]. Часопис «Освіта Донбасу» підкреслював, що у 1924-1925 навчальному році перехід до комплексної системи був обов'язковим [17]. Щодо навчальних планів, то їх на початку 1920-х рр. не існувало взагалі. В Донбасі до їх розробки залучалися вчителі, потім плани затверджувалися місцевими окрінспектурами. Взагалі, треба зауважити, що за змістом вони були заідеологізовані, проникнуті революційним духом. У таблиці 1 наведений зміст комплексу для 6-ї групи, розробленний учителями Донеччини [18].

Таблиця 1. Комплекс для групи 6 «Вивчення копальні»

Природа та її багатства	**Трудова діяльність**	**Суспільне життя**
1. Руди, горні породи, мінерали, копалина паливо 2. Анатомія і фізіологія людини. Людина як член тваринного царства. Гігієна фізичної і розумової праці. Здоровий і хворий організм.	Труд людей. Добування руди й мінералів і викопного палива. Засоби збагачення руди. Гірнича справа і металургія. Хімічна механічна промисловість. Ремесло, мануфактура, фабрика. Розвиток гірничої справи, хімічної промисловості в Донбасі. Значення Донбасу для України і РСФСР (Всеросійська кочегарня). Елементи механічної технології. Людина як робоча сила.	Людина і людське суспільство залежність від природного середовища. Районування України і РСФСР. Стан праці у нас і закордоном . Союз ВСГ, робітничі союзи у нас та за кордоном. Робочі, капіталісти, приватна власність та засоби виробництва. Диктатура пролетаріату і диктатура буржуазії. Капіталізм Росії. Пережитки кріпосного права. Самодержавство. Революції 1905 та 1917 рр.

Перший розділ запропонованого комплексу містить матеріал з природознавства та біології, другий – з хімії, фізики, географії, третій – суспільствознавства, політграмоти, історії. Тобто дитина ще не мала формальних знань в царині фізики, хімії, а повинна була застосовувати елементи механічної технології, які стануть у пригоді у майбутньому житті. Взагалі постає питання, як діти мали набувати навички, якщо не володіли мінімумом знань? Для професійної роботи за цим методом вчителям треба було бути фахівцем з багатьох галузей знань, що було практично неможливо. Тому цей метод у педагогічному середовищі не зустрів очікуваної підтримки. Отже, існування нових революційних програм повністю зруйнувало стару школу, оскільки предметна система була останнім чинником, який з'єднував нову та дореволюційну школи.

Комплексна система, як педагогічна інновація фактично ліквідовувала системне вивчення предметів, замінивши його на фрагментарне, поверхове знайомство. З появою нових програм історія взагалі переставала існувати як окремий предмет, а стала складовою суспільствознавства, до якого надходили ще елементи політичної економії, економічної географії, економічної політики, історії соціалізму, військової справи та інші. У 1927 р. програми було переглянуто на користь предметної системи викладання.

У цьому контексті є дуже важливим питання про викладання української мови. У «Пораднику з соціального виховання» (*мова документу*) підкреслюється, що у старій

школі мова займала центральне місце. Навколо цього будувалася вся шкільна робота, тобто це був її стрижень, а в школі, де роботу здійснювали за комплексовою системою, рідна мова мала другорядне, допоміжне, а не самодостатнє значення [19]. Зрозуміло, що таке ставлення до мови знижувало граматичні та орфографічні вміння учнів.

Набуття орфографічних звичок та зразки письмових праць у школі «набуває характера вправ в роблені орфографічних помилок, тобто діти напружено працюють в закріплені звичок безграмотного письма. Вони з дня в день з кожною писаною роботою все більш і більш відступають назад. Так, наприклад, учні пишуть доповіді та звіти, спеціальні твори, газети, записують на уроках суспільствознавство, географії, на екскурсіях, пишуть в ланкових працях, гуртках, в піонерських загонах. І все це робиться наспіх, начорно, як-небудь, а тому й безграмотно. Можна твердо сказати, що досить значна кількість щоденної шкільної роботи є систематичне насадження безграмотності. А тому орфографічні звички, – завдяки великій кількості різних шкільних записів наспіх, безладно, – часто не міцніють з кожним днем, а розхитуються та зникають» [20].

Важливу роль у вивчені української мови відігравали підручники й посібники. Саме від їхнього рівня залежало значно мірою успішне засвоєння мови, а також формування відповідних культурних цінностей. Зміст підручників у 1920-х рр. мав суперечливий характер. З одного боку, методична наука прагнула «йти в ногу» з новітніми досягненнями європейської та світової педагогічної думки. У школах впроваджувався дальтон-план, метод проектів, бригадний метод навчання. З іншого, тоталітарний режим сковував творчу думку, інфікував її ідеологічними догмами марксизму-ленінізму, перешкоджаючи проявам будь-якого вільнодумства. Щодо підручників 1930-х рр., то їх характеризує класовий підхід до тих чи інших суспільних явищ. Особливо яскраво це простежується у підручниках з літератури, коли зовсім зникає з них методичний апарат а виклад історико-теоритичного матеріалу нагадує довгі й нудні промови державних вождів того часу. Для всієї радянської освіти того часу було характерним засвоєння готових істин, в яких не можна було сумніватись. Орієнтацією в навчанні на готові, вивірені за ідеологічними засадами тоталітарної держави знання, ставала правилом для всієї освітньої системи [21].

Характерною рисою Донбасу було вживання більшістю населення російської мови. Тому відсутність мовного осередку (особливо в промислових районах), підручників, викладачів, які володіли б українською мовою, значно погіршувало ситуацію. Таким чином, протягом 1920-х рр. відбувався процес розбудови нової освітньої системи, який зумовили зміни у меті та змісті навчання, був посилений виховний компонент, що також призводило до змін у методиці викладання. Усі ці зміни дезорганізовували навчальний процес і негативно вливали на якість роботи навчальних закладів [22].

З першого року навчання в новій школі було запроваджено курс суспільствознавства та політграмоту. Метою його було набуття вмінь і навичок об'єктивної оцінки суспільних явищ з позицій комуністичної ідеології. ДНР рекомендувала нові методи навчання політичної грамоти, в першу чергу це була антирелігійна пропаганда. Ці події були характерною ознакою часу і мали місце в регіоні.

У Донецькій губернії по школах існували гуртки безневірників. Для координації цієї роботи проводилися з'їзди безневірників у межах Донбасу, що висвітлювалося на сторінках преси. Війна проти релігії, яку розпочала радянська влада, мала дуже великий вплив на учнівську молодь. Невикладання «Закона Божого» у школах викликала серед населення негативну реакцію, особливо в сільських школах. Бесіди в контексті антирелігійної пропаганди, які проводили вчителі, почали давати певні результати, а саме знижувалося відвідування церков молоддю. Особливо відзначалися члени гуртків безневірників, які у присутності віруючих лаяли бога. Діти, які відвідували церкву з батьками, дуже побоювалися насмішок товаришів, тому приходили до церкви досить рідко. Але невідвідування церков та не виконаня церковних обрядів ще не було показником безневірництва. Вихованні з дитинства релігійні почуття та повага до церкви не могла швидко зруйнуватися, але планомірні

дії радянської влади призводили до переорієнтації цінностей підростаючого покоління. А разом із цим руйнувалися старі ідеали та етичні норми, які замінювалися новими комуністичними догмами. У цьому сенсі школа відігравала значну роль, бо зрощувала «будівників комунізму», які повністю відповідали ідеології комуністичної системи. Тоталітарна машина зміцнювалася, набирала обертів, узявши під контроль навчання та виховання молоді, ставить під контроль й дозвілля.

На початку 1920-х рр. формувалася мережа закладів, яка охоплювала всі сфери дитячого життя. Ще у 1918 р. декретом Раднаркому в країні вводився «Червоний календар» та скасовувалися релігійні та дореволюційні свята. Організацію та проведення дитячих свят було покладено у Донецькій губернії на Губернське бюро дитячих комуністичних груп «Юних спартаків» (з 1924 р. – Губернське бюро «Юних ленінців»). Календар дитячих свят на початку 1920-х рр. складався з загальнодержавних кампаній та «дитячих свят»: Новий рік, Різдво, кампанія з приводу смерті В.І.Леніна, 9-те січня, день Червоної армії, 8-е березня, вшанування пам'яті Тараса Шевченка, день Лютневої революції, свято Паризької Комуни, вшанування пам'яті жертв Ленського розстрілу, 22 квітня – День народження В.І.Леніна, 1-ше травня, день народження К.Маркса, Міжнародний день юнацтва, річниця комсомолу, Жовтневої революції, Міжнародна дитяча неділя «Золота осінь» [23]. Дитяча святкова культура цілком підпорядковувалася дорослій, нові свята відзначалися всім радянським народом, а також підростаючим поколінням. Дітей активно залучали до участі у різних політичних кампаніях та святах радянської держави. Підростаюче покоління з раннього віку мало брати активну участь у суспільно-політичному житті, бути вірною комуністичної ідеології та ідеї класової боротьби, готовою віддати життя в ім'я революційних ідеалів.

Вплив комуністичної ідеологічної машини на людину вражає. Це і хрестоматійний приклад із П.Морозовим, а також багато інших. У музейній кімнаті загальноосвітньої школи №80 м. Донецька зберігається щоденник вчительки російської мови, яка пропрацювала у школі понад 50 років – Гончар Тетяни Іванівни. Початок її професійної діяльності припав на 1920-ті рр. Це була досить освічена людина, яка до революції закінчила гімназію, дружина білогвардійського офіцера, член партії «лівих есерів». У цьому щоденнику вона пише, що лише завдяки Комуністичній партії вона стала щасливою, працюючи у радянській школі, оскільки виховувала радянських дітей. Після загибелі чоловіка вона знехтувала особистим життям і увесь вільний час віддавала шкільній праці [24]. Отже, вражає те, що за досить короткий час руйнувалися цінності та ідеали навіть дорослої, освіченої людини та замінювалися на комуністичні догми. З особистостей радянська система перетворювала людей на сірі «народні маси», якими було досить легко маніпулювати, спираючись на масову свідомість.

Важливу роль у цьому процесі відігравала й преса. Її вплив на суспільну свідомість можна простежити, аналізуючи збірку дитячих листів під назвою «Кем хотят быть наши дети?» 1929 р. видання [25]. Ця збірка листів – відповідь на лист до редакції звичайної дівчинки Шури Клімової, яка розповідала про свою мрію стати відомою кіноакторкою, як голлівудська зірка Мері Пікфорд. Її мрія – у майбутньому заробляти багато грошей, мати гарний дім, збирати у себе друзів, для яких би вона співала щовечора. Шура частку грошей намагалася добровільно перераховувати державі на індустріалізацію, а іншу – витрачати на себе. Цей лист викликав у більшості читачів негативні емоції. Дівчині докоряли, як можна думати не про працю на користь державі, а мріяти про багатства, коли держава потребує самовідданої праці у справі індустріалізації. Було надруковано 500 листів, в яких погляди дівчини на майбутнє зазнали нищівної критики. Упорядник цієї збірки І.Разін, підсумовуючи роздуми молоді, підкреслював, що треба посилити виховну роботу школи, а завдання навчання та виховання підпорядковувати завданням виховання у дітей якостей нової радянської молоді, тобто майбутніх будівників комунізму [26].

Таким чином, українізація була викликана рядом причин, її слід розглядати як спробу вирішити національне питання в умовах гострої політичної боротьби в 1920-х рр. Українізація сприяла духовному відродженню українського народу, оскільки українська мова у попередній період історії була доведена до рівня «сільської говірки». Найбільшим досягненням українізації було впровадження української школи, де діти одержували освіту рідною мовою. Але треба визначити, що зміст освітянського процесу можна охарактеризувати як інтернаціональний (радянський), а не національний. Адже його мета полягала у прищеплені класового світогляду, ідей класової ненависті. Українська школа, як і усі суспільні інститути гостро відчувала на собі вплив непримиренної боротьби, яка точилася в суспільстві. Перемога наприкінці 1920-х рр. авторитарних тенденцій не дозволила українізації перерости в політичним явище.

Розгляд чинників які впливали на формування радянської ментальності, межами даної статті не обмежуються і потребують подальшої наукової розробки.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается содержание учебно-воспитательного процесса в украинских школах Донбасса в 1920-1930-е годы. Анализируется влияние общественно-политической борьбы на процесс просвещения. Охарактеризован идеологический фундамент новой советской школы, а также влияние на учебный процесс в украинских школах Донбасса.

SUMMARY

In the article analysed the educational process in Ukrainian schools of Donbass in 1920-1930 years. There is also analysed the influence of social and political fight on an educational process. In the article represented the leading factors of the processes of forming in the student's environment – the soviet mentality

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гринько Г. Очерки советской просветительской политики // Путь просвещения. – 1922. – №1. – С.1-52; Скрипник М. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. – Харків, 1929; Його ж. Вибрані твори. – К., 1991; Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924): Сб. статей и докладов. – Харків, 1925.
2. Гутянський С.К. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К, 1965; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920). – К., 1961; Наукові праці з історії КПРС. З історії боротьби Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1917-1945). – Вип.5. – К., 1965; Паніотов І.Л. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941). – Харків, 1973; Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926-1937). – Харків, 1985.
3. Даниленко В.М. Українізація: здобутки і втрати (20-30-х рр.) // Проблеми історії України (1926-1937). – Харків, 1985; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К.: Альтернатива, 1999.
4. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С.327-332; Горбач Н.У. Українізація: зліт і трагедія. З досвіду ідейно-теоритичної боротьби на радянській Україні в 20-х роках // Жовтень. – 1989. – №2. – С. 75-78; Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30 рр.: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С. 53-59.
5. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки.: Автореф. ... доктора істор. наук. 07.00.01. – Харків, 2002.

6. Борисов Л.В Розвиток загальноосвітньої школи в Україні.1920-1933 рр.: Дис...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.
7. Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-1930-ті роки): Дис...канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.
8. Мартынчук И.И.Подготовка национальних педагогических кадров в 1920-е гг. // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн.5. – Донецьк, 1997.
9. Обидьонова О.В. Національні меншини Донбасу в 20-30-і роки XX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2002.
10. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у XX столітті. – Луганськ: ЛДУ, 2000.
11. Стан і завдання культурного будівництва на Україні. Тези до доповіді тов. М.Скрипника на X зїзді КП(б)У. – Харків, 1927.
12. Там само. – С.25.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166,оп.1, спр.61, арк 62.
14. Стан і завдання культурного будівництва на Україні. – С. 27.
15. Там само. – С.31.
16. Балашов Е.М. Школа в росийском обществе 1917-1927 гг: Становление нового человека. – СПб.: Наука, 2003.
17. Методическое письмо о комплексном преподовании // Просвещение Донбасса. – 1924. – № 8-9. – С.121-129.
18. Учебний план для учереждений социального воспитания // Просвещение Донбасса. – 1924. – №10-11. – С.51-58.
19. Порадник соціального виховання. – Харків: Держвидав України, 1928. – С.79.
20. Діхтар О. Набуття навичок орфографічних звичок та зразки письмових праць в школі // Радянська школа. – 1929. – №4-5. – С. 27-33.
21. Оліфіренко В.В. Підручник з української літератури: історія і теорія. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.
22. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-1512, оп.1, спр.3, арк 290.
23. Юные ленинцы. Спутник работника детских коммунистических групп. – Бахмут. – 1924. – С.133-134.
24. Матеріали музейної кімнати ЗОШ №80 м. Донецька.
25. Кем хотят быть наши дети? Сб. детских писем для отцов. (состав. И.Разин). – М.; Л., 1929.
26. Там само. – С. 34.

Надійшла до редакції 15.07.2008 р.

УДК 327.44

РОЛЬ ФРАНЦІЇ В ЗАГАЛЬНІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ БЕЗПЕКИ

В.В. Кравченко, О.В. Крапівін

Початок 1990-х років був ознаменований закладанням засад спільної європейської політики і координації зусиль у сфері забезпечення мирного існування та ефективного розвитку Європейського союзу (ЄС) за нових умов. Ці умови були окреслені закінченням «холодної війни» і великого протистояння Сходу і Заходу («комунізм – капіталізм»), демократичними (так званими «оксамитовими») революціями в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, які визначили процес реінтеграції країн колишнього соціалістич-

 © Кравченко В.В., Крапівін О.В., 2008

ного табору до загальної європейської спільноти. Водночас з активним процесом формування і просування поняття європейської ідентичності, що дало поштовх процесу європейської інтеграції, визначенням нового положення та експроменації впливу колишньої континентальної домінанти – Росії, постали питання докорінної трансформації системи європейської безпеки. Перш за все це питання було пов'язане з роллю Сполучених Штатів Америки в європейських справах: із поступовим зменшенням впливу США в Європі, розвитком самостійних європейських збройних сил під коаліційним європейським керівництвом. Маастрихтські домовленості мали на меті підтвердити бажання європейських країн самостійно і зважено вирішувати власні проблеми, на противагу «ядерній парасолі» та політиці залучення США до європейських справ.

Зародженню власної зовнішньої політики і політики безпеки Євросоюзу сприяли такі чинники. По-перше, після закінчення холодної війни Європа частково втратила свою колишню стратегічну значущість для США. Залежність Західної Європи від США в області безпеки й оборони помітно зменшилася. Більше того, після закінчення холодної війни у зв'язку зі зміною стратегічної обстановки принципи колективної і територіальної оборони були відсунуті на другий план, а на передній план було висунуто питання створення колективної безпеки. По-друге, оскільки до початку 1990-х років ЄС досяг уже певних успіхів в області економічної інтеграції, то питання політичного співробітництва, а також співробітництва в області безпеки й оборони стали пріоритетними для європейських держав. По-третє, великий вплив на подальше формування власного виміру в області зовнішньої політики і політики безпеки здійснила криза на Балканах. Держави Європи усвідомили, що поодинці їм не вдасться врегулювати кризові явища.

Хіба не найголовнішу роль у процесі будівництва європейської концепції безпеки на новітньому етапі відіграє Франція, яка має достатньо волі та історичної традиції для цієї ролі.

Вплив Франції на розвиток загальної європейської політики безпеки досить широко висвітлений у західній історіографії. Шон Грегорі, професор університету Бредфорду, вказує на тенденцію до французької емансипації в Європі. На його думку, французька армія є самою боєздатною в Євразії, і тому лідерство Франції у всеєвропейському оборонному будівництві є передбачуваним [1]. Роль Франції у новітній історії Європи прагне дослідити Стівен Крамер. Автор впевнений, що голлізм вже морально застарів і Франція потребує якісно нової політичної концепції. Це спонукає сучасних політиків залучитись до світових справ, очолити процес об'єднання європейського політичного механізму [2]. Цікавою є позиція французького дослідника Мишеля Гелдрі, який розглядає політику європейської інтеграції як загрозу для існування незалежних держав на європейському континенті і засуджує транснаціональну політику [3]. Колишній французський президент та автор євроконституції Валері Жискар д'Естен знаходить обґрунтування психології нації в прагненні до збереження впливу й позиції наддержави, яка може бути назавжди загублена з посиленням федералізації й регіоналізації ЄС. Однак це прагнення просто відбиває хвору фантазію французів, повну втрату відчуття реальності й нездатність поводитися на міжнародній арені адекватно, виходячи зі сформованої розстановки сил у світовій політиці [4].

Сучасна зовнішня політика республіки надійно спочиває на міцному фундаменті голлізму – системі політичних поглядів, наріжним каменем якої можна назвати сукупність таких понять, як «велич», «незалежність» і «міць», при цьому перше варто розглядати як мету, друге – як умову, а третє – як засіб.

Підсумки Другої світової війни для Франції, незважаючи на нищівну військову поразку в 1940 р., активне співробітництво Петена з Гітлером, виявилися більш ніж втішливими. Багато в чому завдяки підтримці СРСР Франція рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій одержала свою зону окупації в Німеччині, одне з п'яти місць постійних членів Ради Безпеки ООН, яка повинна була вирішувати проблеми ми-

рного врегулювання. Очевидно, що зусилля де Голля в боротьбі за зміцнення престижу країни й повернення їй статусу великої держави на цьому етапі увінчалися успіхом.

Шарль де Голль, як ніхто інший у своїй країні, розумів зміст геополітичних змін у післявоєнному світі. Поняття «рівновага» в Європі в його старому тлумаченні більше не існувало. Поступово, по мірі розподілу Європи на два ворогуючі табори, у Франції сформувалися дві основні зовнішньополітичні концепції. Прихильники так званої «атлантичної» концепції виходили з того, що економічне, фінансове становище і військовий потенціал країни більше не дають можливості Франції відігравати роль великої світової держави. Виходячи із цього, краще укласти союз із більш сильним партнером, супердержавою або блокуватися із групою держав, погоджуючись як з неминучою залежністю від партнерів, так й із втратою частини суверенітету в області зовнішньої політики й організації оборони. Французький соціолог Р. Арон стверджував, що всі потрясіння, пережиті Францією в XX ст., пояснюються «глибоким протиріччям між питомою вагою Франції в Європі, а Європи – у світі й завданнями, які наша країна, обставини або союзники нав'язали їй» [5]. Ґрунтуючись на цьому, він пропонував змиритися із втратою ролі великої держави.

Однак протягом другої половини XX сторіччя домінуючою в зовнішній політиці країни залишалася концепція, що була побудована на необхідності затвердження Франції як однієї з великих світових держав. Діяльність де Голля та його прихильників відобразила цю тенденцію. Союзу із супердержавою протиставлялися «союзницькі відносини з декількома країнами, обраними з урахуванням геополітичних чинників, співвідношення сил між цими країнами та на міжнародній арені в цілому, щоб вони могли взаємно урівноважувати один одного» [6]. Відсутній військово-економічний потенціал передбачалося компенсувати за рахунок динамічної зовнішньої політики.

Метою нової політики, як уже зазначалось, було відновлення національної величі Франції. «Франція лише в тому випадку є справжньою Францією, якщо вона стоїть в перших рядах... Наша країна перед обличчям інших країн повинна прагнути до великих цілей і ні перед ким не схилятися, тому що в протилежному випадку вона може опинитися в смертельній небезпеці. Я думаю, що Франція, позбавлена величі, перестає бути Францією» [7].

Президент де Голль ніколи не вірив у проект трансатлантичного Альянсу. Він пропонував Європейську конфедерацію із об'єднаним ядерним потенціалом. Вихід Франції з Організації Північноатлантичного Договору (НАТО) був покликаний підкріпити враження, що її позиція – єдина альтернатива американському засиллю в сфері безпеки. Де Голль безпрецедентно вивів у 1966 р. П'яту республіку з військових структур НАТО, зокрема з Комітету військового планування й Групи ядерного планування, зберігши членство в Раді НАТО – політичному органі блоку. Це був початок так званої кризи Атлантизму.

Надалі французьке керівництво тривалий час виказувало стримане ставлення до військової інтеграції. Найголовнішим питанням порядку денного стало питання «французької оборони» Європи. У контексті цього і були визначені роль і місце тактичної ядерної зброї Франції. У лютому 1975 р. тодішній прем`єр-міністр Франції Жак Ширак заявив, що французька тактична ядерна зброя є «європейською зброєю», а її значення для континенту покаже майбутнє [8]. Таким чином, у цей час розвивається та поширюється новий стратегічний курс, який ґрунтується на санктуаризації.

Ця нова воєнна доктрина санктуаризації, або «розширеної недоторканої території», розвивається в 1976 р. в умовах гострої економічної кризи. Головний зміст цієї концепції полягав у тому, що економічне відставання Франції від Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) суттєво знижує значення французького ядерного потенціалу і стратегічної переваги Франції в Європі. Для компенсації цього виклику розширювалися зона «прикриття» французькою «ядерною парасолькою» всієї території Європи та зона відповідальності збройних сил Франції у випадку війни. Вказувалося на можливість залучення збройних сил Франції у разі великомасштабної війни в Європі відповідно до планів НАТО. Тому не дивно, що в цей час американський фахівець у галузі французь-

кої зовнішньої політики П. Берже відзначав: «завдяки своєму географічному розташуванню стратегічна санктуарізація Франції сприяє безпеці Західної Європи» [9].

Також ця концепція «розширеного санктуарію» передбачала можливість надання Францією ядерних гарантій своїм західноєвропейським союзникам. Тому наприкінці 1970-х рр. французьке керівництво бере курс на досягнення проміжних цілей у справі консолідації військових зусиль західноєвропейських країн, на формування своєрідної євроатлантичної оборони, яка, за твердженням П. Леллуша, відповідала історичній реальності сучасної Західної Європи, що знаходиться «на шляху від послабленої атлантичної системи до європейської системи, що зароджується» [10].

Франсуа Міттеран на президентській посаді ще більше змістив пріоритети національної безпеки на користь євроцентризму, в його концепції оборони з'являється остаточне формулювання Європейської Конфедерації і визначення «європейської оборонної ідентичності» з опорою на Західноєвропейський союз (ЗЄС). Основою для цього стає зміцнення осі «Париж -Бонн». Водночас, особливо під час першого президентського строку, Міттеран йшов на зближення із Сполученими Штатами Америки в намаганні досягти компромісів у питанні співробітництва, зокрема у форматі НАТО [11].

Національна оборонна стратегія Франції сьогодні ґрунтується на інтеграційних засадах міждержавного загальноєвропейського будівництва в оборонному секторі. Чотири принципи стратегії національної оборони Франції включають принцип ядерного стримування, принцип попередження конфліктів, принцип реагування на конфлікти за межами держави і принцип захисту території Франції. При певному зменшенні ролі принципу ядерного стримування (що, проте, залишається фундаментальним) Франція більшою мірою наголошує на принципі попередження конфліктів, що, крім політичного, містить у собі й військовий аспект (зокрема, розвідку й контроль за дотриманням міжнародних угод).

Пріоритетним кроком для Франції є вироблення єдиної європейської політики в області експорту озброєнь. 28 січня 2001 р. набув чинності договір про створення Спільної організації із співробітництва в області озброєнь (OCCAR – L'Organisation conjointe de Cooperation en matiure d'armement). Зараз він об'єднує Францію, Німеччину, Італію й Великобританію, Бельгію та Іспанію. У рамках програми партнерства також беруть участь Нідерланди, Люксембург і Туреччина. На думку колишнього міністра оборони Франції А. Рішара, нова організація «покликана стати сучасним європейським агентством по озброєннях і дасть можливість передусім зблизити підходи європейців у цій області» [12].

У грудні 2007 р. глави держав і урядів країн-членів Європейського союзу підписали Лісабонський договір, укладений на основі Конституційного договору Європейського союзу 2004 року. Третій розділ цього документа присвячений питанням Загальної зовнішньої політики і політики в області безпеки. Порівняно з нормами, які сьогодні визначають межі коммунітарної зовнішньої й оборонної політики, загальна зовнішня політика і політика безпеки більшою мірою є інституалізованими: введення поста міністра закордонних справ ЄС увінчує еволюцію зовнішньополітичних органів Союзу. Проект Конституції надає Європейському Союзу статус юридичної особи, що спрощує його відносини із третіми країнами й міжнародними організаціями.

Архітектори інтеграційного процесу дотепер не можуть вирішити, чи є зовнішньополітична діяльність і безпека об'єктами інтеграції. З погляду інтеграційних теорій, зовнішня політика й безпека – сумнівні сфери інтеграційних зусиль.

Підсумки самітів у Брюсселі (червень 2007 р.) і в Лісабоні (грудень 2007 р.) продемонстрували скромність і складності інтеграційної перспективи ЄС у сфері зовнішньої політики. Сфера Загальної зовнішньої політики і політики безпеки не потрапила під законодавче регулювання. Національна безпека залишається повністю у веденні держав-членів. Проте із затвердженням Високого представника ЄС і Ради із зовнішньої політики ЄС інституалізація загальної зовнішньої політики триває.

Сучасна французька оборонна стратегія передбачає, з одного боку, успішний розвиток європейської оборони, а з іншого – активну участь Франції у створенні безпечного простору, що поширюється на весь континент. Курс на подальший розвиток ядерного потенціалу підкреслив прагнення посилювати вплив Франції в структурах ЄС і НАТО, скоротити розрив між зовнішньополітичними амбіціями Франції та її порівняно обмеженими економічними можливостями. Ставка на ядерну політику поєдналася з прагненням отримати підтримку ЄС аж до створення європейських ядерних сил.

3 липня 2008 р. Франція головує в Європейському Союзі. Незважаючи на наявні проблеми у важких умовах світової фінансової кризи і військових дій на Кавказі, побудова оборонного сектору ЄС залишається пріоритетною для президента Франції. У короткостроковій перспективі Н. Саркозі має запропонувати створення нового спеціального підрозділу, в якому, крім Франції, повинні взяти участь Великобританія, Німеччина, Італія, Іспанія й Польща. Проектом передбачається, зокрема, що „шістка" встановить єдині правила гри для забезпечення тісної інтеграції у військовій сфері. Під цим визначенням мається на увазі, між іншим, прийняття мінімального оборонного бюджету в розмірі двох відсотків внутрішнього валового продукту (ВВП), створення єдиного ринку озброєнь і виділення кожною з країн 10 тисяч військовослужбовців для спільних сил реагування. Крім того, передбачається, що в завдання спільних сил оборони ЄС будуть входити реалізація спільних проектів антитерористичної боротьби, створення спільних інфраструктурних оборонних програм, системи протиракетної оборони (ПРО) і розвідувальні технології. Варто відзначити, що із шести перерахованих країн тільки Франція й Великобританія здатні на сьогодні мати витрати на оборону в розмірі двох відсотків ВВП. Іншою проблемою є відсутність в ЄС єдиного ринку озброєнь і військової техніки. Отже, ідеї харизматичного французького лідера можуть бути втілені в життя ніяк не раніше 2010 р. Саркозі не хоче прискорювати цей процес, побоюючись великого провалу, як вже це було з його попередником Жаком Шираком у 2005 р., коли власне самі французи відмовились від євроконституції, яку розробив колишній французький президент Валері Жискар д'Естен і за яку активно агітував Ширак, спираючись на створену спільно з канцлером Герхардом Шредером німецько-французьку платформу.

Поведінка Н. Саркозі щодо питання незалежного європейського будівництва дуже нагадує позицію генерала Шарля де Голля вже майже 50-річної давнини. Знову Франція активно займається європейською політикою, відходячи від тривалої практики зовнішньополітичного егоїзму, коли Франція була понад усе. Після «повернення до Європи» Франція знову стане рушійною силою і прикладом для партнерів по ЄС, стане мотором його діяльності, як це було в минулому.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены роль и деятельность Франции с точки зрения причин возникновения и эволюции европейской системы безопасности и обороны.

SUMMARY

In article the role and activity of France from the point of view of the reasons of occurrence and evolution of the European security and defence system are described.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Gregory S. French Defence Policy Into the Twenty-First Century. – Palgrave Macmillan 2000. – 276 p.
2. Kramer S-P. Does France Still Count? The French Role in the New Europe. – Praeger Publishers, 1994. – 113 p.

3. Gueldry M. France and European Integration: Towards a Transnational Policy? – Praeger, 2001. – 243 p.
4. Жискар д'Эстен В. Французы: размышления о судьбе народа. – М., 2004. – 356 с.
5. Aron R. Immuable et changeante. De la IV-e a la V-e Republique. – Paris, 1959. – P. 219.
6. Франция / Отв. ред. Ю.И.Рубинский. – М., 1973. – С. 380.
7. Де Голль Ш. Военные мемуары. Т. 1. – М., 1957. – С. 29.
8. Chirac J. Au sujet des armes nucléaires tactique françaises // Défense nationale. – 1975. – Mai. – P. 14.
9. Berger P. Défense de la France et intervention à l'Europe // Defense nationale. – 1982. – Jan. – P. 29.
10. Lellouche P. L'avenir de la guerre. – P., 1985. – P. 67.
11. Schwartzbrod A. Le President Qui N'amait Pas la Guerre. – Plon, 1995. – P. 82.
12. La politique etrangere de la France. Ministere des Affaires Etrangeres. 2001. – Janvier-fevrier. – P. 107.

Надійшла до редакції 10.09.2008 р.

УДК Т3 (4УКР) 624 «1943/1945»

УЧАСТЬ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ ДОНБАСУ У ВІДБУДОВЧИХ РОБОТАХ ТА ПАТРІОТИЧНИХ РУХАХ (1943-1945 рр.)

Я.С.Овчиннікова

Важливою складовою здобуття перемоги над ворогом у роки Великої Вітчизняної війни була самовіддана праця цивільного населення на відбудові народного господарства та його участь у різноманітних патріотичних рухах. Відбудовчі процеси проходили дуже складно і в різних регіонах України мали свої особливості. Утім, беззаперечним фактом є те, що осторонь не залишалися навіть наймолодші представники радянського суспільства – діти і підлітки. Неповнолітні громадяни УРСР в складних воєнних умовах працювали нарівні з дорослими, намагаючись зробити посильний внесок у загальну справу. Однак поряд з позитивними моментами така політика держави мала і непередбачувані наслідки, оскільки ця категорія населення була найбільш вразливою та психологічно незахищеною і мала особливе значення для майбутнього нації і держави. Тому вивчення питань, пов'язаних з формуванням особистісних якостей і ціннісних орієнтирів, що утверджувалися в умовах інтенсивної трудової діяльності невластивої цій віковій групі у мирний час, є важливим не лише для більш об'єктивної і повної реконструкції драматичних подій Великої Вітчизняної війни, але й для вироблення більш виваженої й адекватної державної політики в сучасній Україні стосовно соціальної категорії, означеної, як «діти війни».

Утім, тривалий час питання, пов'язані з участю неповнолітніх у відбудовчих роботах та різного роду патріотичних рухах у роки війни, розглядалися крізь призму комуністичної ідеології, а деякі аспекти проблеми взагалі замовчувалися. З утвердженням у сучасній історичній науці нових підходів, заснованих на принципах гуманізму активізувалася увага науковців до вивчення буття пересічної людини, у тому числі неповнолітніх. Сучасна українська історіографія значною мірою змогла заповнити «білі плями». У цьому зв'язку слід згадати роботи Г.М.Голиша, Т.В.Вронської, О.А. Бомбандьорової [1]. Проте багато питань залишаються нерозв'язаними. Так, недостатньо уваги приділяється дослідженню регіональної специфіки участі молодого покоління в патріотичних починах років війни, зокрема на території одного з найважливіших у стратегічному відношенні регіонів – Донбасу. Це дозволяє підкреслити актуальність обраної теми дослідження.

© Овчиннікова Я.С., 2008

Метою даної роботи передбачається на основі вивчення фактичного матеріалу проаналізувати участь дітей та підлітків Донбасу у заходах з відбудови народного господарства регіону та різноманітних патріотичних рухах протягом 1943-1945 рр.

Адже без швидкої відбудови Донбасу були малоймовірними загалом відновлювальні процеси у державі. Усвідомлюючи це, компартія та підпорядковані їй політичні і державні структури намагалися вжити дієвих заходів для вирішення цього нагального питання. ДКО ухвалив з цього приводу низку постанов. Розгорнутою програмою відродження всіх галузей господарства стала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови народного господарства в районах, звільнених від німецької окупації» [2].

На виконання відповідних розпоряджень були кинуті всі наявні людські та матеріальні ресурси. Однак у воєнних умовах, зі скороченням кількості робочих рук, традиційними заходами виконати поставлені завдання було неможливо, тому до участі у відбудовчих роботах і патріотичних рухах поряд з дорослими активно залучалися діти і підлітки, яких мобілізовували через дитячі організації, заклади освіти тощо.

З огляду на стратегічне значення вугільної, металургійної та машинобудівною галузей промисловості, у Донбасі неповнолітніх, перш за все, активізували на відбудову саме їх. Звичайно, зважаючи на важкість подібних робіт, дітей залучали в основному до виконання посильних завдань. Так, на відновлювальних будівельних роботах заводу «Донмашбуд» підсобними робітниками працювали школярі СШ №14 м. Краматорська. Учні школи №2 цього ж міста надавали допомогу робітникам заводу ім. Куйбишева у відбудові мартенівського цеху, які за 27 виходів перенесли та склали понад 67 тис. цеглин. 11 недільників з очищення цехів місцевих підприємств провели піонери Макіївки [3]. Підлітки Донбасу допомагали також у відбудові шахт. Так, школярі Горлівки у лютому 1945 р. провели 36 недільників з відвантаження вугілля, впорядковували шахтні двори; учні Сталінської школи №86 відвантажили 200 *т* вугілля. Понад 1 000 *т* вугілля відвантажили протягом 1943-1944 рр. учні Ворошиловграда [4].

Масштабного характеру набула кампанія зі збору металобрухту. У грудні 1943 р. ЦК ЛКСМУ ухвалив спеціальну постанову, яка закликала піонерів і комсомольців до активного збирання металобрухту. Особливо добре попрацювали школярі Сталінської області, які за перші два роки після звільнення Донбасу зібрали 870 000 т брухту чорних і кольорових металів [5].

Однак незавжди діти та підлітки виконували порівняно легкі роботи. Непоодинокими були випадки, коли вони спускалися до лав шахт для виконання непосильних для них завдань. Незважаючи на їх вік норми виробітку не зменшувалися, а умови праці не відповідали навіть мінімальним санітарним нормам. Так, на об'єднанні «Артемвугілля» при проведенні саннагляду були виявлені численні факти використання праці 14-15-річних підлітків, навіть на понаднормових роботах, зокрема і в забоях.

Така активність неповнолітніх, безумовно, сприяла прискоренню відбудовчих процесів, однак керівництво держави розуміло, що спорадична участь не вирішить питань підготовки робочої зміни на підприємствах, тому в регіоні було відновлено планову підготовку робітничих кадрів, яка велася через систему навчальних закладів Державних Трудових Резервів. Державний комітет оборони СРСР постановою "Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донецького басейну" від 26 жовтня 1943 р. зобов'язував Комітет з обліку і розподілу робочої сили та облвиконкоми Сталінської, Ворошиловградської, Харківської та Сумської областей мобілізувати до ремісничих училищ та шкіл ФЗН молодь 14-15 років [6].

Основні положення постанови ДКО СРСР від 26 жовтня 1943 р. набули логічного завершення у постанові РНК УРСР № 531 «Про призов (мобілізацію) міської та сільської молоді до шкіл ФЗН і ремісничих училищ коксохіміків і будівельників» від 15 грудня 1943 р., за якою передбачалося до 15 січня 1944 р. відкрити в республіці

36 шкіл ФЗН на 12 000 учнів для підготовки робітників будівельних професій і 19 шкіл ФЗН та 2 ремісничих училища, які б готували майбутніх коксохіміків [7].

Слід зазначити, що учні даних навчальних закладів, на відміну від інших дітей та підлітків, вели планову і систематичну трудову діяльність, спрямовану на відновлення народного господарства регіону. Із січня до жовтня 1944 р. учні шкіл ФЗН вугільників Ворошиловградської області видобули 127 400 т вугілля, виконали різноманітних замовлень базових підприємств на суму 6 242 292 крб. [8]. Школами і ремісничими училищами Сталінської області протягом 1944 р. було випущено продукції на суму 18 606 800 крб. [9]. Окрім того, із вихованців трудових резервів формувалися спеціальні ремонтні комсомольсько-молодіжні бригади.

Проте, незважаючи на позитивні наслідки активної трудової діяльності даної категорії учнів, спостерігалися і певні негативи використання праці неповнолітніх на складних роботах. Оскільки учні ремісничих училищ і шкіл ФЗН часто не мали достатньої професійної підготовки, серед них поширеним явищем був виробничий травматизм. Так, протягом 1944 р. у Ворошиловградській області було зафіксовано п'ять нещасних випадків на виробництві, внаслідок чого постраждало 19 учнів, з яких сім загинуло [10]. Документи підтверджують той факт, що порушення правил безпеки, санітарних умов, недостатня кваліфікація, а також пришвидшення темпів виробничої діяльності ставали головними причинами того, що відповідні випадки були типовим явищем не лише під час виробничого навчання підлітків, але й їх роботи на підприємствах.

Згідно з наказом від 28 грудня 1940 р. «Про відповідальність учнів ремісничих училищ і шкіл ФЗН за самовільне залишення училищ» передбачалася кримінальна відповідальність терміном до одного року зі спрямуванням до трудових колоній [11]. Утім, навіть ця достатньо жорстка покара не зупиняла учнів навчальних закладів Державних Трудових Резервів. Через відсутність нормальних житлово-побутових і навчально-виробничих умов протягом 1944 р. у Ворошиловградській області ремісничі училища і школи ФЗН самовільно покинув 6 821 призовник [12].

Попри значні труднощі воєнного часу, вже за перші роки роботи навчальні заклади трудових резервів підготували велику кількість робітників дефіцитних спеціальностей, що суттєво поліпшило ситуацію з робітничими кадрами в регіоні. Так, протягом 1944 р. школами ФЗН Ворошиловградської області було підготовлено 9 216 робітників, що значно перевищувало кількість випускників середніх спеціальних та вищих навчальних закладів [13]. Наприклад, на Краматорський металургійний завод ім. Куйбишева в 1944 р. прибуло 396 випускників шкіл ФЗН [14]. За узагальненими ж підрахунками, протягом 1943-1945 рр. у промисловість України прибуло працювати 352 280 трудрезервників [15]. Вони, як і більш досвідчені трудівники, виконуючи воєнні замовлення, намагалися перевиконувати норми виробітку, працювали по 12-15, а в екстремальних випадках – до 18 годин на добу.

Треба вказати, попри те, що переважна більшість юнаків та дівчат Донбасу допомагала фронту виконанням і перевиконанням планів відбудовчих робіт, все ж серед них були й такі, що несумлінно ставилися до своїх обов'язків: самовільно залишали робочі місця, працювали напівсили, прогулювали чи запізнювалися на зміну. Між тим, варто зазначити, що суворим було й законодавство воєнних років. Незважаючи на вік, дітей на рівні з дорослими притягували до відповідальності навіть за незначні правопорушення: від виконання примусових робіт на підприємствах до відправлення в табори ГУТАБу [16]. Поширеними були випадки, коли на промислові підприємства чи до колгоспів спрямовувалися особи, вочевидь неспроможні виконувати певний вид робіт, серед яких було багато дітей, що не досягали 16-річного віку [17]. Деякі керівники приховували ці факти від вищих керівних органів, за що потім притягувалися до відповідальності.

В умовах війни діти поряд з жінками стали провідною робочою силою у сільському господарстві. Мобілізація учнів на сільгоспроботи, що почалася ще в 1941 р., в 1943–

1945 рр. набрала повсюдного і масового характеру, її обсяги визначалися постановами центральних і місцевих органів влади. Навесні 1943 р. було оголошено про соцзмагання серед шкіл на «кращу участь» у сільськогосподарських роботах [18]. Учні взяли активну участь у зборі врожаю 1943 р. та відродженні села. Зокрема, на Ворошиловградщині до сільськогосподарських робіт було залучено 23 000 учнів, які виробили сумарно 675 000 трудоднів [19]. За відмінну роботу піонери Климівського району Ворошиловградської області були нагороджені премією ЦК ЛКСМУ [20]. За підсумками соцзмагання серед учнів шкіл Ворошиловградської та Харківської областей восени 1943 р., ЦК ВЛКСМ, Наркомземом, Наркомрадгоспів і Наркомосвіти УРСР переможцями було визнано школярів Старобільського і Новосвітлівського районів Волошиловградської області [21].

Проте, вже у наступному 1944 р. у соцзмаганні школярів 16 областей УРСР учні Ворошиловградської області посіли 7-е місце, а Сталінської – лише 14-е [22]. У ряді районів Сталінської області відзначався поганий рівень організації сільськогосподарських робіт, що межував з їх зривом [23]. Даний факт засвідчував скоріше небажання учнів працювати, а їх перевантаженість різними видами позаурочних робіт.

Школярі допомагали в підготовці до весняної сівби 1944 і 1945 рр.: збирали посівний матеріал, запчастини та вузли сільськогосподарських машин, готували інвентар, організовували сільськогосподарське навчання тощо. Наприклад, учні Карлово-Надеждінської НСШ Новоселківського району Донецької області створили гурток юних трактористів, який відвідувало 14 підлітків; учні цієї ж школи підготували 10 борін, виготовили 19 цепків для прицепів [24].

Діти та підлітки також залучалися до боротьби з шкідниками сільськогосподарських рослин, сприяли відродженню тваринницької галузі та птахівництва, доглядали посіви цінних технічних культур. Так, школярі Ворошиловоградської області протягом 1943-1945 рр. вирощували і передали колгоспним фермам 6 400 курчат, зібрали 8 200 шт. яєць для інкубаторських станцій [25].

З визволенням території Донбасу від окупантів активно відновлюються патріотичні рухи, які були започатковані в перший період війни. Незважаючи на відсутність власних прибутків, учні брали участь і у формуванні Фонду оборони. Як і на початку війни, школярі регіону перераховували у цей фонд гроші, виручені за виконання різноманітних робіт: за зібраний металобрухт, гільзи, лікарські рослини, гриби, ягоди [26]. Так, 5 403 учні шкіл Горлівського району Сталінської області під час підписки на IV Державну Позику зібрали 162 800 крб. [27].

Значного поширення набули збори коштів на будівництво танків, літаків та іншого озброєння для Червоної армії. Так, учнями Ворошиловградщини було перераховано 363 985 крб. на побудову танкових колон «Комсомол» і „Піонер" [28]. Понад 4 млн. крб. на будівництво танкової колони і ескадрильї літаків «Комсомол Донбасу» зібрали піонери Сталінської області [29]. Молодь Марківського району Ворошиловградської області у квітні 1943 р. на побудову танкової колони внесла 312 тис. крб., а Станично-Луганського – 30 тис. крб. Цього ж місяця комсомольці і школярі звільнених територій УРСР на підприємствах і в колгоспах заробили 4 809 934 крб., які перерахували на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» та 176 960 крб. на виготовлення авіаескадрильї «Комсомол України» [30].

У 1944 р. школярі і молодь Сталінської області із своїх заробітків на будівництво танкової колони та авіаескадрильї «Визволений Донбас» передали 13 878 992 крб., а вчителі та учні Климівського району м. Ворошиловграда перерахували до Фонду оборони 48 811 крб. [31]. Загальна сума перерахованих коштів учнями і вчителями Харцизького району на будівництво військової техніки, станом на 19 лютого 1944 р., складала 300 тис. крб. [32].

Активну участь брала молодь, серед якої були і неповнолітні, в донорському русі. У квітні 1943 р. Г. Борсякова, мешканка Білокуракинського району Ворошиловградщи-

ни, звернулася до юнаків та дівчат області із закликом здавати кров для шпиталів області. На підтримку цієї ініціативи молодь Ново-Айдарського району за незначний проміжок часу здала 800 л крові. Згодом тут донорами стали 1,3 тис. дівчат, які здали понад 3 000 л крові [33]. А вже до травня 1943 р. у звільнених районах Ворошиловградської області серед молоді нараховувалося до 9 000 донорів [34]. Так, 70 учнів Сталінського технікуму цивільного будівництва протягом 1944/1945 навч. року стали донорами. Лише учениця 1-го курсу цього технікуму Н.Саратова здала 10 кг крові, а учениця ж другого курсу В.Онищенко – 2 кг крові [35]. Наведені факти яскраво свідчать про активну участь молоді у донорському русі попри свій вік, важкі умови побуту та праці, недостатність харчування (незважаючи на намагання держави врегулювати це питання).

З 1943 р. учнівська молодь відновила роботи з надання допомоги пораненим фронтовикам та інвалідам війни. Під керівництвом місцевих органів Республіканської комісії допомоги пораненим, комсомольських і піонерських організацій діти та підлітки допомагали будувати і облаштовувати шпиталі, ремонтувати приміщення, збирали подарунки та обладнання, зустрічали і доправляли у шпиталі поранених, доглядали за ними, сприяли покращенню психологічного клімату під час їх лікування та реабілітації, проводячи культурно-масові заходи.

У перші дні після визволення Ворошиловграду, коли військові шпиталі ще не були розгорнуті, з ініціативи комсомольців Жовтневого району міста були організовані домашні шпиталі, де лікувалося 1 173 поранених. Молодь Старобільського, Жовтневого, Станично-Луганського районів області власними силами обладнала декілька шпиталів, організувала там цілодобове чергування, збирала серед населення продукти харчування, літературу тощо. За ініціативою Старобільського райкому ЛКСМУ станом на 20 червня 1943 р. молодіжною організацією до шпиталів було передано: 1 200 ліжкок, 800 матраців, 400 простирадл, 595 подушок, 120 пар білизни натільної, 2 000 ложок, 11 мішків перев'язочного матеріалу. У м. Ворошиловграді молодь передала 4 730 одиниць посуду, 150 подушок, 90 простирадл і перев'язочний матеріал [36].

Юнаки та дівчата Сталінської області до 10 листопада 1943 р. для шпиталів зібрали 1 492 ліжка, 1 885 матраців, 17 500 подушок, 1 492 простирадла, 1 319 рушників, 13 412 одиниць посуду. Вони цілодобово чергували в пунктах, призначених для зупинки ешелонів з пораненими, брали активну участь у роботі сандружин, надавали допомогу медичним працівникам в обслуговуванні поранених, організації їх харчування, розподілі подарунків, проведенні культурно-масової роботи [37].

Незважаючи на наполегливу працю молоді у справі допомоги пораненим, ЦК ЛКСМУ ухвалює 7 лютого 1944 р. чергову постанову стосовно даного питання, на виконання якої комсомольці і молодь УРСР, зокрема і Донбасу, з метою обладнання палат зібрали велику кількість ліжок, посуду, столів та іншого твердого інвентарю. Наприклад, зусиллями учнів Ворошиловградської області до 15 лютого 1944 р. для шпиталів по домівках було зібрано 1 265 ліжок, 18 *т* овочів і 8 661 подарунок [38].

Значного розмаху набув тимурівський рух. Неповнолітні активно допомагали у веденні домашнього господарства чи виконанні інших побутових робіт родинам та вдовам фронтовиків. Молодь і школярі країни повсюдно брали шефство над інвалідами війни. Так, тимурівці Сталінської області шефствували над 2 376 родинами інвалідів, що мало велике значення не тільки для покращення їх матеріального становища, але, насамперед, для морально-психологічної та соціальної підтримки [39].

В екстремальних умовах війни часто-густо виходило так, що саме неповнолітні допомагали оточувати теплотою та турботою інших дітей, що залишилися сиротами. Підлітки шефствували над багатьма дитбудинками: збирали для них одяг, взуття, продукти харчування. Наприклад, юнаки і дівчата м. Маріуполя виготовили і зібрали для них 56 ліжок, 25 комплектів ліжкової білизни, 85 предметів одягу, 36 пар взуття, 1 148 книг, 2 тис. іграшок тощо [40]. А юні шефи Іллічівського району м. Маріуполя

подарували дитячому будинку книжки та іграшки, виготовлені власноруч [41]. У фонд допомоги дітям молодь влаштовувала суботники та недільники, відкривала поточні рахунки, на які перераховувалися зароблені на них кошти. Зусиллями комсомольців і молоді Ворошиловградської області до грудня 1943 р. у фонд допомоги дітям-сиротам було зібрано понад 1 млн. крб. У квітні 1944 р. на спеціальний рахунок ЦК ЛКСМУ надійшло 5 611 469 крб. [42].

Поряд з вже апробованими на початку війни патріотичними рухами в 1943-1945 рр. народжувалися і нові почини. Так, улітку 1944 р. всенародного характеру набула відбудова загальноосвітніх шкіл України. Завдяки пропагандистсько-агітаційній роботі партійних, державних, профспілкових органів на весь Радянський Союз став відомим патріотичний рух трудящих с. Верхівня Вчорайшанського району Житомирської області, які власними зусиллями за день відремонтували школу і забезпечили її на весь рік паливом, а державні кошти, виділені на зазначені цілі, перерахували до Фонду оборони країни [43]. У Донбасі, як і по всій Україні, проходили недільники, суботники, де батьки, учні, вчителі збирали кошти, ремонтували і впорядковували шкільні приміщення, завозили паливо, лагодили шкільні меблі, збирали у населення підручники тощо. Так, у Волноваському районі Сталінської області батьки зібрали 500 000 крб. на ремонт шкіл [44]. Але відбудовчі ініціативи населення гальмувала відсутність будівельних матеріалів.

Учні середніх спеціальних закладів Донбасу також активно працювали на відбудові своїх навчальних корпусів і гуртожитків. Так, до нового 1943/1944 навч. р. зусиллями учнів був повністю відновлений корпус Старобільської педшколи [45].

Діти та підлітки брали діяльну участь у благоустрої вулиць населених пунктів. Так, лише впродовж 1943/1944 навч. р. учні шкіл м. Ворошиловграда зробили 2 500 виходів для участі у розчищенні вулиць міста [46]. За квітень 1944 р. учнями середніх спеціальних навчальних закладів Ворошиловградської області було проведено 263 недільники з облаштування гуртожитків, навчальних корпусів та озеленення території, в яких взяло участь понад 10 000 учнів. Було відремонтовано 182 приміщення та гуртожитки, 45 навчальних корпусів, майстерень, висаджено 3 500 дерев, обладнано 48 спортивних майданчиків. Учні Сталінського технікуму цивільного будівництва протягом 1944/1945 навч. р. власними силами привели до ладу сквер [47].

Таким чином, аналіз документів свідчить, що в 1943- 1945 рр. діти та підлітки Донбасу нарівні з дорослими брали активну участь практично в усіх патріотичних заходах та акціях, спрямованих на відбудову народного господарства регіону, надання допомоги фронтовикам та соціально незахищеним категоріям населення. Незважаючи на вік, вони широко залучалися до виконання важких фізичних робіт, а також донорського руху, що згодом, звичайно, негативно позначалися на стані здоров'я неповнолітніх. Відсутність власних прибутків, морально не звільняла їх від зборів коштів на різноманітні цілі. Діти та підлітки у тяжкі воєнні роки поєднували патріотичну діяльність з навчальною, що теж негативно впливало на якість останньої, а також їх фізичний та моральний стан. Та й загалом, жахи воєнних років, зокрема пов'язані і з суспільно корисною діяльністю неповнолітніх, не могли не позначитися на психологічному стані та психичному здоров'ї тодішнього молодого покоління.

Тож варто підкреслити, безумовно, учні та підлітки відіграли важливу роль у відбудовчих роботах в Донбасі та різних патріотичних рухах, допомогаючи вирішувати важливі державні питання воєнного часу: відновлення промислового потенціалу краю, поповнення лав робітничих кадрів, перерахування коштів на першочергові потреби, виявлення турботи до співвітчизників – поранених, інвалідів війни, дітей-сиріт. А, отже, дана категорія населення заслуговує на відповідне ставлення сучасної української держави, що мусить виявлятися, передусім, у суспільному схваленні та належному соціальному захисті.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе архивных материалов рассматриваются вопросы, связанные с условиями жизни детей и подростков одного из крупнейших индустриальных регионов Украины – Донбасса в первый период Второй мировой войны. Проанализированы изменения, которые произошли в жизни подрастающего поколения в данный период. Особое внимание уделяется вопросу участия несовершеннолетних жителей региона в патриотических движениях того времени: сборе металлолома, участии в сельскохозяйственных работах, сборе средств в Фонд обороны, помощи госпиталям и т.д. Сделан вывод об общем ухудшении условий жизни детей и подростков, а также о значительном вкладе данной категории населения в дело приближения Победы.

SUMMARY

In the article on the basis of the archived materials the questions of terms of life of children and teenagers of one of most industrial regions of Ukraine – Donbas are examined in a first period of Second World War. Changes which happened in life of rising generation in this period are analyzed. The special attention is spared the analysis of participation of minor habitants of region in patriotic motions of that time: collection of scrap-metal, participating in agricultural works, collection of facilities in Background of defensive, to the help hospitals et cetera A conclusion is done about the general worsening of terms of life of children and teenagers, and also about the considerable contribution of this category of population to the matter of approaching of Victory.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: Монографія. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.; Голиш Г.М. Участь дітей і підлітків України у сільськогосподарських роботах періоду Великої Вітчизняної війни // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С.128-130; Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945). – К.: Без вид., 1995. – 83 с.;
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.). – М.: Госполитиздат, 1974. – Т. 3. – С. 131.
3. Зезюлина Р. Юные восстановители // Юный ленинец. – 1944. – 8 июля.
4. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.10. – Спр.236. – Арк.54-55. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.15. – Арк.21.
5. Киричёк Р.И. Из истории партийного руководства комсомолом в освобождённых районах СССР в 1941-1945 гг. – Харьков: Основа, 1990. – С.166. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.10. – Спр.236. – Арк. 55-56.
6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Ч. III: 1930-1954 гг. – М.: Госполитиздат, 1954. – С.421.
7. ЦДАВОВУ України. – Ф.Р 166. – Оп.15. – Спр.4. – Арк.146.
8. ДАЛО. – Ф.Р 2419. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.52.
9. ДАДО. – Ф.Р 5433. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.44 зв.
10. ДАЛО. – Ф.Р 2419. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.54.
11. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1957. Сборник документов. В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т.2. – С.61-62.
12. ДАЛО. – Ф.Р 2419. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.53.
13. ДАЛО. – Ф.Р 2419. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.52.
14. ДАДО. - Ф.Р. 2674. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 99 зв.

15. Терещенко Г.І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робочих кадрів на Україні. За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти 1939 -1970 рр. - К.: Наукова думка, 1974. – С.160.
16. ДАЛО. - Ф.Р. 4236. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 41.; Спр. 12. – Арк. 25.
17. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 307. – Арк. 13.
18. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.3. – Спр.1190. – Арк.1.
19. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.3. – Спр.1190. – Арк.58; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.15. – Арк.21.
20. Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов / Ред. колегия В.В. Шевченко и др. – Донецк: Донбас, 1969. – С.309.
21. Передовики змагання шкіл. – Молодь України. – 1943. – 23 листопада.
22. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.3. – Спр.1205. – Арк.59.
23. Там само. – Арк.179-180.
24. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.10. – Спр. 336. – Арк. 51-52.
25. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.10. – Спр. 221. - Арк. 75.
26. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.15. – Арк.15.
27. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр. 321. - Арк. 38-40.
28. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр. 15. – Арк. 15.
29 . ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.10. – Спр.236. – Арк. 56.
30. Приазовский рабочий. – 1985. – 8 мая.
31. Правда. – 1944. – 17 февраля.
32. Там само. – 4 марта.
33. ЦДАГО України. - Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 221. – Арк. 38.
34. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1980. - С. 168.
35. ЦДАВОВУ України. – Ф.4849. – Оп.1. – Спр.1907. – Арк.147.
36. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1980. - С.167.
37. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 161. – Арк. 57, 122.
38. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 116.
39. ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.10. – Спр.236. – Арк.56.
40. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 125.
41. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 316. – Арк. 56.
42. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 246.
43. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.108. – Арк.76; Штиволока О.І., Яковлєва Л.В. Відновлення роботи закладів освіти і культури у визволених від німецько-фашистських загарбників районах Української РСР (1943-1945) // Архіви України. – 1978. – №2. – С.32-33; Радянська освіта. – 1944. – 23 червня.
44. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.108. – Арк.73.
45. ДАЛО. – Ф.179. – Оп.3. – Спр.246. – Арк.6.
46. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.15. – Арк.21.
47. ЦДАВОВУ України. – Ф.4849. – Оп.1. – Спр.1907. – Арк.147.

Надійшла до редакції 25.10.2008 р.

П С И Х О Л О Г І Я

УДК 159.9

САМООЦІНОЧНА МОТИВАЦІЯ ЯК УМОВА ПІДВИЩЕННЯ ДІЄВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

В.М. Синельников

Проблемі підвищення ефективності професіональної підготовки студентів у вищих навчальних закладах присвячена велика кількість досліджень. Однак проблема активізації професіональної самопідготовки вивчена недостатньо, особливо її мотиваційна сфера.

Одним з показників ефективності навчальної виховної роботи викладацького колективу вузу є самовиховання і самопідготовка студентів до майбутньої професійної діяльності. Ніяка зовнішня система впливу, покликана забезпечити комплексність у формуванні фахівця, не досягне поставленої мети, якщо не знайде в самої особистості підтримки, опори і відповідних зусиль, спрямованих на формування професійних якостей.

Багато дослідників підкреслюють, що найважливішою умовою активізації професійного становлення майбутнього спеціаліста є підвищення якості професійної спрямованості, що означає позитивне відношення, потребу у визначеній трудовій діяльності. Якість професійної спрямованості залежить від повноти і рівня її мотивації. Тому визначення її особливостей здійснюється шляхом вивчення складу мотивів, що лежать в основі цієї спрямованості. Під *повнотою професійної спрямованості* деякі автори розуміють коло (розмаїтість) мотивів віддання переваги професії, і, отже, чим повніше спрямованість, тим більше різноманітний зміст має для студента даний вид професійної діяльності, тим стійкіше і дієвіше вона [1, 2, 3].

Для стійкості та дієвості професійної спрямованості велике значення має структура, ієрархія мотивів. Студенти можуть використовувати при обґрунтуванні професійного вибору однакові мотиви, а якість профспрямованості буде різна. Це залежить від того, які мотиви вибору професії є для студента ведучими, центральними, у якій супідрядності вони знаходяться. *Центральні мотиви* визначаються на підставі їхньої значущості для стійкості і дієвості спрямованості і, отже, для активізації особистості в професійному становленні. У залежності від ієрархії центральних мотивів визначається рівень професійної спрямованості.

Існують різні підходи до класифікації і встановлення ієрархії мотивів професійної спрямованості (Ф.А. Темурова, Т.В. Фомічова, Л.В. Калашнікова та ін.). Найбільше повно й обґрунтовано здійснює класифікацію мотивів віддання переваги професії П.А.Шавір. Автор справедливо підкреслює [4], що виділені ним групи мотивів не рівноцінні по їхньому значенню для активізації розвитку особистості в умовах діяльності і розрізняє в зв'язку з цим мотиви *прямі і побічні*. Прямими мотивами, на думку Шавіра, тобто такими, що визначають високий рівень професійної спрямованості, є мотиви внутрішньо зв'язані зі змістом трудової діяльності: інтерес до змісту, процесу діяльності.

Втім ми вважаємо, що автор недостатньо обґрунтовано віддає пріоритет мотивам, внутрішньо зв'язаним зі змістом трудової діяльності в ієрархії мотивів по їхній значущості для рівня професійної спрямованості. У літературі досить часто висвітлюються випадки, коли інтерес до змісту, процесу діяльності не має основи у виді відповідних

© Синельников В.М., 2008

ції діяльності задатків, здібностей особистості. Тоді людина витрачає багато сил, енергії, часу на удосконалювання своєї діяльності, але результатів досягає невисоких.

На нашу думку, найважливішими мотивами, що підвищують рівень професійної спрямованості, є мотиви адекватної самооцінки властивостей особистості, необхідних для успішного виконання професії, що обирається. Це, за своєю суттю, мотиви адекватної самооцінки профздатності. Коли людина впевнена, що її психофізіологічні і характерологічні властивості значною мірою відповідають специфіці обраної діяльності, що це її покликання, то в неї з'являється висока стійкість і дієвість професійної спрямованості. При сформованості такого рівня спрямованості людина може терпляче переносити первісні тимчасові невдачі в її результатах. Керуючись мотивами обов'язку перед суспільством, виявляючи наполегливість і працьовитість, людина, що має реальні передумова до обраної професії, обов'язково досягне високих результатів у своїй діяльності. У свою чергу, успішність у діяльності є основою переживання позитивних емоцій і сприяє формуванню інтересу, схильності до даної професії.

Ці міркування стали основою для нашого критичного ставлення до твердження П.А. Шавіра відносно того, що мотиви професійної самосвідомості відносяться до групи побічних мотивів.

Заслуговує критичного відношення й ієрархія мотивів за їхньою значущістю в структурі мотивації вибору професії, яка була запропонована В.В. Ярошенко [5]. На наш погляд, у даній роботі правильно визначені три основні групи мотивів вибору професії: мотиви інтересу, мотиви обов'язку перед суспільством, мотиви самооцінки. Хоча автор спеціально не підкреслює пріоритет тієї чи іншої групи, однак послідовність їхньої характеристики в роботі дає підставу припустити, що автор на перше місце ставить інтерес, на друге – обов'язок, на третє – самооцінку.

Визначаючи ієрархію в системі мотивів, що забезпечує високий рівень професійної спрямованості, ми виходили з того, що основою свідомого вибору професії є усвідомлення обов'язку перед суспільством. Тому дуже важливо, щоб бажання приносити максимальну користь людям реалізовувалося в правильному вибору професії, тобто обрана професія відповідала психофізіологічним і психологічним властивостям особистості. Дана відповідність є передмовою досягнення максимальних результатів у трудовій діяльності і тим самим буде сприяти задоволеною потреби у виконанні такого обов'язку. Здійснити правильний вибір професії особистість може тільки в тому випадку, якщо в неї сформована адекватна самооцінка професійної здатності. *Основою адекватності* цієї *самооцінки* є знання людиною своїх фізичних, психофізіологічних, характерологічних властивостей і особливостей, а також усвідомлення сутності обраної професії і встановлення відповідності своїх особистісних якостей вимогам цієї професії.

Ми вважаємо, що мотиви пов'язані з інтересом до діяльності хоча і входять до складу центральних мотивів професійної спрямованості, але займають в загальній ієрархії профмотивів більш низьке положення, ніж мотиви самооцінки профздатності. Вибір професії відповідно до задатків і здібностей є, як ми вказували вище, основою виникнення інтересу до даної професії. Інтерес може формуватися і самостійно, без опори на адекватну самооцінку. Але в цьому випадку існує можливість виникнення схильності до діяльності без наявності відповідних здібностей.

В основі інтересу до професійної діяльності лежать позитивні емоції, пов'язані з задоволенням потреби у виконанні тої чи іншої діяльності. Інтерес виступає як потреба займатись діяльністю, що сама по собі приносить задоволення і стає побудником активності, під впливом якого всі психологічні процеси людини протікають особливо інтенсивно і напружено, а діяльність стає захоплюючою і продуктивною.

Таким чином, на наш погляд, основу високого рівня професійної спрямованості складають три групи (комплекси) мотивів, що повинні бути розташовані в наступній ієрархічній послідовності:

1. Мотиви свідомості обов'язку перед суспільством.
2. Мотиви самооцінки профздатності (професія відповідає моїм здібностям).
3. Мотиви інтересу до професійної діяльності (професія приносить задоволення від занять улюбленою справою).

Крім цих центральних груп мотивів, наша класифікація передбачає ще додаткові (побічні) комплекси мотивів професійної спрямованості:

- Мотиви можливості реалізації свого потенціалу (професія дає можливість вдосконалюватись в улюбленій науці, змушує постійно самовдосконалюватись та ін.).
- Мотиви можливості задовольнити раніш сформовані потреби, способи поведінки і діяльності (професія створює можливість вирішувати складні задачі, різноманітність роботи, нові враження).
- Мотиви престижу (професія користується в суспільстві великою пошаною, дає можливість швидко просуватись по службі).
- Інші мотиви (професія дає можливість отримати вищу освіту та таке інше).

Така класифікація мотивів та їх ієрархії випливає з об'єктивних законів генезису мотивів, їхньої значущості для дійсно високого рівня професійної спрямованості.

Організуючи виховний процес формування високого рівня професійної спрямованості у студентів вищого навчального закладу, необхідно домагатися формування насамперед мотивів перших трьох груп (комплексів), які ми відносимо до прямих, центральних мотивів.

Неможна недооцінювати ролі й інших комплексів мотивів. Однак їхня значущість у структурі професійної спрямованості залежить від того, чи доповнюють вони прямі мотиви, чи «конкурують» з ними. У випадках, коли ведуче положення займає побічний мотив, що не відноситься до перших трьох груп, рівень професійної спрямованості в більшому чи меншому ступені знижується.

Аналіз літератури з психології і наших результатів дослідження показав, що *професійна спрямованість впливає на активність професійної самопідготовки. Стійкість професійної спрямованості багато в чому залежить від її повноти і рівня.*

Нами було проведене дослідження рівня спрямованості студентів шляхом анкетування.

Перша група питань анкети вимагала розкриття студентами значення і сутності професійної діяльності. Аналіз змісту відповідей на ці питання показав наявність поверхневих знань. Переважна більшість студентів (87%) вказували тільки дві – чотири якості особистості та одну – три здатності, необхідні для професійної діяльності. Поряд з цим усі студенти правильно визначили суспільне значення обраної професії. З цього можна зробити висновок, що, хоча студенти в обґрунтуванні вибору професії прямо не називають мотиви першої групи, вони їх якби мають на увазі, правильно вказуючи суспільну значимість професії.

По іншому обстоять справи з мотивами самооцінки профздатності, на виявлення рівня сформованості яких була спрямована друга група питань анкети. Студенти не тільки не називають ці мотиви, але навіть коли від них вимагають перелічити якості своєї особистості, що, на їхню думку, будуть сприяти чи утруднювати їхню професійну діяльність, то багато хто (37%) відмовилися це зробити, посилаючись на свою непоінформованість; інші ж (63%) називали тільки одну-дві якості власної особистості. Ці дані говорять про несформованість у студентів найважливішої сторони професійної спрямованості – адекватної самооцінки професійної придатності і, як наслідок, вони не можуть її використовувати в якості мотиву професійного самовизначення безвідносно до своїх можливостей для цієї діяльності.

Несформованість професійної спрямованості є наслідком недостатньої роботи в школі – в анкетах жоден зі студентів не вказав, що в школі проводилась відповідна профорієнтаційна робота.

Враховуючи отримані дані констатуючого експерименту і теоретичні висновки про структуру профспрямованості, у вищому навчальному закладі була організована навчально-виховна робота з її удосконалення. І особлива увага приділялася формуванню адекватної самооцінки профздатності. Така робота передбачала рішення наступних *завдань:*

- Доведення до свідомості студентів суспільної значущості обраної професії, багатогранності змісту і компонентів діяльності, її індивідуально-ціннісного значення.
- Засвоєння студентами вимог професії до особистості фахівця, формування адекватної самооцінки профзданості і профпідготовки, виховання у них переконливості в можливості досягти висот професійної майстерності.
- Формування високого інтересу і захопленості професійною діяльністю.

Для рішення цих завдань були використані різні *форми* навчально-виховної роботи:

- ✓ читання курсу «Вступ у спеціальність»;
- ✓ проведення бесід, лекцій, диспутів, конференцій, що розкривають сутність і значення професійної діяльності;
- ✓ організація зустрічей з фахівцями;
- ✓ перегляд кінофільмів, спектаклів, читання й обговорення художніх творів;
- ✓ діагностування (самодіагностування) рівня сформованості професійно значущих якостей у студентів;
- ✓ проведення індивідуальних бесід про конкретні програми самовдосконалювання професійної придатності і підготовленості.

Проведене нами дослідження дозволяє виділити основні умови формування адекватної самооцінки:

- Засвоєння студентами образа професії, системи вимог її до особистості фахівця.
- Залучення студентів до активної діяльності з само оцінювання.
- Активація у студентів критичного (самокритичного) ставлення до діяльності товариша і своєї власної активності.
- Підведення студентів до усвідомлення важливості самооцінки для вдосконалювання якостей особистості, оволодіння методикою її реалізації.

Робота зі студентами велась на першому році їх навчання. Наприкінці навчального року шляхом індивідуальної співбесіди з майбутніми фахівцями визначались їх сильні й слабкі сторони і окреслювались можливі шляхи та засоби професійного удосконалювання/самовдосконалення на весь період подальшого навчання.

Проведена на факультетах така навчально-виховна робота дозволила помітно підвищити якість професійної підготовки засобами самооціночної мотивації підвищення дієвості профспрямованості: зросла активність студентів в оволодінні професійно-орієнтованими дисциплінами, що проявилося в підвищенні успішності (у середньому на 0,4 бали); з'явився інтерес до оволодіння професійними навичками та уміннями, до самоаналізу, самовиховання якостей особистості, необхідних для трудової діяльності.

Таким чином, можна стверджувати, що самооціночна мотивація виступає умовою підвищення дієвості професійної спрямованості майбутніх фахівців, яка, в свою чергу, сприяє професійній підготовці у вищих навчальних закладах.

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются взгляды на мотивацию профессиональной направленности. Подчеркивается, что ее уровень и действенность опираются на содержание и иерархию мотивационной основы, к которой принадлежит самооценка. Намечаются некоторые пути и способы повышения действенности профессиональной направленности будущих специалистов.

SUMMARY

The article gives some opinions about professional orientation motivation. It is emphasized that its level and effect are based on content and hierarchy of motivation basis, to which self-valuation belongs. Overview of some ways to increase effectiveness of specialist's professional orientation also is given.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кучерявый А.Г. Профессиональное самовоспитании будущих педагогов в процессе их целостной подготовки (Монография). – К.: Вища школа, 1999.
2. Боришевский М.І. Розвиток саморегуляції поведінки школярів. – К., 1992.
3. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. – Москва-Воронеж, 1996.
4. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. – М.: Педагогика, 1981.
5. Ярошенко В.В. Школа и профессиональное самоопределение учащихся. – К.: Советская школа, 1983.

Надійшла до редакції 25.10.2008 р.

УДК 159.9

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ САМООТНОШЕНИЯ КАК ЛИЧНОСТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

А.А. Кацеро

В психологии проблеме самоотношения, с одной стороны, давно уделяется пристальное внимание, а с другой – так и не достигнуто единство в интерпретации содержания данного понятия. Как правило, в литературе можно встретить большое разнообразие определений этого явления с позиции содержания и струкутры, а именно: глобальная (обобщенная, интегральная) самооценка/self-esteem (У.Джеймс, Р.Берн, С.Куперсмит, М.Розенберг, И.С.Кон), самопринятие/self-acceptance (К.Роджерс, И.С.Кон), самооценка (М.И.Лисина), самоотношение (В.В.Столин, С.Р.Пантелеев, Н.И.Сарджвеладзе), чувство компетентности/sense of competence (А.Бандура, Д.Роттер) и др. [1].

К наиболее употребляемым категориям, раскрывающим сущность отношения человека к себе, можно отнести: «глобальная/обобщенная самооценка» и «самоотношение».

«Глобальная самооценка» стала предметом психологического анализа благодаря изданным в конце XIX века работам У.Джеймса, определившего понятие самооценки через соотношение реальных достижений индивида и его притязаний, то есть как результат сопряжения в образе Я «Я-реального» и «Я-идеального».

© Кацеро А.А., 2008

Рассматривая природу самоотношения с позиции различных теоретических подходов, мы пришли к выводу, что, согласно взглядам зарубежных ученых, самоотношение является устойчивым личностным образованием, которое практически не изменяется от ситуации к ситуации и остается неизменным независимо от возраста человека (Р.Бернс, М.Розенберг, С.Куперсмит). Так, Р.Бернс приравнивает самоотношение к интегральной (обобщенной/глобальной) самооценке и определяет его как аффективную составляющую установки на себя, которая имеет устойчивый характер и обладает различной интенсивностью в зависимости от контекста содержания образа Я.

Подобных взглядов на природу обобщенной и устойчивой самооценки (self-esteem) придерживаются и другие зарубежные исследователи. Так, С.Куперсмит называет самоотношением «отношение индивида к себе, которое складывается постепенно и обретает привычный характер. Оно проявляется как чувство одобрения, степень которого отражает убежденность индивида в своей самоценности, значимости» [2, с.5]. Глобальная самооценка, следовательно, есть личное суждение индивида относительно собственной ценности. По мнению М.Розенберга, самооценка отражает степень развития у индивида чувства самоуважения, ощущения собственной ценности и позитивного отношения ко всему тому, что входит в сферу Я. Соответственно, высокая самооценка – основа принятия себя, а низкая самооценка предполагает самоотрицание, негативное отношение к своей личности [3].

Сама природа самоотношения, рассматриваемого как *чувство принятия*, раскрывается в феноменологической теории личности К.Роджерса. Он полагает, что самоотношение имеет аффективно-мотивационную детерминацию, что важнейший мотив жизни человека – это актуализация, то есть сохранение и развитие себя, максимальное выявление лучших качеств своей личности, заложенных в ней от природы. Утверждается, что *самоотношение проявляется в чувстве внутреннего благополучия или неблагополучия индивида*. Концепция себя, по К. Роджерсу, включает не только наше восприятие того, какие мы есть, но также и то, какими, как мы полагаем, должны быть и хотели бы быть. Данный автор рассматривает *два аспекта самоотношения – самопринятие и самооценку, которые разбиваются на две подсистемы: самооценочную и эмоциональную.*

В отечественной психологии изучением глобальной (или обобщенной) самооценки занимался И.С.Кон. В его понимании самооценка «является общим знаменателем, итоговым измерением «Я», выражающим меру принятия или непринятия индивидом самого себя, положительное или *отрицательное отношение к себе*, производное от совокупности отдельных самооценок». А, в свою очередь, самопринятие определяется им как «принятие себя как уникальной индивидуальности, обладающей не только достоинствами, но и слабостями и недостатками» [4, с.69].

В то же время необходимо отметить, что в целом понятие единой, глобальной самооценки (самоотношения) не получило своего широкого развития в отечественной психологии: большинство исследований посвящены частным самооценкам, которые не позволяют судить о сущности отношения человека к себе как таковом. За рубежом же термин «глобальная самооценка» (self-esteem) является одним из самых устоявшихся в психологии самоотношения.

Анализ различных теоретических взглядов показал, что в ряде исследований природа самоотношения определяется через *категорию личностного смысла,* тем самым подчеркивая *ценностный характер* самоотношения личности (И.И.Чеснокова, М.И.Лисина, В.В.Столин, С.Р.Пантелеев, Е.Т.Соколова и др.). Интересен подход М.И.Лисиной к оценке образа себя с позиций концепции общения. Согласно этой концепции, в структуре образа Я, который возникает в результате общения, выделяются две основные части – когнитивная и аффективная (знания и отношения). В аффективной составляющей предстает отношение человека к себе, а в когнитивной – представление или знание о себе. Определяющим фактором развития образа себя выступает

опыт как самостоятельной деятельности, так и общения с другими людьми. Вслед за автором мы считаем, что когнитивная часть образа развивается в основном в результате самостоятельной деятельности, аффективная – благодаря опыту общения. Однако, общение также закладывает и когнитивные элементы образа. В то же время следует подчеркнуть, что на возникновение аффективной составляющей образа себя влияют и другие детерминанты, например, ценности, цели, результаты деятельности и т.п.

Итак, в образе самого себя в неразрывной связи представлено и знание о себе, и отношение к себе. Когнитивная составляющая образа в онтогенезе выступает как представление человека о себе, аффективная – как самооценка. Под воздействием знаний и представлений о себе самоотношение, возникающее как отдельная структура, постоянно модифицируется, увеличивается по полноте, меняет свою эмоциональную окрашенность.

В концепции В.В.Столина природа самоотношения не замыкается внутренним пространством личности, а *через мотивы связывается с реальной жизнедеятельностью субъекта*. Причем самоотношение *обладает свойством аддитивности,* которое выражается в том, что каждая из эмоциональных компонент самоотношения вносит независимый и однопорядковый вклад в обобщенное (интегральное, глобальное) чувство «Я». «Глобальное самоотношение, – пишет В.В.Столин, – может быть представлено как сумма эмоциональных компонент. Аддитивность глобального самоотношения относительно основных эмоциональных составляющих предполагает, что некоторый аспект отношения может оставаться постоянным, хотя в целом глобальное самоотношение – это возможно при «компенсаторном» росте других компонент – будет расти» [5, с.134]. То есть в нормально функционирующей системе самоотношения уменьшение, например, симпатий к себе может быть скомпенсировано пропорциональным увеличением самоуважения так, чтобы интегральное отношение осталось на прежнем высоком уровне.

Следует обратить внимание на то, что в психологии существует также понимание *самоотношения как установочного образования*. В традициях школы Д.Н.Узнадзе концептуальная модель самоотношения как социальной установки была наиболее детально разработана Н.И.Сарджвеладзе. Этот исследователь впервые ввел «самоотношение» в научный обиход как специальное понятие, классифицируя его как *подкласс социальной установки.* Самоотношение определяется им как *отношение субъекта потребности к ситуации ее удовлетворения, которое направлено на самого себя.* По мнению исследователя, *«... самоотношение реализуется в особых актах познания (вернее самопознания), эмоциональных состояниях и действиях относительно себя»* [6, с.177] и, наряду с социальным статусом и установкой личности к внешнему миру, составляет содержание системы «личность – социальный мир». Оно *является одной из структурных единиц диспозиционального ядра личности.* Под диспозицией автор понимает «предрасположение к определенному взаимодействию личности с социумом и самим собой, ... как некоторую готовность или фиксированную установку субъекта жизнедеятельности» [6, с.192].

Таким образом, в литературе имеется достаточно большое количество интерпретаций содержания понятия «самоотношение» и его составляющих. В то же время можно выделить два положения, которые принимаются большинством исследователей:

1. Существуют некоторые обобщенные самоотношения (глобальная самооценка, самопринятие, самоуважение), выражающее степень положительности субъекта к себе.

2. Это обобщенное самоотношение определенным образом интегрируется из частных самооценок и представлений о себе, становясь ядерным образованием личности.

Какова же структура самоотношения? У тех исследователей, которые занимались этой проблемой, существуют два противоположных подхода к объяснению структуры самоотношения. В первом его рассматривают как одномерное, во втором – как сложноструктурированное психическое образование. Вопрос о строении самоотношения в первом случае не ставится, а его содержание понимается как универсальное для всех субъектов неделимое чувство «за» или «против» своего «Я». Необходимо отме-

тить, что определение самоотношения как одномерного образования не нашло однозначного эмпирического подтверждения, как уже отмечалось нами выше.

Представители второго подхода имеют разные взгляды на структуру самоотношения. И.И.Чеснокова говорит о самоотношении как о явлении, состоящем из принципиально различных по своему содержанию элементов – непосредственной эмоциональной реакции и ее «инактуальной формы», когда живая эмоциональная реакция отсутствует и заменена оценочным суждением [7]. Е.Т.Соколова пишет о двух видах оценок, входящих в самоотношение (социально-компоративной оценке качеств и оценке второго вида – удовлетворенностью этими качествами) [8]. А.В.Захарова выделяет когнитивный и аффективный компоненты самоотношения [9]. Б.С.Братусь исследует ценностные и операционально-технические структуры самоотношения [10]. К. Роджерс подразделяет отношение к себе на самооценку (оценку себя как носителя определенных свойств и достоинств) и самопринятие (принятие себя как уникальной индивидуальности, обладающей не только достоинствами, но и слабостями и недостатками) [11].

Определенный исследовательский интерес представляют взгляды А.В.Петровского, согласно которым самоотношение построено по принципу динамической иерархии (а не аддитивности, как у В.В.Столина), когда та или иная модальность эмоционального отношения может выступать в качестве ядерной структуры, фактически определяя содержание и выдержанность обобщенного устойчивого самоотношения [12]. Причем содержание ядерной структуры определяется социальной средой, «социальной ситуацией развития» (Л.С.Выготский), которая оказывает влияние на иерархию ведущих деятельностей и мотивов. Таким образом, соотношение и *степень значимости компонентов самоотношения зависят прежде всего от иерархии деятельностей, в которых индивид усматривает преимущественную сферу самореализации.*

На трехкомпонентное строение самоотношения указывает Н.И.Сарджвеладзе. По его мнению, оно *включает в себя когнитивный, эмоциональный и конативный компоненты.*

Когнитивный компонент. В гностическом плане самоотношение «обслуживается» процессами ощущения и восприятия, представления и памяти, мышления и воображения. Самоощущение связано с организмическим уровнем активности человека. В самосознании тело со своими внутренними состояниями презентуется посредством самоощущения, и на его основе формируется «схема тела». Самовосприятие своей внешности играет большую роль на разных этапах жизни человека, а в некоторых периодах развития личности (например, пубертатном и постпубертатном) его функция интенсифицируется и значительно определяет форму и содержание жизнедеятельности личности.

Представление о самом себе выступает необходимым звеном в саморегуляции и самоконтроле поведения на личностном уровне человеческой активности. Представляемое соотносится с задачей конкретной деятельности и соизмеряется с нею, на основе чего субъект *вырабатывает определенную стратегию действия.* Представление своих определенных состояний в специфическом человеческом общении играет роль того, насколько человек может представить себя на месте другого, дает информацию одновременно о состоянии другого и о самом себе, что *способствует социальной регуляции межличностных отношений.*

Посредством операций обобщения, анализа, синтеза, суждения, умозаключения личность вырабатывает устойчивые концепты о самой себе, которые образуют определенную консистентную структуру. Сложные процессы наделения себя определенными свойствами, мотивирование собственного поведения, объяснение другим и себе причин того или иного собственного поступка включаются в многогранный процесс самопознания и формирования обобщенного самоотношения. Процессы воображения конституируют идеальное «Я», механизм действия которого заключается в том, что содержание реального бытия личности и содержание самоотношения определяются не наличными внешними или акту-

альными внутренне присущими состояниями, а их соотнесением и соизмерением с возможными и идеальными проявлениями жизнедеятельности личности.

Когнитивный компонент самоотношения включает в себя самооценку, ибо задача «работы» самосознания и самопознания заключается не только в том, чтобы принимать себя в расчёт в процессе активности и знать что-то о себе, но и в том, чтобы оценить свои свойства и возможности по определенным критериям («хороший-плохой», «годный-негодный» и т. д.). Путем процессов самопознания личность стремится понять не только то, кто она есть, но и какова она есть.

Эмоциональный компонент. Самоотношение, понимаемое как установка относительно себя, включает в себя эмоциональный компонент. Человек не только знает что-то о себе, но может либо любить, либо презирать себя по поводу того, что он знает, т.е. *эмоционально относится к знаемому о себе.*

Конативный компонент. Этот компонент выступает в качестве *внутренних действий в собственный адрес или как готовность к таким действиям.* Имеются в виду манипуляторно-инструментальное и диалогическое отношения к себе, самоуверенность (отбрасывание сомнений) и самопоследовательность, самоприятие (одобрение самого себя, доверие к себе и самосогласие) и самообвинение, самоснисходительность и самобичевание, самоконтроль и самокоррекция, ожидаемое отношение от других (отбор информации о себе) и самопредставление другому и т. д. Действия или планы действий относительно самого себя по-разному осуществляются в зависимости от того, как личность относится к себе – как к объекту воздействия или как к субъекту действия.

Что отражается в самоотношении? Здесь Н.И.Сарджвеладзе исходит из положения Ш.Н.Чхартишвили о трех структурных измерениях человеческого существа: биологическом, психологическом и социальном:

I. Биологическое измерение.

1. Отношение к своей внешности и анатомическим особенностям.
2. Отношение к своим биомеханическим и функционально-физиологическим возможностям.

II. Психологическое измерение.

1. Отношение к своим сенсомоторным особенностям и инструментальным возможностям.
2. Отношение к своим интеллектуальным способностям (Я: умен – глуп, логичен – интуитивен, созерцателен – практичен и т.п.).
3. Отношение к своим эмоциональным особенностям (Я: эмоционален – суховат, чувствителен – не чувствителен, экспрессивен – эмоционально сдержан, влюбчив – не влюбчив и т. п.).
4. Отношение к своим волевым качествам и результатам своей деятельности (Я: импульсивен – обладаю волей, претворяю слово в дело – не могу до конца довести задуманное, решителен – нерешителен, планирую свое поведение – пускаю дела на «самотек», через успех получаю новый импульс к дальнейшим действиям – неудача парализует меня и т. д.).
5. Отношение к себе как неповторимой личности, чувство самотождественности.

III. Социальное измерение.

1. Отношение к своему социальному статусу (к статусу в системе формальных отношений, к социо-экономическому или социометрическому статусу);
2. Отношение к тому, как ко мне относятся другие, чего от меня ожидают и т. п.
3. Отношение к себе как носителю определенных социально-нравственных норм и ценностей.

Важным для нас в теории Н.И.Сарджвеладзе представляется указание на то, что человек не только строит образ того, какой он есть, каким он был и каким он будет, но и занимает определенную *временную* позицию, которая выступает своеобразной «точ-

кой отсчета» и в перспективе которой моделируется временное видение этих образов. Анализ того, к какому периоду своей жизни приковано преимущественное внимание субъекта, представляет необходимую и весьма ценную информацию для понимания самоотношения.

На наш взгляд, *наиболее полно объясняющим строение самоотношения* является его понимание *как образования, сложность строения которого обусловлена многоплановостью и глубиной жизненных отношений личности.* Содержательный анализ структурных компонентов самоотношения позволяет выделить *две различные по семантическому содержанию совместно функционирующие подсистемы*: «оценочную» и «эмоционально-ценностную» (концепция С.Р.Пантелеева).

В случае оценки самоотношение определяется как «самоуважение», «чувство компетентности», «чувство эффективности». *В качестве эмоции* самоотношение обозначается как «аутосимпатия», «чувство собственного достоинства», «самоценность», «самопринятие». Обе подсистемы различны по своему содержанию и находятся в состоянии взаимного превращения.

Формирование *оценочного самоотношения* осуществляется на интерсубъективном уровне оценки в виде операций социального сравнения или сравнения с выработанными в обществе нормами и эталонами. Данная подсистема строится на оценке собственной эффективности в достижении поставленных целей, на сравнении собственных достижений с социальными стандартами, успехами и оценками других людей. В конечном итоге она отражает субъект – субъектные отношения превосходства и предпочтения, а также тесно связана с лишенными смыслообразующей функции «мотивами-стимулами» (А.Н.Леонтьев) и с такими характеристиками личности, как устойчивость к стрессу, уровень принятия социальных норм, высокий самоконтроль, акцентуация характера.

Будучи производным, по крайней мере, трех источников – самоэффективности, мнения окружающих людей и самооценки достижения личностно значимых целей, оценочное самоотношение *открыто для «самонаблюдения» и пронизано социально желательными характеристиками: успешностью в деятельности, достижением поставленных перед собой целей, статусным положением личности.* Последние характеристики обусловливают зависимость оценочного самоотношения от актуального жизненного опыта, его высокую подверженность трансформации, «легкость» поддержания на относительно устойчивом позитивном уровне. Е.Т.Соколова в этой связи пишет, что «можно сохранить высокий уровень самоуважения, потерпев неудачу, например, в налаживании деловых контактов, зато взяв реванш, доказав свою высокую профессиональную компетентность. Гораздо труднее продолжать считать себя хорошим, порядочным человеком, предав друга, зато проявив заботу о своих престарелых родителях» [6, с.119-120]. Для поддержания оценочных отношений к себе на высоком позитивном уровне личностью чаще всего используются рациональные защитные механизмы, например, дискредитация другого. Организация модальностей оценочного самоотношения в единую систему осуществляется в соответствии с принципом «психологической центральности»: во-первых, по степени их отчетливости в сознании; во-вторых, по их важности; в-третьих, в соответствии с их последовательностью и логической согласованностью друг с другом.

В основе *эмоционально-ценностной подсистемы самоотношения* лежит жизненный опыт эмоциональных отношений со значимыми людьми, прежде всего с родителями. Эта подсистема является не столько оценкой, сколько стилем отношения к себе, общей жизненной установкой, формирующейся в процессе становления личности. *Эмоциональное самоотношение принципиально не имеет внешних по отношению к личности оценочных оснований и мало зависит от реальных успехов и неудач человека*, в связи с чем бессмысленно ставить вопрос о его адекватности. Оно является достаточно стабильным личностным образованием, относительно мало подверженным влиянию актуального, текущего опыта. Его поддержание на высоком позитивном уровне чаще

всего осуществляется за счет активной самоподачи и самоприукрашивания, исключения из образа «Я» черт, которые могут вызвать даже тень самонепривлекательности.

Подсистемы самоотношения бимодальны по своему содержанию. Они состоят из противоположных по своему эмоциональному тону модальностей. Разделенность в феноменологическом пространстве индивида самоотношения на позитивную и негативную составляющие связана с необходимостью защиты «Я» от отрицательных эмоций и поддержанием общего самоотношения на высоком позитивном уровне.

Следовательно, *структура самоотношения* может описываться как состоящая из трех компонентов:

- *позитивного оценочного самоотношения (самоуважение),*
- *позитивного эмоционального самоотношения (аутосимпатия),*
- *негативного самоотношения (самоуничижение).*

Вместе с тем, самоуважение, аутосимпатия и самоуничижение являются сложными по своему строению образованиями и включают в себя целый ряд различных по своему содержанию модальностей. Так, по результатам исследования С.Р.Пантилеева, *самоуважение* состоит из «открытости», «самоуверенности», «саморуководства» и «отраженного самоотношения», *аутосимпатия* – из «самоценности», «самопринятия» и «самопривязанности», а *самоуничижение* – из «самообвинения» и «внутренней конфликтности» [13].

Интегрированность компонентов самоотношения в единую упорядоченную и сбалансированную систему является индикатором его сформированности, зрелости. Показателем гармоничной интегрированности есть сцепленность, слитность компонентов между собой. Это приводит к тому, что даже при незначительном изменении одного из них наблюдается деформации системы в целом. Аморфность взаимосвязи компонентов характерна для неразвитого и негативного самоотношения, сбалансированность и упорядоченность – для позитивного развитого самоотношения.

Сущностной характеристикой взаимосвязи компонентов самоотношения является их дифференцированность. Первым показателем дифференцированности самоотношения является характер взаимосвязи его позитивных и негативных модальностей. Механизм такого «самоподдержания» был назван «защитным предохранительным клапаном» (В.В.Столин). Его действие направлено, в первую очередь, на блокирование антипатии к себе так, чтобы падение симпатии не приводило к нарастанию антипатии. Отсутствие самопохвалы, снисходительности благодаря этому механизму не обязательно означает присутствие самообвинения, самоприговора или самоиздевки [5]. В основании функционирования защитного предохранительного клапана лежит процесс «псевдосамораскрытия», когда субъект занимает страдательную позицию «объекта», за счет чего снимает с себя ответственность за совершаемые поступки и фактически перекладывает ее на других людей.

Вторым показателем дифференцированности самоотношения является характер взаимосвязи самоуважения (чисто когнитивной составляющей) и аутосимпатии (чисто аффективной составляющей). Феноменологическая разделенность в сознании личности самоуважения и аутосимпатии выступает структурной основой для функционирования особого механизма защиты самоотношения, когда из-за того, что личности есть за что не уважать себя, не следует, что она не должна себя любить. Низкая дифференцированность оценочных и эмоциональных модальностей самоотношения резко сужает круг возможных источников повышения самоуважения, создает угрозу порождения нереалистичных защитных представлений человека о своем «Я». В данном случае основу самоуважения личности составляют не ее реальные достижения, а чисто внутренняя идеаторная переработка собственных эмоциональных состояний.

Наиболее общим показателем дифференцированности самоотношения является ее уровень. «Спаянность» в сознании личности между собой позитивных и негативных, оценочных и эмоциональных модальностей самоотношения указывает на *низкий уро-*

вень дифференцированности отношения к себе. Слитность между собой лишь позитивных и негативных или оценочных и эмоциональных модальностей указывает на *средний уровень* дифференцированности самоотношения. Наконец, разделенность в субъективном пространстве сознания личности как позитивных – негативных, так и оценочных – эмоциональных переживаний личностного смысла «Я» свидетельствует *о высоком уровне* дифференцированности отношения к себе.

Низкий уровень дифференцированности самоотношения, обнаруживающий отсутствие структурного обеспечения функционирования защитных механизмов, связан, как правило, с актуализацией защитных процессов на уровне поведения. Защитное поведение чаще всего характеризуется асоциальной направленностью, снижает эффективность социальной активности личности. Исключение составляет лишь случай, когда в структуре самоотношения аутосимпатия непосредственно связана с самообвинением, причем последнее выступает в качестве ее отрицательного полюса. В этом случае снижение симпатии к себе, нарастание негативных эмоциональных состояний, свойственных самообвинению, способствует переструктурированию системы самоотношения, которое происходит либо на основе невротической дезадаптации, либо на основе «глубинного» самопринятия.

Еще одной характеристикой взаимосвязи компонентов самоотношения является их *«реципрокность»*, *противопоставленность друг другу*. Индикатором реципрокности компонентов самоотношения является наличие между ними отрицательной корреляции. Реципрокность самоотношения, видимо, отражает его конфликтность.

Заканчивая обзор точек зрения на проблему интерпретации понятия самоотношения, его структуру, содержание, функции, следует еще раз подчеркнуть, что самоотношение является сложно структурированным личностным образованием. Сложность строения его вытекает из многоплановости и глубины жизненных отношений человека. Общий уровень глобального/обобщенного самоотношения, в первую очередь, определяется уровнем самоотношения по наиболее значимому содержанию, степени его положительности или отрицательности.

Относясь к ядерным образованиям личности, самоотношение выступает как важный *регулятор поведения*. От него зависят взаимоотношения человека с окружающими, его критичность, требовательность к себе, отношение к успехам и неудачам. Тем самым оно *влияет на эффективность деятельности* и дальнейшее развитие личности. Значит, мы можем выделить главные *функции*, выполняемые самоотношением: 1) *регуляторную* – на основе которой происходит личностный выбор; 2) *защитную* – обеспечивающая относительную стабильность и независимость личности.

РЕЗЮМЕ

Излагаются взгляды на сущность понятия «самоотношение». Указывается, что сложность явления происходит из многоплановости и глубины жизненных отношений человека, а общий уровень глобального самоотношения, в первую очередь, определяется уровнем самоотношения по наиболее значимому содержанию, по степени его позитивности или негативности.

SUMMARY

The article gives a brief survey of different opinions about «Self-Behavior». It is considered as a complex psychological formation. Its complex nature is led out of person's behavior multidimensionality and depth; common level of self-behavior is predominantly defined by the most important content, its negative or positive degree.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Колышко А.М. Психология самоотношения. – Гродно: ГрГУ, 2004. – 102 с.
2. Бернс Э. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1996. – 420 с.
3. Самосознание и защитные механизмы личности /Ред. Д.Я. Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 2000. – 656 с.
4. Кон И.С. В поисках себя:Личность и ее самосознание.-М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
5. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
6. Сарджveладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 187 с.
7. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
8. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: МГУ. – 1989. – 213 с.
9. Захарова А.В. Психология формирования самооценки. – Минск: Ураджай, 1993. – 40 с.
10. Братусь Б.С., Павленко В.Н. Соотношение структуры самооценки и целевой регуляции деятельности в норме и при аномальном развитии // Вопросы психологии. – 1986. – №4. – С. 22-35.
11. Семиченко В.А. Психология личности. – К.: Магистр, 2000. – 426 с.
12. Петровский А.В. Личность в психологии с позиций системного подхода // Вопросы психологии. – 1981. – №1. – С.17-28.
13. Пантелеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 108 с.

Надійшло до редакції 15.10.2008 р.

УДК 159.923.2

ФЕНОМЕН ЕГОЦЕНТРИЗМУ ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ ЯК ЗАХИСНОГО МЕХАНІЗМУ ОСОБИСТОСТІ

К.М.Васюк

Важливим завданням сучасної психології є сприяння формуванню зрілої, гармонійно розвиненої особистості, яка толерантно ставиться до змін і критично сприймає нововведення.

В психології вивчення особистості психолога-фахівця набуває особливого значення. Не можна сказати, що ця проблема більш або менш важлива, ніж інші питання психології особистості, але не можна заперечити важливість цих досліджень для розвитку психології як науки. Центром особистості є Ego – одна з фундаментальних категорій в науках про людину, атрибут свідомості (О.М. Леонтьєв, В.В. Столін) [1], центр психічного життя особистості, від якого залежить функціонування всіх інших структур. Це індикатор, який діагностує зрілість особистості, обумовлює її взаємодію зі світом. Взаємодія різних структур Ego, а також Ego та Іншого, Ego і Світу і є змістом психічного життя особистості.

Однією з важливих проблем психології особистості є центрованість на своєму Ego і вплив цього на розвиток і функціонування особистості, а також ефективності професійної діяльності представників професій в системі «людина – людина». Можна припу-

© Васюк К.М., 2008

стити, що надмірна центрованість на власному Ego може призводити до неадекватного аналізу проблемної ситуації, зниження рівня емпатії і здатності до рефлексії, шаблонного використання технік, концепцій, методів тощо.

Проблему сутності Ego розглядали такі дослідники: Р. Декарт, Дж. Локк, І. Фіхте, Ф. Гегель, Ж.-Ж. Руссо, представники німецького і французького екзістенціоналізму (К. Ясперс, Ж. Сартр), М. Аврелій, У. Джемс, Е. Еріксон, К. Роджерс, В. Франкл, Р. Ассаджіолі, Т.А. Флоренська, О.В. Бердяєв, О.В. Соловйов, В.А. Петровський, Р. Бернс, А.А. Налчаджян, В.В. Столін, І.С. Кон, М.Е. Орбан-Лембрик, О.Є. Гуменюк та ін.

В цілому можна сказати, що жоден дослідник, який займався вивченням особистості, не обійшов увагою тему Ego. Вона багатогранна і включає безліч більш вузьких питань. Зокрема, деякі дослідники намагалися проаналізувати можливості Ego як захисного механізму особистості. В психологічній науці не менш важливою є проблема оцінки захисного механізму і кваліфікації його як конструктивного або деструктивного феномену. Немає сумнівів, що цей феномен неможливо трактувати однозначно, тому постає проблема надійного критерію оцінки ступеню деструктивності захисних механізмів.

В психологічній науці звернули увагу на захисні механізми особистості завдяки дослідженням З. Фрейда [2]. Захисний механізм є компонентом несвідомого, що є результатом роботи такої структури особистості як Super- Ego, яка, на думку З. Фрейда, виконує роль цензора і забезпечує самоконтроль в поведінці, а також захищає свідомість від руйнівних впливів несвідомих ірраціональних імпульсів, наших бажань і прагнень, що не відповідають моральним нормам. Отже не дивно, що переважна більшість спроб пояснити функцію егоцентризму як захисну належать саме представникам глибинної психології: А. Адлер, К. Хорні, Е. Еріксон, Е. Фром, Г. Тінберген, Г. Лаффлін, Г. Годфруа, М. Мак-Вільямс.

Серед вітчизняних авторів цієї думки дотримувалися С.В. Зайцев, В.А. Петровський, В.А. Семиченко, А.А. Налчаджян [3]. Слід зазначити, що в межах цього підходу егоцентризм досить часто не відокремлювали від близьких за значенням понять (нарцисизм, еготизм, центрація), і це є другою важливою проблемою в дослідженнях егоцентризму як захисного механізму.

Цей підхід дозволяє пояснити стійкість цієї властивості (позиції), не зважаючи на явні наслідки дезадаптації в міжособистіних стосунках. Першим поняття про захисні механізми розпочав аналізувати в своїх працях З. Фрейд [2]. В структурі особистості Я відіграє роль збереження цілісності особистості, нівелювання, врівноваження суперечливих тенденцій. Як термін поняття «егоцентризм» Фрейд не вживав, він часто ототожнював його з егоїзмом. Егоїзм, за Фрейдом, цілком природна властивість психіки людини. Навпаки, альтруїстичні тенденції, самопожертва і турбота про благо всіх є патологією, захисною реакцією, яка спрямована на зменшення тривоги і почуття провини. Людина егоцентрична від природи, і це її нормальний стан.

З. Фрейд відокремлював в егоцентричних тенденціях поняття егоїзму і нарцисизму. Перший він відносив до ціннісної сфери Ego, а другий – до сфери сексуальних інстинктів Id.

Продовжувачем традицій вивчення егоцентризму в межах психодинамічного підходу можна вважати Е. Фромма [4]. Його структура особистості теж включає в себе егоцентричні тенденції. Згідно з його концепцією, особистість має вроджені індивідуалістичні і колективістичні тенденції, які перебувають в конфлікті між собою. Від природи особистість не є суто егоцентричною, але під впливом зовнішніх умов розвитку така тенденція може стати домінуючою. Радикальною формою егоцентризму він вважав відчудження (внутрішнє, а не зовнішнє).

Відчудження	***прагнегння Автономії***	*Я*	***прагнення до колективу***	конформність

Своєрідним є підхід до цієї проблематики ще одного представника психодинамічного напрямку А. Адлера [5]. Виховання соціального інтересу у людини як раз і є механізмом подолання егоцентризму. Егоцентричну особистість він називає невротичною. Така людина характеризується центрованістю на власних проблемах, відсутністю зацікавленості проблемами інших людей. Причини подібного явища А. Адлер вбачає в несприятливих умовах життя в дитинстві (фізичні вади, направильний стиль виховання). Егоцентризм розвивається на основі відчуття неповноцінності, яке порушує нормальні міжособистісні стосунки і призводить до духовної ізоляції індивіда. Таким чином, центрування на собі, підвищення почуття власної значимості є захисним механізмом для індивіда від самознищення, депресії і низької самооцінки. Невротична особистість уникає співпраці, піклування про інших, соціальної включеності.

Ці механізми протікають несвідомо, з часом відбувається гіпостазування (фіксація) певних рис характеру, і зміни в спосібі життя протікають болісно і повільно, тим більше, чим більший вік особи. Таким чином, з віком егоцентризм може не тільки посилюватись, а й ускладнюватись за рахунок включення у все нові сфери життя. Тому ускладнюється і боротьба з ним. Егоцентризм не просто відокремлює людину від інших, створює «захисні» бар'єри в спілкуванні з оточуючими, але й формує вторинні цілі, котрі спонукають людину до відкладення вирішення травмуючих проблем. У такий спосіб егоцентризм закріплюється, з'являються цінності, інтереси, цілі, які його підтримують, що провокує зростання значення власних бажань та інтересів і знецінення інтересів оточуючих, навіть близьких.

Ще одна представниця психодинамічного напрямку К. Хорні [6] також неодноразово підіймала проблему егоцентризму у своїх дослідженнях. Вона вважає, що центрування на собі провокують деформації в системі потреб, коли деякі з них стають гіпертрофованими і їх можна вважати вже невротичними, бо вони займають в структурі потреб непропорційно багато місця, що порушує нормальну взаємодію особистості з оточенням. Це своєрідний механізм захисту, котрий людина засвоює в дитинстві як засіб зменшення прояву базальної тривоги.

З часом таке явище може призвести до розвитку нарцисизму. У цьому випадку людина перестає диференціювати реальне та ідеальне Я і центрується на ідеальному. Це порушує адекватне самосприйняття та гальмує особистісне зростання. З огляду на цей підхід можна стреджувати, що некоректно ототожнювати поняття «егоцентризм» і «нарцисизм», хоча за етімологією, симптоматикою та функціями вони подібні.

Прикладом того, що кожен феномен у крайніх формах може набувати рис патологічного явища,є аутизм. Аутизм – крайня форма відчуження. Термін був введений О. Каннером і описаний в роботах Е. Блейлера. В психоаналізі його розглядають як результат порушення відносин і емоційної депривації. Це не просто захисний механізм, а патологічний симптом, який проявляється при важких психічних розладах. Як зазначає Г. Тінберген, при цьому відбувається викривлення сфери потреб, коли соціальні потреби (у спілкуванні, у приняття, любові, емпатії та ін) перестають відігравати будь-яку суттєву роль в структурі і функціонуванні особистості.

Окрім психодинамічного напрямку егоцентризм як захисний механізм розглядався в роботах Г.Лаффліна, Г.Годфруа, М.Мак-Вільямса [7]. Вони розглядали егоцентризм як наслідок дисоціації (розщеплення) особистості. Дисоціація є захисним механізмом, проявляється в ситуаціях, коли об'єктивні вимоги дійсності або авторитетних осіб розходяться з бажаннями і прагненнями самого суб'єкта. Частіше цей феномен можна спостерігати в дитячому віці, але й у дорослих він теж може зустрічатися. Прикладом такого явища буде випадок, коли людина в розмові демонструє позитивні установки і погляди на якусь подію, або виступає високоморальною, а в реальному житті поводиться аморально, керуючись виключно своїми бажаннями і не зважає на інтереси інших людей.

Дисоціацію часто можна спостерігати у правопорушників, і її дуже важко виявити за допомогою опитувальних методів, бо в основі такої поведінки лежить не незнання норм моралі, а свідоме їх порушення. Деформації тут відбуваються не в знаннях, а в системі цінностей.

Загалом диссоціація є нормою для дітей 6-8 років. У більш пізньому віці це показник особистісної незрілості. Дисоційовані особистості мають вищий рівень егоцентризму, тому що нездатні враховувати позиції інших при реалізації власних потреб. Серед захисних механізмів переважає раціоналізація. Людина намагається логічно пояснити, що інакше вчинити неможливо. Такий феномен часто називають «подвійною моралю». Часто у таких осіб діагностується низький рівень здатності до рефлексії і самоаналізу, а також ідентифікації.

Крім цих явищ, в психоаналізі часто розглядали проблему нарцисизму як афективної форми егоцентризму. Егоцентризм не просто здатність зрозуміти і прийняти позицію іншого, але й відсутність зацікавленості в цьому. М.І. Розенкова [7] вважає, що в основі цього лежить дифузія ідентичності (термін запозичений з концепції Е. Еріксона), наздатність до емпатії, бо інтерес до іншого сприймається суб'єктом як форма залежності. Тому відбувається своєрідний захист від «залежності».

І.П. Короленко, Н.В. Дмирієва, Є.В. Андрієнко [8] описали поведінкові прояви нарцисичної особистості, котрі включають: болісне реагування на критику, споживацьке відношення до людей, відчуття непотрібності, байдужості інших до своєї особи, перебільшення власної унікальності, недовір'я, завищені вимоги до життя, прагнення бути в центрі уваги, відсутність терплячості у спілкуванні, заздрість. З усього, що сказано вище, можна зробити висновок, що у нарцисичної особистості порушене міжособистісне спілкування, переважають негативні емоційні переживання, наедекватні життєві вимоги, низька самооцінка, демонстративність же є компенсацією невпевненості у собі. На базі таких рис добре розвиваються захисні механізми.

Поняття егоцентризм і нарцисизм дуже близькі за значенням і не у всіх працях їх можна адекватно розмежувати. Можливо більш детальний розгляд праць, присвячених дослідженню нарцисизму, допоможе більш правильно це зробити. Найвідомішим дослідником нарцисизму можна вважати З. Фрейда, але в психології існує декілька підходів до розуміння сутності цього поняття:

1. Нарцисизм є сексуальним розладом, який виражається в центруванні сексуальної енергії на собі, що призводить до порушення міжособистісних стосунків і самоідентифікації. Таких поглядів дотримувалися З. Фрейд, П. Некс, Х. Елліс, Ж. Лапланш.
2. Нарцисизм – це переоцінка своїх можливостей, самозакоханість, завищена самооцінка, коли Я не просто є найвищою цінністю, а й обумовлює зменшення уваги до внутрішнього світу інших людей (О. Ранк).
3. Нарцисизм, навпаки, є результатом низького рівня самоповаги. Коли демонстрація підвищеної цінності власного Я є компенсаторно-захисним механізмом. Такої думки дотримувались В. Джоффе, Дж. Сендлер.
4. Ф. Гринейкер розглядав нарцисизм як складне явище і виділяв декілька видів нарцисизму: а) первинний – спостерігається у ранньому дитячому віці. Дитина в цей час егоцентрична, бо неспрможна відділити власне Я і не-Я (те, що не входить до структури його особистості). Цей вид нарцисизму більше схожий на погляди Піаже стосовно структури дитячої свідомості; б) вторинний – виникає, коли Я людини має низький енергетичний рівень для підтримки адекватних міжособистісних стосунків і увага особистості концентрується на собі. Таке явище виникає внаслідок слабкої мотивації до спілкування, в основі якої лежить низький рівень соціальних потреб або різноманітні фобії і психічні патології (синдром аутизму).

Таким чином, нарцисизм є явищем, яке в багатьох випадках є спорідненим егоцентризму, і відмінність виражається лише в тому, що нарцисизм спочатку розглядався як феномен сексуальної сфери, а егоцентризм – пізнавальної, але, як бачимо, в більш пізніх дослідженнях ця межа практично стирається. Вже в працях Ф. Гринейкера і О. Ранка цю межу провести майже неможливо. Явище нарцисизму переважною більшістю дослідників розглядається як надбане, обумовлене соціальними факторами, в той час як трактування егоцентризму не було таким однозначним. В усякому разі, нарцисизм має більш афективне забарвлення у порівнянні з егоцентризмом, тому все ж є різниця між цими спорідненими, на перший погляд, явищами.

Але не всі дослідники розглядали егоцентризм і його захисну функцію з негативної точки зору. В працях Пашукової Т.І. [7] особливо підкреслюється позитивна роль егоцентризму як захисного механізму особистості. Зокрема егоцентризм забезпечує стабільність его-системи.

Ego-система є сукупністю елементів свідомості, які організують цілісну і ціннісну поведінку людини в системі міжособистісних стосунків та допомагають прогнозувати наслідки діяльності, бачення себе іншими, що в свою чергу впливає на самооцінку людини і її інтерпретацію навколишнього світу. Збереження бесконфліктності, стабільності его-системи є важливою умовою нормального функціонування психіки людини. в его-системі може відбуватися центрування, посилення напруги, яке посилює рефлексивність і мобілізує самосвідомість індивіда. Необхідно зазначити, що таке посилення відбувається при змінах умов життя особистості, коли їй необхідно пристосовуватися до змін, або в критичних ситуаціях, що загрожують особистості в фізичному або психологічному плані.

За дослідженнями Пашукової Т.І. [7], підвищений рівень егоцентризму спостерігається у молодих фахівців та студентів першого курсу вузів. Психіка наче мобілізується при зустрічі з труднощами, вся увага особистості центрується на власному Его, тому здатність до емпатії, розуміння потреб інших, врахування їх інтересів та позицій зменшується. Тобто можна припустити, що егоцентризм впливає на соціальну перцепцію людини, але в той же час виконує позитивну захисну функцію, допомагає людині адаптуватися до нових умов і зберегти цілісність особистості в критичних ситуаціях. Це підтверджується тим, що підвищений рівень егоцентризму діагностується в критичних ситуаціях, а в комфортних, стабільних, безпечних умовах життя у тих же досліджуваних цей рівень дещо менший.

На сьогоднішній день актуальним залишається питання щодо критеріїв оцінки адекватності егоцентризму в поведінці особистості, особливо у дорослих, бо попри позитивність його він може призводити до порушенні міжособистісної взаємодії. Це завдання ускладнюється і тим, що не всі дослідники можуть прийти до згоди в питання про природу егоцентризму як психологічного феномену. Його розглядають як пізнавальну позицію, елемент смислової сфери особистості, компонент спрямованості, а також властивість та процес. Наразі поки неможливо достеменно стверджувати, що це різні або тотожні поняття, але те, що подібний дисонанс у поглядах спричинює труднощі у діагностиці та корекції цього явища, не викликає сумнівів.

Таким чином, на основі аналізу психологічних досліджень, можна зисновок, що егоцентризм в структурі особистості виконує захисну функцію. Зокрема, забезпечує стабільність Ego-системи і прискорює адаптацію в нових або складних умовах існування, забезпечує збереження цілісності особистості. Важливою і досі не вирішеною залишається проблема виділення критеріїв адекватності застосування цього захисного механізму і впливі його на систему міжособистісних стосунків.

РЕЗЮМЕ

В статье предпринимается попытка проанализировать эгоцентризм личности с точки зрения его функции как защитного механизма личности, рассматриваются под-

ходы относительно конкретизации понятия «эгоцентризм» и дифференциацию его и близких по значению понятий. Приводятся исследования, которые раскрывают сферы применения эгоцентризма в качестве защитного механизма.

SUMMARY

We have made an attempt to analyze egocentrism of the person in respect to his function as protective mechanism, view conception about a instantiation conception egocentrism and distinguish from convertible terms, analyzed the investigations, which describe scopes egocentrism as protective mechanism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
2. Абраменкова В.В. Проблема отчуждения в психологии // Вопросы психологии № 1 , 1990. – С.5-12.
3. Зайцев С.В. Оценка способностей воспитателей к децентрации. // Вопросы психологии. – 1995. – № 4. – С. 36-48.
4. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 256 с.
5. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – СПб: Питер, 2003. – 256 с.
6. Хорни К. Невроз и личностный рост. – М.: МГУ, 1990 – 358 с.
7. Пашукова Т.И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции. – Кировоград: Центр. укр. изд-во, 2001. – 338 с.
8. Соколова Е.Т., Чичельницкая Е.П. Психология нарциссизма (учеб пособие). – М.: Учебно-методический коллектор «Психология», 2001. – 90 с.

Надійшла до редакції 14.11.2008 р.

УДК 159.955.2

ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ИНТУИЦИИ В ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЯХ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Н.В.Резникова

Введение. В спектре перспективных проблем современной психологической науки проблема интуиции привлекает сегодня все большее внимание исследователей. Эта проблема в целом находится на новом этапе переосмысления и наряду с этим приобретает много новых аспектов. Современные научные представления о феномене интуиции являются синтезом положений, выработанных в нескольких основных классических направлениях психологической науки. В этой связи принципиальный интерес представляет анализ гносеологических связей между сложившимися сегодня общими характеристиками интуиции как психологического явления и основными направлениями психологической науки, в рамках которых эти характеристики были инициированы. Представляет интерес ретроспективное описание подходов к проблеме интуиции в различные периоды развития психологической науки и во взглядах различных научных школ. Этим вопросам и посвящена данная статья.

Интуиция в концепции гештальт-психологии. Концепция гештальт-психологии складывалась в 20-х – 30-х годах прошлого века. Ее появление и развитие связано с именами М. Вертгеймера, В. Келера, К. Коффки, работами К. Левина, К. Гольдштейна,

 © Резникова Н.В., 2008

Х. Груле, К. Дункера и др. Основополагающая концепция гештальт-психологии определяется утверждением о целостном и структурном статусе психических образований. В ее русле предполагается изучать психику с позиции ее целостных структур – гештальтов, являющихся первичными психическими образованиями – образами, не сводимыми к сумме их слагаемых – отдельных ощущений, структур и пр. Кроме понятия гештальта, в концепции гештальттеории пользуются понятиями «изоморфизм», «фигура», «фон», «форма», «инсайт», «поле». Законы гештальта распространяются на широкую сферу психических явлений – от восприятия, мышления до сознания.

В гештальтеории интуиция рассматривается как не подготавливаемый сознательной деятельностью субъекта мгновенный акт преобразования условной задачи [1, 2, 3, 4]. М. Вергаймер в своих работах указывает на два аспекта интуиции: функциональный и субъективный, Он полагает [1, с.226], что «интуиция – объединение отдельных частей в целое, не сумма, а форма. Чувство направленного напряжения при туманности, неопределенности реальной ситуации». Особенно тесно с интуицией связаны такие категории гештальт-психологии, как образ и инсайт. Разработке категории образа как особой организованной целостности, которая первична, существует имманентно и не нуждается в направляющей извне цели, в гештальттеории уделялось наибольшее внимание. Образ может существовать как сенсорной, так и в лишенной чувственности форме – как мыслительный. Он представляет собой некую субъективную модель действительности, в которой одновременно представлены основные категории – пространство-время, движение, цвет, форма, фактура и др. Данное представление перекликается с такой характеристикой интуитивного процесса, как целостное восприятие проблемной ситуации. Гештальт-образы организуют поведение человека, которое без них строиться по принципу проб и ошибок и напоминает «слепую» серию реакций. Этот факт подтверждается в экспериментах решения задач испытуемыми, когда элемент понимания ситуации приобретает иной, новый смысл и решение задачи осуществляется внезапно для сознания человека. То есть переструктурирование фигуро-фоновых отношений и переменных задачи происходит скрытно, в подсознании.

Феноменология еще одной категории гешталь-психологии – инсайта, выражающаяся во внезапности, в невыводимости из прошлого опыта понимания, знания существенных отношений ситуации, также созвучна с феноменологическими характеристиками интуиции, которая проявляется в процессе решения задач и проблемных ситуаций. Инсайт возникает, по утверждению гештальтистов, в целостной ситуации, где происходит своеобразное переструктурирование образа и возникает «внутренняя структура более высокого порядка». Полного совпадения данных понятий не происходит, однако можно отметить ряд общих позиций, которые позволяют ряду авторов рассматривать инсайт в качестве формы проявления интуиции [5, 6], а именно:

– ни в инсайте, ни в акте интуиции нет механического перебора элементов информации и возможных вариантов решения;

– инсайт и интуитивное знание выступают как ответ на вопрос, как решение проблемы;

– психологической формой инсайта и интуиции служит образ, в структуре которого сформировано знание, действие, схема;

– и в инсайте, и в интуиции существует элемент мысленного предвосхищения решения, предшествующий самому акту познания, действия;

– инсайт и интуиция являются элементами творческого действия и достигают решения творческой задачи путем подсознательного схватывания вычленения проблематики.

Главным отличием инсайта от интуиции Р. Хенлей [7] считает его верифицируемость с помощью рассуждений. Поэтому инсайт – это необычный способ получения обычного типа понимания, в то время как интуиция является непосредственным знани-

ем другого типа, природа которого не связана с рассуждением. Еще одно отличие связывают с тем, что интуиция и инсайт соответствуют различным типам субъективного опыта. Инсайт возникает внезапно и часто связан с «ага!»-переживанием. Интуиция же субъективно включает подготовительную фазу, целью которой является приготовление сознания для возникновения интуитивной догадки.

Интуиция в когнитивной психологии. Когнитивное направление психологии оформилось в середине двадцатого века. Доминирующая роль знания, когнитивных образований в психических проявлениях человека в данной теории преломляется в способах переработки, оперирования знаниями. В процессе формирования направления были введены новые понятия – «информация», «информационная система», «переработка информации», «когнитивная активность» и другие. «Популярность приобрела так называемая «компьютерная метафора», уподобившая познавательную (когнитивную) систему человека оперированию дискретными элементами информации – символами» [8, с.115]. Информационный подход к пониманию психологических феноменов становится доминирующим.

Центральным звеном когнитивных концепций стал, как и в гештальт-психологии, – образ. Отличие заключается в том, что образ, по мнению представителей данного направления, включает в себе сферу объективного знания, обозначаемую как информация. Психическая реальность образа создается в процессе оперирования информацией (кодирование-декодирование) и, в конечном счете, созидает сознание субъекта. Структурной единицей информации является сигнал, воплощенный в физическом «теле» своего носителя; он в то же время может служить моделью объекта – источника.

В контексте когнитивных подходов феномен интуиции можно связать с различными категориями. В первую очередь интуиция связана с процессом вероятностного прогнозирования, связанного с информационным содержанием образа. Так как информация имеет вероятностный характер и служит фактором управления, то происходит соотнесение эмпирических характеристик информационного образа с прогностической функцией психики [9]. Процесс вероятностного прогнозирования осуществляется «автоматически» и не зависит от степени осознания образа. Данные характеристики соотносятся с содержательными характеристиками интуиции, такими как вероятностный характер, информационная сущность, различная степень осознанности.

Во-вторых, феномен интуиции в когнитивной психологии можно связать с идеей «предвосхищения». Предвосхищение возникает в познании в форме некой активности. У. Нойссер подчеркивает, что эта активность осуществляется с помощью особого рода психологических средств, которые он вслед за Хэдом, Бартлетом и Пиаже называет схемами. Они формируются в процессе обучения. Опыт, знания, навыки воспринимающего оказывают критическое влияние на полноту восприятия реальности. В обычных условиях человек воспринимает свое окружение, примерно зная, что можно ожидать в той или иной ситуации, предвосхищая ту информацию, которую он еще не видит или не слышит. Схема выполняет роль плана, к которому обращается человек при выполнении сложной последовательности действий. Это не значит, что человек, воспринимающий действительность, все знает заранее. Процесс познания диалектичен: восприятие реальности возможно лишь благодаря активному предвосхищению ее свойств. Найссер вводит понятие перцептивного цикла, предполагающее активное предвосхищение событий на основе существующих схем в процессе сбора информации.

В качестве примера можно привести эксперименты Ж.Пиаже, который изучал, по совету А. Эйнштейна, психологическое формирование понятий и восприятий времени и скорости. В целом цикле экспериментов он пришел к выводу о том, что существует первичная интуиция скорости, которая не зависит от длительности, но, естественно, зависит от порядка пространственной или временной последовательности, т.е. от того перцептивного цикла, который выделяет Нойссер. «Это интуиция «обгона», выражающаяся в том,

что тело А воспринимается как движущееся быстрее, чем В, если вначале оно было сзади В и затем оказалось впереди его; это чисто порядковое понятие сохраняется до 8-9 лет и его достаточно для объяснения всех известных перцептивных явлений.

Также можно проследить взаимосвязь интуиции с изучаемыми сторонниками когнитивной психологии процессами предвнимания [10], как избирательности внимания, способности воспринимать информацию за пределами основного потока текущей активности. Представителями когнитивной ориентации было зафиксировано, что на уровне внимания также происходит процесс отбора и переработки информации (избирательность внимания). В работах Миллера, Галантера, Прибрама было отмечено, что отбор информации, его активизация происходит за счет своеобразных фильтров, расположенных на уровне мозговых структур. Найсер [10] замечает: «Что успевает увидеть и запомнить гроссмейстер при предъявлении на доли секунды шахматной позиции, намного превышает возможности начинающего шахматиста. Таким образом, квалифицированный наблюдатель схватывает ситуацию как осмысленное схематизированное целое». При этом могут не восприниматься детали. Далее, на примере «автоматического письма» он приводит результаты, которые свидетельствуют о возможности одновременного семантического анализа двух различных сообщений. Это формирует эффект «селективного смотрения», когда два события как бы оказываются «вложенными» друг в друга, что позволяет воспроизвести существующие между ними пространственные отношения. Такая избирательность внимания, предвнимание, также определяет особенности феноменологии интуиции как процесса немотивированного, спонтанного и селективного знания.

Интуиция в психоаналитических концепциях. В школах психоаналитической ориентации З. Фрейда, К.Г. Юнга, Э. Фромма и других их последователей, интуиция рассматривается в контексте бессознательного.

Бессознательное по Фрейду – это содержание психической жизни, которое характеризуется отсутствием знания как способа существования сознания. Вместе с тем утверждается наличие определенной формы, эквивалентной знанию, которая при рационализации может осознаваться как форма знания [11, 12]. Наиболее часто эта форма Фрейдом определяется как «представление», а иногда – как идея, символ. Изучая взаимодействие бессознательных и сознательных процессов, Фрейд обнаружил существование таких, которые не становятся осознанными. Причина этого – противодействие некой силы, которая не осознается и не управляется со стороны индивида. Устранение противодействующей силы с помощью психоаналитической техники и доведение соответствующих процессов до сознания говорит о том, что хотя бессознательное и сознательное представляют собой стороны единого психического целого, но связаны опосредованно, обладают качественным своеобразием, существуют автономно и отграничены друг от друга.

Топографическая структура психики, по Фрейду, включает три уровня организации: бессознательное, предсознательное, сознание. Сознание ориентировано на внешний мир и подчиняется принципу реальности. Бессознательное охватывает все прирожденное (оно иррационально и аморально) и подчиняется принципу удовольствия. Предсознательное выполняет функцию специфического посредника, осуществляющего контроль взаимодействия сознательного и бессознательного. Это – Я (эго), содержащее механизм цензуры влечений и их символики, активно стремящихся к реализации. Действие такого механизма определяет адаптацию и самоидентификацию организма. Предсознание, по Фрейду, имеет социальную природу. Это специфический механизм социального контроля, насильственный по своей форме, нормативный по содержанию. Такая ортодоксальная схема нашла отражение в ряде работ Фрейда и представлена в виде модели: Оно (ид) – бессознательное, Я (эго) – сознательно-бессознательное и Сверх-Я (супер-эго) – социально-бессознательное, относящееся к социуму. Личностное «Я» испытывает давление как со стороны бессознательных инстинктов, так и со стороны социальности. От напряжений, испытываемых под давлением различных сил, отмечает, в частности

М.Г. Ярошевский, – Я (эго) спасается с помощью специальных защитных механизмов. Таким образом, «Я» контролирует внешние и внутренние отношения в психике и препятствует легкому переходу из бессознательного в сознательное и наоборот. Интуицию при этом можно рассматривать в качестве психологического механизма защиты и составной части сферы бессознательного; ее действие обнаруживается в динамике взаимосвязей «бессознательное – сознаваемое». Феномен интуиции возникает на гранях взаимодействия этих сфер в процессе реализации механизмов психической защиты, в качестве своеобразного фильтра, корректора его функционирования.

Необходимо отметить, что бессознательное у Фрейда иррационально и одновременно оно содержит то, что может быть осмысленно как представление (информационно-энергетическое образование). Представление для него носит характер «потенциального знания», то есть сферу интуиции. Фрейд также определял интуицию как скрытый, бессознательный первоисточник творчества.

По определению К. Юнга, интуиция – это то, что находится за углом, вне поля нашего зрения, пределов слуха, ощущений и осязания. В психоаналитической концепции К.Г. Юнг положительно воспринял идею о первичности и управляющей роли бессознательного в сложной психической иерархии и концепцию особых защитных механизмов психики. Подчеркивая ценность открытых Фрейдом феноменов психики, Юнг не всегда разделял с ним как философскую, так и психологическую их интерпретацию. Он принципиально расходился с ним по поводу понимания влечений и страстей. Юнг привлекал к своим интерпретациям большой культурологический материал. Он считал принципиально невозможным обоснование появления человеческой культуры и творчества с помощью фрейдовской концепции Эдипова комплекса и сублимации. Таким образом, вопрос о бессознательном у Юнга перемещается в плоскость диалектической взаимосвязи историко-культурного и индивидуально-психологического процессов. В противоположность личному бессознательному, находящемуся сразу под порогом сознания, он выводит понятие «коллективное бессознательное» как совокупность предшествующего филогенетического опыта, запечатленного в душе индивида. Оно универсально и не коренится в личном опыте, оно внелично и сверхлично. «Коллективное бессознательное» в нормальных условиях не поддается осознанию и по своей природе никогда не было осознано [13].

Механизм трансляции исторического опыта на уровне бессознательного реализуется благодаря структурированности психики так называемыми архетипами. Это формы без собственного содержания, которые организуют и канализируют психический материал. Юнг называет их еще первичными образами, которые наследует человек от своего родового прошлого. Архетипы – это определенный психический механизм, представляющий собой обобщение регулярно повторяющихся, массовидных ситуаций и практики человека. Архетипы проявляются в сознании независимо от воли человека. Они определяют сферу проявления интуитивного, а в процессе их конкретизации и саму интуитивность. В структуре личности Юнг выделяет несколько основных элементов, которые являются архетипами. Это эго, персона, тень, анима (у мужчин), анимус (у женщин) и самость. Например, анализируя такой архетип, как самость – «центр тотальной беспредельной и неподдающейся определению психической личности», Юнг приходит к выводу, что самость может выражаться в различных безличных и личностных образах-символах, к которым относятся, например, кольцо, крест, точка, символ божества и др. Эти символы во многом определяют возникновение смыслов, а вместе с тем и знаний. Таков путь проявления интуитивного, возникающего на грани перехода от бессознательного к осознаванию [9]. Основываясь на юнговском определении интуиции как архетипической функции, противопоставленной сенсорике, можно предложить ее типологию, исходя из определений психологической специфики базовых архетипических образов. Так, Самости, охватывающей сферы самоидентификации и целостно-

сти, будет соответствовать тотальный, предельно обобщенный тип интуиции. Эго – осознаваемый тип интуиции (творчески-рациональный). Тени – бессознательная, иррациональная интуиция. Персоне – коммуникативная интуиция. Аниме-Анимусу – ориентационно-половой тип интуиции. Есть в юнговском «коллективном бессознательном» и интуитивная реальность как специфическая форма постоянного взаимодействия архетипических символов-образов, определяемых филогенетической данностью и историческим опытом их реализации.

Одной из самых разработанных в психологии является систематика типов личности К.Г.Юнга (рис.1). Она опирается на широкие исследования человеческой культуры и выделяет четыре основных психологических функций: две рациональные – мышление и чувства (эмоции) и две иррациональные – интуиция и ощущения (сенсорика). У человека преимущественное развитие получает одна какая-нибудь функция, при этом противоположная ей вытесняется: развитие мышления вытесняет чувства, а развитие интуиции – ощущения, и наоборот. Доминирующая функция определяет тип личности (мыслительный, чувственный, интуитивный, ощущающий) и в некоторой степени подавляет противоположную функцию.

Рис.1. Типология личности по К.Г. Юнгу

В соответствии с учением К.Г. Юнга, существует интуитивный тип личности, хотя из-за взаимосвязи функции мышления интуиция в той или иной мере присуща каждому человеку. Юнгом также подчеркивается динамический характер интуиции, способность не просто воспринимать, оценивать, рассматривать объект или субъект, а и улавливать изменение свойств субъекта или объекта во времени.

Разработку идей Фрейда и Юнга продолжил неофрейдист Э. Фромм – немецко-американский психолог и социолог, обладающий богатейшим опытом психоаналитической работы. По Фромму, бессознательное – это целостный человек. Целостность (интегративность психики) является основным Законом бытия человека, и поэтому он в любых условиях должен обеспечивать свою целостность. Основой обеспечения целостности выступает общество, его социальная структура. Отсюда Фромм выводит понятие «социального характера», который формируется под воздействием страха изолированности. Страх изоляции от социума Фромм считает глубинным психическим свойством человека, характерным для всех периодов развития как в фило-, так и в онтогенезе. Страх подавляет и вытесняет в бессознательное психический материал, несовместимый с общественными нормами. И получается, что бессознательное является результатом воздействия социальной среды. Таким образом, Фромм вводит понятие «социальное бессознательное». Социум выступает в роли фильтра, состоящего из системы идей, категорий, языка, логики, через который проходит переживание (иррациональное по своей природе) прежде чем быть осознанным. Механизмом осознания является рационализация. Отсюда следует, что механизм

интуитивного знания скрыт в рационализации, а исходя из того, что рационализация предлагается обществом, то и интуитивное имеет социальную природу [14, 15].

Заключение. Таким образом, в данной работе современные характеристики явления интуиции отнесены к взглядам и трудам исследователей, принадлежащих к основным направлениям психологической науки, таким как гештальт-психология, когнитивная психология, различным психоаналитическим концепциям. Результаты проведенного анализа позволяют связать задачу дальнейшего целостного исследования феномена интуиции с внутренними задачами отдельных направлений психологической науки.

РЕЗЮМЕ

Дано аналіз зв'язків між сучасними загальними характеристиками інтуїції як психологічного явища та деякими основними напрямками психологічної науки, у яких зазначені характеристики були ініційовані. Дано ретроспективний опис підходів до проблеми інтуїції у поглядах різних наукових шкіл. Результати проведеного аналізу дозволяють пов'язати задачу подальшого цілісного дослідження феномену інтуїції з внутрішніми задачами окремих напрямків психологічної науки.

SUMMARY

The analysis of connections between the actually general characteristics of intuition as psychological phenomenon and some basic directions of a psychological science within these characteristics have been initiated is given. The retrospective description of approaches to a problem of intuition for various scientific schools is presented. Results of the lead analysis allow to connect a problem of the further complete research of a phenomenon of intuition with internal problems of some directions of a psychological science.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вертгаймер М. О гештальттеории // Хрестоматия по истории психологии. – М.: МГУ, 1980.
2. Вертгаймер М. Продуктивное мышление. – М., 1987.
3. Дункер К. Психология продуктивного (творческого) мышления /Психология мышления. – М.: Прогресс, 1965.
4. Келер В. Некоторые задачи гештальт-психологии. Хрестоматия по истории психологии. – М.: МГУ, 1980. – С. 102-120.
5. Baylor A.M. A three-component conception of intuition: Immediacy, sensing relationships, and reason // New Ideas in Psychology, 1997. V. 15. № 2. P. 185-194.
6. Goldberg P. An intuitive experience // Agor W.H. (ed.). Intuition in organizations: Leading and managing productively. Newbury Park, C A: Sage, 1989a. - P. 173-194.
7. Henley R. Distinguishing insight fi-om intuition // Journal of Consciousness Studies, 1999. V. 6. № 2-3. P. 287-290.
8. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С.113-169.
9. Науменко Е. А. Интуитивность как психологическое свойство личности. Автореф. докт. дисс. – Санкт-Петербург, 2001.
10. Найсер У. Познание и реальность: смысл и принципы когнитивной психологии. – Благовещенск: БГК им И.А.Бодуэна, 1997.
11. Фрейд З. Введение в психоанализ. – М.: Наука, 1989.
12. Фрейд З. Психология бессознательного. Сборник произведений. – М.: Просвещение, 1989.
13. Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М.: Канон, 1994.
14. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
15. Фромм Э. Человек для себя. – Минск: Коллегиум, 1992.

Надійшла до редакції 10.10.2008 р.

УДК 159.923

СПОСОБНОСТЬ К ЖИЗНЕТВОРЧЕСТВУ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ

Л.В.Яновская, М.И.Яновский

Жизнетворчество – одно из новых понятий в современной психологии, хотя по существу оно выражает старое стремление человека управлять своей судьбой, быть автором своей собственной жизни. Идея, что человек своими действиями сам творит свою судьбу, выразилась в понятии восточной философии «карма». В XVIII веке Г.Сковорода говорил о самореализации человека в «сродном» труде как причине счастья или несчастья человека. В XX веке гуманистические психологи ввели понятие «самоактуализация» как обозначение одного из базовых процессов, который может реализовываться личностью. Существование жизнетворчества как феномена, таким образом, достаточно очевидно. Следует говорить лишь о различной степени жизнетворчества у разных людей, которая может быть обусловлена и разной мерой напряженности устремления к жизнетворчеству, и разной степенью актуализированности жизнетворческого потенциала. Последнее мы называем «способностью к жизнетворчеству». Обоснованию данного понятия и посвящена наша статья.

Ключевым вопросом при рассмотрении жизнетворчества является то, в какой сфере реализуется жизнетворческая деятельность и что является ее предметом. На наш взгляд, она реализуется в жизненном пространстве личности как единстве внутреннего и внешнего миров личности. Рассмотрим это подробнее.

Для экзистенциальной и других направлений психологии, основывающихся на практике работы с личностью, характерно использование понятия личностного мира, или внутреннего пространства, – тех или иных форм психологической пространственности. Единого подхода к пониманию психического пространства нет. По К.А.Абульхановой-Славской, внутреннее пространство, которое личность сама создает и структурирует, – это форма «жизнедеятельности человека» [1]. Характерным можно назвать также само представление о психике как о каком-то пространственном образовании [2]. Л.М.Веккер рассматривает пространственно-временные отношения как характеристику всех психических процессов, как мышления, восприятия, так и эмоций, речи, сознания [3]. В психологии личности внутреннее пространство рассматривается как синоним понятия «внутренний (личностный) мир» или как индивидуальное Я. В современной литературе содержание человеческой индивидуальности, уникальность личности нередко обозначают другими понятиями, например, «личностный мир» человека, его «духовность» и т.д. [4]. Т.Н.Березина предлагает различать три подхода к представлению о психологическом пространстве [2]. Для первого подхода характерно представление самого психического в качестве пространства, для второго – исходным в представлении является пространство внешнего мира. «При втором подходе под индивидуальным или психологическим пространством обычно понимается определенная часть внешнего пространства, которая как-либо связана с человеком или которую он считает своей собственной» [там же, с.12]. При этом в качестве внешнего пространства подразумевается и физический, и социальный мир, социокультурное пространство (к этому направлению относятся представления психологии развития и социальной психологии). В психологии восприятия под индивидуальным понимается часть внешнего пространства, доступная для восприятия. Для работ третьего подхода характерно рассматривать внутреннее пространство как пространство воображения или как отображение пространства внешнего в субъективных формах (в виде ментальных репрезентаций, чувственных образов).

© Яновская Л.В., Яновский М.И., 2008

В.В.Петухов, анализируя понятие «образ мира», приходит к выводу, что существуют ядерные образования, на основе которых выстраивается целостный образ мира [5]. Эти ядерные образования происходят из другой «логики», чем обычное предметно направленное мышление – из логики «сопричастности», описанной и открытой Л.Леви-Брюлем. В «сопричастном» мышлении слиты два компонента: эмоциональный и когнитивный. «Ядерные (представление мира) и поверхностные (знание о нем) структуры различаются иначе, чем разные – более и менее глубокие (глубинные) – уровни познания. Наблюдая объект как явление и выделяя его сущность, мы движемся ко все новым его "поверхностям", вскрывая их одну за другой. Ядерными же являются общие (фоновые) структурные основы этого движения, которые действуют на любых его уровнях, но не сводятся к ним, отличаясь функционально» [там же, с.17].

Б.С.Братусь в качестве основы для «пространства личности» предлагает считать три измерения: «во-первых, деятельность, или, более обобщенно, бытие человека, определяемое как система сменяющих друг друга деятельностей; во-вторых, значение, или, обобщенно, культуру как систему значений, программ, образцов, норм, правил и т.п. и, наконец, в-третьих, смыслы как «значения значений», как динамические системы сознания, несущие пристрастные отношения человека к действительности, преображающие в сознании саму эту действительность» [6, с.121]. С целью определить взаимосвязь этих трех измерений Братусь предлагает следующую формулу: «смысл есть прошедшее через жизнь (систему деятельностей) человека значение» [там же, с.127]. Дальнейшее развитие этой линии приводит к идее смысловой системы личности как основы ее внутреннего мира.

Идея жизненного мира обоснована в экзистенциальной психологии как идея *бытия-в-мире* (Dasein). Мир человеческого существования объемлет три пространства: 1) биологическое или физическое окружение, или ландшафт; 2) человеческую среду и 3) самого человека, включая тело. В экзистенциальном понимании бытие-в-мире – это то, что объемлет и субъект и объект, и тем самым убирает границу между ними. По замечанию Бинсвангера, «в конечном счете мир и Я – реципрокные детерминанты (в соответствии с принципом, который мы не устаем повторять, – индивидуальность есть то, что есть ее мир, в смысле ее собственного мира)» [7, с.456]. С другой стороны, бытие-в-мире – это лишь потенциальное состояние человека; это такая открытость миру, состояние бытия в мире, в котором все существование индивида может быть явлено, *стать* настоящим. Жизненный мир, понимаемый как Dasein («вот-бытие»), является основополагающей категорией экзистенциальной психологии.

В теории поля К.Левина [8] жизненный мир рассматривается как жизненное пространство. Жизненное пространство, по его определению, – это вся психологическая реальность личности. Оно содержит все возможные события, способные повлиять на поведение индивида. Жизненное пространство окружено физическим миром. События, существующие во внешнем регионе и соседствующие с границей жизненного пространства (Левин назвал этот регион «внешней оболочкой жизненного пространства»), могут материально воздействовать на психологическую среду. События в психологической среде также могут вызывать изменения в физическом мире. Между этими двумя мирами – двустороннее сообщение. Т.е. граница между жизненным пространством и внешним миром обладает свойством проницаемости. Еще одна особенность жизненного пространства состоит в том, что, хотя человек окружен психологической средой, он – не часть среды и не включен в нее. Однако граница между человеком и средой также проницаема.

Ф.Е.Василюк в работе «Психология переживания» вводит и обосновывает свое понимание жизненного мира. Он основывается на определении, данном А.Н.Леонтьевым предмету деятельности, и делает вывод, что «предмет, таким образом, это не просто вещь, лежащая вне жизненного круга субъекта, а вещь, уже включенная в бытие, уже ставшая необходимым моментом этого бытия, уже субъективированная самим жизненным процессом до всякого специального идеального ... освоения ее» [9,

с.86]. Изменения, происходящие в жизненном мире, означают и, по сути, совпадают с изменениями субъекта, его активности. Жизненный мир дифференцируется и усложняется. Для анализа типологии жизненных миров Василюк разделяет мир на внешний и внутренний. Суть этого разделения описывается через пространственно-временные структуры – хронотопы. Внешний аспект хронотопа характеризуется отсутствием или наличием «протяженности», которая заключается в пространственной удаленности и временной длительности, необходимой для преодоления удаленности. Внутренний аспект хронотопа описывает структурированность внутреннего мира, т.е. наличие или отсутствие «сопряженности», под которой мы понимаем субъективную объединенность различных единиц жизни. «Сопряженность» выражается в связанности между собой различных жизненных отношений во внутреннем пространстве. Во временном аспекте «сопряженность» означает наличие субъективных связей последовательности между реализацией отдельных отношений.

Процесс жизнетворчества мы можем рассматривать как построение жизненного мира.

Основываясь на работах С.Л.Рубинштейна, мы подчеркиваем, что взаимодействие субъекта и объекта представляют единый процесс. Объекты выбирает сам человек на основании своих склонностей, интересов, поставленных целей и т.д. и приписывает им смысл, т.е. мотивирующее значение. Объекты жизненного пространства не нейтральны по отношению к субъекту этого пространства.

Воздействие объектов жизненного пространства на субъект происходит в процессе чувственного созерцания, восприятия, а воздействие на объекты со стороны субъекта – в деятельности. Восприятие формируется в деятельной активности человека, восприятие настолько же предметно, как и деятельность, и сама деятельность совершается благодаря восприятию. Но еще до опыта взаимодействия с предметом есть определенное его восприятие (чувственное созерцание). Оно является еще смутным, неотчетливым, представляя собой аффективно окрашенное впечатление (переживание). В действии раскрывается иная сторона объекта. Действие «игнорирует» изначальную целостность объекта, выделяя в нем различные аспекты, свойства и качества. Действие имеет определенную цель, и объект здесь воспринимается постольку, поскольку он используется для достижения цели или, напротив, преодолевается. Это два разных уровня взаимодействия субъекта с объектом: объективный и субъективный. В одном из них субъект испытывает влияние объекта, а в другом объект подвергается воздействию со стороны субъекта. Творческий деятельный процесс, по мнению С.Л.Рубинштейна, представляет собой диалог этих уровней, их взаимодействие [10].

Здесь уместно обратиться к рассмотрению «чувства» активности по Д.Б.Богоявленской, которая вводит этот термин на основании анализа работ Б.Д.Эльконина. В развернутом виде ею иллюстрируются два вида психической активности – действующая (субъективная) и направляющая (объективная). Они описываются в виде двух фаз. Благодаря творческому взаимодействию субъективного и объективного уровней психической организации, субъект раскрывает для себя определенную глубину объекта, его содержание. Степень полноты и объективности познания объекта измеряется отсутствием «проекций» при восприятии. Отсутствие проекций означает изменение мотивационного статуса объекта. Следовательно, объект приобретает иное значение, «самосущное», свое. Изменяется и психология субъекта. Объект не действует на него, внешний источник активности заменяется внутренним [11].

Движение жизненного пространства, его конфигурация обусловливается событиями. В своем жизненном пространстве человек определенным образом воздействует на объекты (события-поступки) и впечатляется этими объектами (события-впечатления). События раскрывают направленность жизнедеятельности и формируют ее. То, что было потенциальным, становится актуальным. Существующий в жизненном

пространстве объект, могущий иметь мотивирующее для субъекта значение, посредством творческого осмысления, работы самоопределения может «превратиться» для него в некий идеальный, ценностно-значимый объект, достояние его опыта. Развитие человека мы видим как увеличение количества и качества (уровня достоинства) таких идеальных объектов в его жизненном пространстве. Таков путь становления личности в процессе жизнетворчества.

Человек как индивид непосредственно включен в ситуацию. Он воспринимает данную ситуацию соответственно со сложившимися у него стереотипами, относящимися к прошлому опыту, и он воспроизводит прошлый опыт в настоящей ситуации. Восприятие человека – это не пассивное отражение, это активный процесс созидания воспринимаемого объекта. Именно на уровне личности формируется и проявляется *отношение к* данной ситуации, а, следовательно, и значимость данной ситуации. Становление индивидуальности осуществляется благодаря функционированию субъективного и объективного уровней психической регуляции. Жизнетворческий деятельностный процесс также представляет собой диалог субъективного и объективного уровней психической регуляции.

Если мы можем представить жизнь человека как особого рода пространство, мы можем допустить и существование своего рода центра его тяготения. В «психологическом» пространстве имеется такой центр, который определяется *направленностью* активности субъекта психической деятельности. Так, К.Г.Юнг таким центром личности, который находится *вне личности,* считает Самость. Самость является личной принадлежностью и в то же время частью общей духовности, надличностного духовного центра. Центром тяготения пространства жизни следует считать смысл жизни, который для человека находится *за пределами* жизни человека. Смысл является определенным системным качеством, характеризующим нечто как целое, но в отношении к системе более высокого уровня. Смысл жизни является важнейшим образованием и для него характерно, что он *появляется* и проявляется на определенном этапе развития индивидуальности. Он *создается* индивидуальностью, но при этом создается не прямо и непосредственно, а возникает как бы сам, как «побочный продукт», как условие жизнедеятельности. Таким образом, именно смысл жизни является тем системообразующим качеством, которое направляет процесс жизнепостроения и жизнетворчества.

В самом широком смысле способность к жизнетворчеству представляет собой *готовность организовывать условия жизни так, чтобы они способствовали развитию индивидуальности*, что, в свою очередь, осуществляется благодаря функционированию субъективного и объективного уровней психологической регуляции и благодаря актуализации смысла жизни.

В контексте проблемы жизнетворчества важными также являются понятия внутреннего мира и жизненного мира. В качестве рабочего определения под внутренним миром мы будем понимать субъективные и индивидуальные характеристики личности – в качестве системы мотивов, смысловых и ценностных образований, представляемых в виде значимых переживаний. *Жизненным миром мы обозначим систему отношений личности, имея в виду субъект – субъектные, субъект – объектные и объект – субъектные отношения, внося тем самым разделение жизненного мира на различные сферы.*

Согласно определению Б.М. Ломова, субъективные «отношения выступают в роли своего рода "костяка" субъективного мира личности» [12, с.331]. Они представляют целостную систему индивидуальных, избирательных, сознательных связей личности с различными сторонами объективной действительности. В.Н.Мясищев определяет отношения как «движущую силу личности» [13, с.48]. В этом смысле понятие отношения становится близким понятиям интенциональности, развиваемом в современной экзистенциальной психологии. Выделение в отношении эмоционально-когнитивного и мо-

тивационно-волевого компонентов (В.С.Мерлин) позволяют рассматривать отношение как единство смыслового и действенного аспектов.

Многими психологами (Б.Г.Ананьев, В.Н.Мясищев, С.Л.Рубинштейн) отмечается определяющее влияние системы отношений на формирование особенностей характера. При этом, как отмечает Б.Г.Ананьев, «человек становится **субъектом** отношений по мере того, как он развивается во множестве жизненных ситуаций в качестве **объекта** отношений со стороны других людей». Так субъект жизнедеятельности в процессе жизни становится все более ответственным и свободным в регуляции отношений с другими людьми, с внешним миром и к себе. И Б.Г.Ананьев и С.Л.Рубинштейн отмечают отношение к себе как центральное и наиболее поздно формирующееся. Это отношение связано с формированием таких качеств, как цели жизни и деятельности, ценностные ориентации, установки, выполняя функцию саморегулирования и контроля развития.

По мнению С.Л. Рубинштейна, способность определять свои отношения связана со способностью субъекта к рефлексивному отношению к жизни. Выделяются два способа отношения к жизни: непосредственное – пребывание человека внутри связей с другими людьми (полная поглощенность жизненным потоком) и рефлексивное. Во втором отношении сознание выступает «как разрыв, как выход из полной поглощенности непосредственным процессом жизни для выработки соответствующего отношения к ней... С этого разрыва непосредственных связей жизни и их восстановления на новой основе начинается и в этом заключается второй способ существования». С.Л. Рубинштейн подчеркивает, что возможность восстановления непосредственных связей на новой основе возникает благодаря наличию *мировоззренческих чувств*, которые «составляют внутренние условия психологической организации, они и являются основанием внутренней детерминации психического». К мировоззренческим чувствам относятся те, которые характеризуют человека как субъекта духовной жизни, основные особенности его субъект-субъектных отношений (этические, нравственные качества, совесть). Следовательно, можно считать, что способность к жизнетворчеству как способность к переорганизации и переосмыслению жизненного мира основывается на развитых мировоззренческих чувствах, на духовных началах человека. Именно четыре типа отношений: а) к предметам и явлениям внешнего мира, б) к труду, к деятельности, в) к другим людям, г) к себе, – позволяют наиболее полно представить сферу жизнедеятельности и жизнетворчества человека. Два отношения – к деятельности и к явлениям представляют субъект-объектные отношения, два других – к людям и к себе – субъект – субъектные отношения. Следует отметить, что в жизнедеятельности данные отношения не изолированы друг от друга, а взаимозависимы и связаны. Отношение к себе можно рассматривать как центральное и в то же время опосредованное остальными тремя типами отношений. С.Л.Рубинштейн замечает, что «каждая характерологическая черта в какой-то мере и каким-то образом выражает специфическое соотношение между отношением человека к окружающему миру и к самому себе» [14, с.230]. Но и в отношении к труду (деятельности) также «заключено в неразрывном единстве отношение к продуктам этого труда, к другим людям, с которыми человек связан через труд, и отношение к самому себе» [14, с.231].

Таким образом, способность к жизнетворчеству следует определять как интегративную, духовную способность субъекта преобразовывать и расширять свой жизненный мир, изменять и организовывать свою систему отношений в процессе развития индивидуальности. Эта способность формируется в процессах взаимодействия субъекта с объектами его жизненного мира через процессы чувственного созерцания, деятельности и восприятия. Формирование внутреннего мира приводит к выявлению жизненных смыслов как его системообразующих оснований. По мере развития способности к жизнетворчеству человек все в большей степени становится субъектом в системе отношений – к внешнему миру, к деятельности, к другим людям и к себе.

РЕЗЮМЕ

У статті обґрунтовується можливість введення в психологію поняття «здатність до життєтворчості». Така здатність розглядається як готовність організовувати умови життя так, щоб вони сприяли розвитку індивідуальності, як інтегральна духовна здатність суб'єкта перетворювати й розширювати свій життєвий світ, змінювати й організовувати систему відносин у процесі розвитку індивідуальності.

SUMMARY

Possibility of the introduction is motivated in article to psychology of the notion «ability to life-creation». Given ability is considered as readiness to organize the condition to lifes so that they promoted the development individuality, as integral spiritual ability of the subject to convert and increase its life world, change and organize its system of the relations in progress индивидуальности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Формирование и развитие личности. – М.: Наука, 1981. – С.19-45.
2. Березина Т.Н. Интрапсихический пространственно-временной образный континуум как субъективная реальность // Психология личности. Новые исследования. – М.: Изд-во ИП РАН, 1998. – С.192-209.
3. Веккер Л.М. Психика и реальность. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
4. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека. Кн.3: Акмеологические резервы развития творческого потенциала личности. – М.: РАГС, 2000. – 538 с.
5. Петухов В.В. Образ мира и психологическое изучение мышления // Вестник Московского Университета. Серия 14. Психология. – 1984. – № 4. – С.13-20.
6. Братусь Б.С. Личностные смыслы по А.Н. Леонтьеву и проблема вертикали сознания // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии. – М.: «Смысл», 1999. – С.284-298.
7. Бинсвангер Л. Экзистенциально-аналитическая школа мысли // Экзистенциальная психология. Экзистенция. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 308-332, с.456
8. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
9. Василюк Ф.Е. Психология переживания. – М.: МГУ, 1984. – 199 с.
10. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности // Вопросы психологии. – 1986. – №4. – С.101-107.
11. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
12. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
13. Мясищев В.Н. Психология отношений / Сер. «Психологи отечества». Москва- Воронеж , МОДЭК, 1995. – 368 с.
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. Т.2. – М.: Педагогика, 1989. – 328 с.

Надійшла до редакції 25.09.2008 р.

УДК 159.9

ВОЗДЕЙСТВИЕ РЕКЛАМНОГО ОБРАЗА НА ДОМИНИРУЮЩИЕ ПОТРЕБНОСТИ МОЛОДЕЖИ

А.В. Гордеева, И.В. Соловьева

Психологическая проблематика воздействия рекламы на личность человека является новой и малоизученной, хотя и имеет прочные корни в психологии влияния и психологии мотивации. Часто рекламная деятельность не направлена на помощь потребителям. В ней преобладают односторонние интересы товаропроизводителей, стремящихся к реализации товаров и увеличению доходов путем воздействия на подсознательную сферу личности потенциального покупателя. Поэтому важно научиться понимать механизмы психологического воздействия рекламы на потребителей как для собственной защиты от данного вида агрессии, так и для разработки качественного и безвредного рекламного продукта.

Исследования психологов показывают, что человек плохо поддается внушению или убеждению в рекламных целях. Поэтому создаются все новые методы для воздействия на потребителя. Образная реклама использует сюжеты, демонстрирующие зрителям удовлетворение потребностей (материальных, безопасности, социальных, признания, самовыражения и др.). Каждый человек имеет свои доминирующие неудовлетворенные потребности, и соответственно реагирует на рекламные сюжеты, в которых показано удовлетворение именно их. Так рекламный образ воздействует на зрителей с целью привлечения их внимания и принятия решения о покупке.

Сегодня логика рекламы – не логика внушения и рефлекса, а не менее строгая логика верования и регрессии. В массовом сознании рекламные образы, сливаясь в одно целое, потребляются как картина мира, где обладание рекламируемыми вещами создает ощущение прямой связи с реальностью. Именно эти особенности позволили рекламе занять столь важное место в ранжире современной культуры. Она стала инструментом иррационального воздействия на умы. Реклама призвана оправдывать потребление, а значит оправдывать производство, поэтому её и можно рассматривать как пришедший на смену идеологии институт. Проводником этой миссии служит рекламный образ [1]. Образ – это символ (картинка, сюжет), которые появляются в воображении после увиденного, услышанного или сделанного (определенные ассоциации, которые должно вызывать рекламное сообщение) [2].

Методологическая база данного исследования опирается на классические работы отечественных и зарубежных психологов, таких как А.Н. Леонтьев [3], А. Маслоу [4], Э. Фромм, Г. Мюррей [5], Р. Ривз [6], Ф. Котлер [7]. Были использованы современные работы, посвященные психологии рекламы и маркетинга, таких авторов, как А.Н. Лебедев [8], Б.М. Генкин [9], Р.И. Мокшанцев [10], А. Дударева [11], Н. Петрова [1, 2] и многих других. Применение теории А. Маслоу в психологии рекламы обсуждается в статье Е. Петровой «Управление мотивами поведения и потребностями человека в рекламе»: «Все возможные мотивы и потребности людей в этой схеме разделены на пять групп. Особенность этих групп такова, что потребности разных уровней удовлетворяются совершенно разными способами, они как будто бы изолированы и могут на первый взгляд противоречить друг другу. При глубинном анализе выявляются сложные иерархические связи между уровнями, но для практических целей наиболее важно следующее: чтобы избежать противоречивости в воздействии на потребителя, следует адресоваться к какому-то одному уровню и использовать аргументацию – интеллектуальную, эмоциональную и физиологическую, специфическую только для данного уровня» [1].

© Гордеева А.В., Соловьева И.В., 2008

1. Первый уровень – *физиологические, или органические потребности.*

Это чувство голода, жажда, потребность в воздухе для дыхания, потребность в температурном комфорте, материнское чувство к младенцу, сексуальное влечение и так далее. Традиционно к этому уровню обращается массовая реклама пищевых продуктов. В такой рекламе употребляются образы и темы, примитивные по интеллектуальному уровню, но с акцентом на физические ощущения, непосредственный чувственный опыт, непосредственно вызывающие ассоциации с телесными переживаниями.

2. Второй уровень – *потребность в безопасности.*

Здесь более задействованы эмоциональные мотивы, воспоминания о неудачном опыте, страх перед будущими неприятными событиями, надежда на избавление от будущих неприятностей, предотвращение опасности, поиск надежности и уверенности – на личном и на социальном уровнях. Соответственно выбираются темы и сюжеты, в которых задеты негативные эмоции. Адресуясь к этому уровню потребителей, часто строится реклама средств защиты, инвестиционных фондов, реклама лекарственных средств и жевательной резинки, несгораемых шкафов и сейфов.

3. Третий уровень – *потребность в контактах.*

В том числе – ценности семейной жизни и дружбы. На этом уровне впервые появляются «другие люди». Потребности третьего уровня более высокие, относятся к группе социальных. Ключевые темы – забота о ближнем, интерес к жизни другого человека, стремление заинтересовать собой, привлечь внимание другого человека к себе и т.д. Это традиционные темы для рекламы косметики и зачастую – домашнего оборудования и товаров для детей.

4. Четвертый уровень – *потребность в общественном признании.*

Или потребность найти свою референтную группу, подтвердить свой социальный статус. Это группа социальных потребностей высокого класса. К ней обращается реклама дорогой косметики, модной одежды, автомобилей. Практически это не реклама товаров, а реклама стиля и образа жизни. Реклама, адресующаяся к этому уровню потребностей, в значительной степени апеллирует к культурным ценностям, гораздо реже – к практической пользе или прочности (если только представления о прочности и пользе не входят, например, в стереотипный набор ценностей референтной группы).

5. Пятый уровень – *потребность в самореализации.*

«Это то, что я могу себе позволить...» – например, морское кругосветное путешествие или коллекцию живых шиншилл в собственной квартире. Реклама таких товаров и услуг не может быть массовой, это принципиально редкие товары, она не появляется, как правило, на телевидении. Средства продвижения информации, относящиеся к этому уровню, часто косвенные и относятся скорее к сфере искусства и игры. Потребительские качества и полезность или практичность малоценны на этом уровне. Такова примерная схема учета потребностей человека в рекламе.

Таким образом, **объектом нашего исследования** стали внутренние потребности личности, а **предметом** – воздействие рекламного образа на доминирующие внутренние потребности молодежи. Основная **гипотеза** состоит в следующем: среди молодежи выделяются рекламозависимые и рекламонезависимые личности. Рекламозависимые личности вследствие просмотра рекламы выбирают определенный товар (услугу) в зависимости от их доминирующих внутренних потребностей, на которые и был направлен данный рекламный образ. У рекламонезависимых личностей воздействия рекламного образа на доминирующие внутренние потребности не наблюдается.

Описание эксперимента. Для проведения исследования были отобраны 100 образцов современной печатной образной рекламы, наиболее часто встречающейся за последние полгода в СМИ и различных рекламных носителях. Исследование состояло из 2-х этапов. На первом группа студентов-психологов (30 человек) оценивала данные 100 образцов по ряду показателей, проходила ассоциативный эксперимент. В результа-

те были отобраны 40 наиболее ярких образцов (для 2-х методик по 10 фотографий, отдельно женский и мужской варианты).

На втором этапе выборка молодых людей обоих полов проходила исследование на доминирующие потребности, рекламозависимость и выбор рекламных образцов. Основная выборка состояла из 15 юношей и 25 девушек – студентов ДонНУ 2, 3, 5-го курсов гуманитарных и экономических специальностей.

Проведение эмпирического исследования позволило сделать следующие выводы:

1. Рекламонезависимыми оказались лишь 36.5% испытуемых и 63.5% – различной степени рекламозависимыми. Рекламозависимость говорит о том, что человек запоминает рекламу, разделяет ценности, демонстрируемые в рекламе, и оценивает рекламируемый товар как более качественный, модный и надежный, чем не рекламируемый.

2. Среди студентов более рекламозависимыми оказались именно юноши (73% рекламозависимых юношей и только 56% рекламозависимых девушек). Отсюда следует вывод, что реклама и ее образы производят на юношей большее воздействие, чем на девушек.

3. Наиболее рекламозависимыми являются студенты с преобладанием материальных потребностей и потребности в безопасности в структуре их мотивационно-потребностной сферы. Те же, у кого доминирующей потребностью диагностирована потребность в самовыражении, являются в своем большинстве рекламонезависимыми. Такие результаты говорят о том, что молодые люди, чьей доминирующей потребностью является потребность в самовыражении, являются самодостаточными, независимыми личностями, на которых реклама не оказывает сильного воздействия. Такие люди руководствуются своим мнением и подходят к любому делу творчески. Молодые люди с преобладанием материальных потребностей ориентированы на потребление товаров и услуг, поэтому склонны доверять рекламе, прислушиваться к ней. Они являются рекламозависимыми. Также таковыми являются люди с доминирующей потребностью в безопасности. Они ищут защиты не в человеческих отношениях, а в пропагандирующих их товарах и услугах, и поддаются воздействию рекламных образов.

Сравнивая результаты тестирования в группах рекламозависимых и рекламонезависимых лиц, можно сделать вывод о существенных различиях в мотивационных профилях участников этих двух групп.

Так, в группе рекламозависимых лиц преобладают такие виды мотивации, как творческая активность (43%), комфорт (38%) и социальный статус (19%).

Рекламозависимые личности ориентированы на творческий поиск, комфортные условия жизни и деятельности и получение высокого социального статуса. Можно сказать, что данная группа людей ориентирована в своих мотивах больше на себя, чем на окружающих людей, но в то же время ищет признания и одобрения от окружающих. Творческая деятельность возможна только при наличии комфортных условий в работе и последующего признания их достижений в обществе. В группе рекламозависимых молодых людей мотивационный профиль представлен только тремя основными мотивами, он более беден, чем профиль группы рекламонезависимых испытуемых.

Мотивационный профиль рекламонезависимых студентов состоит из 4-х основных мотивов: творческая активность (37%), комфорт (31%), общение (19%) и мотив поддержания жизнеобеспечения (13%). Мотив общественной полезности также оказался незначимым, как и для предыдущей группы. Но существенное различие состоит также в полном избегании мотива социального статуса, который имеет значимость в группе рекламозависимых студентов.

Именно избегание мотива социального статуса может служить одной из причин рекламозависимости – рекламонезависимости. Можно сделать вывод о том, что ориентация на общественное мнение (к которому условно можно отнести и рекламные про-

дукты) и вызывает рекламозависимость среди молодежи. Такие люди стараются вести себя и выглядеть модно, что и пропагандирует реклама.

Рекламонезависимые молодые люди выбирают альтернативную мотивацию – общение. Это говорит об открытости этих людей обществу. Но в то же время общество и человек находятся в равном положении, нет подчинения одного другому. Таким образом, человек не утрачивает собственного мнения. А ведущий мотив творческой активности помогает отличаться от других, раскрывать грани собственной индивидуальности.

Собственно отличие двух групп по критерию рекламозависимости состоит как раз в направлении приложения направленности на творческую активность: в случае рекламозависимости – на подражание обществу с целью его признания, в случае рекламонезависимости – на обособление собственной личности и общение.

Испытуемые группы рекламозависимых показали преобладание мотивов поддержания над развивающими мотивами. Или наблюдалась нечеткая дифференциация мотивов, что может говорить о незрелости, инфантильности некоторых испытуемых. Среди них преобладает регрессивный профиль. Это говорит о том, что личность ориентирована на потребление, а не на развитие.

Группа рекламонезависимых показала незначительное преобладание развивающих мотивов. Среди них доминирует импульсивный профиль, что свидетельствует о широте взглядов, развитии и самовыражении этих людей.

В наше время среди молодежи мотив помощи окружающим, тем, кто нуждается, взаимопомощи не является значимым. Молодое поколение не проявляет активности в этом направлении.

Таким образом, социальная реклама, ориентированная на эту мотивацию, будет оставаться неэффективной. Ее сюжеты нужно переориентировать на другие мотивационные факторы и потребности, чтобы молодежь обратила на социальные проблемы свое внимание.

Современная молодежь направлена, согласно полученному мотивационному профилю, на потребление и самореализацию. Условно говоря, это то, к чему человек стремится, чего хочет. Но существуют и более глубокие моральные и мировоззренческие установки личности. Молодые люди воспитаны так, что должны помогать другим, заботиться о родных (отсюда высокий результат социальных ценностей), но не стремятся к этому в жизни, не знают, как применить эти долженствования.

Отсюда возникает значительное расхождение между идеалом и реальностью. Нет отработанного механизма, схемы, как помогать окружающим. Нет и большой потребности из-за ее социальной природы. Перспектива мотивационных исследований в психологии – понять этот механизм.

Таким образом подтвердилось предположение о том, что рекламозависимые личности вследствие просмотра рекламы выбирают определенный товар (услугу) в зависимости от их доминирующих внутренних потребностей, на которые и был направлен данный рекламный образ. У рекламонезависимых личностей воздействия рекламного образа на доминирующие внутренние потребности не наблюдается.

Доминирующие потребности личности играют значительную роль в повседневном выборе. Они влияют на мнения, предпочтения человека, руководят его поступками. Умело подобранный рекламный образ-стимул будет эффективным на рекламном рынке. Воздействуя на доминирующие потребности личности, он будет вызывать симпатию потенциальных покупателей и, возможно, желание приобрести данный товар (услугу) вне зависимости от его объективных качеств. Главное, но не обязательное, условие – рекламозависимость потребителя. Качественный рекламный продукт направлен на людей с высоким уровнем доходов: специалисты престижных профессий, бизнесмены, состоятельные люди. Реклама несет в своем образе не качества самого продукта, а тот стиль и статус, который придает человеку, который пользуется данным товаром (услу-

гой). Полученные данные позволяют сделать вывод о том, что мотивация социального статуса и власти связана с рекламозависимостью личности.

Дальнейшие исследования в этой области могут помочь глубже понять природу рекламозависимости, выяснить ее основные проявления, связь с личностными чертами.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються основні механізми психологічної впливу реклами на споживача, а саме вплив рекламного образу на домінуючі потреби молоді. В експериментальному дослідженні доведено, що рекламозалежні особистості вибирають товар або послугу згідно з їх домінуючими потребами.

SUMMARY

This article discusses the basic mechanisms of the psychological impact of advertising on consumers, namely the impact of the advertising image to the dominant needs of youth. In the experimental research shows that advertising dependent person choose the product or service, depending on the prevailing needs.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Петрова Е. Управление мотивами поведения и потребностями человека в рекламе. Электронный источник. http://www.advertology.ru/article_20934.html
2. Петрова Е. Образ в рекламе. Способы создания рекламного образа. Электронный источник. http://www.infopsy.ru/modules/articles/article-storyid_2796.html
3. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. – М.: 1971. – 215 с.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 243 с
5. Мюррей Г. Классификация мотивов // Хрестоматия психологии и психоанализа рекламы под ред. Райгородского Д.Я. – Самара: Бахрах-М, 2001. – С.78-89.
6. Ривз Р. Реальность в рекламе. – М.: Наука, 1961. – 210 с.
7. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: Прогресс, 1990. – 260 с.
8. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы. 2-е изд. – СПб: Питер, 2006. – 309 с.
9. Генкин Б.М. Мотивация потребителя. Электронный источник. http://www.elitarium.ru/2006/11/21.html
10. Мокшанцев Р.И. Психология рекламы: Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2000. – 349 с.
11. Дударева А. Рекламный образ. Мужчина и женщина. – М.: РИП-холдинг, 2002. – 230 с.

Надійшла до редакції: 11.11.2008 р.

УДК 159.95:615.851

СЕМИОТИКА ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКОГО ВЫСКАЗЫВАНИЯ В КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКИХ И ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНО-ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ПОДХОДАХ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ

Н.С.Кондратюк

В поиске возможных путей разработки единого методологического базиса исследования психологической практики необходимо исходить из феноменологии психотерапевтического взаимодействия. На сегодняшний день существует множество работ,

© Кондратюк Н.С., 2008

посвященных описанию принципов организации и оказания психологической помощи, однако они, во-первых, не проясняют собственно психологическую сущность психотерапевтического вмешательства, а во-вторых, чаще всего описывают психотерапевтическое вмешательство с позиций какого-либо одного («проповедуемого» автором/авторами) подхода или метода.

В немногочисленных работах, посвященных исследованию психологических механизмов оказания психологической помощи [1; 2; 3; 4], подчеркивается языковая или шире – знаковая (семиотическая) природа деятельности практикующего психолога. Специфика этой деятельности состоит в том, что психолог-практик работает «не с психическими процессами, а с системой смыслов человека, в единстве с его субъективным жизненным опытом в концентрированном виде выражающем всю витальность данного конкретного индивида – начиная от жизненных потребностей, норм и завершая высшими для него жизненными ценностями» [1, с.40]. Деятельность практикующего психолога представляет собой особую форму специально организованного общения, цель которого – преобразование образа мира клиента, формирование целостного смысла ситуации и смысловая интеграция личности в целом, посредством целенаправленного изменения системы значений и личностных смыслов, представленных в индивидуальном опыте клиента. По сути, психотерапевтическое вмешательство – это форма речевого воздействия, т.е. особая форма речевой деятельности, в которой первоначальное значение приобретает воздейственная (побудительная) функция речи (С.Л. Рубинштейн), и цель которой – преднамеренная перестройка смысловой сферы личности (А.А. Леонтьев).

Единицей анализа психотерапевтического взаимодействия выступает не сам смысл, поскольку смысл реализуется на уровне высказывания (Л.С. Выготский), а высказывание. Именно высказывание, будучи включенным в речевой или практический контекст, соответствующий замыслу говорящего, имеет непосредственное отношение к действительности и живому говорящему человеку, в то время как в языке есть лишь потенциальные схемы этих отношений (М.М. Бахтин, А.Р. Лурия).

Термин «психотерапевтическое высказывание» в психологической литературе используется двояко: в широком смысле для обозначения высказывания психолога или клиента, произнесенное в контексте психотерапевтического взаимодействия [напр., 3; 4], а также в узком смысле – для обозначения собственно высказывания психолога-психотерапевта, адресованного клиенту, и имеющего определенный психотерапевтический потенциал [напр., 1]. В данной работе термин «психотерапевтическое высказывание» будет использоваться нами в его узком значении – как высказывание специалиста, оказывающего психологическую помощь, имеющее определенный психотерапевтический потенциал. Психотерапевтическое высказывание и составляет предмет нашего исследования, результаты которого будут изложены ниже. Однако отметим, что нас интересует не столько собственно языковая и речевая природа самого высказывания психолога, сколько те концептуальные основы и представления о психотерапевтическом взаимодействии, которые воплощаются в нем и могут быть реконструированы с помощью психолингвистического анализа. Таким образом, наша задача состоит в проникновении в психологическую специфику явления через язык (Е.Ю. Артемьева, А.А. Бодалев, А.Ф. Бондаренко, Б.Ф. Ломов, В.Ф. Петренко, В.И. Похилько, А.Г. Шмелев), а именно: выявлении специфики психологической помощи в разных ее формах – парадигмах и методах, через изучение речевого поведения психолога-психотерапевта.

Согласно результатам ряда исследований, вербальное поведение психотерапевтов разных теоретических ориентаций существенно отличается, и основное влияние на процесс вербального терапевтического взаимодействия оказывает используемый психотерапевтический подход, независимо от личностных характеристик психотерапевта [напр., 5]. Таким образом, очевидно, существенные различия в концептуальных основаниях парадигм, определяя представления специалиста психологической помощи о

психотерапевтическом взаимодействии, будут отражаться в речевом поведении психолога, оказывающего психологическую помощь, и предопределяют содержание и структуру его речи на всех языковых уровнях речевого высказывания.

В качестве **материалов нашего исследования** были взяты высказывания психотерапевтов, адресованные клиенту в ходе психотерапевтических сессий, осуществляемых в рамках экзистенциально-гуманистической и когнитивно-поведенческой парадигм. В фокусе нашего исследовательского интереса – когнитивно-поведенческая и экзистенциально-гуманистическая парадигмы, как наиболее контрастативные по своим методологическим основаниям и стратегии психотерапевтического взаимодействия. Бихевиористская программа воздействия – это программа модификации поведения, в основе которой лежит идея управления поведением человека, в то время как в гуманистической психологии и психотерапии манипуляции и контролю противопоставляется диалог как способ бытия аутентичных межличностных отношений.

С целью последующего количественного семиотического анализа высказываний нами были взяты 100 отрывков речи психолога, обращенной к пациенту в ходе психотерапевтической сессии, общим объемом по 500(±30) слов (50 – экзистенциально-гуманистических; 50 – когнитивно-поведенческих). Отрывки состоят из законченных последовательных высказываний психолога-психотерапевта, представляющих разные этапы психотерапевтической работы: начало сессии, середину и заключительный этап работы. В выборку вошли высказывания психотерапевтов, работающих в рамках рационально-эмотивной терапии А. Эллиса, когнитивной терапии А. Бэка, мультимодальной терапии А. Лазаруса; клиент-центрированной терапии К.Роджерса, экистенциальной терапии Дж. Бьюдженталя, гештальт-терапии[1]. Общий массив данных составил более 2 000 высказываний общим объемом около 50 000 слов. Высказывания были взяты и анализировались на языке оригинала – английском.

Отобранные в качестве материала исследования психотерапевтические высказывания анализировались на всех языковых (семиотических) уровнях – семантики, синтаксиса и прагматики. Для каждого из выбранных отрывков, состоящих из последовательности высказываний-реплик психотерапевта, подсчитывались: параметры объема высказывания, параметры семантики предикации, содержание ряда лексических категорий[2], параметры синтаксической структуры, соотношение прагматических типов высказывания[3].

Остановимся на некоторых, наиболее интересных, на наш взгляд, **результатах**, отражающих специфические черты рассматриваемых психотерапевтических подходов.

Как по количеству слов, так и по количеству предложений в высказывании – объем высказываний когнитивно-поведенческих психотерапевтов существенно превышает объем высказываний экзитенциально-гуманистических психотерапевтов (рис. 1). Среди рассматриваемых психотерапевтических методов самые длинные высказывания свойственны мультимодальным психотерапевтам (от 11 до 235 слов, в среднем – 49-75 слов), самые короткие – гештальт-терапевтам (от 1 до 64 слов, в среднем – 7-12 слов). Объем высказывания психотерапевта больше объема высказывания клиента во всех методах когнитивно-поведенческого направления (психотерапевт здесь в среднем говорит в два раза больше клиента) и меньше объема высказываний клиента для всех методов экзистенциально-гуманистического направления (здесь клиент говорит примерно в два раза больше психотерапевта).

---

[1] Отрывки, состоящие из последовательных высказываний психотерапевтов, были взяты из видеозаписей и опубликованных стенограмм терапевтических сессий.

[2] Подсчитывалось с помощью компьютерной экспертной психолингвистической программы ВААЛ, модуля для английского языка.

[3] По методу Verbal Response Modes Coding (Кодирование типов речевых действий) [см. 6].

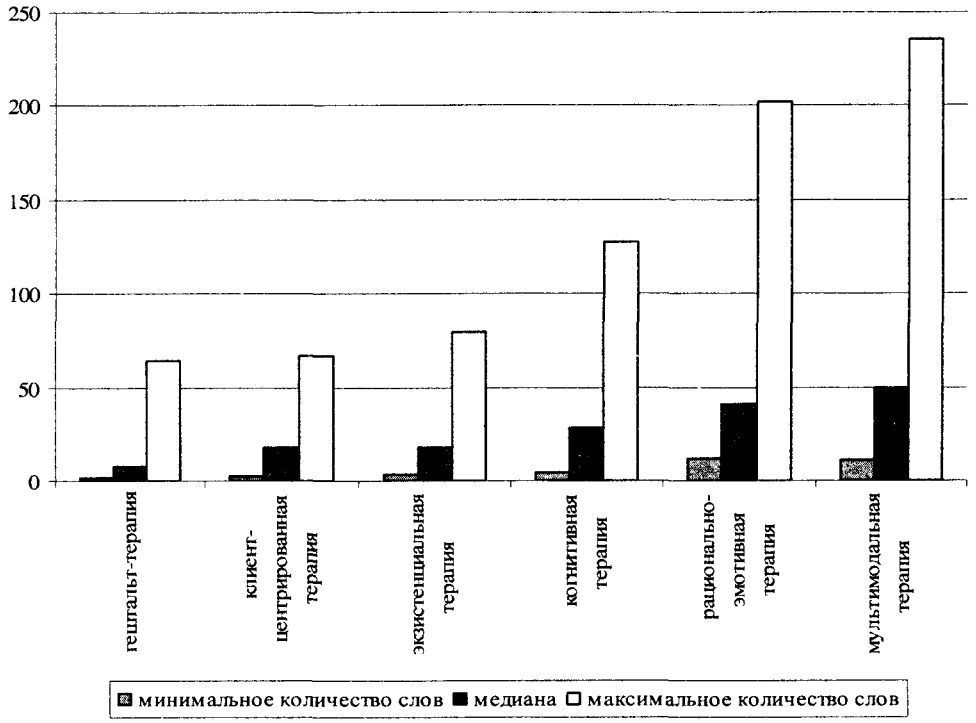

Рис. 1. Объем психотерапевтического высказывания

На уровне семантического содержания высказывания обращают на себя внимание некоторые различия в употреблении настоящего длительного времени[1] психотерапевтами рассматриваемых подходов: более высокое содержание соответствующих форм глаголов характерно для высказываний психотерапевтов, работающих в рамках экзистенциального подхода Дж. Бьюдженталя и гештальт-терапии, в теоретическом обосновании которых подчеркивается важность протекания терапевтического процесса во временном континууме «здесь и сейчас». Так, для экзистенциальной терапии Дж. Бьюдженталя характерны высказывания с предикатами в настоящем длительном времени, с помощью которых психолог ориентирует клиента на психотерапевтическую работу в данный момент взаимодействия (напр., с помощью вопроса «What'*s happening* in you right now?»[2]), формулирует наблюдения за поведением или словами клиента (напр., «I'*m just noticing* as you'*re going* into this new territory you're cautious...»[3]), а также направляющих наблюдений-инструкций (напр., «You'*re doing* it, Stan. You'*re listening* to yourself more than before»[4]). В гештальт-терапии вся психотерапевтическая работа ведется во временном континууме «здесь и сейчас», и англоязычный гештальт-терапевт наиболее часто, по сравнению с психотерапевтами других подходов, употребляет настоящее длительное время: при формулировании наблюдения и интерпретации действий пациента (напр., «I'*m thinking* you'*re telling* it to your head»[5]), а также задавая вопросы, обращающие внимание пациента на происходящее в данный момент взаимодействия и направляющие его действия (напр., «What *are* you *doing* now?»[6]). Высокая частота употребления настоящего длительного времени характерна и для высказываний тера-

[1] В английском языке выражает действие, происходящее в данный момент (Present Continuous).
[2] «Что происходит в вас в данный момент?» (курсивом – глагол в настоящем длительном времени)
[3] «Я только замечаю, что, вступая на эту новую территорию, вы осторожны».
[4] «Вы делаете это, Стэн. Вы прислушиваетесь к себе больше, чем раньше».
[5] «Я думаю, что вы говорите это своей голове».
[6] «Что вы сейчас делаете?»

певтов, представляющих метод мультимодальной терапии А. Лазаруса, где широко используются техники проигрывания воображаемой ситуации как непосредственно переживаемой в ходе психотерапевтического взаимодействия; этим объясняется и наибольший показатель для этого метода по содержанию предикатов в условном наклонении, в котором прорабатывается представляемая клиентом ситуация (напр., «This notion of 'what *is* he *thinking* of you' – what *would* you *want* him to think of you?»[1]).

Лексическая категория «должествование» значительно больше по сравнению с другими методами выражена в высказываниях рационально-эмотивных психотерапевтов. Ключевые словосочетания, выделенные в высказываниях психотерапевтов этого подхода – «I/you must/have to»[2] – также отражают данную лексическую категорию и широко употребляются в рационально-эмотивном методе психотерапевтом: при объяснении принципов рационального мышления (напр., «When any human – you, me, anybody – takes a desire, a preference and makes it a dire necessity *'I have to'* then there is always a good chance – if they won't do what they *have to* – they get anxious»[3]); при дискутировании с целью опровержения иррациональных убеждений пациента (напр., «I would ask you 'Why do *I have to* do better, to be approved by others?' Not 'Why do I like to', but 'Why do *I have to'*»[4]); при интерпретации происходящего с пациентом и объяснении его иррациональных убеждений (напр., «You're saying, '*I must not* be anxious!' Then you'll be anxious. Or, '*I must be* good sexually.' Then you'll make yourself so anxious that you won't be able to concentrate on sexual enjoyment»[5]).

Для всех 6 методов получены значимые положительные значения по лексической категории «ты-вы», что говорит о высоком содержании форм местоимения «you»[6] в высказываниях психотерапевтов, и значимые отрицательные значения по категории «он-она-они», что говорит о сниженном употреблении соответствующих местоимений по сравнению со среднеязыковой нормой и что, очевидно, в целом, на лексическом уровне отражает диалогический характер и направленность психотерапевтического взаимодействия.

На уровне синтаксической структуры высказывания особое внимание обращает на себя доля повелительных конструкций, являющихся признаком директивности высказывания, которая составляет менее 10% для методов когнитивно-поведенческого направления, в то время как в экзистенциально-гуманистической терапии Дж.Бьюдженталя повелительные конструкции составляют около 14%, а в гештальт-терапии – 24% (табл. 1). В экзистенциальной психотерапии побудительные конструкции используются прежде всего для формулирования просьбы-инструкции к клиенту прислушаться к своим внутренним переживаниям (напр., «Wait, Stan. Take time to check inside. You sounded as though there was something you wanted me to know.»[7]). В гештальт-терапии, в отличие от других рассматриваемых подходов, повествовательные предложения составляют меньше половины в высказываниях психотерапевта, в то время как большая часть предложений здесь – в вопросительной и повелительной форме: пример

---

[1] «Это понятие «что он о вас думает» – что бы вам хотелось, чтобы он о вас думал?»

[2] «я/вы должен/должны»

[3] «Когда кто-то – вы, я, кто угодно – берет желание, предпочтение и превращает его в жесткую необходимость «*Я должен*», то всегда появляется возможность того, что если они не сделают то, что *должны* – появится тревога».

[4] «Мне бы хотелось спросить вас: «Почему *я должен* поступать лучше и получать одобрение других?» Не «Почему мне хотелось бы», а «Почему *я должен*».

[5] «Вы говорите: «*Я не должен* тревожиться!». И вы начинаете тревожиться. Или, «*Я должен* быть хорош в сексуальном плане». И вы начинаете настолько тревожиться, что не можете сконцентрироваться на сексуальном удовольствии».

[6] Ты/вы (единая форма единого и множественного числа для местоимения второго лица в англ. яз.).

[7] «Подожди, Стэн. Не спеши и прислушайся к себе. Твои слова прозвучали так, как будто есть что-то, что тебе бы хотелось, чтоб я знал»

характерной последовательности высказываний гештальт-терапевта состоит из последовательных вопросов и повелительных конструкций: «Tell somebody else what you're frightened of» – «Can you stay with this process? Tell us what you're rehearsing.» – «How do you do this?»[1].

Таблица 1. Типы предложений в психотерапевтическом высказывании (в долях)

методы / *типы предложений*	Экзистенциально-гуманистичекие			Когнитивно-поведенческие		
	Клиент-центриров. терапия	Экзистенциальная терапия	Гештальт-терапия	Рационально-эмотивная терапия	Когнитивная терапия	Мультимодальная терапия
Повествовательные	0,83	0,70	0,45	0,73	0,61	0,75
Повелительные	0,01	0,14	0,24	0,06	0,06	0,09
Вопросительные	0,15	0,18	0,31	0,20	0,32	0,16
Односоставные	0,09	0,18	0,15	0,15	0,12	0,02
Незаконченные	0,06	0,03	0,02	0,00	0,02	0,02

Наибольшее содержание незаконченных предложений свойственно высказываниям клиент-центрированного психотерапевта (табл. 1), где незаконченные реплики часто выполняют функцию вопроса, предполагая продолжение мысли клиентом («Pitying yourself has been...»; «A little satisfying and a little bit dissatisfying, the feeling...»[2]), заменяя, таким образом, более директивную и формальную синтаксическую форму вопроса. Наиболее часто односоставные предложения употребляются экзистенциальными терапевтами в форме минимальных поддерживающих реплик: «Yeah», «Yes», «Okay»[3], а также рационально-эмотивными, гештальт- и когнитивными психотерапевтами, в высказываниях которых этот тип предложений преимущественно представлен оценочными замечаниями, такими как «Right», «Good»[4]. Если минимальные поддерживающие ответы способствуют и поощряют высказывания пациента, то оценочные замечания, скорее, им препятствуют [6], отражая позицию психотерапевта как оценивающего наставника.

Наиболее высокое содержание предложений с придаточными дополнения характерно для высказывания клиент-центрированного психотерапевта, которое чаще всего начинается со словосочетания «you feel that»[5] (ключевое словосочетание), или «it seems», «it sounds if», «I guess»[6], за которым следует придаточное дополнения, содержащее перефразирование слов клиента или отражение его переживаний (напр., «You feel something was wrong over there»; «I guess I get the feeling that you're wishing you could understand that part of yourself"[7]). Данная синтаксическая конструкция является наиболее типичной для высказывания роджерианского психотерапевта и, поскольку содержит определенные пресуппозиции и ожидания, может обладать суггестивным потенциалом [7].

На уровне прагматики специфической характеристикой клиент-центрированной терапии является высокое содержание высказываний с намерением «отражения» (табл. 2), в которых психолог формулирует опыт клиента с помощью повторения его слов, перефразирования или уточнения. Отличительной чертой гештальт-терапии является высокое содержание высказываний с прагматическим намерением «наставления»

[1] «Скажи кому-нибудь другому, чего ты боишься» – «Можешь продолжать этот процесс? Скажи нам, что ты отрабатываешь?» - «Как ты это делаешь?»

[2] «Жалость к самому себе была...»; «Немного радуя, немного огорчая, чувство...».

[3] Варианты «Да»; «Окей»

[4] «Правильно», «Хорошо».

[5] «вы чувствуете, что»

[6] «кажется, что...», «ваши слова звучат так, как будто...», «Я предполагаю, что...»

[7] «Вы чувствуете, что там было что-то не так»; «Мне кажется, у меня складывает ощущение, что вам бы хотелось понять эту часть себя».

и «вопроса», что говорит о довольно высокой директивности поведения психотерапевта, однако лишь в отношении регулирования самого психотерапевтического процесса, поскольку все наставления здесь – процессуальные (направляют поведение клиента в пределах сессии), а вопросы касаются происходящего «здесь и сейчас» взаимодействия психолога и клиента.

Таблица 2. Прагматические формы высказывания (в долях)

методы / *формы высказывания*	Экзистенциально-гуманистичекие			Когнитивно-поведенческие		
	Клиент-центриров. терапия	Экзистенциальная терапия	Гештальт-терапия	Рационально-эмотивная терапия	Когнитивная терапия	Мультимодальная терапия
Самораскрытие	0,15	0,11	0,08	0,06	0,07	0,08
Вопрос	0,06	0,11	0,23	0,11	0,20	0,09
Интерпретация	0,02	0,11	0,05	0,22	0,15	0,19
Сообщение	0,02	0,08	0,07	0,31	0,20	0,31
Отражение	0,68	0,24	0,12	0,04	0,15	0,15
Наставление процес.	0,02	0,16	0,36	0,06	0,09	0,06
Наставление общее	0,00	0,00	0,00	0,08	0,02	0,08

В отношении парадигмальных отличий обращает на себя внимание более высокое содержание прагматических форм «интерпретации» и «сообщения» – в высказываниях терапевтов когнитивно-поведенческого направления. Эти формы высказывания отличаются информирующим характером и обращением к собственному опыту психотерапевта в большей мере, чем к опыту и точке зрения клиента. Кроме этого, в высказываниях экзистенциально-гуманистических психотерапевтов практически не встречается подкатегория «общее наставление» (направляет поведение клиента вне сессии), т.е. наставления здесь формулируются психологом исключительно в отношении самого психотерапевтического процесса, в то время как в высказываниях психотерапевтов когнитивно-поведенческого направления данная подкатегория встречается довольно часто, что указывает на склонность когнитивно-поведенческих психотерапевтов формулировать наставления пациенту в отношении его поведения вне психотерапевтического взаимодействия (Ср.: «Давайте посмотрим, что вы чувствуете, когда она на вас злится» и «Вы должны постараться быть более терпимым, когда она на вас злиться»).

Полученные данные по параметрам объема, семантики, синтаксиса и прагматики психотерапевтического высказывания были подвергнуты факторному анализу с целью выявления стилевых характеристик высказывания психолога в экзистенциально-гуманистической и когнитивно-поведенческой психотерапевтических парадигмах. В результате факторизации методом главных компонент матрицы данных по экзистенциально-гуманистическим методам было выделено 4 значимых фактора, охватывающих 52,9% дисперсии: «сложность» (22,64%), «повествовательность» (13,63%), «недирективность» (9,04%), «согласование действий» (7,57%), которые позволяют описать психотерапевтическое высказывание в экзистенциально-гуманистической парадигме как *сложное, носящее повествовательный характер, недирективное и предполагающее согласование действий психолога и клиента*. Факторизация матрицы данных когнитивно-поведенческого высказывания позволила вычленить 3 значимых фактора, охватывающих 38,57% дисперсии: «директивность» (19,42%), «объемность» (10,33%) и «доминантность» (8,82%), которые описывают когнитивно-поведенческое психотерапевтическое высказывание как *директивное, объемное и доминирующее над высказыванием клиента*. Первый фактор факторной структуры когнитивно-поведенческого психотерапевтического высказывания («директивность») по своему содержанию противоположен факторам второму и третьему факторной структуры экзистенциально-

гуманистического психотерапевтического высказывания («повествовательность», «недирективность»). Таким образом, выделенные факторные структуры психотерапевтического высказывания в когнитивно-поведенческой и экзитенциально-гуманистической парадигмах существенно различны и характеризуют психотерапевтическое высказывание в данных направлениях как имеющее ряд отличных и, в определенной степени, противоположных характеристик.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что психотерапевтическое высказывание как единица профессиональной речи психотерапевта отражает на всех языковых уровнях своей структуры и содержания специфику применяемого психотерапевтического подхода. Для каждого из рассматриваемых методов психологической помощи было выявлено ряд отличительных характеристик речевого поведения психотерапевта, что позволяет предположить возможность описания отдельного психотерапевтического подхода с точки зрения языковой специфики психотерапевтического высказывания, адресованного клиенту практикующим психологом соответствующей теоретической ориентации. С помощью психолингвистического анализа психотерапевтического высказывания представляется возможным реконструировать: на семантическом уровне – смысловое содержание взаимодействия психолога и клиента (временной континуум, понятийный аппарат, направление психологического воздействия), на синтаксическом уровне – форму и структуру психотерапевтического взаимодействия (меру директивности, степень формализованности, занимаемую психологом позицию), на уровне прагматики – способы работы с проблематикой клиента (способы речевых действий, степень процессуальности и др.).

Отличительные особенности психотерапевтического высказывания прослеживаются не только на уровне отдельных методов, но и на уровне психотерапевтической парадигмы, о чем свидетельствует как семиотический анализ высказывания практикующего психолога, так и выделенная факторная структура психотерапевтического высказывания в экзистенциально-гуманистическом и когнитивно-поведенческом направлениях. В когнитивно-поведенческой парадигме большую долю вербального пространства психотерапевтического взаимодействия занимает объемное директивное высказывание психотерапевта, в то время как в экзистенциально-гуманистических методах речь клиента преобладает над сложным недирективным высказыванием психотерапевта. Несмотря на то, что экзистенциальным и гештальт-терапевтам свойственно употребление директивных синтаксических и прагматических форм высказывания, директивность в данном случае носит процессуальный характер, т.е. она направлена только на урегулирование самого психотерапевтического процесса. В когнитивно-поведенческих же методах директивность (хоть и ниже по синтаксическим и прагматическим показателям) направлена на личность пациента в целом (преобразование его мышления и поведения) и выходит за рамки психотерапевтического процесса. Таким образом, если в экзитенциально-гуманистической парадигме психотерапевт занимает позицию специалиста по психотерапевтическому взаимодействию, то в когнитивно-поведенческой – специалиста по конструктивному поведению и мышлению, и личности (жизни) в целом.

РЕЗЮМЕ

В статті ставиться проблема психотерапевтичного висловлювання як висловлювання психотерапевта, адресованого клієнту, мовна структура та зміст якого відображають концептуальні засади застосовуваного психотерапевтичного підходу. Наводяться результати аналізу та порівняння об'єму, семантики, синтаксису та прагматики психотерапевтичного висловлювання в екзистенційно-гуманістичній та когнітивно-поведінковій парадигмах.

SUMMARY

The article states the problem of psychotherapeutic utterance as an utterance of a psychotherapist addressed to a client which linguistic structure and content reflect conceptual basis of the psychotherapeutic approach applied. The results of the analysis and comparing psychotherapeutic utterance's size, semantics, syntax and pragmatics in existential-humanistic and cognitive-behavioral paradigms are represented.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности. – К.: КГПИИЯ, 1991. – 189 с.
2. Черепанова И.Ю. Дом колдуньи. Язык творческого Бессознательного. – М.: КСП, 1996. – 384с.Бондаренко А.Ф. Карл Роджерс: фигура и фон // Феноменологія щирості. Збірник матеріалів конференції / за ред. Слободянюка І.А. – Вінниця: Поділля – 2000, 2002. – С.137-145.
3. Калина Н.Ф. Основы психотерапии: семиотика в психотерапии. – К. Ваклер, 1997. – 264 с.
4. Калина Н.Ф. Лингвистическая психотерапия. – К.: Ваклер, Альтерпресс, 1999. – 183 с.
5. Stiles W., Shapiro D., Firth-Cozens J. Verbal Response Mode Use in Contrasting Psychotherapies: A Within-Subjects Comparison // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1988. – Vol. 56, No. 5. – P.727-733.
6. Stiles W.B. Describing Talk: A Taxonomy of Verbal Response Modes. – London: Sage publications, 1992. – 238p.
7. Бондаренко А.Ф. Карл Роджерс: фигура и фон // Феноменологія щирості. Збірник матеріалів конференції / За ред. Слободянюка І.А. – Вінниця: Поділля – 2000, 2002. – С.137-145.

Надійшла до редакції 20.11.08 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 111.32: 316.61

ГЕНДЕРНЫЕ МЕТАМОРФОЗЫ В ФИЛОСОФСКОМ ДИСКУРСЕ

М.В.Колинько

Активное распространение гендерных инициатив в украинском обществе объясняет появление соответствующего вектора исследования в философии. В 1998 году на XX Всемирном философском конгрессе впервые прошла секция «философия и гендер», что говорит о философской рефлексии гендерных процессов.

Современная научная мысль уделяет активное внимание проблемам гендерных ролей, равенства, самоопределения. Создание программы «Женщина в обществе», проекта «Внедрение гендерного образования в Украине», проведение Всеукраинских конкурсов научных работ по гендерной проблематике, формирование школ по бизнес-образованию для женщин – предпринимателей (в г. Киеве, Крымской автономной республике, г. Бердичеве) является подтверждением актуальности и разноплановости данной темы. Практическая реализация гендерных проектов становится все масштабнее.

Цель данной статьи – рассмотрение интеллектуальных предпосылок современной философии гендера и критический анализ гендерной методологии в философской онтологии, гносеологии и антропологии.

Задачи исследования: представить гендерную теорию в историко-философском контексте, показать, как использовалась гендерная проблематика в различных философских системах, проанализировать участие гендерной методологии в современном философском дискурсе .

В статье использованы работы С. де Бовуар, Р. Брайдотти, Дж. Батлер, Д. Гилмора, С. Бенхабиб и др. Философским осмыслением гендерной проблематики в Украине занимается лаборатория Паскалевского общества Украинского философского фонда в г. Виннице, представляя в журнале Sententiae историко-философские переводы работ европейских исследователей. Некоторые аспекты проанализированы украинскими и российскими философами Н.В. Хамитовым, В.П. Заблоцким, О. Гомилко, О.В. Плахотник, О.А. Ворониной, А.А. Костиковой.

Понятие гендера (gender) касается социальных признаков пола, а не ограничивается только биологическими (sex). Скорее даже социальные различия между мужчинами и женщинами не детерминированы их анатомическим полом, а социально сконструированы. Гендер – это социальный конструкт, в основе которого можно различить три группы характеристик: биологический пол, поло-ролевые стереотипы и так называемый гендерный дисплей, т.е. многообразие проявлений, связанных с предписанными обществом или интерпретируемыми субъектом нормами мужского и женского действия и взаимодействия.

Согласимся с мнением исследователей (в частности, О.А. Ворониной) о том, что представления о нормативной мужественности и нормативной женственности часто формировались по принципу бинарной оппозиции и соподчинения. Таким образом, гендер оказывается одним из механизмов социальной стратификации общества, который в сочетании с такими социально-демографическими факторами, как раса, национальность, класс, возраст, формирует сложную систему социальной иерархии [1, с.56].

 © Колинько М.В., 2008

Философский дискурс о взаимоотношении полов связан с вечными вопросами о дуальности тела и духа, различии между природой и цивилизацией, равновесием между частным и публичным и имеет глубокие корни. В философских концепциях древности (и Востока, и Запада) мужское и женское начала воспринимаются как единство противоположностей общеприродного характера: *светлое и темное, небесное и земное, духовное и телесное, культурное и природное, рациональное и нерациональное (либо эмоциональное), универсальное и частное*... Такую попытку упорядочить различия в определенной иерархии можно назвать логикой доминирования.

Пифагорейская картина мира основана на бинарных парах категорий. «Мужское начало размещено в одном ряду с такими понятиями, как форма, дух, порядок, разум, четное, правое, свет, добро, а женское начало – с противоположными категориями бесформенности, материи, хаоса, телесности, начетного, левого, тьмы, зла» [1, с.57].

Патриархальная модель трактовки женского поведения сложилась еще в античности. Произнося *человек* (существительное мужского рода), мы интуитивно отождествляем его с мужчиной. Проблема «что есть человек» в действительности понималась как проблема самотождественности мужского бытия. Женщина была исключена из сфер политической, общественной, экономической, эстетической жизни и не имела прав на автономию [2, с.136]. Появление феминизма имманентно самой патриархальной культуре, поместившей половину человечества за границы общественной жизни, за рамки этой культуры.

Греческий полис относит женщин и детей к категории политически неполноценных наравне с рабами и идиотами (негражданами). Как «семейное продолжение» мужчины-гражданина, женщины были лишь косвенно вовлечены в политику.

Лишь как рудименты матриархального периода цивилизации представлены древние женские тайные общества. Такой вывод можно встретить в работах немецкого историка Германа Вирта. Например, в Индии существовало и существует до сих пор общество поклонниц богини Кали (богини разрушения и смерти), которые носят название *дакини*. Это агрессивно феминистское общество, практикующее священные ритуалы насилия и даже людоедства. В Древней Греции вакханки совершали обряды в честь бога Диониса (жестокую расправу над одним из греческих царей описывает Еврипид в трагедии «Вакханки»).

В Древнем Риме существовало тайное общество весталок – хранительниц священного огня. Российский исследователь А.Г.Дугин считает, что ритуалы, сохранившиеся в русских деревнях до начала XX века, так называемые *кукушкины слезки, похороны кукушки, опахивание деревень*, также были отголоском сакральных культов, связанных с женскими тайными обществами.

Платон задается вопросом: «Способна ли женская часть человеческого рода принимать участие во всех делах наряду с мужчинами, или же она не может участвовать ни в одном из этих дел; а может быть, к чему-то она способна, а к другому – нет» [3, с.250]. Отмечая, что женщина отличается от мужчины только тем, что рожает, мыслитель делает вывод: «Не может быть, чтобы у устроителей государства было в обычае поручать какое-нибудь дело женщине только потому, что она женщина, или мужчине – только потому, что он мужчина» [3, с.251]. В идеальном государстве женщины могут стать мудрецами – управляющими или стражами. Кроме того, Платон говорит о равном образовании для мужчин и женщин. Правда, тут же отступает назад, утверждая, что женщина во всем немощнее мужчины. Философ выделяет два типа чувственности: высший – *духовный, мужской эрос* и *низший женский*, не подчиненный разуму и обремененный случайными влечениями. Женское начало проявляется только в быту, не являясь субъектом метафизического анализа. На наш взгляд, интересно предположение О.А.Ворониной о том, что Платон, допуская женщин к управлению и общественному воспитанию детей (упразднив семью и домашнее воспитание), фактически превращает женщин в мужчин, отняв у них то, через что определяют их сущность.

Эта теоретическая позиция воспринята Аристотелем. В ней представление о человеке связывают с понятием *мужчина*. В работе «О возникновении животных» философ истинным родителем считает мужчину (активная форма оплодотворения пассивной материи). Таким образом, четко вырисовывается оппозиция души (активной формы) и тела (пассивного сосуда), онтологический принцип для Аристотеля. В обществе также существуют две соподчиненные сферы – политика (politika) и домашнее хозяйство(oikonomika). Низшая сфера домашнего хозяйства служит удовлетворению телесных потребностей мужчин, освобождает их от бытовых нужд для высших целей общественной жизни.

Первые работы в защиту женщин появились ещё в XV веке. В эпоху Возрождения появляются «Книга о Граде Женском» Кристины де Пизан, «О благородстве и преимуществе женского пола» Корнелиуса Агриппы фон Неттесхайма, «Утопия» Томаса Мора. Хотя, как и в платоновом «Государстве», в «Утопии» и «Городе Солнца» Т.Кампанеллы проекты равноправия основаны на идее принятия женщинами мужских стандартов.

Формирование индустриальной цивилизации, секуляризация общества и переход от феодально-сословной организации к буржуазной привели к вовлечению женщин в работу по найму и возможности превращения ее в собственника (сначала – своих собственных рабочих рук, которые она может продавать на рынке труда за денежное вознаграждение). Таковы социальные предпосылки феминизма, сыгравшего решающую роль в появлении принципиально новой научной парадигмы в исследованиях пола – гендерной теории.

В XVIII веке появляются работы, в которых женский вопрос рассматривается в правовом поле: «Оправдание прав женщин» М. Уолстоункрафт (1792 г.) и «Декларация прав женщины и гражданки» О. де Гуж (1793 г.).

Традиционные вопросы о взаимоотношении полов в XIX веке приобретают специфические черты в философском творчестве немецких мыслителей. Именно в этом столетии человечество предстало как исторический и теоретический феномен в связи с революционными преобразованиями и благодаря активному осмыслению идеи становления человеческого рода. Рассматривая данный период, мы опирались на аналитические материалы О. Хомы по книге Женевьевы Фрес «Женщины и их история».

Ж. Фрес подчеркивает переходный характер гендерного мировоззрения этой эпохи, ведь в нем отражается осознание масштаба исторических изменений, а потому это осознание проектируется на отношения между полами. Активизируется критическая философская рефлексия по поводу различия полов [4, с.232]. Сомнение в традиционных представлениях о неравенстве полов опирается на ту же парадигму новой эры, из которой выходят идеи о свободе индивида и автономии субъекта. «Приняв идею автономного индивидуального субъекта, приходится по-новому ставить вопрос о связи между мужчиной и женщиной и между телом и разумом у представителей каждого из этих полов». Ж. Фрес выделяет три мировоззренческие постулата, которыми обосновывалось неравенство полов: «1) идея семьи как воплощения брака и первоосновы общества; 2) интерпретация необходимости сбережения человеческого рода как конечной цели жизни каждого человека; 3) осознание труда и свободы как необходимых атрибутов собственности. Новое обострение дискуссии об эмансипации и ее реальных перспективах становится, по мнению французской исследовательницы, неизбежным последствием появления индивидуального субъекта» [4, с.232]. Но вопрос об отношениях между мужчинами и женщинами как субъектами раскрывался в рамках диаметрально противоположных подходов – солидаристского и конфликтологического.

Ж. Фрес отмечает разницу во взглядах И. Канта, Г. Фихте и Ф.Г.В. Гегеля на данную проблему. Г. Фихте рассматривает брак как естественную (природную) и моральную ассоциацию, основанную на половом инстинкте. Брак порождает любовь, в которой, по его мнению, переплетаются природа и разум. Брак предвосхищает закон и, как комментирует Ж. Фрес, именно брак создает пространство юридического. Фихте счи-

тает, что достоинство женщины в том, что она сознательно посвящает себя потребностям рода, осознанно превращает себя в орудие, свободно подчиняется мужчине. Такое положение не позволяет женщине считать себя своей собственной целью, а дает возможность быть лишь средством для мужчины, не требуя при этом аналогичного самоотречения от него.

И. Кант рассматривает брак как, прежде всего, юридический контракт, а не инстинктивно обусловленный союз полов. Участие женщин в общественной или государственной жизни, по мнению Канта и Фихте, нецелесообразно. Женщины, безусловно, – граждане, а потому должны делегировать свои гражданские права и обязанности мужчинам как своим представителям.

Гегель, назвав кантовскую концепцию семьи как юридического союза *ужасной*, противопоставил ей трактовку брака как «непосредственного морального факта, в котором природная жизнь преобразуется в духовное единство и сознательную любовь» [4, с.233].

Известный исследователь Пьер Леру, обобщая опыт классических философских концепций, предлагал различать женщину как природное существо, как жену и как человеческое существо. В первом случае акцентируются половые различия, во втором – социальная реальность, предполагающая потребность в определенном паритете между мужчиной и женщиной, в третьем – «аналогия между двумя полами, рассматривающимися просто как личности» [4, с.285].

Одним из первых русских мыслителей, подчеркнувших важность гендерной проблематики, был В.В. Розанов. В своей работе «Пол как прогрессия нисходящих и восходящих величин» он поднимает проблему пола до глубокого философского и религиозного осмысления. Рассматривая диалектику пола как единства и противоположности мужского и женского, философ обожествляет его, или, иными словами видит Бога как «мужскую сторону Его и сторону женскую. Эта последняя есть та "Вечная женственность», «мировая женственность» [5, с.396].

Актуальность концепции пола Василия Розанова объясняется не только космологическим аспектом рассмотрения проблемы, но, и в большей степени, осмыслением гендерных реалий пола (ещё до З. Фрейда, С. де Бовуар и других западных теоретиков, чьи работы считаются фундаментальными в данной проблематике). Розанов пришёл к выводу, что пол не есть в нас – в человечестве, в человеке постоянная величина, цельная единица, но что он принадлежит к тому порядку явлений или величин, которую Ньютоново-лейбницевская математика и философия математики наименовала величинами *текущими, флюксиями* [5, с.396].

Современная исследовательница Дж. Батлер в работе «Гендерное беспокойство» предлагает понимать гендер не просто как культурное наслоение значения на биологически предзаданный пол. «Он принадлежит к дискурсивным/культурным средствам, при помощи которых производится и учреждается «сексуальная природа» или «естественный пол» как «додискурсивный», предшествующий культуре» [6]. Как и В. Розанов, она считает гендер флуктуационной переменной, меняющей свое значение. Таким образом, по её теории, самоидентификация индивида связана не с сущностью, а с поведением, которое носит прежде всего имитационный характер. Следовательно, проблема самоидентификации – это проблема постоянного поиска сочетания формы имитации, символа, звука и того, что они выражают.

Одной из первых попыток современного осмысления единства и различия мужественного и женственного стала книга Симоны де Бовуар «Второй пол», в которой было отмечено, что понимание мужского и женского определяется культурными нормами. Сотворение мужественности и женственности в социальной жизни человека, выработка и культивирование мужских и женских ценностей являются так называемым вторым полом, выраженным не в биологических, а в социальных признаках. Поэтому Симона де Бовуар утверждает: «Женщиной не рождаются, женщиной становятся» [7,

с.301]. Философским вкладом французской исследовательницы стало осмысление категории *становление* в контексте гендерного анализа (кто является субъектом становления, в чем смысл гендера, обретаемого в процессе этого становления). Фактически она развивает концепцию М. Мерло-Понти, заявляющего, что тело человека – не природный факт, а исторический конструкт.

Теория феноменального тела М. Мерло-Понти призывает заниматься *телом*, а не *головой* или *ногами* истории, представляет человеческое существование непреодолимо многозначным, неопределенным, как некую чувственно-смысловую целостность субъективности. Формулируя важнейшую задачу метафизики XX века – преодоление антитетичности как в ответах на «вечные» вопросы, так и в их постановке, – Мерло-Понти ищет подлинный источник отношений субъективности и окружающего мира в особом роде бытия – **диком Бытии**, определения которому даже нет в классической философии. **Дикое** первоначальное бытие позволит преодолеть традиционную дихотомию *общего и единичного, индивидуального и общественного, старого и нового, веры и разума, мужского и женского*. Таким образом, классический бинарный подход становится предметом критики в современной философии, в частности, феминистической.

Стилистическую перекличку с постмодернистским дискурсом можно наблюдать в сборнике Н. Шаталовой «Женщины, познание и реальность: Исследование по феминистской философии» [8]. Сборник знакомит нас с феминистской метафизикой и гносеологией, что является новым в данной проблематике, так как феминистические исследования обычно шли в этической, социально-политической и правовой плоскостях. Однако, диалектическая традиция анализа понятий *дух – материя, душа – тело, я – другой, теория – практика...* отвергается, а взамен ничего не предлагается. Для феминистов разрушение привычных мыслительных конструкций становится лишь одним из приемов критического анализа традиционной философии.

В одной из статей данного сборника – «Методология философии и методология феминизма: проблемы совместимости» С. Шервин подчеркивает, что в традиционной западной философии стал общепризнанным метод Декарта – от универсалий к частному, тогда как для женщины более характерен сократовский – от частного к общему. Это неожиданное противопоставление несопоставимых явлений – феминистов и философов вызывает удивление. Ассоциация канадских философов обвинила С. Шервин в некомпетентности, что ее абсолютно не смутило. Свою миссию автор видела в реабилитации женщины как познающего субъекта.

Ценностные установки, обусловленные гендером, отражаются в научных предпочтениях исследователей. Э. Келлер в работе «Феминизм и наука» [8] пытается привлечь внимание к проявлениям гендерной диспропорции в науке: в предвзятости выбора тем и материала научных исследований как естественнонаучной проблематики (в биологии, физике), так и в гуманитарном знании. Так, гендерные тенденции в биологии привели к ролевым исследованиям различных видов животных и неожиданным выводам для классической науки Модерна: в некоторых животных группах (стадо слонов, некоторые стаи обезьян и т.д.) роль лидера играют самки.

Известны и обратные инверсии. В частности, Кларисса Пинкола Эстес в нашумевшей работе «Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях» пытается понять **дикое** первоначальное **бытие** женщины, изучая особенности поведения волков в стае. Именно при изучении волков у неё возникли первые представления об архетипе Первой Женщины. «Я исследовала не только этих животных, но и медведей, слонов и даже "птиц души" – бабочек. Особенности каждого вида предлагают обильные намеки на известные черты женской инстинктивной души».

Даже этот небольшой обзор феминистской литературы показывает, как активно развиваются исследования природы женского, женских социокультурных и психологических ролей. Появляется множество работ по проблемам эмансипации. Эмансипация

является одним из важнейших качественных показателей развития общества, его цивилизованности. В общих чертах эмансипацию можно определить как приобретение социальными субъектами (социальными общностями, слоями, отдельными личностями) возможностей более автономного, независимого, неконтролируемого извне развития, возможности самоопределения и самоактуализации [9, с.81]. Эмансипация означает переход человека из статуса угнетённого объекта в статус субъекта, агента, который приобретает возможность действовать, выбирать способ действия и его направление.

Эмансипация от власти пола, как считают её апологеты, позволяет воспринимать человека прежде всего как личность, а не принадлежность к определённой «половине» человечества. Она открывает женщине новые горизонты самоопределения (свободу не быть женой и матерью, housewife, распоряжаться собой, свободу творческой самореализации), мужчине – возможность отказаться от наследования стереотипов поведения самца, воина, добытчика, breadwinner.

Некоторые исследователи видят логическое завершение женской эмансипации в женском атлетизме, называя его безумной попыткой прорваться к андрогинизму без мужчины [10, с.97]. Оксюморон *мужественная женщина* говорит не только о телесном выделении из своей среды, но и об общекультурной тенденции к выработке новых половых стереотипов. Мы можем перейти в мир угасающей мужественности. В новом обществе сетевых структур, компьютерных технологий грани мужества и женственности стираются, не будучи востребованы, активно эксплуатируется культурный стиль *унисекс*.

Идея андрогинного общества громко заявляет о себе с конца 70-х годов прошлого столетия. Заключается она в том, что половые различия почти не имеют значения, не мужчины и женщины в традиционном смысле слова, а индивиды с разным набором мужских и женских качеств, приобретаемых и распределяемых вне зависимости от физиологии, создают социум. Существует свободный выбор социального поведения и сексуальной ориентации.

Существует и другое мнение – о том, что утрата чёткости и определённости в стереотипах мужского или женского поведения может приводить к проблемам в социальной коммуникации. Действительно, нарушение чувства пола затрудняет общение с другими людьми, может привести к неудачам в приватной и публичной жизни, так как не соответствует общественным представлениям о стереотипах феминности и маскулинности.

У большинства людей пол и гендер совпадают, человек ощущает себя представителем данного пола и физиологически, и социально. Современная культура относится к гендерным трансформациям значительно мягче, чем в предшествующие века. Границы нормы и патологии стали очень гибкими и относительными. Нормой считается всё то, что не приносит страдания и не разрушает здоровье. Однако манифестация абсолютного гендерного равенства сталкивается в реальной жизни с такими фактами, как возможность рождения и выкармливания ребенка только одним полом (материнское молоко незаменимый продукт, формирующий иммунитет ребенка), разница в уровне гемоглобина, другие химические, биологические и психологические различия. Конечно, медико-биологические научные исследования убеждают нас в том, что возможно все, надо только набраться терпения. А надо ли? На наш взгляд, идея андрогинного общества может иметь серьезные (и не радующие) социальные и культурные последствия.

Поведение мужчины и женщины имеет свою специфику, свои отличительные черты. Исторически психология и характер у мужчин и женщин различаются, существуют стандарты и стереотипы мужского и женского поведения, созданные всем ходом развития человечества, и с этим следует считаться. Культура разных народов формировала свои различия в женском и мужском поведении, складывались определённые образцы, модели мужского и женского. Именно они и определяют стереотипы мужского и женского образа.

Так как природе и интерпретациям женственного посвящен обширный пласт литературы, некоторые современные исследователи справедливо обращают внимание на

то, что следует уделить внимание социокультурной интерпретации мужественности. В науке не существует целостной концепции маскулинности как культурной категории. Этот пробел решил восполнить Дэвид Гилмор [11]. В основе его исследования лежит концепция истинной мужественности, отличной от простой анатомической принадлежности к мужскому полу. В большинстве культур мужественность – это статус, который достигается путем сурових испытаний. Гилмор анализирует явные культы мужественности (обряды инициации племен Африки и Америки, стиль жизни *мачо* народов Средиземноморья) и сублимированные идеи маскулинности, воплощенные, например, в образах героев вестернов англо-американской традиции.

Его методологический принцип представляет собой смесь марксизма и неофрейдизма. В обретении маскулинности Гилмор видит отделение от матери, осознание мальчиком своей автономной личности. Маскулинному стасусу мужчины все время угрожает желание вернуться к симбиотическому единству с матерью. Поэтому систему образов возмужания ученый понимает как построение психологической защиты от вечной незрелости (комплекс Питера Пэна).

Из определения стоимости в работе К. Маркса «Критика Готской программы» Д. Гилмор выводит концепцию культурной стоимости. Культура для него не что иное, как сумма работы (физической и умственной), человеческих усилий, постоянно воспроизводящих условия своего возрождения. Определение туманное, спорное, но позволяет автору сделать вывод о том, что идеалы мужественности заставляют мужчин преодолевать врожденную инертность, страхи и работать. Такая попытка реабилитации мужчин, скорее всего, – ответ активистам феминизма.

Из всего вышеизложенного можно сделать следующие **выводы**. Женский или мужской стереотип поведения – это сложившийся в ходе культурно-исторического развития стандарт, предписанный общественным мнением и формирующийся в процессе воспитания. Это даёт нам основание в определённой мере говорить о культуре мужского и женского поведения, которая характеризует конкретный образ осуществления в моральной практике чувств, желаний, идеалов, степень их превращения в повседневную норму поступка. Реалии переходного общества, в котором нам приходится жить, размывание традиций, трансформации ценностно-нормативной системы ведут к переосмыслению гендерных стереотипов. Философский дискурс, вошедший в мир гендера, отражает важные теоретические и методологические проблемы: о субъективности, о власти, соотношении духовного и телесного, специфике современного научного знания. Гендерная терминология оказывается в центре социальных, политических, культурологических дискурсивных практик. Феминистическое смещение положительной оценки с традиционно мужского на женское, изменения в историко-философской антропологической традиции западной Европы еще раз убеждают нас в поливариантности философского мышления.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу інтелектуальних передумов актуального напряму сучасної філософії – гендеру та гендерної методології у філософській онтології, гносеології та антропології. Гендерну теорію подано у історико-філософському контексті. Виявлено, як використовується гендерна проблематика у різних філософських системах (античних, Модерну, постмодерну).

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the intellectual ground of the actual trend of modern philosophy – gender and genderous methodology in philosophical ontology, epistemology and anthropology. Gender theory have been analyzed in the historical and philosophi-

cal context. The way of how the gender problems in the different philosophical systems (antic, modern, postmodern) was used has been shown.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Воронина О.А. Оппозиция духа и материи: гендерный аспект/ О.А.Воронина. – Вопросы философии. – 2007. – №2. – С.56-65.
2. Юлина Н.С. Женщина, семья и общество. Дискуссии в феминистской мысли США / Н.С. Юлина. – Вопросы философии. – 1994.– №9. – С.132-143.
3. Платон. Государство/ Платон. Избранное: Пер. с древнегреч. – М.: Изд-во АСТ, 2004. – 495 с.
4. Хома О. Проблема статі в західноєвропейській філософії XIX століття/ Sententiae. Наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства)/ О.Хома. – Вип. 12/2003, 1/2004. – Вінниця: УНІВЕРСУМ, 2004. – С.283-295.
5. Розанов В.В. Несовместимые контрасты жития./ В.В. Розанов. – М: Искусство, 1990. – 605 с.
6. Костикова А.А. Гендерная философия и феминизм: история и теория/ А.А. Костикова. – http://www.gender-cent.ryazan.ru/school/kostikova_ a.htm
7. Beauvoir S. de. The Second Sex. /S. de. Beauvoir. – N.Y., 1952. – 310 p.
8. Шаталова Н. Женщины, познание и реальность: Исследование по феминистической философии. /Н.Шаталова. – М.: РОССПЭН, 2005. – 440 с.
9. Заблоцький В.П. Емансипация як соціальний феномен: сутність, формы, основні напрями/ В.П.Заблоцький.// Мультиверсум. Філ. альманах:Зб. наук. праць/Голов. ред. В.В.Лях. – Вип. 12. – К.: Укр. центр дух. культури, 2000. – С. 80-92.
10. Хамитов Н. Философия и психология пола./ Н.Хамитов. – К.:Ника-Центр, 2001. – 224 с.
11. Гилмор Д. Становление мужественности: культурне концепты маскулинности/ Д. Гилмор. Пер. с англ.. А.А. Казанкова. – М.: РОСПЭН, 2005. – 264 с.

Надійшла до редакції 21.11.2008 р.

УДК 364.146

ВПЛИВ СУБКУЛЬТУР НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

С.В.Дрожжина

Останнім часом предметом дискусій філософів, політологів, правознавців все частіше стає культурний плюралізм. Причинами його бурхливого розвитку в кінці XX – поч. XXI ст. є активізація національних та мовних меншин, підвищення ролі правозахисних рухів, імміграційні потоки, пов'язані як із проблемами трудових ресурсів, так і з політичними та релігійними проблемами у ряді країн, боротьба за/проти входження країн у воєнно-політичні блоки, визнання на державному рівні політичного плюралізму, інституалізація деяких субкультур. В даному дослідженні звернемо увагу саме на субкультури як суб'єкти культурної політики та культурного плюралізму взагалі.

Універсального визначення поняття «субкультура» сьогодні не існує. Сучасні філософи Закович М.М., Зязюн І.А., Семашко О.М. визначають субкультуру як видове поняття, похідне від родового «культура»; Скворцова О.М. визначає субкультури через системи цінностей. По-різному вчені оцінюють роль субкультур у соціокультурному

© Дрожжина С.В., 2008

процесі: від провідної їх ролі (Л. Марсіль-Лаксот) до визнання їх лише епізодом в історичному становленні буття (К. Мангейм).

Враховуючи актуальність та ступінь опрацьованості обраної теми, визначимося із об'єктом представленого дослідження: це – суспільні відносини, процеси фрагментованого полікультурного суспільства, які складають, характеризують, реалізують його сучасну субкультурну структуру. Предметом дослідження є субкультури як суб'єкти культурної політики та культурного плюралізму.

Мету роботи можна сформулювати наступним чином: визначення ролі певних субкультур у розвитку культурного плюралізму в сучасному полікультурному суспільстві.

Виходячи із цієї мети, можна визначитися з основними завданнями роботи:

– розглянути погляди сучасних філософів на визначення ролі субкультур у соціокультурному процесі;

– визначити напрями впливу деяких субкультур на розвиток культурного плюралізму в полікультурному суспільстві.

Чим обумовлено існування субкультур? Індивідуальні картини світу можуть відрізнятись не тільки від загальнонаціональної картини світу, а й одна від одної. Це є причиною виникнення різного роду субкультур – соціально-професійних, вікових, релігійних, етнічних, станових та ін.

Субкультурна неоднорідність суспільства виконує багато функцій, однією з яких є стримування соціальної ентропії – попередження соціокультурної однорідності суспільства, встановлення якої означало б втрату різноманітності. Невипадково субкультури виникають на основі наявності в їх членів антиентропійних ознак, тобто таких, які не можуть розповсюджуватись по всьому суспільству. Відсутність чи незначна кількість субкультур, так само як і недостатня їх своєрідність, активізують ентропійні тенденції в суспільстві. Якщо суспільство є бідним на субкультури, особливо на ті, що культивують інновації, в ньому будуть проявлятись тенденції до стагнації. Багатство ж субкультур суспільства говорить про зростання антиентропійних процесів, про великі можливості розвитку суспільства, а самі субкультури є своєрідними носіями цих можливостей. Таким чином, розвиток субкультур є необхідною умовою розвитку культури суспільства. Державна культурна політика, що проводиться за рахунок суспільних ресурсів, складається з того, щоб впливати на динаміку субкультур, регулюючи їх взаємодію.

Україна – полікультурна держава, а тому важливе методологічне значення має виділення поняття «субкультури». Передусім воно підкреслює внутрішню диференційованість культури. Кожна соціальна група має специфічні ознаки, які можна узагальнити поняттям «спосіб» і «стиль» життя. Коли йдеться про субкультуру, передбачається не лише диференціація груп людей у суспільстві за певними ознаками, але й за їхньою стійкістю в часі. Поняття «субкультура» не тотожне поняттю «соціальна група», будучи лише частковим виявом останнього. Соціальна група визначається ознаками соціального розмежування: відношенням до власності, до влади, місцем у системі суспільного розподілу праці. Члени соціальної групи не обов'язково пов'язані прямими контактами. З погляду соціокультурної характеристики цих людей уможливлюються такі аспекти їхньої життєдіяльності, як уклад, рівень, якість життя. При аналізі ж субкультур увага дослідників акцентується більше на безпосередніх зв'язках між тими, хто їх складає, на їхній об'єднаності спільними інтересами, ніж на виконанні ними соціально значущих функцій. Субкультура як складник культури визначається специфікою змісту таких загальних ознак, як предмети, що складають умови і об'єкт інтересів її членів; способи регуляції взаємодій і відношень між ними; критерії оцінки взаємодій і станів субкультури в цілому.

Субкультури – це найбільш великі сегменти цілісних локальних культур (етнічних, національних, соціальних), що відрізняються місцевою специфікою тих чи інших рис (комплексів рис). Субкультура, як вважають Закович М.М., Зязюн І.А., Семашко О.М., це культурна спільність з деякими особливими рисами та ознаками, виділеними з тієї чи іншої

культури. Вчені розглядають масив культури як площину кола. Біля центру кола, в ущільненому «ядрі», зосереджуються субкультури, які складають основу (це базові субкультури). Далі від центру розміщуються субкультури з характерними відмінностями, розмежуваннями. У центральних субкультурах формуються найбільш стійкі утворення, які зберігають систему цінностей даної культури, її традиції, її різноманітні історичні здобутки. Периферійні субкультури культивують риси, які менш розвинені, або зовсім не розвинені в центральних субкультурах. Інновації периферії підтримуються або не підтримуються центром [1, с.54-55].

Уважного розгляду заслуговують якраз інноваційні субкультури. Вони не завжди визнаються потрібними, не завжди приживаються у суспільстві. Інновація, що є ворожою або хоча б протиречивою загальнокультурному «ядру», скоріш за все буде непоміченою або буде гостро заперечуватись «ядром». Для впровадження такої інновації необхідна потужна соціальна підтримка. Коли центральні субкультури знаходяться в кризовому становищі, а в суспільстві назріває здійснення будь-яких соціальних зрушень, то це – час, найбільш сприятливий для впровадження інновації, для розповсюдження впливу інноваційних субкультур. Соціальні інститути, особливо держава, підтримують необхідні для свого існування культурні сили, підтримують одні субкультурні спільноти і не приділяють уваги іншим.

Деякі субкультури не можуть признаватись соціальними інститутами, тому що ці субкультури соціально небезпечні (наприклад, кримінальні субкультури). Іноді суспільство інституціалізує субкультури, які мають для суспільства різко негативні наслідки (наприклад, нацистські рухи). Сучасні вчені виділяють також поняття «політична субкультура» – сукупність особливостей політичної культури певної соціальної групи, які відрізняють цю політичну культуру від культури іншої групи людей [2, с.315].

Скворцова О.М. дає наступне визначення субкультури: «Субкультури – це вузькі культурні світи, що формуються за професійними, віковими та іншими ознаками, всередині яких складаються свої системи цінностей» [3, с.181].

Взагалі, субкультури несуть постійне оновлення культурного життя. Канадська дослідниця Л.Марсіль-Лаксот, виступаючи з доповіддю на XVII Всесвітньому філософському конгресі у Монреалі, проаналізувала це з точки зору єдності і плюралізму культур. Вона розглянула питання: що має більшу цінність – сама культура чи народжені нею субкультури? На її думку, є всі підстави стверджувати, що субкультури своїм творчим пориванням перевершують значення центральної культури.

К. Мангейм проблему субкультур розглядає в межах концепції соціалізації. Його концепція, навпаки, не надає субкультурам основоположного значення. К. Мангейм вважає, що субкультури є лише епізодом в історичному становленні буття, а їхнє призначення – пристосувати людей до панівної культури.

Субкультури складаються у зв'язку з історичними умовами, як правило, на краю головного ядра проживання етносу. Як виявити: маємо ми справу з культурою чи з субкультурою? Головною ознакою того, що ми маємо справу з субкультурою, є те, що культура складається з багатьох елементів (мова, релігія, звичаї, мистецтво, господарський уклад, ін.), а субкультура, головним чином, ідентична цим елементам чи досить близька базовій, відрізняючись однією-двома рисами (як французькі католики та гугеноти). Існування субкультур пов'язане з тим, що кожне суспільство є неоднорідним: воно має етнічне та соціальне ядро, а також якусь кількість вкраплень – груп із специфічними етнографічними, релігійними, функціональними та ін. ознаками. Але є деякі субкультури, засновані на соціальних чи вікових ознаках (субкультура молоді, субкультура інвалідів). Культурологія, історія знають багато випадків, коли субкультури об'єднуються з головною культурою або, навпаки, віддаляються від неї. Здається важливим підкреслити, що процеси відокремлення, віддалення субкультур від основної культури можна регулювати, і це є прерогативою культурної політики.

Культура будь-якої епохи є відносно цілісною, але не однорідною: культура міста відрізняється від культури села, офіційна культура – від народної, аристократична – від демократичної, християнська – від поганської. Культури різних епох демонструють складний спектр субкультурних феноменів. Деякі утворення культури відбивають соціальні чи демографічні особливості її розвитку. Всередині різних суспільних груп народжуються специфічні культурні феномени. Вони закріплюються в особливих рисах поведінки людей, мови, свідомості. Субкультурні утворення в деякій мірі автономні, закриті.

Сьогодні в культурі України можна виділити декілька культурних прошарків:

1) національна елітна культура;
2) національна народна культура;
3) «висока» російська інтелігентська культура;
4) етнічні культури, культури національних меншин;
5) «радянська» культура;
6) західна культура;
7) комплекс маргінальних культур.

Чи всі названі прошарки можна визначити як субкультури?

Наявність у сучасній культурі різних груп, що відрізняються ціннісними орієнтаціями, світоглядними позиціями, спрямованістю діяльності в різних сферах культурної практики – це прояв стратифікації культури. Соціальна стратифікація за критерій бере розподіл праці, наявність та кількість матеріальних благ.

При виділенні ж культурних стратів важливе значення мають мотиви діяльності, моральні орієнтири людей, характер та спрямованість їхніх інформаційних та пізнавальних потреб, відношення до національних традицій. Об'єднуючою ланкою між соціальною стратифікацією та культурною виступає така найважливіша якісна риса стратифікаційного розподілу як престиж, авторитет. У соціальній практиці є сфери взаємодії, де культурне розшарування має найперше, якщо не єдине, значення. До них можна віднести сферу національних відношень, сферу звернення до художніх цінностей, сферу моралі.

Таким чином, звертаючись до поставленого питання, можна сказати, що не всі перелічені страти можна вважати субкультурами. Культури національних меншин, «високу» російську інтелігентську культуру, мабуть, слід вважати субкультурами.

Звичайно, рано ще ставити крапку у визначенні ролі субкультур, тому що проблема субкультур сьогодні – найвагоміший аргумент у переосмисленні цілісної концепції культури. Вона дозволяє прослідкувати генезис культури, її динаміку.

Як уже зазначалося вище, однією з функцій субкультурної неоднорідності суспільства є стримування соціальної ентропії, встановлення якої означало б втрату різноманітності. Але останнім часом в Україні, як і в деяких інших країнах пострадянського простору, все гучніше лунають заклики до об'єднання нації на етнічній основі. «Суть такої ідеології – у прагненні досягти соціальної солідарності на основі загального походження... Консолідація суспільства досягається через протистояння себе іншим спільнотам. Людям пропонують простий спосіб відрізняти себе від «чужих» – за національністю... Підтримку етнонаціоналізму з боку мас цілком можна пояснити. Пояснюється вона і з боку еліти. Краще каналізувати гнів низів по безпечному «національному» руслу, ніж дозволити їм сконцентрувати увагу на пануючому класі» [4, 25]. Отже, під час загострення соціально-економічних проблем у будь-якому суспільстві на арену виступає етнонаціоналізм. І Україна в цьому сенці не є виключенням.

Аналізуючи перспективи так званого «проекту етнонаціоналізму», В. Малахов задає просте питання: «Невже вони (ті, хто хоче реалізувати такий «проект» – *Д.С.*)» насправді вважають, що пенсіонери та наймані робітники коли-небудь об'єднаються у колективному тілі нації з володільцями нафтових компаній та з держаними чиновниками?» Сам же автор надає відповідь: «Розрахунок невірний, панове... Ви випустили із виду, що капітал не має національності. Його володільці при всіх своїх внутрішніх су-

перечках об'єднані один з одним тісніше, ніж з тими, працею яких капітал створюється. Сучасні фінансово-економічні та політичні еліти – це клас в собі і для себе. Він нескінченно далекий від «народу» і згадує про нього лише у моменти передвиборчих кампаній» [4, с.26].

Сучасний український етнонаціоналізм витікає із традиціоналістської субкультури. Для етнонаціоналістів традиціоналістського толку період з 1917 по 1991 рік – це катастрофа української державності і культури. Ідеологію дружби народів в СРСР, політику створення єдиної спільноти – «радянського народу» вони сприймають як втрату споконвічних українських цінностей і культурних традицій. Всі, навіть найм'якіші натяки на культурну автономію, надання ширших прав національним і мовним меншинам, а тим більше, на федералізацію сприймаються ними як прояв сепаратизму та підстава для негайного притягнення до кримінальної відповідальності. Традиціоналісти від українського етнонаціоналізму не хочуть чути, що у радянський період склалася особлива форма культурної лояльності: культура була переважно російськомовною, але вона не була російською в етнічному сенсі: «Етнічність є культурно релевантною, якщо ми говоримо про Шолома Алейхема, Ніколо Піросмані, Фазила Іскандера, Расула Гамзатова, Сергія Параджанова, Тенгіза Абуладзе, Роберта Стуруа та ін. Вони ввійшли у корпус сучасної російської культури. Але вони – не росіяни за походженням» [4, с.165].

Більш м'який, ніж у традиціоналістів, підхід до сучасного стану полікультурності України у прибічників українського культурного плюралізму, які, в принципі, сприймають демократичні цінності, але дещо своєрідним чином: «Кожна культура має грати по своїм, їй притаманним правилам гри. Нащо нав'язувати іншим культурам норми нашої культури? Нехай собі керуються власними. Нехай зберігають інакість. Тільки деінебудь подальше від нас. Порушувати або, чого доброго, розмивати культурні границі – не тільки політично непередбачливо, але й морально неприпустимо» [4, с.165].

Головне, що відрізняє прибічників українського культурного плюралізму від справжнього демократичного культурного плюралізму, те, що вони визнають його не в межах однієї держави, а в, так би мовити, світовому масштабі: хай існують і квітнуть російська, білоруська, німецька, польська, грецька культури, але в межах державних утворень цих етносів, а не в межах Української держави. В кордонах же України культура має носити етнічний характер українців. Але ж суть справжнього демократичного культурного плюралізму міститься в тому, щоб визнати неоднорідність, багатогранність субкультур однієї спільноти. Не погоджуючись з цим, сучасні поборники встановлення «єдиного культурного простору» під егідою однієї етнічної культурної традиції, потрапляють у складне становище щодо визначення своєї демократичності: якщо ми справжні сучасні демократи, то ми маємо визнавати не тільки політичний, не тільки економічний, не тільки ідеологічний, а й в цілому культурний плюралізм (як не можна бути мусульманином або християнином наполовину, так не можна бути демократом частково).

Виходячи із викладеного вище, можна запропонувати наступні висновки:

1. Субкультури – це найбільш великі сегменти цілісних локальних культур (етнічних, національних, соціальних), що відрізняються специфікою тих чи інших рис (комплексів рис). Всередині субкультур складаються свої системи цінностей. Головною функцією субкультур є стримування соціальної ентропії. Розвиток субкультур є необхідною умовою розвитку культури суспільства.

2. Сьогодні в культурі України можна виділити декілька культурних стратів: національна елітна культура; національна народна культура; «висока» російська інтелігентська культура; етнічні культури, культури національних меншин; «радянська» культура; західна культура; комплекс маргінальних культур. Не всі перелічені страти можна вважати субкультурами. Культури національних меншин, «високу» російську інтелігентську культуру можна вважати субкультурами.

3. Субкультури своїм творчим пориванням перевершують значення центральної культури. Інновації периферійних субкультур підтримуються або не підтримуються центром. Для впровадження інновації періферійної субкультури, що вступає у протиріччя з центром, необхідна потужна соціальна підтримка. Другою ж умовою успішного впровадження інновації периферійної субкультури є правильний вибір часу для активних дій. Час, найбільш сприятливий для впровадження інновації, для розповсюдження впливу інноваційних субкультур – це час, коли центральні субкультури знаходяться в кризовому становищі, а в суспільстві назріває здійснення будь-яких соціальних зрушень.

4. Наявність багатьох культурних стратів та субкультур у соціокультурному просторі України дає змогу говорити про культурний плюралізм, що склався де-факто у полікультурній державіі. Але не менш важливим є відношення центру до прояву культурного плюралізму де-юре, що є сьогодні великою проблемою. Небажання визнавати права субкультур на законодавчому рівні приводить до напруги у суспільстві і може бути вирішено тільки на правовій основі, враховуючи всі демократичні принципи культурного плюралізму.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены взгляды современных философов на роль субкультур в социокультурном процессе; определены направления влияния определенных субкультур на развитие культурного плюрализма в поликультурном обществе.

SUMMARY

The views of contemporary philosophers on the role of subcultures in socio-cultural process were set out in the article; the directions of impact of certain subcultures on development of cultural pluralism in polycultural society were cleared out.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Українська та зарубіжна культура: навч. посіб./ [М.М.Закович, І.А.Зязюн, О.М.Семашко та ін.]; за ред. М.М.Заковича. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 622 с.
2. Політологія: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.
3. Скворцова Е.М. Теория и история культуры: [учебник для вузов] / Скворцова Е.М. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 406 с.
4. Малахов В. Понаехали тут... Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме/Малахов В. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 200 с.

Надійшла до редакції 27.10.2008 р.

УДК 130.1 + 141.2

ДОВЕРИЕ К СЕБЕ КАК ФАКТОР ЛИЧНОСТНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Ю.С.Уколова

«Человек единственное существо, которое отказывается быть тем, что оно есть»
А.Камю

По своей природе человек – существо сомневающееся, которому свойственно сомневаться не только в окружающих его людях, но и в самом себе, в своих способностях и умениях. Мы оцениваем, заслуживают ли люди доверия. Однако, насколько сами по-

 © Уколова Ю.С., 2008

зволяем себе соответствовать предъявляемым нами требованиям? Основные показатели современной жизни: стремительность, изменчивость, неопределенность. Как человеку приспособиться к этим характеристикам и темпам современного мира? На каких принципах выстраивается идентичность человека коммуникативного общества? Как разрешаются внутренние противоречия? Как оставаться человеку внутренне стабильным и верным самому себе, пребывая в постоянно изменяющемся мире? Эти вопросы свидетельствуют об актуальности выбранной тематики. Доверие является базовым условием целостного взаимодействия человека с миром, оно выступает фоном для успешного межличностного общения. Однако именно доверие к себе может дать гарантию человеку всегда оставаться самим собой, самостоятельно принимать решения и распоряжаться своей судьбой независимо ни от кого. Доверие к себе играет важную роль в построении жизненной стратегии индивида и, следовательно, непосредственно связано с личностной идентичностью. Доверие к себе способствует сохранению личностной идентичности, и именно поэтому играет важную роль в ее формировании.

Целью данной статьи является анализ влияния уровня доверия к себе на процесс формирования личностной идентичности.

Личностная идентичность представляет собой набор характеристик, делающих человека уникальным и отличным от других. В этом контексте важно определить понятие «самоидентичность» как тождественность самому себе. Это осознаваемый образ самого себя, который принимается личностью независимо от сложившихся взаимоотношений с окружающим миром; это присущие поведению человека адекватность и стабильность, верность своему «Я» в самых разнообразных ситуациях.

Как и личностная идентичность, так и ее составляющая – доверие к себе – это качественные показатели зрелости личности. Но, помимо того, что индивид осознает идентичность своего Я, он должен еще ее и сохранить. Именно сохранению и поддержанию личностной стабильности способствует доверие к себе.

В истории философии весьма объемно представлен анализ понятий «личность» и «индивидуальность». В восточных философских концепциях преобладает утверждение, что «Я» как такового нет, оно не сущностно. Противоположна индивидуалистическая модель «Я» западного человека. В эпоху Возрождения человек уже осознает себя как отдельное существо, он перестает быть родовым существом античности и сословным человеком средневековья. Гуманизм, Ренессанс, картезианство прославляли силу личности, сознания, личную ответственность человека.

В философии XVII в. личностная идентичность определялась как осознание индивидом непрерывности, тождественности во времени собственной личности. Два столетия спустя американский философ и психолог У. Джемс выразил установившееся к тому времени представление о личностной идентичности как о последовательности, непротиворечивости личности [1].

Современные авторы говорят о многоаспектности понятия идентичность, в частности, выделяя личностную и социальную идентичности как неотъемлемые части единого психосоциального развития личности.

Создатель психосоциальной теории жизненного цикла человека Э.Эриксон выделяет трехуровневый характер идентичности:

1. индивидный уровень – способствует осознанию человеком себя как относительно неизменной данности;
2. личностный уровень – способствует осознанию человеком своей уникальности и своего жизненного пути, самоидентификации;
3. социальный уровень – способствует адекватному пребыванию в социуме, осознанию себя его частью.

Чувство личностной идентичности, согласно Э.Эриксону, основано с одной стороны на восприятии себя как тождественного самому себе (при этом человеком осозна-

ется непрерывность существования во времени и пространстве) и, с другой стороны – на восприятии того факта, что другие признают это тождество и непрерывность.

В концепции развития личности Э.Эриксон выделяет восемь стадий и соответственно восемь кризисов личностной идентичности. На первой стадии формирования личности базовым понятием является «доверие». Важнейшим социальным приобретением ребенка должно стать чувство базисного доверия. Дихотомия «доверие-недоверие»определяет дальнейшее становление личности и формирование ее идентичности.

Само же чувство доверия автор рассматривает как установку, определяющую доверие к себе и к миру. Доверие, возникающее в детском возрасте, образует чувство самоидентичности, которое в последующем объединяет в себе следующие чувства человека: 1) что у него «все в порядке» 2) что он является самим собой 3) что он становится тем, кого другие люди надеются в нем увидеть [2, с.237]. Отсутствие такой комбинации чувств ведет к ощущению лишенности, покинутости, одиночества. Э.Эриксон подчеркивает, что чувство глубокого доверия к себе – это основа здоровой витальной личности.

В современной философии проблема доверия к себе рассматривалась, например, американским философом Р.Эмерсоном. Автор говорит о важности быть человеком честным всегда и везде. Главное, как он считает, искреннее отношение к окружающим, без масок и лести. Будучи религиозным философом, Р.Эмерсон отмечает, что именно такой истинный человек должен стремится к божественному разуму посредством «наития» - неиссякаемого источника мысли и деятельности. «Наитие» пробуждает в человеке врожденные способности и стремления. Это интуиция, и именно она является причиной, утверждающей доверие к себе. Тот, кто доверяет себе, по мнению автора, должен быть почти богоподобен, так как нужно перебороть страх и присущую современному обществу плаксивость. «Высока должна быть душа, тверда воля, ясен взгляд у того, кто может заменить себе общество, навыки, постановления и довести себя до того, чтобы одно внутреннее убеждение имело над ним ту же силу, какой клонит других железная необходимость» [3, с.80]. Р.Эмерсон говорит, что будучи детьми мы ведем себя непосредственно, честно, независимо, не опасаясь показать, что же мы есть на самом деле, тогда как «взрослый всегда настороже и словно в тисках у самого себя» [3, с.66], потому что социальный мир не принимает доверие к себе, отдавая предпочтение нравам и обычаям. Таким образом, перед человеком встает дилемма: либо доверять себе, сохраняя свою идентичность, либо подстраиваться под мир, ломая себя. Философ акцентирует внимание на том, что доверие к себе необходимо человеку, так как помогает формировать креативный образ, смелость мышления и действия. Чем больше мы себе доверяем, тем больше возможностей выбираем для реализации намеченной цели. Из-за недостатка доверия к себе люди выбирают традиционное поведение и с величайшей тщательностью поддерживают установленный порядок в социальном мире.

Нельзя согласится со столь категоричной оценкой автором нравов и устоев общества, следуя которым человек теряет свое лицо. При всей уникальности и самодостаточности, человек, тем не менее, является существом социальным. Внутренние убеждения и мотивации важнее и эффективнее внешнего принуждения общества, но само это принуждение может играть целеполагающую и направляющую роль. Взаимодействие человека с социумом всегда носит взаимодополняющий и взаимоформирующий характер. Мы согласны с тем, что доверие к себе способствует уверенному поведению, оно позволяет человеку верить в себя даже в весьма сомнительных ситуациях, инициируя рискованные поступки. Главная заслуга автора в том, что он выделил доверие к себе как фактор, определяющий уровень активности человека. На основании сформированной самооценки и анализа своих возможностей человек строит линию достижений. Тонкость вопроса состоит в том, что кто-то доверяет себе больше и, следовательно, позволяет себе больший спектр выбора возможностей, а тот, кто доверяет себе меньше, осознанно ограничивает себя в выборе и свободе действий. Отталкиваясь от

этой идеи, мы приходим к размышлению об оптимальной мере доверия к себе, которая предполагает определенный баланс между адаптацией в обществе и обособлением в нем. Недостаток доверия к себе, так же как и его избыток, могут привести к негативным последствиям. Недоверие к себе трансформируется в потерю веры в себя, появление чувства неуверенности, страха, озлобленности и т.д. Избыток доверия может трансформироваться в абсолютный волюнтаризм и выстраивать стену недоверия, которой человек отгораживается от окружающих, замыкаясь в себе, проявляя чрезмерное самомнение. При этом люди склонны винить других в своих неудачах и не извлекать уроков из ситуации. В связи с этим, на наш взгляд, с определением оптимальной меры доверия к себе связана проблема свободы выбора и ответственности за сделанный выбор. И именно ответственность за свои поступки позволяет создавать внутренний баланс доверия/недоверия к себе.

Теоретик идивидуалистического анархизма М.Штирнер в своей концепции самодостаточности Я, в отличие от Эмерсона, говорит о том, что люди перестали доверять себе, своему внутреннему самосознанию, так как именно религия завладела мышлением людей, что в итоге привело к отрицанию собственной сущности и нелепому следованию за созданными кумирами и авторитетами. Люди перестали «спрашивать себя», они подчиняются воле своего «владыки» и даже не пытаются прислушаться к своему внутреннему зову. Человек на самом деле должен быть для себя «единственным», быть «собственником самого себя». По мнению автора, гораздо ценнее то, что человек сделал из себя, чем то, что ему навязывается извне в виде обычаев, законов, верований и т.д. «Выявляйте то, что в вас заложено, открывайте себя» [4, с.150], и именно тогда, когда человек уверен в себе и больше себя не ищет, только тогда он является своей собственностью, по-настоящему принадлежит себе. Анализируя сказанное, можно прийти к выводу о том, что любая фанатичная увлеченность чем-либо также приводит к нарушению внутреннего баланса личности. Растворяя себя в чем-либо, человек доверяет не себе, а созданному кумиру, что разрушает личностную идентичность. Доверие к себе способствует личностной целостности, которая необходима как для гармоничного внутреннего мироощущения, так и для позитивного взаимодействия с социумом.

Воззрения философов крайнего индивидуализма хотя и раскрывают некоторые аспекты феномена доверия к себе, однако в целом они абсолютизируют ценность внутреннего Я, тем самым возводят до абсолюта и доверие к себе.

Российская исследовательница Л.А.Коростылева [5] выделяет два философских подхода к проблеме личностной идентичности, основанных на противоположных концепциях человека и человеческой свободы: эссенциалистской и экзистенциалистской.

К эссенциалистской концепции относятся взгляды философов классики от Аристотеля до Гегеля. Они считали, что самореализации подлежат те черты, свойства или способности человека, которые конституируют его сущностную природу. Такой подход, как нам кажется, отрицает право личности на авторство своей жизни. Экзистенциалистский подход рассматривает не человеческую природу, а само человеческое существование. Человек сам определяет свое бытие, сам себя создает. Он является не чем иным, как проектом самого себя, и существует лишь настолько, насколько он сам себя осуществляет. Нами уже было отмечено, что проблема оптимальной меры доверия к себе связана с выбором своего пути и принятием ответственности за сделанный выбор, что делает экзистенциальную методологию привлекательной для нас.

Т.П.Скрипкина указывает на то, что феномен доверия к себе относится к числу экзистенциальных проблем, так как оно связано с индивидуальными возможностями самореализации и многочисленными выборами своего пути. «Доверие к себе можно определить как рефлексивный, субъективный феномен личности, позволяющий человеку занять определенную ценностную позицию по отношению к самому себе» [6, с.139]. Данное определение соответствует нашему пониманию доверия к себе как со-

ставляющей личностной идентичности. Онтологическим основанием доверия к себе, утверждает автор, выступает не только осознание человеком своих возможностей и того, что их ограничивает в случившейся ситуации, но и обобщение внутреннего опыта, включающего в себя ценностно-личностные образования. Именно эти образования, выступающие как субъективный внутренний контроль, становятся для человека барьерами, ограничивающими ему свободу и тем самым ограничивающими доверие к себе.

Процесс идентификации Я проходит в процессе со-существования с другими. Немецкий философ К.Ясперс указывает на то, что человек не может существовать и познавать себя иначе, нежели как в общении с другим человеком, «подлинное самобытие» возможно только в тесной связи с другим человеком. К.Ясперс, настаивая на фундаментальном значении коммуникации для человеческого существования в целом, разделяет ее на уровни: нижний – коммуникация наличного бытия и высокий уровень – экзистенциальная коммуникация. Именно в экзистенциальной коммуникации возможна глубинная, сущностная открытость Другому, готовность разделить его проблемы и боль. Коммуникация является первопричиной экзистенции. Именно на экзистенциальном уровне человеческое существование по-настоящему есть «со-существование», и «каждая потеря коммуникации и ее разрыв и являются потерей существования» [7, с.150]. Коммуникация наличного бытия предполагает поверхностное общение с кем-либо не всерьез, и только в процессе экзистенциальной коммуникации происходит взаимное творение личностями друг друга. Философ видит взаимный диалог между личностями как их внутреннее направление жизни, как первостепенный фактор самостановления человека, его внутреннего самоутверждения.

Доверие к себе здесь может проявляться в осознанном выборе человеком уровня коммуникации. Доверяя себе, человек чувствует ответственность за свои отношения с людьми и склонен морально углублять их, осознавая свой внутренний мир и мир собеседника как ценность, что в результате будет способствовать установлению глубокого доверительного общения взамен поверхностных неустойчивых связей.

В работе «Бунтующий человек» А.Камю показывает борьбу человека за целостность своей личности, протестующей против посягательства на уже состоявшуюся личностную идентичность. Преображение с целью установления «порядка среди хаоса», стремление к «цельности в самой сердцевине» – так говорит о бунте философ-экзистенциалист. В реальности бунт весьма позитивен, так как «открывает в человеке то, за что всегда стоит бороться». Основная характеристика человеческого существования – это переживание абсурдности человеческой жизни. Абсурд – это противоречие в самом себе, экзистенциальный эквивалент философского сомнения, единственной очевидностью которого выступает бунт, порождаемый осознанием бессмысленности жизни и несправедливостью человеческого удела. «Непрерывная конфронтация человека с таящимся в нем мраком, постоянная данность человека самому себе» [8, с.53] вот в чем заключается, по мнению философа, цель бунта. Бунт должен искать основания только в самом себе, должен познать самого себя, что послужит ключом к последующим действиям. Таким образом, человек приобретает и сохраняет свою идентичность. Именно доверяющий себе человек способен на бунт, так как, осознав себя ценностью, он не захочет уже быть рабом, он будет искать выход для себя. Дремавшие творческие силы человека выливаются в бунт, в восстание против изъянов окружающего мира. Цель философии, по мнению Камю, – сделать человека верным самому себе, человек должен вести постоянную борьбу за себя, за свою свободу, за свой внутренний мир.

В человеке заложен внутренний, до конца неразрешимый конфликт между степенью адаптации личности к обществу и степенью обособления в нем. Данная позиция весьма характерна для экзистенциализма. Внутренний мир человека настолько сложен и глубоко самоорганизован, что он просто отвергается обществом и становится «посторонним» для него.

Развитие личности – это всегда двусторонний процесс: это уподобление себя в чем-то другим людям в результате социализации, а также отличение себя от других личностей в результате обособления. В концепции нарративной идентичности П.Рикер рассматривает соотношение idem (идентичности как «тождественности») и ipse (идентичности как «самости») как основу взаимоотношений Я и Другого. Отношения idem и ipse представляют собой созданную индивидом систему представлений о себе и окружающих посредством дискурсивной практики. Проблема личностной идентичности занимает здесь важное положение. Она есть самость, которая находит себя через отождествление с Другим. Личностная идентичность имеет двусторонний аспект: осознание своей индивидуальности (идентичность с самим собой – ipse) и одновременно осознание тождественности с другими людьми (идентичность как того же самого – idem).

По мнению П.Рикера, человек является человеком благодаря:

1. способности вступать в общение посредством языка;
2. способности участвовать в ходе событий посредством действий;
3. умению повествовать о своей жизни (формируя при этом собственную идентичность);
4. способности быть субъектом своих действий.

На наш взгляд, последняя характеристика, отражает феномен доверия к себе. Осознавая себя субъектом деятельности, человек принимает авторство своей социальной жизни и ответственность за него. В соответствии со сформированным уровнем доверия к себе человек занимает либо активную, либо пассивную жизненную позицию.

Общение для человека является доминирующим в процессе социализации. Именно в процессе межличностного общения человек получает дополнительную информацию о самом себе. Только сопоставив себя с множеством других людей, человек может понять себя, осознать, каков он на самом деле.

Как пишет немецкий философ Ю.Хабермас, идентичность личности формируется посредством самоидентификации, получившей интерсубъективное признание, то есть символическое единство личности основано на принадлежности к символической реальности группы, т.е. «отличение себя от других должно быть признано этими другими». Как пример, философ приводит этапы взросления человека: ребенок, приобретает «естественную» идентичность (выделение своего тела из среды), взрослея, усваивает символическую общность ролей в семье и ее социальном окружении, а позже нормы поведения в более широких социальных группах, где «естественная» идентичность сменяется символически подкрепленной «ролевой» идентичностью. У взрослого формируется стабильность поведенческих ожиданий и способность интегрировать новые идентичности с ранее приобретенными. Основой идентичности является самоидентификация, то есть взгляд в свой внутренний мир и нахождение там одинаковости себя в любой момент. Таким образом, индивид рефлексивно относится к себе с целью понимания себя: «я как лицо вообще равно всем другим лицам, но как индивидуум абсолютно отлично от всех других индивидуумов. Я есть абсолютная всеобщность и столь же непосредственно абсолютная индивидуализация» [9, с.14]. Благодаря окружению личность осознает себя как индивидуальность. Как утверждает Ю.Хабермас, Я-идентичность возникает в балансе между личностной и социальной идентичностью, где личностная идентичность обеспечивает связность истории жизни человека, а социальная идентичность – обеспечивает возможность выполнять различные требования всех ролевых систем, к которым принадлежит человек. «Установление и поддержание этого баланса происходит с помощью техник взаимодействия, среди которых исключительное значение отводится языку. Во взаимодействии человек проясняет свою идентичность, стремясь соответствовать нормативным ожиданиям партнера. В то же время человек стремится к выражению своей неповторимости» [1].

Познание людьми друг друга – сложный многоступенчатый процесс. Однако это познание не будет продуктивным, если человек изначально искаженно видит самого

себя. Именно поэтому первостепенным является открытие своего внутреннего Я. Понимая себя, легче понять других. Понимание себя способствует межличностному взаимопониманию. Доверие к себе – это прежде всего понимание себя через познание, а следовательно и способность к самоорганизации и владению собой. Независимо от того, на что направлено понимание, это всегда процесс самопонимания. Даже если мы стремимся понять какую-либо объективную реальность, мы выражаем самих себя.

Выводы.

Таким образом, личностная идентичность – это совокупность индивидуальных качеств, посредством которых человек осознает тождественность самого себя (благодаря некоему постоянству во времени и пространстве) и одновременно отличает себя от других. Доверие к себе является незаменимой характеристикой личностной идентичности. Оно помогает нам понять себя, осознать собственную идентичность. Этот процесс имеет и обратную сторону. Понимая себя, мы доверяем себе и тем самым относимся к своим переживаниям, потребностям, взглядам и желаниям как к ценности.

РЕЗЮМЕ

У статті дається аналіз категорії «довіра до себе» як складової особистісної ідентичності. Вказується на те, що довіра до себе відіграє важливу роль у побудові життєвої стратегії індивіда, визначаючи надалі його активність. Воно сприяє збереженню особистісної ідентичності та впливає на її формування. Розглянуто позиції філософів крайнього індивідуалізму, філософів екзистенціалістів, представників комунікативної філософії щодо досліджуваної проблематики.

SUMMARY

In article is given the category analysis «Trust to itself» as making personal identity. Author emphasizes that the trust to itself plays the important role in construction of vital strategy of the individual, defining in the subsequent its activity. Trust to itself promotes preservation of personal identity and has influences to it creating. Also in the article are considered positions of philosophers of extreme individualism, philosophers of existentialism, representatives of communicative philosophy concerning an investigated problematic.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпритации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. – Режим доступа: http://www.voppsy.ru/journals_all/issues/1996/961/961131.htm
2. Эриксон Э.Г. Детство и общество / Э.Г.Эриксон. – изд. 2-е, перераб. И дополн. – СПб.: ИТД «Летний сад», 2000. – 416 с.
3. Эмерсон Р. Нравственная философия / Р.Эмерсон. – Мн.:АСТ, 2000. – 384 с.
4. Штирнер М. Единственный и его собственность / М.Штирнер. – Харьков: Основа, 1994. – 560 с.
5. Иванова В.В. Общие вопросы самосознания личности. – Режим доступа: http://psylib.org.ua/books/ivanv01/txt11.htm
6. Скрипкина Т.П. Психология доверия: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Т.П. Скрипкина. – М.: «Академия», 2000. – 264 с.
7. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник / А.М.Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
8. Камю А. Бунтующий человек / А.Камю. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
9. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи / Ю.Хабермас; Перевод с немецкого. – Донецк: Издательство «Донбасс», 1999. – 123 с.

Надійшла до редакції 23.10.2008 р.

ХРОНІКА

ІНФОРМАЦІЯ
про участь у Всеукраїнському конкурсі засобів масової інформації «Вища школа» спільного проекту кафедри журналістики Донецького національного університету та Донецької обласної громадської організації «Донецький прес-клуб»

О.В.Тараненко

Підготовка журналістів на кафедрі здійснюється у постійному зв'язку базових теоретичних курсів з фаховими дисциплінами журналістської практики в аспекті використання новітніх журналістикознавчих методик. Підготовка майбутнього фахівця має за мету поєднання теоретичних знань з формуванням фахових вмінь та навичок. Саме тому значну увагу викладачі кафедри приділяють зв'язкам із практикою журналістики – співпраці з Донецькою обласною державною телерадіокомпанією, зі Всеукраїнським фаховим економічним тижневиком «Негоціант», газетами «Донбасс», «Донеччина» і «Вечерний Донецк», з Інформаційною агенцією УНІАН, з регіональним інтелектуально-публіцистичним альманахом «Дике поле».

Викладачі кафедри на чолі із завідувачем кафедри доцентом Артамоновою І.М. – доценти Тараненко О.В., Шарохіна С.В., Брадов В.В., ст. викл. Самойленко О.Ю. – удосконалюють свою навчально-методичну та науково-дослідницьку діяльність роботою у науково-практичній сфері, постійно співпрацюючи із Донецьким прес-клубом (голова прес-клубу реформ та координатор спільних проектів – ст. викладач кафедри журналістики Черниченко І.М.).

Якщо засоби масової інформації Донеччини (редакції газет, теле- та радіокомпаній) є переважно базами навчальних практик, то співпраця з громадськими організаціями в проведенні журналістських тренінгів, фахових семінарів, просвітницьких заходів тощо є перспективним напрямом навчально-методичної діяльності кафедри журналістики ДонНУ.

Саме тому цей напрям було обрано кафедрою журналістики для участі у Всеукраїнському конкурсі засобів масової інформації «Вища школа – 2008» з презентацією спільного проекту кафедри та Донецької обласної громадської організації «Донецький прес-клуб» у номінації «Організація навчально-виховного процесу».

До найбільш плідних спільних проектів кафедри журналістики ДонНУ та Донецького прес-клубу були віднесені такі напрямки:

1) залучення до проекту «Незалежний громадський прес-центр «Вибір-2006» студентів спеціальності «Журналістика» для здійснення моніторингу донецької преси та доц.. Тараненко О.В. як незалежного експерта (квітень 2006);
2) участь кафедри журналістики ДонНУ в проекті прес-клубу «Школа молодого журналіста»: 40 студентів як слухачів школи та викладачів як тренерів (доц. Тараненко О.В., ст. викладачі Черниченко І.М., Кузьменко Л.П., Давиденко Т.В. – лютий – липень 2006).
3) робота студентів та викладачів кафедри журналістики ДонНУ у спільному (Україна – Чехія) хостінговому проекті напряму «Демократизація ЗМІ у Східній Україні: методологія журналістських розслідувань. Інтернет-журналістика»

(12 студентів та ст. викладачі Черниченко І.М., Самойленко О.Ю. – травень – грудень 2007).

1. Під час передвиборчої кампанії парламентських виборів 2006 року Донецький прес-клуб здійснював низку заходів (моніторинги, медіа-семінари, прес-конференції тощо) за напрямком роботи «Незалежний громадський прес-центр «Вибір-2006». До цієї діяльності, керівником якої виступила голова прес-клубу реформ ст. викл. Черниченко І.М., була залучена кафедра журналістики ДонНУ. Викладач журналістської етики, доц. Тараненко О.В. сформувала і очолила групу студентів 4 курсу в якості моніторів для аналізу донецьких пресових видань. Результатом стало накопичення та створення на кафедрі методичних матеріалів щодо порушення професійних стандартів регіональними друкованими ЗМІ, а також виступ О.В.Тараненко з інформацією «Дотримання етичних норм у пресі Донеччини під час передвиборчої кампанії 2006 року» на підсумковій прес-конференції «Вибори-2006 – що це було: агітація чи маніпулювання свідомістю виборців?», яка відбулася 4 квітня 2006 року в Донецькому прес-клубі.

2. Робота з моніторингу дотримання професійних стандартів ЗМІ Донеччини була подовжена у наступному проекті Донецького прес-клубу – у «Школі молодого журналіста». У рамках цього проекту кафедрою у квітні та травні 2006 року були організовані та проведені тренінги, що присвячені темам «Міжнародні стандарти та етичні кодекси». У результаті такої комплексної праці доц. Тараненко О.В., студентів-моніторів, керівництва прес-клубу, перш за все його голови, Черниченко І.М., кафедрою було видано методичний посібник «Журналістська етика»: програма курсу, завдання для практичної та самостійної роботи за спец. 6.030200 «Журналістика». Ці матеріали дотепер використовуються у навчальному процесі при викладанні фахової дисципліни «Журналістська етика» на 4 курсі ДонНУ.

Крім того, школа, у якій взяли участь близько 40 студентів різних курсів спеціальності «Журналістика», була організована як робота у п'яти фахових групах (телебачення, радіо, газета, Інтернет-видання, прес-служба). Трьома з них керували викладачі-сумісники кафедри журналістики: Черниченко І.М. (група прес-служби), Кузьменко Л.П. (група радіожурналістики), Давиденко Т.В. (група роботи у газеті).

Головним результатом цього проекту щодо організації навчального процесу став практичний досвід, отриманий студентами-слухачами школи, який базувався на теоретичному підґрунті університетських знань. Всі звітні місяці студенти – учасники школи брали участь у засіданнях Донецького прес-клубу. Це надавало їм нові теми, вони готували матеріали з висвітлених на зустрічах проблем, а для групи прес-служби вони стали основним навчальним «полігоном».

Підсумовуючи, можна стверджувати, що «Школа молодого журналіста» виконала поставлену мету – подолання відірваності професійного навчання у вищій школі від живої практики, допомогла молодим учасникам знайти реальний шлях у журналістику і розпочати активно працювати в ЗМІ.

3. З травня по грудень 2007 року Донецький прес-клуб та кафедра журналістики (12 студентів й викладачі) у рамках проекту «СХІД – СХІД: партнерство без кордонів» брали участь у здійсненні міжнародного проекту «Демократизація ЗМІ у Східній Україні: методологія журналістських розслідувань, Інтернет-журналістика» (Україна – Чехія).

Метою проекту перш за все було намагання підвищити професійний рівень молодих журналістів зі Східної України, сприяти поширенню використання такого жанру як «журналістське розслідування» в українських ЗМІ й застосуванню сучасних стандартів та нових технологій у журналістській роботі. На першому етапі студенти та молоді журналісти працювали з провідними фахівцями у цьому жанрі в Україні та на Донеччині на трьох семінарах-тренінгах у Донецькому прес-клубі. Другий етап – власні заявки учасників на проведення журналістського розслідування, на основі яких було обрано фіналістів. У жовтні 2007 року разом з двома експертами (ст. викладачами Самойлен-

ко О.Ю. та Черниченко І.М.) десять переможців брали участь у стажуванні в Празі (семінари, тренінги, зустрічі). Третій етап – підсумкові семінари в Донецьку, публікації результатів розслідувань у ЗМІ та видання посібника.

Як і планувалося, журналістські розслідування учасників проекту було опубліковано в газетах «Труд», «24», «Салон Дона і Баса»; на веб-сайтах «Майдан», «Остров», «Архітектура громадянського суспільства». Вони (разом із заявками та експертними оцінками) розміщені в книжці «Сторожові пси або одинокі вовки? Практичний посібник з проведення журналістського розслідування», яка стала головним результатом даного проекту.

Редактором-упорядником цього видання стала ст. викл. кафедри журналістики, редактор газети «Статус-Экономические известия» О.Ю.Самойленко, для цієї збірки вона зробила витяги з «настільних книг журналістів-розслідувателів»: Девіда Рендалла, Майкла Берліна тощо, додала фрагменти з книг Олександра Тертичного, Андрія Константинова, Романа Головенка – з посиланням на джерела. Це робить подані матеріали більш доступними як для студентів, так і для молодих практиків. О.Ю.Самойленко викладає дисципліну «Журналістське розслідування» на 4 курсі спеціальності «Журналістика» ДонНУ, постійно використовуючи в організації навчального процесу цей посібник. Також у збірник увійшли опубліковані у ЗМІ власні журналістські розслідування чотирьох студенток спеціальності «Журналістика» ДонНУ 3, 4 та 5 курсів (Ольги Доровських, Катерини Пєшко, Ольги Котюхової, Юлії Абібок), а також матеріал випускниці кафедри Ольги Войтович (репортер відділу новин газети «Салон Дона и Баса»).

4. Кафедра журналістики ДонНУ та Донецька обласна громадська організація «Донецький прес-клуб» планують і надалі продовження плідної співпраці. Так, з жовтня 2008 року розпочато участь у новому проекті Донецького прес-клубу за підтримки Посольства США студентів 5 курсу та випускників кафедри (моніторів) і викладачів (незалежних експертів – доц. Тараненко О.В., ст. викл. Самойленко О.Ю.). Це проект «Покращення медіа-середовища на Сході України через відкрите обговорення серед регіональних журналістів принципів професійних стандартів та етики».

Саме за рахунок таких тісних взаємозв'язків практиків та теоретиків журналістики кафедра журналістики ДонНУ планує продовжувати здійснення підготовки молодих фахівців напряму «Соціальна комунікація».

Здобутки кафедри були високо оцінені журі конкурсу «Вища школа-2008», що підтверджує отриманий кафедрою журналістики Диплом II ступеняч «За розвиток взаємодії навчального процесу з журналістською практикою» з врученням срібної медалі конкурсу в квітні 2009 року в Київському національному університеті ім. Т.Шевченка.